

T.C.

NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

TARİH BİLİM DALI

İLHANLI DEVLETİ'NİN İKTİSADÎ HAYATI

Hüsniye KOÇ

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN

Doç. Dr. Mustafa AKKUŞ

Konya –2024

T.C.

NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

TARİH BİLİM DALI

İLHANLI DEVLETİ'NİN İKTİSADÎ HAYATI

Hüsniye KOÇ

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN

Doç. Dr. Mustafa AKKUŞ

Konya – 2024

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Bilimsel Etik Sayfası

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Hüsniye KOÇ
	Numarası	17810501059
	Ana Bilim /BilimDalı	Tarih / Tarih
	Programı	Doktora
	TezDanışmanı	Doç. Dr. Mustafa AKKUŞ
	Tezin Adı	İLHANLI DEVLETİ'NİN İKTİSADÎ HAYATI

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı
Hüsniye KOÇ
İmzası

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Hüsniye KOÇ		
	Numarası	17810501059		
	Ana Bilim /BilimDalı	Tarih / Tarih		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	√	
	TezDanışmanı	Doç. Dr. Mustafa AKKUŞ		
Tezin Adı	İLHANLI DEVLETİ'NİN İKTİSADÎ HAYATI			

ÖZET

Büyük Moğol İmparatorluğu'nun bir şube devleti olarak kurulan İlhanlı Devleti'nin kurulduğu sahaya daha önce hükmeden devletler köklü bir kültür bırakmışlardır. Dolayısıyla bölgede yüzyıllar boyunca oluşturulmuş olan idari ve iktisadî sistem İran Moğollarına hızlı bir şekilde tesir etmiştir. Devletin İran gibi kadim bir coğrafyada kurulmuş olması geleneksel Moğol kültürünün Fars kültürü ile harmanlanarak değişime uğramasını sağlamıştır. Genel olarak askeri ve siyasi alan üzerinde yoğunlaşan İlhanlı Devleti üzerine yapılan çalışmaları iktisadi konularda yapılan çalışmalar takip ettiyse de devletin iktisadi hayatı tam anlamıyla aydınlatılamamıştır. İlhanlı Devleti'nin Hülagû Han'dan Ebu Sa'id Han döneminin sonuna kadarki tarihsel süreci devletin mali sistemi kurumları, memurları ve politikaları merkezde tutularak bu sistemi besleyen unsurlarla beraber hazırlanan bu tez çalışmasında aktarılmıştır. Çalışmada İlhanlı Devleti'nin iktisadî gelişimi ve değişimlerini vuku bulan siyasi ve askeri olaylar anlatmamıza yardım etmiştir. Bu sebeple iktidarın politikaları ve bu politikaları uygulamada görevlendirdiği siyasi ve iktisadi aktörler de çalışmaya yön veren unsurlardan olmuştur.

Tez, İlhanlı hanlarının iktidar dönemlerindeki siyasî ilişkilerinin iktisadî yansımaları, devletin ekonomik politikaları, maliye teşkilatı ve bu

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

ÖZET

teşkilatla ilişkili kurumları, memurları, tarım, hayvancılık, zanaat ve ticarî hayatları, devletin uluslararası ticaretteki rolü, dünya ticaret yolları üzerindeki konumu gibi devletlerin iktisadî hayatlarına ışık tutan verilerin ana kaynaklara başvurarak tespit edilmesi neticesinde yazılmıştır.

Anahtar kelimeler: İlhanlı, iktisat, ticaret, vergi, para

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Hüsniye KOÇ		
	Student Number	17810501059		
	Department	History / History		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)	√	
	Supervisor	Doç. Dr. Mustafa AKKUŞ		
Title of the Thesis/Dissertation	ECONOMIC LIFE OF ILKHANID STATE			

ABSTRACT

Established as a branch state of the Great Mongol Empire, the Ilkhanid Empire was founded in a region where the previous rulers had left a deep-rooted culture. Therefore, the administrative and economic system that had been established in the region for centuries quickly influenced the Iranian Mongols. The fact that the state was established in an ancient geography such as Iran enabled the traditional Mongol culture to blend with Persian culture and undergo change. Although the studies on the Ilkhanid State, which generally focused on the military and political fields, were followed by studies on economic issues, the economic life of the state could not be fully illuminated. The historical process of the Ilkhanid State from Hulagû Khan to the end of the reign of Abu Sa'id Khan is presented in this thesis, which is prepared by keeping the financial system, institutions, officials and policies of the state at the center, together with the elements that feed this system. In this study, the political and military events that took place in the Ilkhanid State helped us to explain the economic development and changes. For this reason, the policies of the government and the political and economic actors assigned to implement these policies were also among the elements that guided the study.

ABSTRACT

The thesis was written as a result of determining the data shedding light on the economic life of the states such as the economic reflections of the political relations of the Ilkhanid khans during their period of power, the economic policies of the state, the state's economic policies, the financial organization and the institutions related to this organization, its officials, agriculture, animal husbandry, crafts and commercial life, the role of the state in international trade, and its position on the world trade routes by referring to the main sources.

Key Words: Ilkhanid, economic, trade, tax, money

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	xiii
ÖNSÖZ	xiv
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Amaç, Kapsam ve Önemi	2
2. Araştırmanın Problemi, Sorusu ve Yöntemi	3
I. KAYNAKLAR	4
1. Farsça Kaynaklar	5
2. Arapça Kaynaklar	18
3. Ermeni Kaynakları	22
4. Seyahatnameler	24
5. Nümizmatik Kaynaklar	26
6. Araştırmalar	28
II. İLHANLI DEVLETİ'NİN KURULUŞUNA KADAR MOĞOLLARIN SİYASÎ VE İKTİSADÎ DURUMU	30

BİRİNCİ BÖLÜM

İSTİLACI EKONOMİDEN DEVLET EKONOMİSİNE

DÖNEMİN SİYASÎ FAALİYETLERİNİN EKONOMİYE ETKİLERİ

1. Hülâgû Han Devri (1256-1265)	40
1.1. Hülâgû Han'ın Batı Seferi	45
1.1.1. Nizârî İsmâîlîlerinin Ortadan Kaldırılması	46
1.1.2. Bağdat Seferi ve Abbasi Hilafetine Son Verilmesi	49
1.2. Anadolu Selçuklu Devleti'nin Moğol Hâkimiyetine Girişi ve İktisadî Yükümlülükleri	55
1.3. Yakın Doğu'da Değişen İttifaklar	59
2. Abaka Han Devri (1265-1282)	63
2.1. Tebriz'in Başkent Yapılması ve İlhanlı Ekonomisindeki Rolü	66
2.2. Nasîrüddin Tûsî'nin İktisadî Durum ile İlgili Çözüm Önerileri	71
2.3. Cüveynî Ailesi, Faaliyetleri ve Yolsuzluk İddiaları	74
2.4. Altın Orda, Memlûk ve Çağatay İlişkilerinde İlhanlı Devleti	78
3. Ahmed Teküder Han Devri (1282-1284)	85
3.1. Ahmed Teküder'in Müslüman Olmasının Devletteki Karşılığı	86
4. Argun Han Devri (1284-1291)	90

4.1.	Emir Buka'nın Yükselişi ve Sonunu Getiren Tutumu	91
4.2.	Sahib-i dîvânSadüddeve ve İktisadî Kalkınma Amacı İle Yaptığı Girişimler	93
4.3.	Moğol Vassallarındaki İktisadî Uygulamalara Bir Örnek: Anadolu'da Kazvinî Dönemi	97
5.	Geyhatu Han Devri (1291-1295)	103
5.1.	Geyhatu'nun Anadolu Seferleri ve Buradaki İktisadî Uygulamalar	107
5.2.	Geyhatu Devrinde Devletin Mali Durumu ve Uygulamaları	109
5.3.	İflastan Kurtulma Çabaları: Çav'ın İlhanlı Devletindeki Serüveni	112
6.	Baydu Han Devri (1295-1295)	117
7.	Yağma ve Talan Kültürünün Siyaset ve Ekonomiye Etkilerinin Değerlendirilmesi	118

İKİNCİ BÖLÜM

İKTİSADÎ YAPIYI GÜÇLENDİRME VE GELİŞTİRME SÜRECİNDE DEVLET SİYASETİ

1.	Gâzân Han Devri (1295-1304)	123
1.2.	Gâzân Han'ın Dinî Tercihinin İktisadî Hayata Yansımaları	128
1.3.	Mali Tedbirler Kapsamında Anadolu'nun Dört Mali Bölgeye Ayrılması	131
1.4.	Gâzân Han Dönemi İktisadî Alanda Yapılan Reformlar	136
1.4.1.	Hazine ve Bürçe Reformu	138
1.4.2.	Vergi Reformu	139
1.4.3.	Ziraî Reformlar	142
1.4.4.	Ticarî Hayatta Yapılan Reformlar	144
1.5.	Yapılan İktisadî Reformların Verimliliği ve Uygulanabilirliği	145
1.6.	Gâzân Han Döneminde Şehirleşme	148
1.6.1.	Şenb-i Gâzân / Gâzâniyye Şehri	149
1.6.2.	Rab-ı Reşidî	150
1.7.	Gâzân Han'ın Vasiyetinin Reformları Açısından Değerlendirilmesi	151
2.	Olçaytu Han Devri (1304- 1316)	152
2.1.	Döneme Damgasını Vuran Vezirler ve Siyasî Çekişmelerin İktisadî Hayata Etkileri	157
2.1.1.	Sadeddin Sâvecî	157
2.1.2.	Reşîdüddin Fazlullah	158
3.	Ebu Sa'îd Bahadır Han Devri (1316-1334)	163

3.1.	Reşîdüddin Fazlullah'ın Akibeti ve Bürokrasideki Yerinin Oğlu Gıyaseddîn Muhammed ile Doldurulmaya Çalışılması	167
3.3.	Ebu Sa'îd Han'a Ait Dört Yarlğ	173
4.	Ebu Sa'îd Bahadır Han Sonrası Devletin İktisadî Durumu	175
4.1.	Pax Mongolica'nın Çöküşü	176
4.2.	Modernleşme Çabalarının İktisadî Hayata Etkileri ve İktisadî Düzenlemelerin Değerlendirilmesi	178

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İLHANLI DEVLETİ'NİN İKTİSADÎ YAPISI

1.	Maliye Teşkilatı	183
1.1.	Maliye Teşkilatının İşleyişi	186
1.2.	Maliye Teşkilatının Kurumları ve Memurları	188
1.2.1.	Kurumları	188
1.2.1.1.	Vezaret Makamı	190
1.2.1.2.	Dîvân-ı Bozorg / Sahib-i Dîvân Makamı	193
1.2.1.3.	Dîvân-ı İstifa/Müstevfi Makamı	193
1.2.1.4.	Dîvân-ı İşraf / İşraf-ı Memalik Makamı	194
1.2.1.5.	Dîvân-ı İncu / Dîvân-ı Dalay / Hazine-i Hassa	195
1.2.1.6.	Nazır-ı Memalik Makamı	197
1.2.1.7.	Zabit-i Kar-i Hezane (Devlet işleri Dairesi)	198
1.2.1.8.	Dîvân-ı Hâsılât	198
1.2.1.9.	Daru'd Darb Dîvânı	199
1.2.2.	Memurları	199
1.2.2.1.	Vezir	199
1.2.2.2.	Sahib-i Dîvân / Maliye Veziri	202
1.2.2.3.	Defterdar-ı Memalik /Müstevfi-i Memalik	202
1.2.2.4.	Tamgaçı	203
1.2.2.5.	Başkak/Daruga/Şahne	204
1.2.2.6.	Uluğ Bitigçi	208
1.2.2.7.	Bukavul	210
1.2.2.8.	Kervansalar	210
1.2.2.9.	Tutgavul	211
1.2.2.10.	Bacdar	212

1.2.2.11. Rahdaran	212
1.2.2.12. Melikü'l Tüccar	213
1.2.2.13. Muhassıl	213
1.3. İlhanlı Kamu Maliyesi ve Bütçesi	214
1.3.1. Genel Bilgi	214
1.3.2. İlhanlı Devleti'nde Bütçe	215
1.3.3. Defterler ve Defterlerde Vergi Sarf Yerleri	217
1.3.4. Hazine Varidatı	224
1.4. Toprak Sistemi	227
1.4.1. Toprak Rejimi	227
1.4.1.1. Mülk Arazi	229
1.4.1.2. Mirî Arazi	230
1.4.1.2.1. İncû ve Dalay Arazi	230
1.4.1.2.2. İкта Arazi	233
1.4.1.3. Metruk Arazi	235
1.4.1.4. Vakıf Arazi	235
1.5. Vergi Sistemi, Gelirleri ve Vergiler	236
1.5.1. Vergi Sistemi	236
1.5.2. Vergi Gelirleri	242
1.5.2.1. Vergiler	250
1.5.2.1.1. Tabî Halktan Alınan Vergiler	250
1.5.2.1.2. Ziraatten Alınan Vergiler	252
1.5.2.1.3. Ticaretten Alınan Vergiler	257
1.5.2.1.4. Diğer Vergiler	259
1.6. Para Ekonomisi	266
1.6.1. Paranın Hikayesi	273
1.6.2. Para Birimleri ve Ağırlıkları	276
1.6.3. Paralardaki Unvanlar ve Semboller	280
1.6.4. Para Basımı ve Darphaneler	282
1.7. İlhanlı Mali Yapılanmasının Kurumsallık Açısından Değerlendirilmesi	284

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İLHANLI EKONOMİSİNİN TEMEL UNSURLARI

1. İlhanlı Devleti'nde Sosyal Yapı ve Nüfus	288
---	-----

1.2.	Ekonomide Rol Oynayan Unsurlar	288
1.2.1.	Şehirler ve Şehirliler	288
1.2.2.	Köylüler	291
1.2.3.	Göçebeler	292
1.3.	Ticarî Hayat	295
1.3.1.	Ticaret Politikaları	301
1.3.1.1.	Ortaklık Uygulaması	301
1.3.1.2.	Devletlerarası Ticaret Anlaşmalarına Önem Verilmesi	307
1.3.1.3.	Kentleşme	308
1.3.1.6.	Ticaret Yollarının Güvenliğinin Sağlanması	309
1.3.1.7.	Kervansaraylar	310
1.3.1.8.	Posta Teşkilatının Geliştirilmesi ve Kullanımı	312
1.3.1.9.	Düşük Vergi Sistemi ve Muafiyet	315
1.3.1.9.1.	Soyurgal Sistemi	316
1.3.1.9.2.	Tarhanlık Sistemi	318
1.3.1.10.	Mevcut Yolların İyileştirilmesi ve Yeni Yolların Yapılması	320
1.3.2.	Ticaret Yolları	320
1.3.2.1.	İpek Yolu	322
1.3.2.1.1.	İpek Yolu'nun Kuzey Kolu	324
1.3.2.1.2.	İpek Yolu'nun Güney Kolu	324
1.3.2.	Ticaret Merkezleri	328
1.3.2.2.	Pazarlar, Çarşılar ve Ticaret Fuarları	328
1.3.2.3.	Transit Ticaret	330
1.3.2.3.1.	İlhanlı Devleti'nin İhraç ve İthal Ettiği Ürünler	333
1.4.	Tarım Hayvancılık	337
1.4.2.	Hayvancılık	337
1.4.3.	Tarım	340
1.4.4.	Avcılık	352
1.4.5.	Madencilik	353
1.4.6.	Sanayi	355
1.5.	İlhanlı İktisadî Hayatını Besleyen Unsurların Değerlendirilmesi	357
	SONUÇ	361
	KAYNAKÇA	369

KISALTMALAR

a.g.e.	:Adı geçen eser
a.g.m.	:Adı geçen makale
b.	:İbn, Bin,
bkz.	:Bakınız
C.	:Cilt
Çev.	:Çeviri/ Çeviren
TDVİA.	:Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Edt./ ed.	:Editör
H.	:Hicri
Haz.	:Hazırlayan
M.	:Miladi
nşr.	:Neşreden
ö.	:Ölümü
S.	:Sayı
s.	:Sayfa
ss.	:Sayfa sayısı
TAD.	:Tarih Araştırmaları Dergisi
TAED	:Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi
thk.	:Tahkik eden
tsh.	:Tashih eden
trc.	:tercüme
TDV.	:Türkiye Diyanet Vakfı
TTK.	:Türk Tarih Kurumu
vd.	:ve devamı
vol.	:Volume
yay.	:Yayınları
yy.	: yüzyıl

ÖNSÖZ

Bir toplumun bedenini ülkesi, ruhunu ise mensup olduğu ulusun temsil ettiğini düşünürsek, bu toplumu besleyerek sürekliliğini sağlayanın ise din, iktisat ve siyaset olduğunu söyleyebiliriz. Bu sebeple tarihin her döneminde toplumların siyasî ve iktisadî faaliyetleri ile dâhil oldukları dini oluşumlar araştırma ve incelemelere konu olmuşlardır. Mali hayatın geçmişten günümüze gerek siyasî ve askeri hayata gerekse dini hayata yön vermiş olması bizi iktisat tarihi hususunda çalışmaya iten sebeplerin başında gelmektedir. Daha önce İlhanlı iktisadî hayatının belirli noktalarına değinen bazı araştırmacıların çalışmaları dışında Türkiye’de ve Dünya’da bu konuyu aydınlatacak yeterli çalışmanın yapılmamış olması bu alana yönelmemizin en önemli gerekçesidir. Dönemin birinci el kaynaklarında doğrudan devletin iktisadî hayatı ile ilgili müstakil bir çalışmanın bulunmaması, mevcut bilgilerin de kısıtlı olması bu konunun aydınlatılmasını güç kılmıştır. Bu nedenle çalışmanın satır aralarında bulunan bilgi kırıntılarını toplayarak yapılması zorunluluğu konuyu çekici hale getirmiştir.

Çalışmamız esnasında birinci elden kaynaklar ve bu kaynaklar üzerinden yapılan akademik çalışmalarla tetkik eserler incelenmiştir. Ortaçağ iktisat tarihi ile ilgili yapılmış yerli ve yabancı pek çok kaynak incelenerek tezimize yön verilmiştir. Alandaki boşluk göz önüne alındığında çalışmamızın Ortaçağ iktisat tarihi çalışmalarına katkı sağlayacağını düşünmekteyiz.

İlhanlı İktisadî hayatını, gelişim ve dönüşümü ile birlikte aydınlatmayı amaçladığımız tez giriş ve sonuç kısımlarına ek olarak dört bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölüm iktisadî hayatın devlet politikası üzerindeki etkilerine dikkat çekmektedir. İstilacı yapılanmadan modernleşmeye İlhanlılarda siyasî ekonomi başlığı ile ele alınan bu bölümde devletin kuruluştaki dinamiklerinin belirlediği siyasî faaliyetleri şekillendiren ekonomik durumlar ele alınmıştır.

Aynı mantıkla sürdürülen ancak birinci bölümden yapılan reform hareketleri dolayısıyla ayrılması elzem olan ikinci bölüm Gâzân Han dönemi faaliyetleri ile başlamaktadır. Bu bölüm de Gâzân Han’ın yaptığı ve İlhanlı Devleti’nin yeniden inşası sayabileceğimiz iktisadî yenilikler ve bu yeniliklerin halefleri döneminde uygulanabilirliği ve sürdürülebilirliği dönemin siyasî faaliyetleri üzerinden aktarılmaya çalışılmıştır.

Tezin en önemli olduğunu düşündüğümüz üçüncü bölümü ile devletin mali yapılanması aydınlatılmaya çalışılmıştır. Teşkilatı, işleyişi, alt kurumları, çalışanları, iktisadî tarihe ışık tutan maliye kayıtları ve defterleri, vergileri ve para politikalarına değindiğimiz bu kısım ile devlet maliyesi hususunda bir çerçeve oluşturulmuştur.

Üçüncü bölümü destekleyen dördüncü bölüm ise mali hayatın temel kaynakları olan ekonomik unsurların aktarıldığı bölümdür. İlhanlı ekonomisinin destekleyici kaynaklar üzerinde durduğumuz bu bölümde mali hayata destek sağlayan her türlü faaliyet ve politikalar ele alınmaya çalışılmıştır.

Doktora sürecim esnasında üzerimden desteklerini esirgemeyen bazı kişilerin isimlerini de burada dile getirmem doğru olacaktır. Amacımı sürekli hatırlatan Annem'e; varlığını her daim ardımda hissettiğim Babama; altı yıldır her fırsat bulduğum anda kitapların arasına gömülerek zaman zaman ihmal ettiğim Eşim ve Oğullarıma, bir takım engeller sebebiyle gidemediğim kütüphane, sahaf gibi kaynak tespit edebileceğim yerlere benim yerime giderek ihtiyacım olan kaynakları bana ulaştıran ve kaynak çevirisinde destek aldığım dostlarıma müteşekkirim.

Tezin yazımı esnasında bana yol gösteren, tenkit eden ve katkı sağlayan, pandemi koşulları ve sağlık problemleri sebebiyle yüz yüze iletişim kuramadığımdan dolayı beni mazur gören ve desteklerini esirgemeyen saygıdeğer hocalarıma minnettar ve müteşekkirim. Özellikle tez danışmanlığımı yapan Doç. Dr. Mustafa AKKUŞ hocama hassasiyetlerime özenle ve sabırla yaklaşması, her zaman ulaşılır olması, sürekli yol göstermesi, akademik ahlak konusunda bana örnek teşkil etmesi ve ihtiyacım olan kaynaklara ulaşmam hususunda özverili tavrından ötürü minnettarım.

Tez çalışmam süresince kendilerine danıştığım her konuda bana desteklerini esirgemeyen, eleştiri ve tavsiyeleri ile tezime katkı sağlayan Prof. Dr. Ayşe Dudu KUŞÇU, Prof. Dr. Bekir BİÇER, Prof. Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN ve Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ hocalarıma saygılarımı sunarak çok teşekkür ederim.

Hüsniye KOÇ

GİRİŞ

Toplumların ihtiyaç duyduğu kaynakların tamamı doğanın koşulsuz sunduğu toprak, bitki, hayvan ve madenlerden oluşmamaktadır. Bunların beraberinde fizikî ve zihnî anlamda emeğe de ihtiyaç vardır. Çünkü kaynaklar sınırlı, insan gereksinimleri sınırsızdır. Dolayısıyla insanların ihtiyaçlarını karşılayacak mal ve hizmet miktarı da sınırlıdır. Kaynak – ihtiyaç dengesinin kurulabilmesi için de iktisat bilimi ortaya çıkmıştır. İktisat, bir insan topluluğunun üretim-dağıtım- tüketim ekseninde etkinliklerinin tümü olarak tanımlanabilir. İktisat bilimi ise üretim ile tüketim yahut arz ile talep arasında nasıl denge oluşturulacağını ve kaynakların nasıl kullanılacağını inceleyen bir bilim dalı olarak tanımlanmaktadır. İnsanların ihtiyaçlarını karşılamak, mali durumlarını düzeltmek, refah seviyelerini yükseltmek için yaptıkları faaliyetlere de iktisadî faaliyetler denmektedir. İnsan topluluklarının zaman içinde siyasi organizasyonlar oluşturmaları ile üretim, dolaşım, bölüşüm ve tüketimden oluşan iktisadî faaliyetlerin sağlayıcısı ve denetleyicisi ise devletler olmuştur. Nasıl ki aileler kendi gereksinimleri noktasında iktisadî kararlar alıp uyguluyorlarsa, devlet yöneticileri de halkın ihtiyaçlarını merkeze alarak belirledikleri iktisadî politikalar ekseninde bunların uygulanmasını sağlamışlardır.

Göçebe Moğolların iktisadî hayatını incelediğimizde hayvancılık ve basit tarımsal üretime dayalı ekonomik faaliyetlerde bulduklarını, ele geçirdikleri yerleri geliştirme ve ihya etme amacı taşımadıklarını aksine kabile sistemine bağlı olarak karşımıza çıkan bedeviliğin ekonomik özelliklerini yansıttıklarını görmekteyiz.

Göçebe kültürün ekonomik özelliklerinden olan kazanç vasıtalarının azlığı sebebiyle Moğollar yağma ve talan mantığıyla ilerlemişlerdir. Moğolların bu yıkıcı etkileri yalnızca Türkistan ve İran coğrafyası ile sınırlı kalmamış, Uzak Doğu, Kafkasya, Anadolu, Orta Doğu coğrafyası dahil neredeyse tüm Asya'da benzer durumlar yaşanmıştır. Asya bozkırlarından ilerleye ilerleye Uzak Doğu'dan Orta Doğu'ya, Kafkaslardan Balkanlara kadar genişleyen Moğollar XIII. ve XIV. yüzyıllara damgasını vuran büyük bir imparatorluk haline gelmiştir. Batı yönlü harekâtların sonucunda yapılan fetihler ve genişleyen toprakların doğal bir sonucu olarak İran coğrafyasında İlhanlı Devleti kurulmuştur. Pek çok açıdan Yakın Doğu ve

Orta Doğu devletlerinin izlerini taşıyan İlhanlıların iktisadî yapılanmasında da benzer izler görmek olağandır. Devletin İran gibi kadim bir coğrafyada kurulmuş olması geleneksel Moğol kültürünün değişime uğramasındaki en güçlü sebeptir. İlhanlı Devleti'nin kuruluş sahasına önceden hükmeden Sasaniler ve Abbasilerin bölgede yüzyıllar boyu oluşturduğu idari ve iktisadî sistem İran Moğollarına hızlı bir şekilde tesir etmiştir. Ayrıca bölgeye komşu olan Harezmsahlara Devleti'nin tarih sahnesinden çekilmesi ile yerel otoritelerin ortaya çıkması bölgede idari anlamda merkezi otoritenin ortadan kalktığı bir dönemin yaşanmasına sebep olmuştur. Bu durumdan fayda sağlayan Moğollarsa buralarda idari anlamda baskın bir karaktere bürünmemişler, kendilerine bağladıkları bölgeleri yetkili komutanlara bağlı mevcut askeri güçleri ile yönetmişlerdir. Kurulmuşta kurumsallaşmış bir maliye teşkilatı göremesek de Hülagû Han ile kurumun çerçevesi oluşturulmuş ve ardıllarının yaptığı düzenlemeler ile daha sistemli, daha kontrollü ve daha kazançlı bir maliye teşkilatı oluşturulmaya çalışılmıştır. Ancak genel olarak mali hayatta istedikleri istikrarı yakalayamamışlar ve iktisadî hayatın bozulmasını destekleyen pek çok gelişme sonucu devlet birden çok kez ekonomik buhran yaşamıştır. Mali hayattaki istikrarsızlık da devletlerin insanlara benzediği gerçeğini bir kez daha göstermiştir. Mali sistemin bozulması devletin diğer kurumlarındaki bozulma ile beraber gelmiş, devlet hızlı bir gerileme ile karşı karşıya kalarak yüzyılın sonunda ömrünü tamamlamıştır.

1. Araştırmanın Amaç, Kapsam ve Önemi

İlhanlıların iktisadî hayatını keşfetmek için algılamak, anlamak anlamlandırmak ve ayrıntıları ile açıklamaların yanı sıra literatürü geliştirmek, konunun yeterince üzerinde durulmamış ilgili kısımlarını tespit etmek ve aktarmak, görgül araştırma eksikliğini gidererek bu alandaki boşluğu doldurmak bu çalışmanın temel amacıdır. Bu sayede Moğolların İran coğrafyasında tesis etmiş oldukları yeni bir devlet olan İlhanlıların iktisadî hayatını tespit etmek amaçlanmıştır.

Çalışmanın kapsamı Hülagû Han döneminden Ebu Sa'îd Bahadır Han'ın ölümüne kadarki süreçte İran başta olmak üzere İlhanlı Devleti'nin eyaletlerinde ve vassallarında uyguladıkları ekonomik uygulamalar, değişim ve dönüşümler modernleşen devletin yeni politikaları, bu uygulamaların menşei, devlete katkısı ve

varsa zararı, hanların diğer devletlerle ilişkilerinin iktisadî yansımaları, iktisadî hayata katkı sağlayan grupları içermektedir. Bu kapsam doğrultusunda söz konusu başlıklar ayrıntıları ile aktarılmaya çalışılırken yönetsel sorunları sebebiyle halkın ve devletin siyasi, askeri, sosyal ve kültürel açıdan içine düştüğü buhranın yansıtılması da izah edilmiştir.

Bir devletin bağımsızlığının en önemli alametlerinden sayılan ekonomik yeterlilik devletin güçlenmesi ve uluslararası sahada bende varım demesi için gerekli olan amillerdendir. Ancak bu güçte süreklilik sağlanması daha önemlidir. Bu sürekliliği sağlarken yaşanan gelişmeler, alınan tedbirler, yapılan uygulamalar devletlerin bekasını belirler. İşte bu uygulamalar devlete ihtişamlı zamanlar yaşattığı gibi gerileme ve çöküşüne de sebep olabilmektedir. Çalışma bu özellik üzerinden ele alınacak, İlhanlı ekonomisinin yükselmesinde borçlu olduğu durumların yanında gerilemesine sebep olan etkenler de irdelenecektir.

2. Araştırmanın Problemi, Sorusu ve Yöntemi

Kadim bir devlet geleneği birikimine sahip olmayan Moğolların ortaya çıkardığı iktisadî yapılanma ve bu yapılanmanın oluşmasını destekleyici unsurların tespitinde birincil verilerin yetersizliği ve ikincil veriler ile desteklenmesinin zorunluluğu konumuzun problemidir. Dönem 80 yıllık bir süreyi kapsadığı için olaylar geniş bir zaman dilimine yayılmıştır. Dönemin kaynaklarının daha ziyade siyasi tarihe yönelik yazılmış olması dolayısıyla konunun siyasi vakalar üzerinden anlaşılıp aktarılmaya çalışılması karşılaşılan en önemli problem sayılabilir. Yine buna mukabil çağdaş kaynaklarda da konu ile ilgili kısıtlı çalışmalar yapılmış olması karşılaşılan bir diğer önemli problemdir. Çalışma ile “İlhanlı Devleti sistemli bir iktisadî yapıya sahip miydi? İlhanlı İktisadî hayatının kaynakları nelerdi?” sorularına cevap verilmeye çalışılmıştır.

Karşılaşılan terim, birim, şahıs, kurum, yer adları *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* dikkate alınarak kullanılmıştır. Yer adlarının yazım şeklinde Müslüman coğrafyacıların kullanım şekillerine uyulmuştur. Tarih belirtirken ise Hicrî ve Miladî yılların birlikte verilmesine dikkat edilmiş, çeviri yaparken Türk Tarih Kurumu

tarafında hizmete sunulmuş olan çevrimiçi tarih çevirme kılavuzundan faydalanılmıştır.

İlhanlı Devleti'nin eylemsel sürecini anlayabilmek ve bunun üzerine bir argüman oluşturabilmek için doküman analizi tekniği olan literatür tarama tekniği kullanılmıştır. Ayrıca içeriklerin araştırma alanını şekillendiren çalışmalar olup olmadığını tespiti aşamasında incelenmesi için elde edilen tüm kaynakların içerik analizi yapılmıştır. Siyasi ekonomiyi aktarırken olayların detayları üzerinden doğru değerlendirme yapabilmek için kronolojik sıralamaya özen gösterilmiştir. Alana yön veren varsayım var mı tespit edilmiş, bu varsayımlar okumaya, değerlendirmeye, eleştirilerek gerekli hallerde meydan okumaya değerli değmeyeceğine karar verilmiş, dönemin diğer devletleri ile ilgili yapılmış çalışmalar ile toplanan veriler karşılaştırılmıştır.

I. KAYNAKLAR

Araştırmada öncelikli olarak İlhanlı Devlet kademelerinde görev yapan müelliflerin tanık oldukları olayları aktardıkları, bizim de giriş bölümünde alfabetik olarak bir kısmını tanıttığımız kaynaklar kullanılmıştır. Bu birinci el kaynakların dilinin Farsça olmasından dolayı öncelikli olarak Farsça kaynaklara yer verildiyse de dönemin bir diğer önemli dili ile yazılmış olan Arapça kaynaklardan da yararlanılmıştır. Ayrıca İlhanlı Devleti ile ilişki içerisindeki Ermeni, Gürcü, Süryani eserlerin yanı sıra batılı müellifler ile Memlûk Devleti kaynakları da incelenmiştir.

Söz konusu eserlerin yanında dönemin çağdaşı olan bazı müelliflerin birinci el kaynakları rehber edinerek yazmış oldukları telif eserler ve o günden bu güne yapılan akademik çalışmalardan konumuzla alakalı olduğunu tespit ettiklerimizden de önem sırasına göre yararlandık.

Ancak doğrudan devletin İktisadî hayatına ışık tutan kaynakların azlığı neticesinde çalışmamız satır aralarının yorumlanması ile ortaya çıkmıştır.

1. Farsça Kaynaklar

Abdullah b. Muhammed b. Kiyâ al-Mâzenderânî

Risâle-i Felekiyye

Abdullah b. Muhammed b. Kiyâ al-Mâzenderânî tarafından kaleme alınan *Risâle-i Felekiyye* muhasebe üzerine yazılmış bir eserdir. 1335-1345 yılları arasında yazıldığı tahmin edilen eserin sonradan istinsahı yapılmış ve bir takım eklemelerde bulunulmuştur.¹ Eser devlet muhasebesi, defterleri, defterlerde tutulan kayıt usulü gibi hususlarda bilgi vermektedir. Eseri bilim âlemine tanıtan Zeki V. Togan'dır.² Esere vergi miktarları, vergilerin alındığı yerler, devlet muhasebesi, kayıt şekilleri, muhasebe defterleri hususunda verdiği bilgiler konusunda müracaat ettik. Eserin İsmail Otar tarafından yapılan çevirisinden faydalandık.³

Âbû'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed el-Kâşânî

Târîh-i Olcâyâtû

Târîh-i Olcâyâtû'nun müellifi olan Âbû'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed el-Kâşânî (öl. VIII./XIV. Yüzyılın ilk yarısı) hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. Hangi tarihte doğduğu ve nasıl bir eğitim aldığı hususunda kesin bilgiler mevcut değildir. Ancak gerek *Câmiu't-Tevârih*'in yazımında görevli olması gerekse *Târîh-i Olcâyâtû*⁴ adlı eserin müellifi olması ilmi bilgisinin üstün olduğunu ve bunu da iyi bir eğitime borçlu olduğunu bize düşündürmektedir. *Câmi'u't-Tevârih*'in zeyli niteliğinde olan eser 718 (1318) yılına kadar olan olayları aktarmaktadır. Eserin ana karakteri olan Olcaytu Han döneminin ayrıntıları ile anlatıldığı bu eserde biz de Olcaytu Han dönemi

¹ İsmail Otar, "Risâle-i Felekiyye'nin Yeni Bir Nüshası Hakkında", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 7 (2002), ss. 315–324, s. 318.

² Zeki V. Togan, "Londra ve Tahran'daki İslâmî Yazmalardan Bazılarına Dair", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, III/1–2 (1960), s. 155; Otar, *a.g.m.*, s. 316.

³ Abdullah İbn Muhammed İbn Kiyâ al-Mâzenderânî, *Risâle-i Felekiyye*, Çev. İsmail Otar, İSMIMO, İstanbul 2013.

⁴ Ebû'l-Kâsım b. Abdullâh Muhammed b. Ebî Tâhir 'Abdullâh Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu Sultân*, (nşr. Mehîn Hamblî), Tahran 1348.

olaylarını ve Gâzân Han'ın vasiyetini incelemek amacıyla Derya Örs tarafından yapılan inceleme ve çeviri çalışmasını kullandık.⁵

Alâeddin Atâ Melik Cüveynî

Târîh-i Cihângüşâ

Cüveyn'in Âzâdvâr kasabasında 623/1226 yılında dünyaya gelen Alâeddin Atâ Melik Cüveynî (681/1283) Büyük Moğol İmparatorluğu ve akabinde İlhanlı Devleti hizmetinde bulunmuş büyük bir devlet adamıdır. Kesin olmamakla birlikte aile büyüklerinin Büyük Selçuklu ve Harzemşahlar Devletlerinde önemli görevlerde bulunduğu bilinmektedir. Özellikle Büyük dedesi Bahâeddin Muhammed b. Ali kültürlü bir kimse ve mühim bir idarî mevki sahibi, dedesi Şemseddin Muhammed Hârizmşahlar Devleti'nde maliye nâzırı (müstevfi-i dîvân) olarak görev yapmıştır.⁶ Kendisi de genç yaşından Dîvânlığı hizmetinde bulunmuş, 1259-1282 yılları arasında Bağdat hakimliği yapmıştır. Siyasi becerilerinin yanında tarihçi kimliği ile de ön plana çıkmıştır. Sahib-i dîvânlık yapmış olan Şemseddin Muhammed Cüveynî ise abisidir. Alâeddin Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ* diye bilinen eserini 1252-1259 yılları arasında kaleme almıştır. Moğollar hususunda önemli bilgiler veren söz konusu eserin Mürsel Öztürk tarafından yapılan tercümesinden Hülagû Han dönemi siyasi olaylarını inceleyip tespit edilen bilgilerin teyiti esnasında yararlandık.⁷

Ebû Amr Minhâcüddîn Osmân b. Sirâciddîn Muhammed el-Cûzcânî⁸

Tabakât-ı Nâsırî

Tabakât-ı Nâsırî adlı eserin müellifi Firuzkuh'da 589/1193 yılında dünyaya gelen Cûzcânî (öl.664/1266) ilim ve edebi açıdan tanınmış önemli bir aileye mensuptur. Kendisi de dönemin önemli ilim insanları arasında yerini almış, ardında

⁵ Kaşanî, Ebul' Kasım b. Ali b. Muhammed, *Tarih-i Olcaytu*, (Çev. Derya Örs) Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara 1992.

⁶ Orhan Bilgin, Cüveynî, Atâ Melik, *TDVİA*, C.8, İstanbul 1993, ss. 140-141.

⁷ Alaeddin Atâ Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2013.

⁸ A.S. Bazmee Ansari, Cûzcânî, Minhâc-ı Sirâc", *TDVİA*, C. 8, İstanbul 1993, ss.98-99.

pek çok eser bırakmıştır. Cûzcâni tarafından kaleme alınan *Tabakât-ı Nâsirî* adlı eser 659/1261 yılında tamamlanmıştır. Eseri 1970 yılında İngilizceye tercüme edilmiş, Selçuklular ile ilgili kısmı 2015 yılında Erkan Göksu tarafından, İlhanlılar ile ilgili kısmı ise 2016 yılında Mustafa Uyar tarafından dilimize tercüme edilmiştir. Eserin İlhanlılar kısmından Hülagû'nun batı seferi esnasında yaptığı savaşlar, Bağdat Şehri'nin alınması hususunda ihtiva ettiği önemli malumat sebebiyle yararlanılmıştır.⁹

Fahrüddîn Ebû Süleymân Dâvûd b. Muhammed (Benâkitî)

Ravzatü üli'l-Elbâb fî Tevârîhi'l-Ekâbir ve'l-Ensâb

Aslen Maveraünnehirli olan Benâkitî'nin babası büyük bir alim kardeşi ise oldukça itibar sahibi olan bir mutasarrıftır. Şair olarak nam salan Benâkitî'nin asıl adı Fahrüddîn Ebû Süleymân Dâvûd b. Muhammed'dir.¹⁰ İlhanlı Sarayına intisab ettikten sonra Gazan Han tarafından meliku's-şuralığa atanmıştır. Olcaytu Han'ın *Târîh-i Benâkitî* diye tanınan *Ravzatü üli'l-Elbâb fî Tevârîhi'l-Ekâbir ve'l-Ensâb* adlı eseri kaleme almıştır. Ancak eserini Ebu Sa'îd Han döneminde tamamlayabilmiştir. Müellifin 1317 yılına kadar yaşanan gelişmeleri aktardığı bu eseri *Câmi'u't-Tevârih*'in bir zeyli niteliğindedir.¹¹ 730/1329-30 yılında vefat eden müellifin eserinden İlhanlılar ile ilgili aktardığı 1304-1317 yılları arasındaki gelişmeler hususunda bu kaynaktaki bilgilerden faydalandık.

Fahrüddîn Hindûşâh Nahçivânî

Düstûru'l-Kâtib fî Ta'yîn el-Merâtib

Çalışma da faydalandığımız bir diğer eser olan *Düstûru'l-Kâtib fî Ta'yîn el-Merâtib*'in müellifi Fahreddin Hindûşâh Nahçivânî'nin (öl.775/1375) doğum yılı tam bilinmese de çocukluk yıllarının Argun Han dönemine denk geldiği Ebu Sa'îd Han

⁹ Mînhâc-ı Sırac el- Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsirî*, (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar, çev. Mustafa Uyar, Ötüken yay., İstanbul 2016.

¹⁰ Tahsin Yazıcı, "Benâkitî", *TDVİA*, C. 5, s.49-430.

¹¹ Fahrüddîn Dâvûd Benâkatî, *Târîh-i Benâkatî*, tashih Cafar Şeâr, Encümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi, Tahran, 1348hş/1969.

döneminde yazdığı eserinden yola çıkarak tahmin edilmektedir. Babasının İlhanlılar döneminde önemli bir kimse olduğu, babasının gözetiminde devletin önemli birimlerinde görev yaparak devlet maliyesi ve vilayet yönetimi konularında tecrübe edindiği bilinmektedir. Onun kazandığı tecrübeler kendini göstermesini sağlamış ve Ebu Sa'îd Han devlet teşkilatı hususunda bilgiler vereceği bir eser yazmasını talep etmiştir. Eser Ebu Sa'îd Han döneminde tamamlanamamıştır. *Düstûru'l-Kâtib fî Ta'yîn el-Merâtib*¹² adlı eserini 766/1366 yılında tamamlayarak Sultan Üveys'e sunmuştur (1356-1374). Müellif eseri ile Ebu Sa'îd Han dönemine katkı sağlayamasa da Sultan Üveys bu kaynağı merkez alarak bir takım reformlar gerçekleştirmiştir. Ancak bu eserin tamamı günümüze ulaşmamıştır.¹³ Sultan Üveys'in 775/1375 yılındaki ölümünden sonra öldüğü tahmin edilmektedir.¹⁴

Eserinde sosyo- kültürel konuların yanı sıra devlete ait topraklar, ikta araziler, soyurgal, vergiler ve vergilerin toplanması, adli sistem, şehir hayatı, ticaret ve zanaat, ekonomik problemler, çiftçilerin durumu, devlet teşkilatı gibi konulara yer verilmiştir. Biz de eserden özellikle toprak hukuku ve sistemi, vergi isimlerinin tespitinin yanı sıra sosyoekonomik açıdan aktardığı bilgiler noktasında faydalandık.

Felek A'la-i Tebrizî

Sa'adetname - Kânûnü's-Sa'âde

Felek A'la-i Tebrizî tarafından kaleme alınmış olan *Sa'adetname* (708/1309) ve *Kânûnü's-Sa'âde* (736-737/1336-37) adlı eserler İlhanlı Devlet varidatı hususunda

¹² Muhammed b.Hindüşah Nacivânî, *Düstûru'l-Kâtib fî Ta'yîni'l- Merâtib*, tsh. Mahmûd Tavûsî, Neşr-Âsâr-ı Honerî, (metin), yay., Tahran 1390/2011. Abdulkerim Alioğlu Alizâde bu eser ile ilgili pek çok çalışma yapmıştır. I. cildinin 1. ve 2. Kısımları Sovyetler Birliği Akademisine bağlı olan Asya Milletleri Enstitüsü tarafından Farsça olarak neşredilmiş ve ilgili kısmın değerlendirmesi Alizâde tarafından yapılmıştır. Yazar İngilizce, Rusça ve Farsça olarak eserin tanıtıldığı önsözler de yazmıştır. Ayrıca yapılan çeviride yer alan sosyoekonomik verileri de sonuç kısmında değerlendirmiştir, bkz. Muhammed b. Hinduşâh Nahçivânî, *Düstûru'l Kâtib fî Ta'yîn el-Merâtib*, (Tash. A. A. Alizâde), c. I-II, Moskova 1964.

¹³ A.A.Alizâde, "Muhammed ibn Hinduşâh Nahçivânî'nin Düstûr el Kâtib fî Tayîn el-Merâtib Eseri Yakın ve Ortadoğu Memleketlerinin Sosyal ve Ekonomik Tarihinin Bir Kaynağı Gibi", *VI. Türk Tarih Kongresi'ne Sunulan Bildiriler*, Ankara 1967, s. 253– 265.

¹⁴ Rıza Kurtuluş, Şems-i Münşî, *TDVİA*, C.38,İstanbul 2010, s.509.

önemli bilgiler içermektedir. Müellifin hayatı hususunda bilgiler nokсандır. Ancak kendisine bir muhasebe rehberi hazırlaması için bu görevi Sahib-i dîvân Sadeddîn Savecî vermiştir. Zira zaten evvelinde *Kânûnü's-Sa'âde* adlı bir risaleyi kaleme almıştır. Bu risalenin orijinal olmayan ve 758/1357 yılından sonra hazırlanmış muhtemelen de kısaltılmış bir nüshasını Mir Kamal Nabipour doktora tezinde çalışmıştır. Yine müellife ait olan diğer muhasebe kaynağı olan *Sa'adetname* de Mir Kamal Nabipour tarafından yine doktora tezinde neşredilmiştir. Her iki çalışma da gelecekteki maliye memurlarına rehber olması amacıyla kaleme alınmıştır. *Sa'adetname'nin* Ayasofya Kütüphanesinde¹⁵ aslının bir örneği bulunmaktadır. Çalışma tez kısmı ve *Sa'adetname'nin* bulunduğu ek kısmı ile birlikte 342 sayfadan meydana gelmektedir. Bu doktora çalışmasında giriş ve akabinde üç temel bölüm bulunmaktadır. Birinci bölümde *Sa'adetname'de* bulunan devlet muhasebesi hususunda verilmiş ilke ve esaslar irdelenmiş, İkinci bölümde vergiler tahsilat, vergiye tabi kimseler, vergi tahsildarlarının yetkileri, ilgili belgeler, vergilerin kaydedilmesi gibi vergi sistemi hususunda bilgiler verilmiş, üçüncü bölümde ise maliye defterleri hususunda bilgiler aktarılmıştır. Ancak 1309 tarihinde kaleme alınmış olan *Sa'adetname, Kânûnü'l-sa'âde*'ye göre daha erken dönem hususunda verdiği bilgiler noktasında tezimiz için daha kıymetlidir. Zira 1336- 1337 yıllarında kaleme alınan *Kânûnü'l-sa'âde* İlhanlı Devleti'nin son dönemi hususunda bilgiler vermektedir. Her iki eserde bir doktora tezinde neşredilmiştir. Biz çalışmada Mirkamal Nabipour'un tezinden¹⁶ faydalandık.

Gıyâseddîn b. Humâmeddîn Hândmîr

Habîbü's-Siyer fî Ahbâr-i Efrâdü'l-Beşer

Anne tarafından Mirhand'ın torunu olduğu bilinen Hândmîr, önemli bürokrat ve âlimlerden oluşan bir aileye mensup olarak dünyaya gelmiştir. Asıl adı Gıyâsüddîn

¹⁵ Ayasofya Kütüphanesi Arşivleri, *Sa'adetname*, Kayıt No: 4190.

¹⁶ Mirkamal Nabipour, "Die Beiden Persischen Leitföden des Falak Ala-ye Tebrizi über das Staatliche Rechnungswesen im 14. Jahrhundert", *George-August Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi*, 1973.

b. Hâce Hümâmiddîn Muhammed b. Hâce Celâlidîn Muhammed b. Hâce Burhâniddîn Muhammed-i Hüseyinî Şîrâzî'nin doğduğu sene bilinmese de 942/1535-36 senesinde vefat ettiği bilinmektedir.¹⁷ Pek çok eser kaleme alan müellifin *Düstûrû'l-Vüzerâ*¹⁸ adlı eserinde Reşîdüddin Fazlullah ve Vassaf'ın eserlerinden faydalanarak yazdığı ve İlhanlı vezirleri hususunda aktardığı bilgileden faydalanmak üzere Harbî Emîn Süleyman'ın Arap Diline yaptığı çevirisini kullandık. Aynı zamanda yine aynı müellife ait olan *Habîbü's-Siyer fi Ahbâri Efrâdi'l-Beşer* adlı eser de çalışmamızda faydalandığımız bir diğer kaynaktır. Hândmîr bu eserini 927/1521 yılında yazmaya başlamış ve 930/1524 yılında tamamlamıştır. Yaradılıştan başlayarak Şah İsmail'in ölümüne kadar geçen olayları anlatan bu eser bir dünya tarihidir. Devletler baz alınarak üç cilt olarak yazılan eserde her devletin hikayesinin sonunda devlet adamları, alimler, nakibler, seyyidler, şairler gibi önemli şahıslar hakkında malumatlar bulunmaktadır. Dolayısıyla eserin İlhanlılar kısmında siyasi tarih ve devlet adamlarım hususunda bilgiler mevcuttur. Bizde esere siyasi tarih üzerinden iktisadî hususlar ile ilgili verilmiş bilgiler açısından başvurduk.¹⁹

Düstûrû'l-Vüzerâ

Hız. Süleyman'ın veziri Âsaf'tan başlayarak çeşitli devletlerde vezirlik yapmış ünlü kimselerin biyografilerini yazdığı eseri *Düstûrû'l-Vüzerâ*'dır. Müellif eserini Hüseyin Baykara ve veziri Kemâleddin Hâce Mahmud adına kaleme almıştır. 906/1500 yılında kaleme alınan eser 914/1508 yılında ilavelerle genişletilmiştir.

Hamdullah b. Ebû Bekr b. Ahmed b. Nasr Müstevfî Kazvîni

Nüzhetü'l-Kulûb

¹⁷ İsmail Aka, "Hândmîr", *TDVİA*, C.15. İstanbul 1997, s. 550-552.

¹⁸ Gıyâsüddîn b. Humâmüddîn Hândmîr, *Düstûrû'l-Vüzerâ*, (nşr. Saîd-i Nefîsî), Tahran 1317, (trc. Harbî Emîn Süleyman), Kahire 1980.

¹⁹ Hândmîr, Gıyâseddîn b. Humâmeddîn, *Habîbü's-Siyer fi Ahbâri Efrâdi'l-Beşer*, Tashih Muhammed Debîr Siyâkî, C. I-III, Tahran, 1362.

1281 yılında Kazvin’de doğan Hamdullah b. Ebû Bekr b. Ahmed b. Nasr Müstevfi Kazvînî 750/1350 tarihinde vefat etmiştir. Dedesi Nasr’ın İlhanlı Devleti’nde müstevfilik yaptığı bilinmektedir. Müellifin tabiat, coğrafya, antropoloji ve tarih alanlarına ışık tutan *Nüzhetü’l-Kulûb* adlı eserinin Strange tarafından yapılmış neşrinden İlhanlı eyaletlerinde uygulanan vergi miktarları, bölge, şehir, kasaba, köy isimleri, yaylak ve kışlaklar hususunda faydalandık.²⁰

Târîh-i Güzîde

Müellifin bir diğer eseri olan *Târîh-i Güzîde, Câmiu’t-Tevârih* adlı eserin bir özeti niteliğindedir. Bu eserin ise Mürsel Öztürk tarafından yapılan çevirisinden İlhanlı Devleti hususunda tespit ettiğimiz siyasî bilgiler devlet görevlilerinin isimlerini teyit etmek amacıyla faydalandık.²¹ Eserin bir kısmında İran tarihine de yer verilmiştir. Ancak çok kapsamlı bilgiler içermemektedir. İktisadî anlamda pek fazla bir bilgi içermemesinden dolayı yalnızca bir takım bilgileri kıyas edebilmek amacıyla kullanılmıştır.

Hamîdüddîn Muhammed Mîrhând b. Burhâniddîn Hâvendşâh b. Kemâliddîn Mahmûd Herevî (Mîrhând)²²

Ravzatü’s-Safâfi Sîreti’l-Enbiyâ’ ve’l-Mülûk ve’l-Hulefâ

Timurlular tarihçisi olarak tanınan Mîrhând (ö. 903/1498) Belh’te dünyaya gelmiş ve eğitimini Herat’ta tamamlamıştır. İnşa sanatındaki becerisi ile Ali Şîr Nevâî’nin dikkatini çekmiştir. Nevâî Mîrhând’a İhlâsiye Hankahını tahsis edince bizim da çalışmamızda faydalandığımız yedi ciltten oluşan *Ravzatü’s-Safâfi Sîreti’l-Enbiyâ’ ve’l-Mülûk ve’l-Hulefâ* adlı eserini kaleme almıştır. Ancak eserin son cildi olan yedinci cildi torunu Hândmir tamamlamıştır. Yaradılıştan başlayarak XVI. Yüzyılın ilk yarısına kadarki İslam coğrafyasında hüküm sürmüş devletler hakkında

²⁰Hamdullah Mustevfi Kazvînî, *Nüzhetü’l-Kulûb*, (neşr. Le Strange), London-Leiden 1915.

²¹ Hamdullah Müstevfi-yî Kazvînî, *Tarih-i Güzîde*, Çev, Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2018.

²² İsmail Aka, “Mîrhând”, *TDVİA*, C. 30, Ankara 2020, ss.156-157.

bilgiler barındıran bu çalışmanın V. cildinde Cengiz Han ve haleflerine yer vermiştir. Eserinin farklı ciltleri pek çok farklı dile tercüme edilmiştir.²³

İmâd es-Serâvî

Camiü'l-Hisab

İlhanlı iktisadî hayatına ışık tutan bir diğer çalışma ise İmâd es-Serâvî tarafından 1339-1344 yıllarında kaleme alınmış olan *Camiü'l-Hisab* 'tır. Eser yüksek idari hizmet kariyeri olan adayları eğitmek amacı ile yazılmıştır. Ekonomik verilerde sıkça geçen ancak mevcut sözlüklerde açıklığa kavuşturulamamış birçok iktisadî terimi içermektedir. Bu kılavuz yazılırken müellif muhasebe kayıtlarında yer alan veriler üzerinden örneklere yer verdiği için İlhanlı Devleti varidatı hususunda oldukça önemli bilgiler içermektedir. Bu eseri ilgi çekici kılan da devlete ait hesap defterlerinde yer alan mali kayıtları veriyor olmasıdır. Eserin orijinal nüshası Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. *Camiü'l-Hisab* Nejat Göyünç tarafından doktora tezinde neşredilmiştir.²⁴ Yusuf Ağa Kütüphanesi'nde bulunan aslının fotokopisi ve Nejat Göyünç tarafından Almanca istinsah edilmiş hali İSAM Kütüphanesinde de mevcuttur. Tez daha sonra basılmıştır.²⁵ Eser Türkçe'ye tercüme edilmediyse de yazarın kendisinin kaleme aldığı İmâd es-Serâvî adlı çalışma geniş bir özet niteliği taşımaktadır.²⁶

Kerimu'd-dîn Mahmûd b. Muhammed-i Aksarayî

Musâmeretu'l-Ahbâr ve Musâyeretu'l-Ahyâr

Kerimu'd-dîn Mahmûd b. Muhammed-i Aksarayî (öl.1332-33)'nin *Musâmeretu'l-Ahbâr ve Musâyeretu'l-Ahyâr (Tezkire-i Aḳsarâyî)* isimli eseri de diğer

²³ Muhammed bin Hâvendşâh Mîrhând, *Târih-i Ravzatü's-Safâ*, Tashih Cemşid Kiyânfer. C. V, Enteşerat-i Esatir, Tahran, 1385

²⁴ Nejat Göyünç, Das sogenannte Gâme'ol-Ḥesab das 'Emad as-Sarâwî, *Georg-August Universitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi*, 1962. Tez daha sonra basılmıştır, Berlin 2012, Bonner Islamstudien, 13. Cilt.

²⁵ Berlin 2012, Bonner Islam studien, 13. Cilt.

²⁶ Nejat Göyünç, "İmâd es-Serâvî," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C.15, S.20, 1965, ss.73-86.

önemli vekâyinâmeler arasındadır. Aslen Aksaraylı olduğu bilinen müellif uzun süre İlhanlıların Anadolu nâibi Mucîru'd-dîn Emirşâh (öl. 1301)'ın hizmetinde bulunmuş ve dîvân kâtibi olarak görev yapmıştır. Gazan Han (1295-1304) tarafından takriben 1301 yılında Anadolu'daki vakıfların nâzırlığına getirilen müellif, 1323 yılında bu değerli eserini tamamlayarak İlhanlı Devleti'nin Anadolu valisi Emîr Timurtaş b. Çoban'a takdim etmiştir. Eser dört bölümden meydana gelmektedir. Eserin dördüncü bölümünde İlhanlı Hanları ve onların himayelerinde bulunan son Selçuklu sultanlarının bahsi geçmektedir. XIII. yüzyılın ikinci yarısından XIV. yüzyılın ikinci yarısına kadar meydana gelen olayları içeren son bölüm müellifin doğrudan yaşadığı dönemi aktardığı için en ehemmiyetli bölüm olduğunu söylenebilir. Anadolu'nun Moğol hâkimiyeti dönemi için en önemli kaynak olan söz konusu kaynak *İbn Bîbî'nin Selçuknâmesi*'ni adeta tamamlayan bir eserdir. Ünlü Osmanlı müellifi Münecimbaşı (Câmi 'u'd-Düvel) ile Kâdı Ahmed-i Nikîdî (*el-Veledü 'ş-Şefîk ve 'l-Hâfidu 'l-Halîk*), Türkiye Selçukluları ile ilgili konularda Aksarâyî'den istifâde etmişlerdir.²⁷

Musâmeretü 'l-Ahbâr, Osman Turan tarafından 1944'de *Musâmeretu 'l-Ahbâr ve Musâyeretu 'l-Ahyâr* ismiyle neşredilmiş,²⁸ Mürsel Öztürk²⁹ tarafından da Türkçeye tercüme edilmiştir. Çalışmamızda eserin hem Farsça neşriden hem de Türkçe tercümesinden istifâde ettik.

Muhammed b. Alî b. Muhammed Şebânkâreî

Mecma 'u'l-Ensâb

Net olmasa da tahminen 697/1298 tarihinde Şebânkâre şehrinde doğduğu bilinen müellif, iyi bir şair olmasının yanı sıra yazdığı *Mecma 'u'l-Ensâb* adlı eseri ile de tanınmıştır. 733/1332 yılında yazmaya başladığı *Mecma 'u'l-Ensâb fi 't-Tevârîhadlı*

²⁷ Fuad Köprülü, Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları (Umumî Bir Bakış), I, *Belleten*, VII/27 (1943), s. 389-390; İsmail Aka, "Aksarayî, Kerimüddin", *DİA*, II, s. 293; Muhammet Kemaloglu, "Türkiye Selçuklu Tarihi Birinci Elden Kaynakları", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, II/3 (2013), s. 9.

²⁸ Aksarâyî, *Musâmeretu 'l-Ahbâr ve Musâyeretu 'l-Ahyâr*; neşr. Osman Turan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1944.

²⁹ Aksarâyî, *Musâmeretü 'l-Ahbâr*; Türkçe terc. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.

eserini Reşîdüddin Fazlullah'a takdim ettiysede vezirin evinin yıkılması sebebiyle kaybolunca yeniden aynı eseri kaleme almış, 738/1337 yılında tamamlamıştır. Bu nüsha ve 743/1343 tarihli nüshası günümüze ulaşmıştır. 759/1358 dolaylarında öldüğü tahmin edilmektedir. Genel bir tarih olan *Mecma'u'l-Ensâb fi't-Tevârih* İslam öncesi İran hükümdarlarından İslamî dönem hükümdarlarına ve Fars bölgesi mahalli hanedanlarına kadar pek çok yönetici hususunda bilgi vermektedir. Biz de çalışmamızda İlhanlı hanları hususunda verdiği siyasi bilgilerin satır aralarında verdiği iktisadî bilgiler açısından Fahri Unan tarafından yapılmış Türkçe tercümesine başvurduk.³⁰

**Nâsîrüddîn Hüseyin b. Muhammed b. Alî el-Ca'ferî er-Rugadî el-Münşî
(İbn Bîbî)**

el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye

Türkiye Selçukluları ile ilgili önemli bir vekâyinâme olan *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye* isimli Farsça eseri Nâsîrüddîn Hüseyin b. Muhammed b. Alî el-Ca'ferî er-Rugadî el-Münşî (İbn Bîbî)³¹ (öl. 1285'ten sonra) hem İlhanlı devlet adamı hem de tarihçi olarak tanınan Alâeddin Ata Melik Cüveynî isteği üzerine kaleme almıştır. Müellif, Moğol istilâsı esnasında Horâsân'dan Anadolu'ya göç eden ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin hizmetine giren İranlı bir aileye mensuptur. *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye'nin* hem mufassal hem de muhtasarı günümüze ulaşmıştır. Mufassalın yegâne nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Ayasofya, nr. 2985). Söz konusu nüshadan istihsal edilmiş nüshalardan biri Millet Kütüphanesi'nde, diğeri Paris'te Bibliothèque Nationale'dedir. Muhtasarın tamamı Martinus Theodorus Houtsma (öl.1943) tarafından neşredilmiş,³² M. Nuri Gençosman tarafından Türkçe'ye³³ tercüme edilmiştir.*el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye'nin* II. Murad

³⁰Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb (Hanedanlar Tarihi)*, trc. Fahri Unan, TTK, Ankara 2021.

³¹ Abdülkerim Özeydin, "İbn Bîbî", *DİA*, XIX, s. 379-380.

³² Th. Houtsma hakkında bkz. Cengiz Kallek, "Houtsma, Martinus Theodorus", *TDVİA*, XVIII, s. 257-258.

³³ M. Nuri Gençosman, *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi: İbn Bîbî'nin Farsça Muhtasar Selçuknâmesi*, Ankara 1941.

döneminde (1421-1451) Yazıcızâde Ali tarafından yapılan tercümesi, *Tarih-i Âl-i Selçuk* veya *Oğuznâme* isimleriyle bilinir. Yine bu kıymetli eser, Adnan Sadık Erzi'nin 1956'da yayınladığı metin esâs alınmak suretiyle Mürsel Öztürk tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.³⁴ Çalışmada bu eserden Anadolu'nun Moğol tahakkümüne girmesi ve Türkiye Selçuklu Devlet üzerinde uygulanan ekonomik politikalar açısından faydalanılmıştır. Eserde verilen Türkiye Selçuklu Devleti özelindeki bilgiler diğer bölgelerle kıyaslanarak ortak bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır.

Nasîrüddin Tûsî

Risale Der Resm vo Ayin-e İlkhânî

Horasan'ın Tus kentinde 1200 yılında dünyaya geldiği bilinen Nasîrüddin Tûsî 1273 yılında vefat etmiştir. Yetmiş üç yıllık ömrüne dünyaca tanınan astronom, matematikçi ve filozofluğunun yanında iyi bir siyasi iktisat bilimci olma vasfını da sığdırdığını Abaka Han döneminde kaleme aldığı *Devlet Finansı Üzerine Düşünceler* olarak dilimize çevrilmiş risalesinden anlamaktayız. Tam adı *Risale Der Resm vo Ayin-e İlkhânî* olan çalışması İslam, siyaset ve iktisat tarihi üzerine çalışma yapmak isteyenlerin yararlanabileceği bir rapordur. Tûsî'nin Abaka Han'ın isteği üzerine kaleme aldığı bu raporu Prof. Dr. Mehmet Bayraktar İngilizce ve Türkçe'ye kazandırmıştır. Bizde tezimizde bu metni Abaka Han'a iktisadî önerileri nelerdir, katkısı olmuş mudur? sorusunu cevaplarken kullandık.³⁵

Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî

Tarih-i Mübarek Gâzânî

Hemedan'da 1250/51 yılında dünyaya gelen Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî (öl.718/1318) İlhanlı Devleti'ne hizmet etmiş en önemli devlet adamlarının arasında

³⁴ İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye*, I-II, Türkçe terc. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.

³⁵ Nasîru'd-dîn et-Tûsî, *Risale Der Resm Vo Ayin-e İlkhânî –Devlet Finansı Üzerine Düşünceler*; Çev. Mehmet Bayraktar, Ankara 1988.

yerini almıştır. Abaka Han devrinde İlhanlı Devleti'nin hizmetine girmiş, Gâzân Han devrinde vezir olarak tayin edilmesinden, 1317 yılında görevinden azledilene kadar uzun yıllar devlete hizmet etmiştir. Olcaytu Han'ın ölümünden sorumlu tutularak 1318 yılında Ebu Sa'îd Han döneminde idam edilmiştir. Gâzân Han'ın talebi üzerine *Tarih-i Mübarek Gâzânî*³⁶ adlı eseri kaleme almıştır. Ancak eseri bitirdiğinde Gâzân Han'ın hakka yürümesi üzerine Olcaytu Han'a takdim edebilmiştir. Çalışma da Gâzân Han dönemi iktisadî kararlar ve yapılan reformlar hususunda oldukça mühim bilgiler veren *Tarih-i Mübarek Gâzânî*'nin tezimize fayda sağlayacağını düşündüğümüz kısımları için Karl Jahn edisyonundan faydalandık.

Câmiu't-Tevârîh

Yazarın bir diğer eseri olan *Câmiu't-Tevârîh*, *Tarih-i Mübarek Gâzânî*'nin genişletilerek kaleme alınmış halidir. Araştırma da İlhanlı Devleti siyasî ve iktisadî tarihi ile ilgili oldukça önemli bilgiler veren *Câmiu't-Tevârîh*³⁷ adlı eser çalışmamız için çok kıymetlidir. Pek çok yerde başvurduğumuz eserin Türkçe'ye tercüme edilmiş olan İlhanlılar kısmını kullandık.

Âsâr-ı ve Ahyâ

Döneminde pek çok eser kaleme alan Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî ziraî bilgiler içeren *Âsâr-ı ve Ahyâ* adlı eserin de müellifidir. Zira ziraat ile önemli bir devlet adamı olması sebebiyle ülkenin şartlarından dolayı yakından ilgilendiği ve tıp nilimi hususundaki çalışmaları dolayısıyla bitkilerle yakından kendi ilgilendiğini yazdığı eserlerden anlamaktayız. Gazan Han döneminde yazmaya başladığı tahmin edilen eserin Olcaytu Han döneminde tamamlanmış olacağı *Vakıfname-i Reşidî*'de yer alan bir takım bilgiler sebebiyle bilinmektedir. Söz konusu eserin XVII. yüzyıldan kalma bir yazma nüshası bulunmaktadır ve İran'da Tahran Üniversitesi profesörlerinden

³⁶ Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, *Kitâb-ı Târih-i Mubârek-i Gâzânî -Dâstân-ı Gâzân Han* (nşr. Karl Jahn), London 1946; Reşîdu'd-dîn Fazlullâh Hemedânî, *Târih-i Mubârek-i Gâzânî*. Tashih Karl Jahn, İsfahan, 1368.

³⁷ Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, *Câmiu't-Tevârîh (İlhanlılar Kısmı)*, Çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Khelejeni, TTK, Ankara 2013.

Manuehir Satudeh ve İrec Afşar tarafından 1989 yılında *Âsâr-ı ve Ahyâ* adıyla tıpkıbasım olarak yayınlanmıştır.³⁸ Çalışmada iktisadî hayat ile iç içe olan tarım ve hayvancılık başlıklarında sıklıkla başvurduğumuz bu eser 24 bölümden oluşmakta ve genel hatları ile müellif tarla ve bahçe tarımı, bahçe bitkileri, sulama, hayvan yetiştirme teknikleri, canlı bilgisi, iklim bilgisi gibi konular üzerinde durmuştur.

Şerefüddîn Abdullâh b. İzziddîn Fazlillâh b. Ebî Naîm-i Yezdî (Vassaf)

Tecziyetü'l-İmsâr ve Tezciyetü'l-Asâr

*Tecziyetü'l-İmsâr ve Tezciyetü'l-Asâr*³⁹ eseri kaleme alan ve *Tarih-i Vassaf* adı ile tanınan müellifin asıl ismi Şerefüddîn Abdullâh b. İzziddîn Fazlillâh b. Ebî Naîm-i Yezdî'dir.(öl. 730/1329-30) 1257'de Şiraz'da dünyaya gelen müellif aldığı iyi eğitimin ardından İlhanlı Devleti hizmetine girmiş, uzun yıllar önemli görevlerde bulunmuştur. Dönemin önemli devlet adamlarından olan Reşîdüddin'in dikkatini üstün edebi kimliği ile çekmiş, böylece onun himayesine girerek talihi de değişmiştir. Sadece Reşîdüddin'in değil bir süre sonra Olcaytu Han'ın da dikkatini çeken Fazlullah el-Şîrâzî'ye önemine binaen Vassafu'l-hazret denilmiştir. Zamanla bu nitelendirme ile ün salan müellif geçmişten bugüne Vassaf olarak tanınmıştır. Tezimizde faydalandığımız eserini 1297 yılında yazmaya başlamış, 1303 yılına geldiğindeyse kaleme aldığı eserini 13 Receb 702 (3 Mart 1303) tarihinde Gâzân Han'a üç cilt olarak takdim edilmiştir. Dördüncü cildi ise 1312 yılında Olcaytu Han'a sunulmuş, beşinci cilt olan son cildi ise 1328 yılında tamamlamıştır. Eser müellifin *lakabına atıf olarak Târih-i Vassâf* adıyla tanınmıştır. İçerik açısından ise Atâ Melik Cûveynî tarafından yazılan *Tarih-i Cihangüşa* adlı eserin zeyli niteliğinde kabul görmüştür.

Söz konusu eser Reşîdüddin'in vermiş olduğu bilgileri teyit eder niteliktedir. Eseri İlhanlı Devleti'nin siyasî hayatını diğer dönem kaynakları ile mukayese ederken, devletin iktisadî hayatı ile ilgili verdiği bilgiler açısından kullandık. Eserden maliye

³⁸ Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, *Âsâr-ı ve Ahyâ*, yay. haz. Manuehir Satudeh, İra Afşar, Mc. Gill Üniversitesi İslam Araştırmaları Enstitüsü, Tahran 1368.

³⁹ Osman Gazi Özgüdenli, Vassaf, *DİA*, C.42, İstanbul, 2012, s.558.

teşkilatına yapılan atamalar, hazine gelirleri, vergi isimleri ve miktarları gibi iktisadî hususlarda satır aralarında geçen bilgileri Abdu'l-Muhammed Ayetî'nin tashih ettiği *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*⁴⁰ olarak bilinen edisyonunu kullanarak tespit ettik.

2. Arapça Kaynaklar

Celâleddîn Abdurrahman Suyûtî

Tarihü'l-Hulefâ

Yazar 1445 yılında Kahire'de doğmuş ve 1505 yılında ise vefat etmiştir. Pek çok sayıda eseri bulunan müellifin tarih hususunda kaleme aldığı iki eseri bulunmaktadır. Biri bizim de tezimizde kullandığımız *Tarihü'l-Hulefâ* iken diğeri Mısır'ın siyasî tarihinin yanı sıra Mısır'a gelen sahabe, Mısır'da yaşayan imâm, muhaddis ve çeşitli mezheplerin fıkıhçıları ile tarihçiler, şâirler, filologlar, hekimler vb. farklı alanlarda uzmanlaşmış ilim ve sanat adamlarından bahsettiği. *Hüsnü'l-Muhadara fî Ahbâr-ı Mısır ve'l-Kâhire* adlı eseridir. *Tarihü'l-Hulefâ* eseri başta halifelerin biyografileri olmak üzere muhtasar bir İslam tarihidir.⁴¹ Eserin Onur Özatağ tarafından Türkçe'ye çevrilmiş edisyonundan faydalandık.⁴²

Ebü'l-Fazl Abdurrezzâk bin Ahmed el-Şeybânî el-Bağdâdî İbnü'l-Fuvatî

el-Havâdisü'l-Camiâ ve't-Tecâribü'n-Nâfiû fî el-Mâiye es-Sâbie

Asıl adı Ebü'l-Fazl Kemâlüddîn Abdurrezzâk b. Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Bağdâdî el-Hanbelî(ö. 723/1323) olan İbnü'l-Fuvatî Merv'li bir ailenin Bağdat'ta dünyaya gelen çocuğudur. Henüz daha 14 yaşında iken Bağdat'ın Moğollar tarafından istilası esnasında kardeşi ile birlikte esir edildi. Nasîrüddin Tûsî'nin 659/1261 yılında hanı iknası sonucu serbest bırakılarak Meraga Rasathanesi Kütüphanesi'nin hâzinü'l-kütübolarak göreve başladı. Aynı zamanda Tûsî'nin

⁴⁰Şihâbüddîn Abdullah b. Fazlullâh Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, Be kalem Abdu'l-Muhammed Âyetî, Enteşerat-i Pejueşgah-i Ulum-i İnsani ve Mutalaat-i Ferengi, Tahran, 1338.

⁴¹Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahman, *Tarihü'l-Hulefâ*, Dâr İbn Hazm, Beyrut, 1424.

⁴²Suyûtî, Celâleddîn, *Halifeler Tarihi*, Çeviren Onur Özatağ, Ötüken, İstanbul, 2015.

derslerine de katıldı. İbnü'l-Fuvatî, 679/1280 yılında İlhanlılar'ın Irak valisi Alâeddin Atâ Melik Cüveynî tarafından Bağdat'a çağrılarak tarihî olayları kaydetmekle görevlendirilmiş ve aynı zamanda Müstansırıyye Kütüphanesi'nde de müşrif olarak çalışmaya başlamıştır. *el-Havâdisü'l-Camiâ ve't-Tecâribü'n-Nâfiâ fi el-Mâiye es-Sâbie* adlı eseri kaleme alan müellif eserinde 1228-1300 yıllarında Bağdad'da vukubulan olayları anlatmaktadır. Biz de bu anlatım üzerinden devletin malî hayatı hususunda zaman zaman verdiği bilgiler noktasında Mustafa Cevâd'ın⁴³ tashihiinden faydalandık.

**Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Yuhannâ Mâr Grigorius b. Tâciddîn Ehrûn
(Hârûn-Aaron) el-Malatî⁴⁴**

Târihu Muhtasari'd-Düvel

622/1225 yılında Malatya'nın İbrâ köyünde dünyaya gelen İbnü'l İbrî Süryânî tarihçi ve filozoftur. Süryânîler kendisine Bar İbrâyâ, Batılılar ise Bar Hebraeus derler. Ebu'l-Ferec künyesini hususunda kaynaklarda bilgi bulunmayan müellifin babası sonradan Hıristiyan olmuş Yahudi kökenli Ehrun adlı bir hekimdir. Babasının Yahudi kökenli olmasından dolayı İbnü'l İbrî (İbrâli'nin oğlu-İbrâni'nin oğlu) lakabıyla tanınmıştır. Müellifin *Ebu'l-Ferec Tarihi* ve *Târihu Muhtasari'd-Düvel* adlı eserleri bu çalışmada istifade edilen ana kaynaklardandır. Tıp, ilahiyat ve felsefe eğitimi gören müellif İbrânîce, Süryânîce, Grekçe ve Arapça gibi birçok dili de bilmekteydi. Müellifin *Ebu'l Ferec Tarihi* olarak bilinen eseri Süryânîce olarak yazılmış umumî bir tarih olup yaratılıştan 684/1286 yılına kadar olan olayları ihtiva etmektedir. Hülagû Han'dan Argun Han'ın saltanatının sonuna kadar geçen olayların görgü tanığı olmuştur. Bu vekayiname Arapça muhtasar da yazmıştır. Eser iki cilt halinde Ömer Rıza Doğrul tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Diğer eseri *Târihu Muhtasari'd-Düvel*⁴⁵ ise onun Süryânîce umumî tarihinin bizzat kendisi tarafından yapılan Arapça

⁴³ İbnü'l-Fuvatî, Ebû'l-Fazl Abdurrezzâk bin Ahmed el-Şeybânî el-Bağdâdî, *el-Havâdisü'l-Camiâ ve't-Tecâribü'n-Nâfiâ fi el-Mâiye es-Sâbie*, Tahkik Mustafa Cevâd, Bağdad, 1351.

⁴⁴ Abdülkerim Özeydin, İbnü'l İbrî, *TDVİA*, C. 21, İstanbul 2000, ss. 92-94.

⁴⁵ Gregory Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999; Ebu'l Ferec İbnü'l İbrî, *Tarih-i Muhtasaru'd-Düvel*, Çev. Şerefeddin Yalçın, İstanbul 2011.

muhtasarıdır. Yaradılıştan başlayıp öldüğü 684/1286 yılına kadar geçen olayları aktarmıştır. Kaleme aldığı dönemlerin siyasî, iktisadî ve sosyal durumunu ele alan müellifin eserinin Moğollar ile ilgili kısmı M. Şerafettin Yaltkaya tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Bizeserlerden İlhanlı sarayında yaşanan gelişmeler, dönemin siyasi olaylarının takibi, Anadolu'nun iktisadî yapısını anlamak ve aktarmanın yanı sıra hanların hikâyelerinin kıyaslanması esnasında istifade ettik.

İbn Kesîr

el- Bidâye ve'n-Nihâye

el- Bidâye ve'n-Nihâye adlı eser yaratılıştan başlayıp 1357 tarihine kadar olan olayları anlatmaktadır. Türkçe tercümesinden yararlandığımız bu eserin konumuz açısından önemi Moğolların İslam dünyasında yaptıkları tahribatı kaydetmesi bakımından olmuştur.⁴⁶ Verilen bilgiler bu tahribatın verebileceği iktisadi zararlar hususunda değerlendirme yapmamıza katkı sağlamıştır.

İzzüddin Ebû 'Abdullah b. Şeddâd

Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir fî Sîretü'l-Meliki'z-Zâhir

Tam adı *Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir fî Sîretü'l-Meliki'z-Zâhir* olan ancak *Baybars Tarihi* siye bilinen eser İzzüddin Ebû 'Abdullah b. Şeddâd (öl.684/1285) tarafından kaleme alınmıştır. Müellif 1216 yılında Mısır'da dünyaya gelmiş, 1233 yılında el-Melik el-Nasır'ın hizmetine girmiştir. Moğol işgali sonucu Suriye'den Kahire'ye kaçmış burada Dîvân-ı İnşa'da görev almıştır. el-Melik el-Zâhir Baybars zamanında da mevcut görevini sürdüren İbn Şeddâd iki ciltli söz konusu eserini teşekkür amacıyla sultan için yazmıştır. Eserin I.cildi kayıptır. Eserin Şerafeddin Yaltkaya tarafından yapılmış Türkçe tercümesinden 1272-1277 yıllarını kapsayan İlhanlı

⁴⁶ İbn Kesir, *el- Bidâye ve'n-nihâye Büyük İslam Tarihi*, (Türkçe'ye tercüme Mehmet Keskin). c. XIV. İstanbul 1995.

Memlûk münasebetleri çerçevesinde Mısır ve Suriye mücadeleleri, sultan Baybars'ın Anadolu Seferi ve Elbistan Savaşı hususunda faydalandık.⁴⁷

Safiyüddîn Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ İbnü't-Tıktaka(el-Fahrî)

el-Fahrî fî Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye

Yazar 1262 yılında Bağdad'da doğdu. Babası Taceddîn Ali o dönemde Irak'ta Şîî'lerin baş nakibi idi. 1302 yılında Musul'daki ikameti sırasında İlhanlı Hükümdarı Gazân Han'ın Musul valisi Fahreddîn Îsâ ile tanıştı ve onun adına el-Fahrî adı ile bilinen *el-Fahrî fî Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye* adlı eserini yazdı. Eser halifeler konusunda önemli bilgiler vermekte olup genel olarak devlet adamları, valiler ve diğer idareciler için öğütler ve yol gösterici ilkeler içermekte olup özlü bir siyâsetnâme niteliğindedir. Eser çok yakın bir zamanda da Türkçe'ye çevrilmiştir. Biz eserin Türkçe çevirisinden faydalandık.⁴⁸

Şihâbüddîn (Ebü'l-Abbâs) Ahmed b. Yahyâ b. Fazlillâh el-Ömerî⁴⁹

Mesâlikü'l-Ebsâr

el-Ömerî (ö. 749/1349) Dımaş'ta 700/1301 yılında dünyaya gelmiştir. Ömerî nisbesi soy kütüğünün Halife Ömer b. Hattâb'a dayanması sebebiyledir. İyi eğitilmiş ve önemli devlet kademelerinde görev yapmış bir aileden gelmektedir. Kendisi de Sultan Kalavun'un üçüncü kez hükümdar olduğu yıllarda önemli görevler ifa etmiştir. İyi bir tarihçi olması, olayları iyi tahlil edebilmesi, Moğol devlet sisteminin Memlûkler üzerindeki etkilerini görmesi ve değerlendirmesi eserlerini yazdığı esnada kendisine yol gösteren faktörlerden olmuştur. Dîvân-ı İnşa başkanlığı yapmış, bir takım şikâyetler neticesinde görevinden azledilmiş ve inzivaya çekilmiştir. Böylece bizim de çalışmamızda faydalandığımız İslam Coğrafyasına ışık tutuna kıymeyli eseri

⁴⁷İbn Şeddâd, *Baypars Tarihi*, Cilt 2., Çev. Şerefeddin Yaltkaya, TTK yayımları, 11. Seri, no 3, İstanbul 1941.

⁴⁸İbnü't-Tıktaka, Safiyüddin Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ, *el-Fahrî*, Çeviren Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2016.

⁴⁹ Abdülazîz el-Alevî, "İbn Fazlullah el-Ömerî", *TDVİA*, C.19, İstanbul 1999, ss. 483-484.

Mesâlikü'l-Ebsâr ve diğer eserlerini kaleme alma fırsatını da elde etmiştir. Söz konusu eser tarihi ve coğrafi bilgiler sunan bir ansiklopedik eserdir. Biz çalışmamızda Ahsen Batur tarafından dilimize tercüme edilmiş basımından faydalandık.⁵⁰

3. Ermeni Kaynakları

Aknerli Grior

Okçu Milletın Tarihi

Müverrih Aknerli Grior'un doğduğu yer ve tarih hususunda net bir bilgi mevcut değilse de 1335 yılında öldüğü ve 85 yaşlarında olduğu bilinmektedir. 1273 yılında telif ettiği *Okçu Milletın Tarihi*⁵¹ adlı eserini 1220 yılındaki olayları anlatarak başlamış ve öldüğü yıla kadarki olayları aktarmıştır. Kitapta Moğolların baskınları, yağma ve talanları ve kısmen siyasi tarihleri hususunda bilgiler mevcuttur. Çalışma da Hrant Dint Andreasyan'ın 1954 yılında Türkçe'ye yaptığı çevirisinden faydalandık.

Genceli Kiragos

Ermeni Müverrihlere Göre Moğollar

Bir diğer gayrimüslim müellife ati olan eser *Ermeni Müverrihlere Göre Moğollar* adlı eserdir. Eserin müellifi Genceli Kiragos 1241 yılında yazmaya başladığı eserini 1265 yılında tamamlamıştır. Eser iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım daha ziyade kendinden önce kayıt altına alınmış bilgilerin aktarımından bahsederken ikinci kısım II. Leon saltanatı ile başlayarak kendi döneminde vuku bulan olayların anlatımı ile sona ermiştir. Eser esasen bu tarihler arasında yazılmış bir günlük niteliğindedir. Eserde doğu ülkelerinde meydana gelen olaylar, Moğolların Azerbaycan'a saldırıları, yağma ve talanlar hususunda bilgiler mevcuttur. 2009 yılında Türkçe'ye tercümesi

⁵⁰el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr: Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, Türkçe terc. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

⁵¹ Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, çev. Hrant Dink Andreasyan, İstanbul 1954.

Güray Solmaz tarafından *Ermeni Müverrihlere Göre Moğollar ismi*⁵² ile 2018 yılında ise Mahmut Kemal Bey⁵³ tarafından *Moğol İstilas* ismi ile tercüme edilmiştir. Biz çalışmamızda 1265 yılına kadar Moğolların batı yönlü ilerleyişleri hususunda verdiği bilgiler açısından her iki çeviriyi de kullandık.

Hetum Vekainamesi

Hetum Vekainamesi,⁵⁴ Ermeni Müellif Grigos senyörü Hetum tarafından kaleme alınmıştır. Bu eser sayesinde özellikle Avrupa tarafından da tanınmıştır. Kendisi tanınmış Lambronlu ailesine mensuptur. Hetum, kral Hetum'un yanında Memlûklerle yapılan mücadelelerde görev almış, sonrasında ise bir kiliseye çekilmiş ve bir süre sonra da Papa V.Clement'i ziyareti esnasında Moğollar hususunda verdiği kıymetli bilgilerden dolayı bu bilgileri toplayarak yazma ile görevlendirilmiştir. Böylece Poitiers'te bulunan manastıra çekilerek 1076-1307 yılları arasındaki gelişmeleri aktardığı eserini kaleme almıştır. Eserin kısa ve uzun versiyonları bulunmaktadır. Türkçe ve Rusça çevirileri yapılmıştır. Uzun versiyonu ise İngilizce'ye çevrilmiştir. İlgilenenler için dijital ortamda da kullanıma açıktır.⁵⁵ Çalışma da İlyas Kamalov çevirisiyle beraber İngilizce çevirisinden Ermeni Moğol ilişkileri, Ermenilerin iktisadî durumu hususunda verdiği bilgiler sebebiyle istifade ettik.

Sebastatsi Vekâyinâmesi

Sebastatsi Vekâyinâmesi, Moğollar hakkında oldukça geniş kapsamlı bilgiler vermekte olan vekainameyi yazan kimsenin ismi bilinmemektedir. Kendisinin Sivas'ta yaşadığı düşünülmektedir. Erivan'da bulunan Matenadaran Müzesinde vekainamenin üç adet el yazma nüshası mevcuttur. Olaylara birinci elden tanık olmasından dolayı

⁵² Genceli Kiragos, *Ermeni Müverrihlere Göre Moğollar*, terc. Güray Solmaz, Elips Kitap, Ankara 2009.

⁵³ Genceli Kiragos, *Moğol İstilas* (1220-1265), terc. Mahmut Kemal Bey, Post yay., İstanbul 2018.

⁵⁴ Grigos Senyörü Hetum, *Grigos Senyörü Hetum Vekayinamesi*, (çev. Hrand Andreasyan TTK Basılmamış Tercüme; G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, (çev. İlyas Kamalov) İstanbul 2005.

⁵⁵ Bedrosian, R., *History of the Tartars (The Flower of Histories of the East)* compiled by Het'um the Armenian of the Praemonstratensian Order, (Ph.D. Dissertation Columbia University), Columbia 1979. <http://rbedrosian.com/hetum4.html>.

verdiği bilgiler mühimdir. Celalüddin Harzemşah'ın Moğollar ile karşılaşması, Curmagun'un Gence'yi kuşatması, Baycu Noyan'ın Anadolu seferi, Sivas'ın Moğollarca tahrip edilmesi gibi konularda ayrıntı verdiği eserde 1254-1297 yılları arasındaki olaylar kronolojik olarak verilmesinden dolayı araştırmacılar tarafından oldukça önem atfedilmiştir.⁵⁶

Vardapet Vardan Kroniği

*Vardapet Vardan Kroniği*⁵⁷; Türk fütihat tarihi başlangıçtan 1269 yılına kadar geçen olayları aktaran müellifin eserin çoğunlukla istila öncesi için kullandığımız bir kaynak olsa da istila sonrası hususunda da satır aralarında bilgiler sunmaktadır. Konumuz gereği XIII. Yüzyıl Anadolu İktisadi durumu hususunda faydalanmak arzusunda olduğumuz eserde direk İktisadî hayatla ilgili bilgi bulunmasa da siyasi ve içtimai alandaki bilgiler birtakım çıkarımlarda bulunmamızı kolaylaştırmıştır.

4. Seyahatnameler

İbn Battûta

Tuhfetü'n-Nüzzar fî Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr

İbn Battûta (ö.770/1368-69) olarak bilinen ve Türkçe'ye *İbn Battûta* Seyahatnâmesi diye çevrilen *Tuhfetü'n-Nüzzar fî Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr* adlı eseri kaleme alan ortaçağın en büyük Müslüman seyyahlarından biridir.⁵⁸ Tam adı Ebû Abdillâh Şemsüddîn (Bedrüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî olan müellif 703/1304 yılında Fas'ın Tanca şehrinde doğduğu için Tancî nisbesiyle anılmıştır. İbn Battûta'nın ailesi Berberi Levâte kabilesinden olup Berka'dan Fas'a göç etmiş ve kadı yetiştirmekle meşhur bir ailedir. Müellifin 725/1325 yılında Tanca'dan Hac niyetiyle çıkarak başladığı ve kısa aralıklarla yirmi sekiz küsur yıl sürerek 753/1353 yılında Fas'a dönmesiyle son bulan

⁵⁶ A. G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, (çev. İlyas Kamalov) İstanbul 2005, s. 39 vd.
⁵⁷ Vardapet Vardan, “*Türk Fütühatı Tarihi (889-1269)*”, trc. Hrant D. Andreasyan, *İÜFTSD* 2(1937); Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, çev. H. D. Andreasyan, Post Yayın Dağıtım, İstanbul 2017.
⁵⁸ A. Said Aykut, “İbn Battûta”, *TDVİA*, C.19, İstanbul 1999, ss.361-368.

seyahatinin ele alındığı eseri Anadolu'nun yanında İlhanlı Devleti iktisadî hayatı ile ilgili bilgiler sunmaktadır. İbn Battuta eserini İlhanlı egemenliğinin sona erdiği yıllarda kaleme almıştır. Moğol istilasına şahit olanların söylediklerinden yola çıkarak Moğollar ve istila hakkında ayrıntılı bilgiler aktarmıştır. Eseri istila ile ilgili verdiği bilgiler açısından kullandık.⁵⁹ Eserin aslı Arapçadır. Ancak pek çok farklı dile çevirisi yapılmıştır.

John de Plano Carpini

John de Plano Carpini Seyâhatnâmesi

John de Plano Carpini (1252/?) de bir seyyahdır ve 1245 ve 1246 yıllarında Karakorum'u ziyaret eden seyyah burada Moğollar hususunda edindiği bilgilerin notlarını tutmuştur. *John de Plano Carpini Seyâhatnâmesi*⁶⁰ diye dilimize çevrilen notlarda çok kapsamlı malumat bulunmasa da Moğolların yaşantısı hususunda verdiği bilgiler noktasında tezde kullandık.

Marco Polo

Marko Polo Seyahatnamesi

Bir İtalyan seyyah olan Marco Polo (öl. 1324) Orta Doğu'dan Çin'e kadar seyahat etmiş bu seyahati esnasında gördükleri ve yaşadıklarını gezi notları olarak kaleme almıştır. Orta-Asya'ya seyahati iki kez olmuştur. İlki Altın Ordu hükümdarı Berke'nin başkentine (1260); ikincisi Papa IX. Gregorius'un emriyle Kubilay Han'a mektup teslim edilmek üzere gerçekleşmiştir. *Marco Polo Seyahatnamesi*⁶¹ ve *Dünyanın Hikâye Edilişi*⁶² isimleri ile dilimize tercümesi yapılan eser müellifin

⁵⁹ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, Çev. A.Sait Aykut, C. I, YKY, İstanbul, 2004; İbn Battûta, *Tuhfetü'n-Nüzzâr fî Garaibi'l-Emsar ve'l-Acaibi'l-Esfar (Büyük Dünya Seyahatnamesi)*, haz. Mümin Çevik, Yeni Şafak Kültür Armağanı, İstanbul.

⁶⁰ Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, (çev. Ergin Ayan), Kronik Kitap, 2019.

⁶¹ Marko Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, Yayına hazırlayan Filiz Dokuman, C.III, Tercüman gazetesi, 1001 temel eser, İstanbul 1979.

⁶² Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi*. (Çev. Işık Ergüden ve Z. Zühre İlkelen). C. I-II, İthaki Yayınları, İstanbul 2003.

gezileri sırasında Kubilay Han'ın emriyle tarih, coğrafya, etnografya, sosyal ve kültürel alanlarda yaptığı incelemeler ve notlar notlardan oluşmaktadır.

Simon de Saint Quentin

Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248

Bir gezgin olan *Simon de Saint Quentin* (öl. 1250) Papalık mektubunu Moğol Hanına iletmek için 1245 yılında doğuya gönderilen keşiş heyetinde yer almıştır. Anadolu'da uzun süre kalarak gözlemlerde bulunan müellif Latince olarak yazılan ve Türkçe'ye *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248* diye tercüme edilen eseri de Türkiye Selçukluları ve Moğollar hakkında önemli bilgiler içermektedir.⁶³ Selçukluların yükseliş devrine tanık olan müellif bu yıllarda şehirlerin ve halkın iktisadî durumu hususunda bilgiler nakletmiştir.

Wilhelm von Rubruck

Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat (1253-1255)

Wilhelm Von Rubruck Seyahatnamesi⁶⁴; (öl.1293) Rubruck Fransız Kralı IX. Ludwig'in elçisi olarak Moğolların büyük hanı olan Mengü Kağan'ı ziyaret etmiştir. Seyahatnamesinde yol boyunca yaşadıklarını ve Karakurum'u anlatan seyyahın anekdotlarına tezimizde yer yer başvurulmuştur.

5. Nümizmatik Kaynaklar

Çalışmada İlhanlı Devleti para politikası başlığı kapsamında ele aldığımız İlhanlı darphaneleri ve sikkeleri konusunda sikke kataloglarından istifade edilmiştir. Kaynak olarak doğrudan kullanma fırsatının güçlüğü sebebiyle müzelerde bulunan

⁶³ Simon de Saint Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu (1245-1248)*, Türkçe terc. Erendiz Özbayoğlu, Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı, Alanya 2006. Seyyahın notları Vincent de Beauvais'nın *Speculum Historiale* adlı eserinin içinde günümüze ulaşmıştır. Notları Jean Richard yayınlamıştır. Simon de Saint – Quentin, *Historiedes Tartares*, pub. Jean Richard, Paris 1965.

⁶⁴ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat (1253-1255)*, Çev. Ergin Ayan, İstanbul 2001.

İlhanlı dönemi kataloglarına, araştırmacı ve akademisyenlerin çalışmalarına ve online kataloglara başvurulmuştur.⁶⁵

Ömer Diler'in *Islamic Mints I/İslâm Darp Yerleri* adlı yerli ve yabancı pek çok koleksiyonun incelenmesi neticesinde oluşturulan, İslâm devletleri ve beyliklerinin bastırdıkları sikkelere yer veren 1793 sayfalık eserinden ve İlhanlı Devleti özelinde yine pek çok koleksiyonun incelenmesi neticesinde oluşturulan İlhanlar adlı eserinden faydalanılmıştır. Çalışmamız açısından oldukça kıymetli olan bu eser İlhanlı Devleti'nin hâkimiyet sahasında bulunan darphanelerde basılmış sikkeler hususunda darp edilen şehre göre alfabetik olarak sıralanmış, darp yılı ve madenin cinsinin de belirtilmesi gibi ayrıntılı bilgiler içermektedir. Çalışmamızda İlhanlı Devleti dönemi sikkeleri, darphaneleri, darp yerleri gibi hususlarda Ömer Diler'in çalışmasından faydalandık.⁶⁶ Yine aynı yazara ait olan İlhanlar, İran *Moğolları'nın Sikkeleri*⁶⁷ adlı çalışma da tezimizde İlhanlı sikkeleri hususunda faydalandığımız bir diğer kaynaktır.

Çalışmamıza katkı sağlayan kataloglardan biri Mehmet Mübarek'in Büyük Moğol İmparatorluğu, İlhanlı Devleti, Celayirli ve Kırım Hanlıklarına ait sikkelerin bulunduğu *Meskûkât-ı Kadime-i İslâmîyye Kataloğu*'ndan⁶⁸, Stanley Lane-Poole'ün *The Coins of the Mongols in the British Museum* adlı kataloğu'ndan⁶⁹ ve aynı zaman da oldukça önem taşıyan İbrahim Artuk ve Cevriye Artuk tarafından hazırlanan *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*'ndan

⁶⁵ Eşraf Buharlı, İlhanlılar Zamanına Ait İslami Sikkelerin Tahlili İncelemesi (Abaka Han Devir), *AÜDTCTAD*, sayı 28, 1996.; Ömer Diler, *İlkhans: Coinage of the Persian Mongols*, İstanbul, 2006.; Nyamaa Badarch, *The Coins of Mongol Empire and Clan Tamgha of Khans (XIII-XIV)*, Ulaanbaatar, 2006.; Aykut Tuncay – Şennur Aydın, *Ak Akçe: Moğol ve İlhanlı Sikkeleri*, YKY, İstanbul, 1992; Ömer Diler, *İlkhans: Coinage of the Persian Mongols*, İstanbul, 2006; *İran Moğolları ve Altın Paraları*, (yay. İ Tözen), Yapı Kredi Bankası A. Ş., Nüvizmatik yay., no: 4, İstanbul 1973.

⁶⁶ Ömer Diler, *Islamic Mints, I/ İslâm Darp Yerleri, I*, Mas Matbaacılık, İstanbul 2009.

⁶⁷ Ömer Diler, *İlhanlar*, yay. Haz. Emine Nur Diler, Garo Kürkman, J.C. Hinrichs, Turkuaz kitapçılık yayıncılık, İstanbul 2006.

⁶⁸ Mehmed Mübarek, *Müze-i Hümayun Meskûkât-ı Kadime-i İslâmîyye Kataloğu*, 3. Kısım, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1318.

⁶⁹ Stanely Lane-Poole, *The Coins of the Mongols in the British Museum*, Classes XVIII-XXII, Printed by order of trustees, London 1881.

faydalanılmıştır. Özellikle çalışmanın ikinci cildinde bulunan *Büyük Moğol Hanları ve İlhanlılar (İran Moğolları)* kısımlarından kullanılmıştır.⁷⁰

Tuncay Aykut ve Şennur Aydın'ın *Ak Akçe: Moğol ve İlhanlı Sikkeleri*⁷¹ adlı katalog eseri de çalışmamıza para politikası hususunda ışık tutan çalışmalardandır.

6. Araştırmalar

Bu çalışmada ana kaynakların yanı sıra İlhanlı devletinin siyasî ve iktisadî hayatı ve devlet teşkilatı hakkında bilgi veren Berthold Spuler'in *İran Moğolları*⁷² adlı eserinden; İ.P.Petruşevki tarafından yazılmış olan ve İlhanlı iktisadî hayatı hakkında önemli bilgiler içeren *Keşâverzî ve Münâsebet-i Erzî der Îrân 'Ahd-i Mogûl, I-II*,⁷³, *Târîh-i İctimâ'î- İktisâdiyi Îrân der Devre-i Mogûl*,⁷⁴ İlhanlı hâkimiyetindeki bölgelerin iktisadî durumu hususunda verdiği bilgiler açısından; aynı yazarın *Zemledeliye i Agrarniye Otnoşeniya v Îrane XIII-XIV*⁷⁵ adlı kitabından da tarım ve hayvancılık adlı bölümde verilen bilgilerden ve yine yazarın *Cobetckoe Boctokobedehue* adlı ile kaleme aldığı makalesinden Soyurgallık sisteminden bahsederken istifade ettik.⁷⁶ Claude Cahen'in *Osmanlılardan Önce Anadolu* adlı eserinden Moğol tahakkümü esnasında Anadolu'nun mali durumu ile ilgili verdiği bilgiler hususunda faydalanırken; Moğolların yaşam şekilleri ve geçim kaynakları hakkında ise Boris Y. Viladimirtsov'ın *Moğolların İctimâî Teşkilâtı*⁷⁷ adlı çalışmasından faydalandık.

⁷⁰ İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, C.II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1974.

⁷¹ Tuncay Aykut, Şennur Aydın, *Ak akçe: Moğol ve İlhanlı Sikkeleri*, çev. V. T. Saçlıoğlu, Yapı Kredi yay., İstanbul 1992.

⁷² Bertold Spuler, *İran Moğolları*, Çev. Cemal Köprülü, TTK, Ankara, 1987.

⁷³ İ.P. Petrushevsky, *Keşâverzî ve Münâsebet-i Erzî der Îrân 'Ahd-i Mogûl, I-II*, Tahrân 1344 hş.

⁷⁴ *Târîh-i İctimâ'î- İktisâdiyi Îrân der Devre-i Mogûl*, (Trc; Yakûb Âjend), intişârât-i İtlâ'ât, Tahrân 1366 hş.

⁷⁵ *Zemledeliye i Agrarniye Otnoşeniya v Îrane XIII-XIV, (İran'da Tarım ve Tarım İlişkileri- XIII-XIV. Yüzyıllar)*, SSCB Bilimler Akademisi Doğu Araştırmaları Enstitüsü, Moskova Leningrad 1960.

⁷⁶ *"Cobetckoe Boctokobedehue"* (Soyurgal Enstitüsünün Tarihi Üzerine), *Советское востоковедение*, VI., Академия наук Союза Советских Социалистических Республик, Москва 1949.

⁷⁷ Boris Y. Vladimirtsov, *Moğolların İctimâî Teskilâtı*, (çev. Abdülkadir İnan) Ankara 1995.

Yine Moğollar üzerine yaptığı çalışmalarla T. T. Allsen, *Mongolian Princes and Their Merchant Partners, 1200-1260*,⁷⁸ *Commodity and Exchange in the Mongol Empire Acultural History of Islamic textiles*,⁷⁹ *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*⁸⁰ adlı çalışmalarından da faydalandık.

İlhanlı Devleti'nin siyasî tarihi hususunda ayrıntılı bilgiler bulunan Abdülkadir Yuvalı'nın *İlhanlı Tarihi*⁸¹ adlı eserinden; İlhanlılar, Selçuklu-İlhanlı Devletleri arasındaki ilişkiler hususunda bilgiler bulunan Osman Turan'ın *Selçuklular Zamanında Türkiye* adlı eserinden; Gazan Han Döneminde yapılan iktisadî reformlar hakkında verdiği teferruatlı bilgiler noktasında önemli bir kaynak olan Osman Gazi Özgüdenli'nin *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)* adlı eserinden⁸², çalışmamıza ışık tutan makale ve İslam Ansiklopedisi'nin ilgili maddelerinden; İlhan Erdem'in doktora tezi⁸³ ve çalışma ile ilgili akademik makalelerinden İlhanlı iktisadî hayatı hususunda⁸⁴ ve Altın Orda Devleti'nin iktisadî hayatını inceleyerek geleneksel Moğol iktisadî hayatı hakkında yer yer bilgiler

⁷⁸ T. T. Allsen, "Mongolian Princes and Their Merchant Partners, 1200-1260", *Asia Major*, Vol.2, No.2, 1989, pp.83-126.

⁷⁹ A. A. Allsen, "Commodity and Exchange in the Mongol empire Acultural history of Islamic textiles", *Cambridge University Press*, United Kingdom 1997.

⁸⁰ A. A. Allsen, "Culture and Conquest in Mongol Eurasia", *Cambridge University Press*, Cambridge, 2001.

⁸¹ Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat yay. 2019.

⁸² Bu çalışma Osman Gazi Özgüdenli tarafından doktora tezi olarak hazırlanmış ve 2000 yılında kabul edilmiştir. Çalışmada tezin 2009 yılında yapılan ilk baskısından faydalanılmıştır. Osman Gazi Özgüdenli, *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs yay. 2009.

⁸³ İlhan Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, (*Basılmamış Doktora Tezi*) Ankara 1995.

⁸⁴ İlhan Erdem, "XIII. Asrın İlk Yarısında Anadolu'nun Doğusunda Yaşanan Hâkimiyet Mücadeleleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.19, S. 30, Ankara 1997a, ss.54-70; "Olçaytu Han Devrinde Horasan'da İlhanlı-Çağataylı Mücadeleleri", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 3, 1997b, ss.106-112; "Olçaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılarda Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın Doğu'ya Etkileri", *TAD*, c. 20, S.31, 2001, s. 54-70; "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadi, Ticarî İlişkileri ve Sonuçları". *TAD* 22 (2003a): 49-67; "İlhanlılarda Ahmed Teküder Dönemi ve Selçuklular", *TAD*, S.35, Ankara 2004, ss.103-111; "İlk Dönem Türkiye Selçuklu-Moğol İlişkilerinin İktisadi Boyutu (1243-1258)", *TAD*, c. 24, S. 38, Ankara 2005; Sahib-i divân Şemseddin Cûveynî'nin Anadolu'ya Gelişi, Yeni Moğol Rejiminin Kurulması ve Sonuçları", *60. Yılında İlim ve Fikir Adamı Prof.Dr. Kâzım Yaşar Koprıman'a Armağan*.

veren Emel Kılıç'ın doktora tezinden⁸⁵ İlhanlı-Altın Orda Devletleri'nin iktisadî verilerinin benzerlikleri ve farklılıkları açısından istifade edilirken ayrıca J. A. Boyle editörlüğü ile Selçuklu ve İlhanlı Dönemlerinde İran coğrafyası hususunda çalışmalara yer veren “*The Cambridge History of Iran*”adlı çalışmada yer alan İlhanlılarla ilgili makaleler ile DİA ve MEB İslâm Ansiklopedisi maddeleriyle çeşitli üniversiteler bünyesinde hazırlanmış tezlerden ve akademik dergilerde yayınlanmış pek çok makaleden de faydalanılmıştır.

Bununla birlikte Azerbaycan Tarihi ile ilgili önemli çalışmaları bulunan A.A. Alizade'nin Rusça kaleme aldığı “*XIII—XIV. Yüzyillarda Azerbaycan'ın Sosyal-Ekonomik ve Siyasî Tarihi*” adlı eserinin⁸⁶ İlhanlılar kısmından faydalanılmıştır. Zira eser Celayirliler, Çobanoğulları, Timurlular hususunda da malumat vermektedir. Vaqıf Priyev'in “*XIII ve XIV. Yüzyillarda Azerbaycan*”⁸⁷ adlı eserinden ve Seyid Onullahi'nin Tebriz Şehri'nin sosyo-ekonomik tarihi hususunda bilgiler vermek amacıyla kaleme aldığı XII- XVII. yüzyıllarda Tebriz Şehri (Sosyo-ekonomik tarih)eserinden de faydalanılmıştır.⁸⁸

II.İlhanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Moğolların Siyasî ve İktisadî Durumu

Ortaçağ'a damgasını vuran Moğol İmparatorluğu'nun kurucusu Cengiz Han'ın 1206 kurultayından önce ismi Temuçin olarak bilinmekteydi. Babası Yisügey Bagatur'u küçük yaşta kaybeden Temuçin'e annesi Höelin Hatun hem annelik hem babalık yapmıştır. Babasına tabi olan kabilelerin onları terk etmesi ve ellerinde kalan hayvan sürülerini Tatarların yağmalaması üzerine zor durumda kalmışlardır. Temuçin ceur bir kimsedir ancak cesaretinin yanında zeki ve teşkilatçı kimliği sayesinde gücünü

⁸⁵Emel Kılıç, Altın Orda Devletinin İktisadî Tarihi (XIII-XV. Yüzyıllar), *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Ana Bilim Dalı Tarih Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi*, Ankara 2017.

⁸⁶ A. Ali Alizade, *Soşialno-ekonomiçeskaya i politiçeskaya İstoria Azerbaydjana XIII- XIV vv. (XIII—XIV. Yüzyıllarda Azerbaycan'ın Sosyal-Ekonomik ve Siyasî Tarihi)*,Baku 1956.

⁸⁷ Vaqıf Piyevev, *Azerbaycan XIII ve XIV. Yüzyıllarda*, Nurlan yay., Baku 2003.

⁸⁸ Seyid Onullahi, *XII- XVII. yüzyıllarda Tebriz Şehri (Sosyo-ekonomik Tarih)*, Elm neşriyatı, Baku 1982.

artırmış, yeni dostlar edinmeyi başarmıştır. Asya da tüm Moğolları derleyip toparlayarak onların başına geçtiğinde sene 613/1206'dır. Ona Cengiz Han unvanı verilmiştir. Kurduğu büyük Moğol ordusu ile fetih hareketlerine girişmiş ve Kin, İdikut, Karahitay Devletlerini hâkimiyet altına alarak doğu yönünde genişlemeye başlamıştır. Batıya yönelik bir adım atmamışken Otrar Olayı sebebiyle yönünü Hârezmşâhlara çevirmiştir.⁸⁹ 616/1219-20 yılında Buhara ve Semerkand alınmış devam eden ilerleme neticesinde Hocent, Horasan, Merv, Harezm gibi pek çok önemli şehir Moğolların eline geçmiş, buralarda Müslümanlar kılıçtan geçirilmişlerdir.⁹⁰ Hârezmşâh tehdidi ortadan kalkınca batıdaki ilerleme Kafkasya ve Azerbaycan'ın da alınmasıyla hem doğu hem batı odaklı devam etmiştir. Bu süreçte İran'a bir harekât düzenlenmemiştir.

Cengiz Han 1225 tarihinde Tangutlar üzerine çıktığı sefer sonuçlanmak üzereyken vefat etmiş yerine oğlu Ögeday geçmiştir.⁹¹ Kurduğu Büyük Moğol İmparatorluğu'nun idari ve mali teşkilatının temellerini atmıştır. Devlet kademelerine getirdiği kimselere baktığımızda Türk devlet adamlarını bir hayli fazla olduğunu dolayısıyla da devletin kurumsallaşmasının bu kimseler vasıtası ile olduğunu söyleyebiliriz. Hazinesin gelirlerinden biri vergilerken bir diğeri ise ganimetlerdir ki Cengiz Han döneminde yapılan seferler sonucu hazinesin dolup taşıdığını söylemek yanlış olmaz.

⁸⁹ İbnü'l-İbrî, *a.g.e.*, s. 8 vd.; Cüveynî/Öztürk, *a.g.e.*, s. 117 vd.; Kazvîni/Öztürk, *a.g.e.*, s. 581 vd.; Cûzcânî/Göksu, *a.g.e.*, s. 136; J. A. Boyle, "Dynastic and Political History of the Il-Khans", *The Cambridge History of Iran*, ed. J. A. Boyle, Vol. V, Cambridge University Press, Cambridge, 1968, s. 304; Otrar Olayının akabinde Cengiz Han'ın İpek Yolu boyunca istila hareketini sürdürmesinin altında bu güzergaha sahip olarak dünya ticaretini kontrol etme arzusu yatmaktadır. Bu güç sayesinde "bütüncül bir dünya" fikri de gerçekleşmiş olacaktır. Ekrem Kalan, "Cengiz Han ve Bütüncül Dünya Tasavvuru", *Cengiz Han ve Mirası*, ed. Cem Korkut-Mürsel Doğrul, Ankara 2021, s. 46; Mustafa Uyar, "Mongol Patronage of Trade between China and the Middle East during the Middle Ages", *The Journal of Middle East and Central Asian Studies*, Vol. I, 2017, s.52.

⁹⁰ El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, çev. Ahsen Bağtur, Selenge yay. 2019, s.348.

⁹¹ Cengiz Han sağlığında oğullarına topraklarını yurt olarak dağıtmış bu esnada yerine geçecek oğlunu da belirlemiştir. Yuvalı, *a.g.e.*; s. 54.

Bu noktada bu göçebe devletin gelirleri nelerdi? diye sorduğumuzda temel geçim kaynaklarının bozkır kültürünün bir sonucu olarak hayvancılık ve ticaret olduğunu söyleyebiliriz. Bunun dışında yağma ve talan ile ganimet elde ettikleri de yadsınamaz bir gerçektir. Ganimetlerin 1/5 'i devlet hazinesine aktarılmaktaydı. Ayrıca hazine gelirlerinden vergilerin de hatırı sayılır oranda olduğunu tahmin edebiliriz. Zira ele geçirdikleri her bölgeden ganimet topladıklarını ve aynı şekilde egemenliklerini kabul eden tebaadan da farklı isimlerde vergiler aldıkları bilinmektedir. Cengiz Han'ın para bastırıldığı ile ilgili veriler mevcuttur. Gümüş ve altın sikke olarak basılan bu paraların basımına Ögeday döneminde de devam edilmiştir.⁹² Cengiz Han döneminde kâğıt para kullanılmamış sadece madeni para kullanılmıştır. Cengiz Han iktisadî hayatın temel yapı taşlarından biri olan ticarete de oldukça önem vermiştir. Han'ın seferlerini incelediğimizde İpek yolu hâkimiyetini amaçladığı bu sebeple seferlerini de ticarî hayatı dikkate alarak planladığını anlayabiliriz. Yaptığı Batı ve Doğu yönlü seferler sonucunda Çin'den başlayarak batı yönlü uzanan İpek yolunu hâkimiyet altına almıştır. Bu yol doğal olarak tek bir devlet ile mücadele sonucu Moğol egemenliğine girmemiştir. Bu yolun kontrolünün sağlanması sonucu Moğol tacirler Bağdat'tan Buhara'ya ulaşan yol üzerinde 18 ayrı gümrük vergisinden de kurtulmuşlardır.⁹³ Ticarete hayli önem verdiği bu seferlerden de anlaşılan Cengiz Han döneminde ticaretin ortaklık denen bir sistemle yürütüldüğünden bahsedebiliriz.⁹⁴ İleride başlık olarak değineceğimiz bu uygulama ile ticarî hayat canlı tutulmaya çalışılmış bunu desteklemesi için de serbest ticaret uygulanmıştır. Moğol ardılı devletlerde de görülen bu sistem Cengiz Han döneminde çoğunlukla Hârezmşâhlarla yapılmıştır.⁹⁵ Tam da bu sebepten olsa gerek Hârezmşâhlarla ticarî ilişkilerini geliştirmek amacıyla kalabalık bir tüccar kafilesini bu ülkeye göndermiştir. Ancak

⁹²S. Heidemann, "Moğol İmparatorluğu'nun Politik, Ekonomik ve Kültürel Belgelere olarak Sikkeler", *Cengiz Han ve Mirasçıları*, 2006, s. 286.

⁹³ Yuvalı, *a.g.e.*, s. 355; Togan, Z. V., *Umumi Türk Tarihine Giriş I*, İstanbul 1946, s. 3.

⁹⁴ Moğol İmparatorluğundaki ortaklık sistemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Cengiz İmparatorluğu hakkında ilk tarih kayıtları: Meng ta pei lu ve hei ta shi lu*, Yayına Hazırlayan Mustafa Uyar, Çeviren Ankhbayar Danuu, Ötüken Neşriyatı, Ankara, 2012.

⁹⁵Enerelt Enkhbold, "The Role of the Ortoq in the Mongol Empire in Forming Business Partnerships", *Central Asian Survey*, V. 38, 2019, s. 533.

malumdur ki bu girişimi beklediği şekilde sonuçlanmamış, tarihte Otrar hadisesi diye bilinen bir olay yaşanmıştır. Bu hadise de Harezmsâhların sınır şehri olan Otrar'a giren bu heyet vali Kayır Han tarafından tutuklanmış, mallarına da el konulmuştur. 450 kişiden oluşan bu heyetin da katledilmesi Cengiz Han'ın Otrar üzerine yürümesi ile sonuçlanmıştır.⁹⁶ Böylece Harezmsâhların hâkimiyet sahası da Moğolların kontrolüne geçmiştir. Bölgedeki yıkıcı faaliyetleri bir kenara bırakırsak oldukça verimli arazilere sahip olmanın yanı sıra ticarî hayatta etkili olan şehirler de egemenliklerine girmiştir.⁹⁷

1206 yılında yapılan büyük kurultayda esasen bu politikalar görüşülmüş ve devletin kurumsallaşması yönünde istişare yapılmıştır. Cengiz Han'dan önce Moğolların idari sistemlerinin belli bir düzene sahip olduğunu söylemek güçtür. Ancak Cengiz İmparatorluğu'nun kuruluşuyla birlikte etkileşime girdiği toplumların içtimai teşkilatlarının etkisiyle sistemleştiğini söyleyebiliriz. Tüccarların yaşadığı güvenlik kaygılarını ortadan kaldırmak amacıyla kurulan yam teşkilatının da bu kurultayda görüşülmüş olması kuvvetle muhtemeldir. Zira Cengiz Han hâkimiyet sahası genişledikçe haberleşme de sorunlar yaşandığının farkına varmıştır. Ticarî alanda da kullanılan bu teşkilatın kuruluşu ile ilgili ortak görüş ise Ögeday Kağan dönemidir.

Yerine geçen oğlu Ögeday sakin karakterli bir kimseydi.⁹⁸ Kendisini elinden tutup tahta oturtan abisi⁹⁹ Çağatay'ın görüşlerine çok önem vermektedir. Ögeday Kağan iyi ad ve şöhret bırakmayı doğru bulduğu için ondan kim para isterse huzurundan boş çevirmemiştir. Ögeday Kağanla birlikte Moğol İmparatorluğu yüzyılın en büyük gücü haline gelmiştir. Babasının yolunu takip eden Ögeday ile devletin sınırları genişlemeyi sürdürmüştür. Buna mukabil devletin istilacı yapısının da devam ettiği mutlaklıdır. Zira ilerlemeler çok yönlü yapılmış, güney, kuzey, batı yönlü ilerlemeler de Cengiz Han'ın askeri harekâtları aynen sürdürülmüştür. Batı

⁹⁶el-Nesevî, *a.g.e.*, s. 52; İbnü'l-İbrî, *a.g.e.*, s. 8; Boyle, *Dynastic and Political History of the Il-Khans*, s. 305; İbrahim Kafesoğlu, *Hârezmsâhlar Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 2000, s. 240 vd.

⁹⁷John W. Chaffee, *In The Muslim Merchants of Premodern China: The History of a Maritime Asian Trade Diaspora 750-*, "The Mongols and Merchant Power", 1400, Cambridge: Cambridge University Press, *New Approaches to Asian History* chapter, 2018, s. 126.

⁹⁸Manghol-un NiuçaTabça'an, *a.g.e.*, s. 178.

⁹⁹Manghol-un NiuçaTobça'an, *a.g.e.*, s.191.

yönlü ilerleyişte 1231 yılında İran'a Curmagon Noyan komutasındaki Moğol ordusu ile girilmiş ve bölge ele geçirildikten sonra batıya ilerlemeye devam edilmiştir.

Ögeday, tarımsal faaliyetlere de oldukça önem vermiştir. İklim ve bitki örtüsü sebebiyle tarımsal faaliyet yapımı zor olan Karakurum'da ziraî faaliyetlerin başlamasını sağlamıştır Bu bilgiyi destekleyen bir anekdotta bulunmaktadır.¹⁰⁰ Tarım ile uğraşan ve turp yetiştiren bir kimse kağana hediye olarak turplardan birkaç tane getirmiştir. Kağan ise turpların yaprakları ile sayılmasını emretmiştir. Yüz yaprak ve turp sayıldığı belirtilince de çiftçiye yüz balış verilmesini emretmiştir. Yine daha önce ağaç yetiştirilmemiş bir tepede ağaç yetiştiren bir adamı göre kağan ona da her ağaç için bir balış verilmesini emretmiştir. Kaynaklarda onun döneminde kurumsallaşma yolunda önemli adımlar atılırken mali konularda da reformlar yapmıştır. Cengiz Han ile temelleri atılan kurumları iyileştirmiş, vergilerin bir kısmını sabitlerken bir kısmını kaldırarak halkı rahatlatmıştır. Sabit bütçe uygulanmasını sağlamış, gelire göre vergi uygulamasına geçilmiştir. Vergilerin keyfi toplanmasını engellemek için vergi toplanacak yerlere şehzadelere bağlı başkakar (tamgaçi) atanmıştır. Bu vergilerin toplanmasının denetlenmesinde de sorumlu olan ancak temel görevi düzeni sağlamak olan darugalar da görevlendirilmiştir. Dönemin devlet adamlarından Çinli Yeh-lu Ch'u- ts'ai ve Mahmut Yalavaç hane ve şâhıs vergisi hususunda ihtilafa düştülerse de Mahmut Yalavaç'ın uygun gördüğü şâhıs vergisi egemen topraklarda uygulamaya konmuştur. Vergi kaleminin oluşturulduğu bu oluşumla maliye memurluğunun önem kazandığını söylemek mümkündür. Yam teşkilatı da kapsamlı hale getirilmiştir. Ögeday Kağan'ın bu teşkilatı oldukça ciddiye aldığını bilmek gereklidir. Kendisinin de dile getirdiği gibi yaptığı en iyi işlerden biri posta(yam) teşkilatını kurmak olmuştur. Böylece yolların güvenliği sağlanmış ve ticarî hayat canlanmıştır. Bu teşkilatın giderleri için halktan kopçur vergisi alınmıştır.¹⁰¹ Teşkilatla ilgili ayrıntılı bilgi ileride verilecektir ancak bu teşkilat haberleşmenin yanında ticaret için de kullanılmıştır. Ayrıca önceden Moğollar vergi vermezken Ögeday döneminde Kobçur

¹⁰⁰ Mîrhand, *a.g.e.*, III, 1339, s. 153; Hândmîr, *a.g.e.*, III, 1333, s.53.

¹⁰¹ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 91.

adlı vergiden vermeye başlamışlardır.¹⁰² Bu vergi %1 oranındadır. Bunun dışında şehirlilerden ve tüccarlardan tamga, büyük baş hayvancılık yapanlardan kopçur, çiftçiden de kalan vergisi alınmıştır.¹⁰³ Yine üç gruba ayrılan vergilerin toprak vergisi, hane vergisi ve tahıl/ipek¹⁰⁴ vergisi olduğunu aktaran kaynaklarda mevcuttur.¹⁰⁵ Bu genellemenin dışında ticarî ürünlerde 1/30 oranında vergi alınmıştır. Şaraptan, tuzdan zorunlu ihtiyaç ve lüks sayılmalarına dikkat edilerek vergi alınmıştır.

Ögeday Kağan 5 Cemaziyevvel 639/11 Aralık 1241 639/1241 yılında vefat etmeden önce tahtını oğlu Güyük'e bırakmıştır. Güyük merkeze ulaşana kadar annesi Törgene Hatun¹⁰⁶ 1242'den 1246'ya kadar naiplik yapmıştır.¹⁰⁷ Törgene Hatun devlet işlerinden anlayan bir hatundu. Onun döneminde ilerleme devam etmiş, Gürcüler üzerinde hâkimiyet sağlandıktan sonra 1242 yılında Erzurum alınmış akabinde 1243 yılında yapılan Köseadağ Savaşı galibiyeti sayesinde Anadolu Selçuklu Devleti Moğolların vassalı haline gelmiştir.¹⁰⁸ Yönetim konusunda kontrollü davranmış, şehzadelerin desteğini almış, gerekli gördüğü yerlere yeni atamalar yapmıştır. Örneğin Anadolu'ya Argun Aka'yı görevlendirmiştir. Bu emirde burada askerlerin halka zulmüne şahit olmuş ve bölgeye vergi işlerinden sorumlu sivil memurların gönderilmesini sağlamıştır. Bu şekilde halkın üzerindeki askeri baskıyı azaltmayı amaçlamıştır.¹⁰⁹ Ancak Törgene Hatun devlet yönetiminde Fatma isimli bir kadının etkisinde kalması sebebiyle tepkiler almaya başlamış, kurultay tekrar toplanmış ve Güyük kağanlık tahtına oturması ile bu dönem sona ermiştir.

¹⁰² Cüveynî, *a.g.e.*, s.89.

¹⁰³ G. Vernadsky, *a.g.e.*, 1959, s.129.

¹⁰⁴ Tahıl ve ipek vergisi her her haneden alacak şekilde karara bağlanmıştır. H. F. Schurmann, "Mongolian Tributary Practices of The Thirteenth Century", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, V. 19, No. 3/4, Harvard-Yenching Institute, Dec., 1956, s. 364.

¹⁰⁵ Schurmann, *a.g.m.*, s.365.

¹⁰⁶ 1241-1246 yılları arasında naiplik yapmıştır. Moğollarda Han'ın hanımı veliahtı gelenekadar ülkeyi naip olarak yönetebilirdi. Törgene'nin naipliği Çağatay'ın da kurultayın da onayını almıştır.

¹⁰⁷ Cüveynî/Öztürk, *a.g.e.*, s. 228; Cûzcânî/Uyar, *a.g.e.*, s. 122-123; İbnü'l-İbrî, *a.g.e.*, s. 21; Kazvîni, *a.g.e.*, s. 584, 587; Barthold, *a.g.e.*, s. 507.

¹⁰⁸ İbn Bibi II, *a.g.e.*, s. 64 vd; Anonim, *a.g.e.*, s. 48 vd.; Aknerli Grigor, *a.g.e.*, s. 16 vd.

¹⁰⁹ Erdem, *a.g.m.*, 2005, s. 6.

Güyük Han'ın devletin başına geçmesi ile 1246-1249 yılları arasında çok yönlü fetihler hız kesmemiş, Kilikya Ermeni Krallığı vergi vermeyi kabul ederek Moğollara itaatlerini bildirmiş, Gürcü krallığına tekrar birlikler gönderilerek Rusudan yerine David krallığın başına getirilmiş, vassallığı da böylece devam ettirilmiştir.¹¹⁰ O da annesi gibi yeni atamalar yaparak işe koyulmuş, Türkistan'a Emir Mesud'u, Rum Diyarı, Gürcistan, Musul ve Şam taraflarına Elcigidey Noyan'ı, Hind ve Horasan taraflarına Emir Argun Aka'yı, Hatâ bölgesine Sahip Mahmut Yalvaç'ı görevlendirmiştir. Ancak 1246 yılında tahta oturan Güyük Han uzun süre hanlık yapamamıştır. Daha şehzadeliği döneminden kalan Batu ile sorunları kağanlığı döneminde de devam etmiş, bu sebeple Altın Orda üzerine sefer düzenlemiştir. Ancak bu sefere henüz çıkmışken vefat edince yeni han seçilene kadar Törgene Hatun gibi Güyük Kağan'ın hanımı Oğul Gaymış Hatun naiplik yapmıştır. Ancak tahtın pek çok talibi vardır. O sıralar tıpkı Çağatay gibi kuzey bölgelerden sorumlu Batu'nun sözü dinlenmekteydi. O şehzadeler içinde en büyük olanıydı, bu sebeple kağanlık ona teklif edilmiş ancak o bunu kabul etmemiş, böylesine büyük bir devleti yönetmeye Mengü'yü uygun görmüştür.¹¹¹ Tuluy Han'ın büyük oğlu olan Mengü ile Kağanlık Tuluy ailesine geçmiştir. Bu sebeple Ögeday ailesi ise bunu kabul etmediklerini belirterek kurultayın kararını beklemeye karar vermişlerdir. Ancak tüm muhalif tavırlara karşı kurultay Mengü'yü kağan seçmiştir. Muhalifler Kağan'a darbe planları yapmış, ancak erken haber alındığı için engellenmişlerdir. Saltanat kavgalarını bitirip imparatorluğa tek başına hakim olduktan sonra devlet meseleleri ile ilgilenmiştir. İdari işleri düzenlemeye çalışmış ancak sınırların genişlemesinden kaynaklı yönetsel güçlüklerle karşılaşmıştır. Batıda ve doğuda görevliler tayin ederek ve bir takım ıslahatlar yaparak merkezileşmeyi güçlendirmenin yanı sıra hızlandırmayı da hedeflemiştir. Bu sebeple olsa gerek ki hazineye borcu olanların tespitini istemiş bu borçların ivedilikle tahsilini sağlamıştır. Aynı zamanda iktisadî açıdan devletin

¹¹⁰ Cüveynî/Öztürk, *a.g.e.*, s. 235; Carpini, *a.g.e.*, s. 61 vd.; Barthold, *a.g.e.*, s. 511 vd.; Kazvîni, *a.g.e.*, s. 587.

¹¹¹ Paul Ratchnevsky, "Die Yasa (Jasak), Cinggis-Khans und Ihre Problematik", *Sprache, Geschic und Kultur der Altaischen Völker*, Protokolband der XII. Tagung der Permanent International Altasticonference, 1969 Berlin, 1974, s.480.

gelirlerini tespit edebilmek amacıyla olsa gerek vergi verecek nüfusun tespiti için nüfus sayımı yapmıştır.¹¹² Böylece vergi kaybının önüne geçebilmek adına tedbir almıştır. Batıdan görevli Argun Aka'nın vergi komisyonları kurduğunu ve bu komisyonların başına başkalar atandığını kaynaklardan tespit edebilmekteyiz. Bunun dışında İran'da zengin halktan on dinar vergi alınırken onların dışındakilerden bir dinar alınması kararlaştırılmıştır. Din adamları tüm vergilerden, kadınlar, çocuklar ve yaşlılar ise sözü edilen kişi başı vergiden muaf tutulmuşlardır.¹¹³

Ticarî anlamda kolaylık sağlama için tüccarlara esnaf tezkeresi dağıtmıştır.¹¹⁴ Bu tezkere tüccarlara denetimde kolaylık sağlamış, ülkeye mal girişini de rahatlatarak, hızlandırmıştır. Mengü Han döneminde önceden ayrıcalıklı sayılan tüccarlar bazen vergi ödememekteydiler. Bu konu ile ilgili yapılan düzenleme sonucunda tamga adlı vergi alınmaya başlanmıştır.¹¹⁵ Mengü Han Ermeni Krallığını koruma kararı olarak kiliselerinin vergiden muaf olduğunu duyurmuştur.¹¹⁶

Büyük Kağan Mengü, kardeşi şehzade Kubilay'ı Çin'e gönderirken; en küçük kardeşi Hülagû'yu da İsmailî kaleleri başta olmak üzere Abbasilerle Irak ve Suriye'yi kendilerine bağlamak üzere batı seferine görevlendirmiştir. Bu sefere çıkan Hülagû ise bir müddet sonra Moğol Devletine bağlı İlhanını kurarak siyasî bir teşekkül haline gelmiştir. Merkeze bağlı olarak kurulan bu Moğol bekasının zaman içinde büyük kağanlıktan bağımsız hareket etmeye başladığını söyleyebiliriz. Böylece İlhanlı sahasında kalan Moğollara tabi devletlerde tabinin tabii durumuna düşmüşlerdir. Bu durumu Türkiye Selçuklularının Hülagû'nun talebi ile Tebriz'e ağır hediyelerle gelmeleri örneklendirebilir.¹¹⁷

¹¹²Allsen, *a.g.e.*, s. 155 vd.; Yuvalı, *a.g.e.*, 41 vd.; Burak Çelik, "Cengiz Han Oğlu Toluy I: Ailesi", *SUTAD*, Aralık 2020, (50), s.382.

¹¹³İbnü'l İbri, *a.g.e.*, s. 25.

¹¹⁴Tezcan, *a.g.m.*, s. 153.

¹¹⁵Uyar, *a.g.m.*,2017, s. 48 vd.

¹¹⁶Müverrih Kiragos, *a.g.e.*, s. 69 vd.

¹¹⁷Ayşe D. Erdem Kuşçu, "İlhanlı Devleti'nin Kuruluşu ve Memlûklerle İlk Teması", *Türkler*, C. 8, Ankara 2002, s. 367.

İlhanlı Devleti'nin kuruluş sahasına önce Sasanîler ardından da Abbasiler hükmetmiştir. Hârezmşâhlar Devleti'ne de Büyük Moğol Devleti'nin son vermesiyle bu topraklarda yerel otoriteler ortaya çıkmış, birbirinden bağımsız hareket etmeye başlamışlardır. Zaten idari açıdan merkezi otorite mevcut bulunmayan Irak ve İran dâhilinde Moğolların tüm bu topraklara sahip olması kaçınılmaz olmuştur. Ancak buralarda idari anlamda baskın bir karaktere de bürünmemişlerdir. Kendilerine bağladıkları bölgeleri yetkili komutanlar mevcut askeri güçleri ile yönetmişlerdir. Ancak Moğolların işgal ettiği bu topraklarda öncesinde hüküm sürmüş devletlere baktığımızda şehirleşmiş, kurumsallaşmış, devlet tecrübesine sahip, kökleşmiş siyasî otoriteler görmekteyiz. Bu sebeple Moğollarda göçebe kültürlerini sürdürmelerinden dolayı bölgede kalıcı olabilmek için bu devletlerin idari yapısından ve yerleşik zümrelerden faydalanmışlardır.

İlhanlı Devleti'nin kuruluşunda ve gelişmesinde etkili olan idari, askeri, mali ve adlî kurumlar Moğol–Türk İmparatorluğu'nun uzantısı konumundadır.¹¹⁸ İlhanlı Devleti'nin İran coğrafyasında büyük kağanlığa bağlı bir şekilde oluşmasıyla birlikte devlet olarak sistemleşme süreci başlamıştır. Bu sürecin arka plandaki destekçisi şüphesiz ki geleneksel Moğol kültürüdür. Ancak devleti incelediğimizde etkileşime açık olduğunu kurulduğu coğrafyanın da etkisinin kurumlarında görüldüğünü dile getirebiliriz. Diğer kurumlarda olduğu gibi maliye teşkilatı da harmanlanmış ancak geleneksel ananelere sıkı sıkıya bağlı olarak oluşmuştur. Başlangıçta sistemli bir teşkilat göremesek de başa geçen hanların düzenlemeler yaparak daha sistemli, daha kontrollü ve daha kazançlı bir teşkilatlanmayı hedeflediklerini söyleyebiliriz. Ancak genel olarak mali hayatta istedikleri istikrarı yakalayamamışlar ve İktisadî hayatın bozulmasını destekleyen pek çok gelişme sonucu devlet birden çok kez ekonomik buhran yaşamıştır.

¹¹⁸ Yuvalı, *a.g.e.*, s. 53.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSTİLACI EKONOMİDEN DEVLET EKONOMİSİNE DÖNEMİN SİYASİ FAALİYETLERİNİN EKONOMİYE ETKİLERİ

Büyük Moğol Hanlığı Hülagû'nun batıya gönderilmesinden önce batı seferi için komutanlar görevlendirmiştir. Harzemşâhlar'ın ortadan kaldırılması ve İran'ın kısmen zaptı bu komutanlar eliyle olmuştur. Ancak alınan bu yerlerde Moğol hâkimiyeti istendiği şekilde sağlanamamıştır. Buralarda geçici idareler oluşmuş, yeterli miktarda Moğol nüfusu artmamış ve bu istilacı zümrenin beraberinde getirdiği içtimai ve iktisadî ananeleri bölgeye yerleşmemiştir. İstila etmek için kentlere yaptıkları sürekli akınlar ve istiladan sonraki yağma ve katliamlar şehirleri ticarî açıdan zayıflatırken kültürel ve sanatsal dokusunu da yok etmiş, mevcut nüfusu da eritmiştir.

Batıya gönderilen komutanlardan Baycu Noyan bulunduğu bölgelerin nabzını tutmuş, halkın İsmaililerden,¹¹⁹ halifeden ve vasallarının bulunduğu bölgedeki idarecilerden olan şikâyetlerini raporlayarak büyük hana aktarmıştır. Zaten düşünülmekte olan batı seferi bu raporlar neticesinde kaçınılmaz hale gelmiştir. Mengü kağan Büyük Han olduktan sonra kardeşlerini ivedilikle doğu ve batının fethinin sürdürülmesi için bir ferman ile görevlendirmiştir. Hülagû'nun içindeki fetih arzusunun da farkında olan kağan onu batı yönünde fetihlerde bulunması için yönlendirmiştir. Söz konusu fermenda “*Ceyhun nehrinden Mısır'a kadar kılıcının gücü ile ülkeler fethedesin. Buralarda Cengiz yarasını unutmayasın. Kim tabiiyeti kabul ederse affedici ol, hürmet göster, kim isyan ederse de onu ailesi ile birlikte öldür...*” sözleri ile görevini belirtmiştir.¹²⁰ Sefere gönderme geleneği şehzadelere yetkinlik kazandırmanın yanı sıra sınırları genişletmeyi amaçlamaktadır. Bu gelenek merkezi otoriteyi sarsacak nitelikte değildir. Bu sisteme göre şehzadelerin yanlarında

¹¹⁹İsmaililer'in 105 civarında kaleye sahip oldukları, bu kalelerden 70'inin Kuhistan'da 35 ininse Rudbar ve Kumis de bulunduğu bilinmektedir. H. Ahmet Özdemir, *Moğol İstilas ve Abbasi Devleti'nin Yıkılışı: Cengiz ve Hülagû Dönemleri (612-656/ 1216-1258)*, İz Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 238.

¹²⁰Şirin Beyanî, *Moğolan ve Hukümeti İlhani der İran*, Semt yayın evi, Tahran 1391, s. 97.

izinsiz karar almalarını da engelleyecek naibler bulunmaktadır.¹²¹ Yine de şehzade isyanları görülmemiştir diyemeyiz. Sınırların genişlemesi sebebiyle merkezden uzaklaştıkça güç toplayan şehzadelerin devletin otoritesi zayıflamaya başladığı dönemlerde zaman zaman isyan ettiklerini kaynaklar aktarmaktadır.

Büyük Han 650/1252 yılında toplanan kurultay da Horasan'ın Kuhistan'ından başlayarak tüm kaleleri yıkması, Nizârî İsmâîlîleri ortadan kaldırması,¹²² Abbasileri Moğollara bağlaması ve Mısır ve Suriye'yi ele geçirerek tüm bu bölgelerin güvenliğini sağlaması yönünde Hülagû'ya yetki vermiştir.¹²³ Zira Mengü Kağan Nizârî İsmâîlîleri kendisi için bir tehdit olarak görmektedir.¹²⁴ Ayrıca batıdaki hâkimiyetin Müslümanları kontrol altına almadan sağlanamayacağını düşünüyor olmalıdır.¹²⁵ Bu amaçlarla bölgeye gönderilen Hülagû nezdinde batı da İran merkezli yeni bir Moğol devletinin kurulabilmesi için zemin de hazırlanmıştır.

1. Hülagû Han Devri (1256-1265)

Babası Tuluy, annesi ise Sorgaktani Beki¹²⁶ olup ailenin dördüncü oğuldur. Babasının ölümüyle onun eşi ve Kerait hükümdarının kızı olan Dokuz Hatun ile

¹²¹Danu, Ankhbayar, "Büyük Han Mengü'nün Devlet Anlayışı ve İlhanlı Devleti Kuruluşunda Etkisi", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 6, S. 2, Şubat 2015, s. 3

¹²² Benâketî, *a.g.e.*, 1348, s. 413 vd.

¹²³ Muhtasarı'd- Düvel'de "Garb şehirlerinin maliye işlerinin" Hülagû'ya verilmesi ile ilgili bir kayıt mevcuttur. Ebu'l Ferec, *a.g.e.*, s. 25. Yuvalı eserinde Hülagû'nun daha öncesinden de mali konularda görevlendirilmiş olduğunu dile getirmektedir. Yuvalı, *a.g.e.*, 2019, s.47. Ancak bir prens olan Hülagû'nun doğrudan vergi tahsilatı için görevlendirilmiş olmasındansa valilik yapması esnasında mali hususlardan da sorumlu kılınmış olması daha olasıdır. Ancak kaynaklarda bu husus ile ilgili net bir bilgiye rastlayamadık.

¹²⁴ Rubruck, *a.g.e.*, s. 152 vd.

¹²⁵ M. Akkuş doktora tezinde Ermeni ve Gürcü Krallarının Mengü Kağanı ziyaret ederek Kağanı İslamiyet'e karşı etkilemiş olmalarının mümkün olduğunu, zaten genişlemeyi düşünen kağan için de bu Doğu Hristiyanları teşvikleri etkili olmuş olabilir diye aktarmaktadır. Akkuş, *a.g.t.*, s. 368.

¹²⁶ Sorgaktani hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Neslihan Durak, "Çingizli Hatunları I: Sorgaktani Beki", *Turkish Studies*, vol:3/1 2008, s.251–258; Burak Çelik, *İran Moğollarının Atası Hülegü Han*, Çizgi Kitabevi, İstanbul 2021, s. 64-71; Beyanî, *a.g.e.*, 1381, II, s. 380.

evlenmiştir.¹²⁷ Tabi başka eşleri de olmuştur. Bu eşleri ve cariyelerinden 14 erkek 7 kız çocuk sahibi olmuştur.¹²⁸

Hülagû batı yönlü sınırları genişletmek için 651/1253 yılında İran, Suriye, Mısır, Rum, Gürcü ve Ermeni ülkelerine doğru sefer hazırlığına başlamıştır. Söz konusu bu yerlerin disiplin altına alarak henüz fethedilemeyen Bağdâd, Şam ve Mısır gibi yerlerin devlet sınırlarına katılmasını sağlamak için yanındaki yaklaşık 70.000 kişilik¹²⁹ ordusuyla doğrudan İran istikametinde yola çıkmıştır.¹³⁰ Ardından görevlendirilen Hülagû'nun yanına Abaka ve Yoşmut'tan başka Curmagun ve Baycu Noyanlar kuvvetleriyle birlikte verilmiştir.¹³¹ Emrindeki komutan ve askerlerle birlikte yola çıktığında kendisini uğradığı yerlerde Büyük Kağanlığa bağlı kimseler ağırlamıştır. Yapılacak harekâtlarda askerin yiyecek içecek ihtiyaçlarını sağlaması için Baycu Noyan Rum tarafına gönderilmiştir. Ketboğa 12 bin kişilik bir kuvvetle İran'a doğru hareket etmiştir.¹³² Emrindeki Moğol kuvvetlerle Kuhistan civarını ele geçirmişler, Girdkuh kalesini kuşatıp, aldıkları her kale de, girdikleri her şehirde insanları katlederek Tun, Turşiz (8 Temmuz 1253) ve Mihrin (20 Kasım 1253) kalelerini de alarak yollarına devam etmişlerdir. Hülagû bir müddet Kan-ı Gil'de – burası Semerkand yakınlarındadır- 40 gün kalmıştır. O günlerde hanlığa bağlı emirler ve hükümdarlar kendisine bağlılıklarını sunmuştur. Buradan Keş şehrine geçen Hülagû burada bir ay konakladıktan sonra Safurgan¹³³ ovasına gelmiş, kendisini Argun Aka karşılamış ve kışı burada geçirmiştir.¹³⁴ Kendilerine bağlı emirler ve

¹²⁷ Bu bir Moğol yasasıdır. Cüveynî, *a.g.e.*, s.4 vd.

¹²⁸ Reşîdüddin; *a.g.e.*, 2013, s.4 vd.; Bu konuda daha kapsamlı bilgi için bkz. Burak Çelik, *İran Moğollarının Atası Hülegü Han*, Çizgi Kitabevi, İstanbul 2021.

¹²⁹ Hülagû'nun ordusundaki asker sayısı ihtilaflıdır. Spuler bu rakamı 70.000 olarak verirken İkbâl 120.000, İbn Kesîr 200.000 olarak vermektedir. İkbâl, *a.g.e.*, s.189; Ancak kaynaklar Büyük Kağan'ın ordusunun 1/5'ini Hülagû'ya verdiği hususunda hemfikirdir.

¹³⁰ Cüveynî, *a.g.e.*, s.497 vd; Grousset, *a.g.e.*, s.386; Danuu, *a.g.m.*, 2015, s.2; Hülagû'dan önce batıya Curmagun Noyan gönderilmiş ancak onun 1241'de felç geçirmesi ile yerine bir süre hanımı Ayltana Hatun bakmıştır. Ancak bu bölgelerin korunması ve fethin devamı için Mengü Kağan Baycu Noyan görevlendirmiştir. Hülagû gelene kadar bu bölgelerin sorumlusu olarak Baycu Noyan devam etmiştir. Aknerli Grigor, *a.g.e.*, s.41.

¹³¹ Cüveynî, *a.g.e.*, s.500.

¹³² Cûzcânî/Uyar, *a.g.e.*, s.152 vd.; Cüveynî, *a.g.e.*, ss.488, 497 vd.

¹³³ Belh şehrinin 53 mil doğusunda bulunmaktadır.

¹³⁴ Cüveynî, *a.g.e.*, s.503

hükümdarlara asker desteği için elçiler göndermiş, bunun üzerine hükümdarlar, emirler, melikler huzuruna gelerek istediği askeri desteği sağlamışlardır.¹³⁵ Burada bulunduğu sırada nereye nasıl ilerleyeceğini de tasarlamış olacak ki bir yandan da sefere çıkacağı devletler ile diplomatik görüşmeler başlatarak onları kendilerine biata davet etmiştir. Yolundan çekilenlere ekseriyetle dokunmamış ancak itaati reddedenleri şehirleriyle birlikte yok etmiştir. Nizârî İsmâîlîlere ve Abassilere son vermesinin ardından Moğol hanedan üyeleri arasında başlayan üstünlük mücadelesine son vermek amacıyla Mengü Han'a; *"Biz, yedi tumanbaşı, Allâh'ın ve sizin yardımlarınızla buralara geldik. Bizden önce gelenleri buradan çıkardık, gidip Arapların en büyük şehirlerinden biri olan Bağdâd'ı zapt ettik. Allâh'ın ve sizin yardımlarınızla büyük miktarda ganimetle geri geldik. Şimdi ne emir buyurursunuz? Eğer burada yasadışı ve başsız bir halde kalırsak bu memleketler harap olacak ve Cengiz Han'ın emirleri yerine getirilmemiş olacaktır. Çünkü o, bize itaat eden ve bize bağlı kalan memleketleri tahrip etmek değil, bilakis imâr etmek gerekir emrini vermiştir. Şimdi siz ne emir buyurursanız ben onu yapacağım."* sözleri ile seslendiği bir mektup yazmıştır. Mengü Han da yetki mevzusunu çözmeleri ve kardeşi Hülagû'yu fethettiği toprakların ilhanı olarak duyurmaları için yargıçlar görevlendirmiştir.¹³⁶ Böylece İran'ın en zengin topraklarına sahip bir Moğol devletinin temelleri atılmıştır. Esasen tam olarak Hülagû'nun han olduğu tarih hususunda muhtelif fikirler vardır. Allsen, Hülagû'yu batıya gönderen Mengü Han'ın zaten aklında burada da Çağatay ve Altınorda gibi bir Moğol bekasının yönetimi ile bu toprakların ona ve Moğol yüce soyuna ait olması fikrine çoktan sahip olduğunu aktarmaktadır. Esasen böylece Toluyoğullarının burada devletleşmesi ile bölgenin zenginliklerini doğrudan paylaşmak yerine tekelleştirebilme düşüncesine de sahip olmuş olabilir.¹³⁷ 1252 yılında Gürcistan sahasında basılan bir sikkede *"Dünya'nın imparatoru Mengü"* tanımlamasının kullanılması, Hülagû'nun batıya ulaştığı tarihten sonra 1254-1256 yıllarında basılan sikkelerde Mengü Han'ın yanında Hülagû Han ibaresine de yer verilmiş olması bu

¹³⁵ Reşîdüddin, *a.g.e.*, 2013, s.17.

¹³⁶ Aknerli Grigor, *a.g.e.*, s. 30.

¹³⁷ Thomas T. Allsen, *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, Cambridge University Press, 2001, s. 20.

fikri desteklemektedir. Vardan, kaynağında 1255 yılından 1265 yılına kadar Hülâgû için han unvanını, Cüveynî ise ilhan unvanını kullanır. Buradaki ilhan kastı büyük kağanlığa bağlılığı ifade etmek içindir ki nümizmatik kaynakların yanı sıra devletlerarası yazışmalar da bunu desteklemektedir. Zira kendisi de 660-61/1262 yılında Kral Louis'e yazdığı mektupta kendisini “*Moğol askeri güçlerinin komutanı*” olarak tanımlamıştır.¹³⁸

Hülâgû, Büyük Han Mengü'nün ölümünden sonra Moğolistan'a dönmüş, Arıç Böge-Kubilay mücadelesinde Kubilay'ı desteklemiştir. Akabinde merkez Tebriz olmak üzere İlhanlı Devleti'ni kurmuştur. Bu devlet büyük hanlığın şube devletidir ve Hülâgû Han Kubilay Kağan'ın onayını da almıştır. Zira Kubilay kendisine hükümdarlık alametleri göndermiştir.¹³⁹ Bölge idarecisi anlamına gelen İlhan unvanını kullanan Hülâgû'nun devleti de bu adla tanınmıştır. Batu Han'ın 1256'daki vefatından sonra Hülâgû'nun topladığı vergilerden Altın Orda'ya göndermemiş olması onun şube devletini kurduğunu kanıtlar niteliktedir. Ancak bu hanlığın büyük hanlığa bağlılığı uzunca bir müddet devam edecek kendinden sonra gelenler de Kubilay Han'ın ölümüne kadar Karakurum'un onayı olmadan tahta oturamayacaklardır. Hülâgû Han hanlığını kurduktan sonra kendisine bağlı eyaletlerdeki denetimi sağlaması ve otoritesini yansıtmaya için şâhneler ve noyanlar görevlendirmiştir. Örneğin Salgurlu Atabeyi Ebu Bekr itaatini Hülâgû'ya hediyeleriyle bildirdikten sonra Hülâgû'nun buraya Emir Altacu'yu şâhne olarak görevlendirdiği bilinmektedir.

Ele geçirilen topraklar uzun zamandır savaşın yaşandığı topraklar olduğu için oldukça yıpranmıştır. Bir de Moğol yağmaları eklenince şehirler ciddi anlamda hasar görmüşlerdir. Öncesinde her fethedilen yerde yapıldığı gibi tüm kaleler yıkılmış ardından Hülâgû Han şehirlerin derhal tamir edilerek yenilenmesi için çalışmalar başlatmıştır. Zira bu haliyle devlete bir fayda sağlamayacaklardır. Bu şehirlerden gelecek gelirler yine de hazine için yeterli olmayacaktır. Bu sebeple de ticaret yollarını

¹³⁸ Allsen, *a.g.e.*, 2001, s. 21; Paul Meyvaert, “An Unknown Letter of Hulagu, II-Khan of Persia, to King Louis of France”, *Viator II*, 1980, s. 253.

¹³⁹ Kazvini, *a.g.e.*, 2018, s.478.

güven altına alarak ticarî hayatı da canlandırmak gerektiğine inandığı için bir takım tedbirler alarak işe başlamıştır.¹⁴⁰

Hülagû Han ilim insanlarına hürmette bulunmuştur. Bilim insanlarının tartışmalarından hoşlandığı için bu tartışmaları teşvik ettiği bilinmektedir. Bu ilim insanlarına aylık maaş vermiştir.¹⁴¹ Kendisi Budist'tir. Ancak babası Tuluy'un eşi olan Dokuz Hatun'u Tuluy vefat edince adet üzerine haremine almıştır. Dokuz Hatun Hristiyan'dır ve Hülagû üzerindeki etkisi fazladır. Öyle ki kaynaklar Hülagû'nun Hristiyan karısını memnun etmek gayretiyle Hristiyanları kayırarak bazı ayrıcalıklar verdiği hususunda hem fikirdir. Karısının etkisi ile Hristiyanların durumu ile ilgilenmiş, onlar için kiliseler yaptırmış, ayrıcalıklar vererek güç kazanmalarını sağlamıştır.¹⁴² Ermeni Kralı Hetum Hülagû Han'ı ziyaret etmiş, bu ziyaretten pek memnun olan han Ermeni Krallığını ve ülkesindeki Hristiyanları vergiden kısmen muaf tutmuştur.¹⁴³ Bu sebeple Ermenilerin bir yıllık vergilerini 100.000 baş domuz olarak almıştır. Müslümanlardan alınan miktara baktığımızda ise 200.000 baş domuz alınıyor olması Hristiyanları Müslümanlardan ciddi anlamda ayırdığını bizlere göstermektedir. Bunun yanında Ermenilerin bir yıllık vergi olarak alınacak 100.000 baş domuzun bakımını Müslümanlara görev kılmıştır. Bütün Tacik şehirlerine 200.000 domuz göndermiş, bu domuzların her hafta sabunla yıkanmasını, ot haricinde badem ve hurma da yedirilmesini, domuz yemeyen Müslümanların ise boyunlarının vurdurulmasını emretmiştir.¹⁴⁴

Ülke sınırları genişledikçe bölgelerin yönetimi zorlaşmaya başlanmış ve disiplinsizlikler baş göstermiştir. Farklı bölgelerde farklı kimselerle ilgili sıklıkla aynı sebeplerden şikâyetler gelmeye başlamış, bu şikâyetlerle ilgili tedbirler alıp

¹⁴⁰ Beyanî, *a.g.e.*, s. 166.

¹⁴¹ Reşîdüddin, *a.g.e.*, 2013, s.734.

¹⁴² Reşîdüddin, *a.g.e.*, 2013, s.678; Roux, Jean-Paul; *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Türkçe çev, Aykut Kanazcıgil- Ayşe Bereket, Ankara, 2001, s.342; Galstyan, *a.g.e.*, s.31. Dokuz Hatunun etkisinin daha iyi anlaşılabilmesi için Bağdat şehri ele geçirildiğinde içerideki Müslümanlar katledilirken Hristiyanların bağışlanması örneklendirilebilir. Vardapet Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi (889 – 1269)," trc. Hrant D. Andreasyan, *İÜFTSD*, 2 (1937), s.231.; Grousset, *a.g.e.*, s.359.

¹⁴³ Vardan, *a.g.e.*, s. 231.

¹⁴⁴ Grigor, *a.g.e.*, s. 58 vd.

usulsüzlükleri engellemeye çalıştıysa da pek başarılı olamamıştır. Aynı gidişat halefleri döneminde de artarak çoğalmış ve liyakatsizlik, rüşvet, adam kayırma devletin köklerine tutunarak onunla birlikte büyümüştür. Bu durumun pek çok olan örneklerinden biri şudur: Musul alındığında valiliğe Şemseddin Yunus el-Başıkî getirilmiştir. Bu kimse bir zaman sonra yolsuzlukla itham edilmiştir. Hülagû zaman zaman mali teftiş için görevlendirmelerde bulunmaktaydı. 662/1263 yılında görevlendirdiği el- Hâfîzî'ye Başıkî 16 bin dinar kadar rüşvet vererek yolsuzluklarının üstünü örtbas ettirmiştir. Ancak durum açığa çıkmış ve her iki zat da görevlerini kötüye kullandıkları için öldürülmüşlerdir.¹⁴⁵ Yöneticiyi teftiş ile görevli kimselerin dahi rüşvet ile yolsuzluğu yok sayması liyakatsizliğin en büyük örneği olarak günümüze kadar ulaşan anekdotlardandır.

Meraga'nın bir köyünde 663/1265 yılında öldüğünde yaklaşık 20 yıl iktidarda kalmış, geride on beş erkek evlat bırakmıştır. Kendinden sonra tahta geçecek olan oğul Abaka'ya Horasan bölgesi, başşehri ve sancağı, Irak-ı Acem ve başşehri İsfahan'ı, Irak-ı Arab ve başşehri Bağdat'ı, Azerbaycan bölgesi ve başşehri Tebriz'i Huzistan bölgesi ve başşehri Tüster'i, Fars bölgesi ve başşehri Şiraz'ı, Diyar-ı Bekr ve başşehri Musul'u, Anadolu ve başşehri Konya'yı ve adı ön plana çıkmamış pek çok kenti bırakmıştır.¹⁴⁶

1.1.Hülagû Han'ın Batı Seferi

Ketboğa'nın Girduh'a kadar ilerlediği günlerde Hülagû'da Safurgan ovasında yapacağı harekâtı planlamakla meşgul olmuştur. Burada sefer esnasında kendisine destek vermesini talep ettiği devletler ile diplomatik görüşmeler başlatarak onları kendilerine biata davet etmiştir. Yolundan çekilenlere ekseriyetle dokunmamış ancak itaati reddedenleri şehirleriyle birlikte yok etmiştir. Batı yönlü bu harekâta önce Nizârî İsmâîlîler vardır ki bu tarikat pek çok kez şikâyet edilmiştir. Onların ardından da Sunni İslam dünyasının dini liderliğini üstlenmiş olan ve 600 yıla yakın süredir ayakta duran

¹⁴⁵ Ebû'l Ferec, *a.g.e.*,II, s. 584; Tülay Yürekli, "İlhanlılar Döneminde Musul'da Siyasi ve Ekonomik Durum", *TAED*, 50, 2013, s.226.

¹⁴⁶ el-Ömerî, *a.g.e.*, s.397.

Abbasi Devleti vardır. Akabinde ise Akdeniz politikasını gerçekleştirebilmek için ortadan kaldırılması gereken bir diğer devlet olan Memlûkler vardır.

1.1.1. Nizârî İsmâîlîlerinin Ortadan Kaldırılması

Hülagû, Mengü Kağan tarafından verilen görevlerden ilki olan Nizârî İsmâîlîler¹⁴⁷ üzerine yürüyerek ve Alamut kalesini alarak işe başlamıştır. (29 Cemaziyelevvel 654/24 Temmuz 1256).¹⁴⁸ Bu siyasî ve dini oluşum halka da idarecilere de rahat vermemiştir. Kazvin kadısı Şemseddin Kazvinî de halkının İsmailîlerden şikâyetçi olduğunu kendisinin de can güvenliğinden bulunmadığını, bu sebeple elbisesinin altına zırh giyerek çözüm aradığını ilettiği bir şikâyetle bulunmuştur.¹⁴⁹ Kendinden olmayan herkes için bir tehdit haline gelen bu zümrenin bir de Mengü Kağan'a suikast yapacağı bilgisi gelince sefer kaçınılmaz olmuştur.¹⁵⁰

Hülagû Safurgan Ovasında kışı geçirdikten sonra İsmailî harekâtı için Zave ve Hafin sınırına gelmiş ancak rahatsızlanınca İsmailî şehirlerini ele geçirmek için Ketboğa ve Köke İlgay'ı görevlendirmiştir.¹⁵¹ Bu komutanların birlikleri ile Tun/Firdevs şehrini alarak başladığı İsmailî harekâtı Zave ve Hafin'in alınması ile devam etmiştir. Hülagû, Sertaht hâkiminden itaatini istemiş, Nasıreddin Muhteşem'de Hülagû'ya elçilik yaparak bu itaati ileten Şemseddin Kert ile görüşükten sonra hediyelerle itaatini arz etmiştir. Akabinde İsmailî'lerin başında bulunan Rükneddin Hurşâh'a da elçiler göndermiştir. Nasıreddin Tusî ve bazı devlet erkânı da Hurşâh'ı Hülagû'ya teslim olunması konusunda ikna etmeye çalışmışlardır.¹⁵² Ancak elçilerin

¹⁴⁷ Şia'nın müfrit bir kolu olan İsmailîler İmam Ca'fer'in oğullarından birinin ismini taşıyan bir fırka olarak ortaya çıkmıştır. Fatîmiyye, Mülâhîde, Batnîyye gibi farklı isimlerle de bilinmektedir. Bu oluşum hakkında geniş malumat için bkz. Bernard Lewis, *Haşîşiler*, İstanbul 2005; Bernard Lewis, *Alamut Kalesi ve Hasan El Sabbah*, Nokta Kitap, İstanbul 2012; Farhad Daftary, *Muhalif İslam'ın 1400 Yılı İsmâîlîler: Tarih ve Kuram*, (Çev. Ercüment Özkaya), Ankara, 2001.

¹⁴⁸ Benâketî, *a.g.e.*, 1348, s. 414 vd.

¹⁴⁹ Müstevfî, s.589; Mîrhând, *a.g.e.*, V, s. 4015; Kazvinî, *a.g.e.*, s. 589; Hândmîr, *a.g.e.*

III, s. 94; Murtaza Çevik, "Hülagû'nun Batıya Gönderilme Meselesi ve Batı Seferinin Anadolu'ya Etkileri", *Cappadocia: Journal Of History And Social Sciences*, 2015, s.144.

¹⁵⁰ Cûzcânî/Uyar, *a.g.e.*, s.144.

¹⁵¹ Cüveynî/Öztürk, *a.g.e.*, s. 489, 499; Cûzcânî/Uyar, *a.g.e.*, s. 142; Boyle, *a.g.m.*, 1968, s. 342.

¹⁵² Benâkâtî, *a.g.e.*, s. 415; Boyle, *a.g.m.*, 1968, s. 343.

geri dönmesinin ardından ivedilikle İsmailî kaleleri kuşatılmıştır. Harrakan ve Bistam'a ulaşan Hülagû Hurşâh'a tekrar elçi göndermiştir. Ancak Hurşâh Hülagû'yu oyalama yoluna gitmiş, isteklerini yapar gibi görünmüşse de ne göstermelik yıktığı kale duvarları ne de Hülagû'nun yanına kardeşi Şehinşâh'ı ve bazı önemli idarecileri göndermesi¹⁵³ Hülagû'nun aldanmasını sağlamamıştır.

Süreç bir süre bu oyalama girişimleri ile devam etmiş, sonunda Hülagû tüm askerlerinin toplanması için emir vermiş ve Ketboğa, Buka Timur gibi emirleri ile birlikte Hurşâh üzerine yürümüştür. Hülagû'nun her elçi göndermesine başka bir aldatmaca ile karşılık veren¹⁵⁴ Hurşâh'ın bulunduğu Meymundiz Kalesi 18 şevval 654/8 Kasım 1256 tarihinde kuşatılmıştır.¹⁵⁵ Hurşâh, Nasıreddin Tusî'yi de ateşkesin şartlarını görüşmek üzere Hülagû'ya göndermiştir.¹⁵⁶ Bu durumda Hülagû Rükneddin'i, ailesini ve maiyetini hazineleri ile birlikte teslim olması karşılığında ateşkese yanaşmıştır. Onun hazinesi hususunda Cüveynî; *"Hazinesini bağlılığının bir göstergesi olarak sundu. Hazinesi öyle abartıldığı kadar büyük değildi ama öyleymişçesine sarayın dışına taşınmıştı. Bu sebeple hazinenin büyük bölümü, han tarafından askerler arasında pay edilmişti."* bilgisini aktarmıştır.¹⁵⁷ Hurşâh önce oğlunu göndermiş ve sonra kendisi kaleden inerek teslim olmuştur. Ona ve maiyetine hoşgörü ile davranılmış, hediyeler verilmiş, seferlerde Hülagû'ya eşlik etmesine izin verilmiştir. Rükneddin de samimiyetini göstermek için olsa gerek kendisine bağlı 40

¹⁵³ Cüveynî/Öztürk, *a.g.e.*, s. 505.

¹⁵⁴ Oğlunu 300 adamı ile birlikte göndereceğini söyleyerek Hülagû'yu tekrar oyalamıştır. Hatta oğlu olmayan 7-8 yaşlarındaki bir çocuğu ona gönderecek kadar ileri gitmiştir.

¹⁵⁵ Cüveynî/Öztürk, *a.g.e.*, s. 508.

¹⁵⁶ İsmaililere son verilmesi üzerine İlhanlı hâkimiyetine tabi olan Tusî sonraki başlıkta aktaracağımız üzere Abbasi halifesine duyduğu kını halifelikle ilgili bildiği her şeyi Hülagû'ya anlatarak kuşatma konusunda onu tekin etmiştir.

¹⁵⁷ Cüveynî, *a.g.e.*, s.267; Hazinesinin ne kadar olduğu ile ilgili net bir bilgiye sahip olmasakta Nizârî İsmâîlilerin gelir kaynaklarına baktığımız zaman ciddi oranda vergi gelirleri bulunduğunu ve ele geçirilen ganimetler ile kendilerine sunulan hediyelerin fazlalığı kaynaklara konu olmuştur. Özellikle kraların ve baronların canlarını garantiye almak için ciddi miktarlar tutan hediyeler gönderdikleri bilinmektedir. Bu duruma bir örnek olarak Türkiye Selçuklu Devleti'nin Alamut'a yıllık 2 bin dinar ödediği ve 1227 yılında yapılan Haçlı Seferi esnasında Alman İmparatoru II. Fredirick'in Suriye Nizârî lideri Muceddin'e verdiği 80 bin dinarlık hediyeler verilebilir. Ancak bolluk ve refah içerisinde yaşayan Nizârî İsmâîliler propaganda faaliyetleri içinde ciddi harcamalar yapmaktan çekinmemişlerdir. Farhad Daftary, *a.g.e.*, s. 449.

kalenin yıkılması emrini vermiştir. Hülagû'nun da Hurşâh'tan hemen kurtulmayı tercih etmediğini görmekteyiz.¹⁵⁸ Hatta ona bir Moğol kızı vermesi de Hurşâh vasıtası ile Alamut ve diğer İsmailî kalelerinin savaşımsızın teslim olmasını sağlamak niyetine işaret etmektedir. Onun telkinleri sonucu Rudbar, Girdkuh ve Kuhistan'daki bazı kaleler teslim olmuştur. Bu durumun seferler ve kuşatmaların getireceği ağır harcamaları ortadan kaldırmış olması da Hurşâh için olumlu görünmüştür. Aynı şekilde Alamut hâkimi Mukaddem'e elçi göndermiştir. Hurşâh'ın teslimiyetinin¹⁵⁹ onu etkilemesi beklenirken Mukaddem ne teslim olmuş ne de aksi bir tavır takınmıştır. Moğolların pek çok karşılaştığı bir durum olarak o da oyalama yoluna gitmiştir. Bu durum üzerine Şehzade Balagay Alamut'a gönderilmiş ve kuşatma sebebiyle kaledekiler teslim olmuşlardır. Böylece İsmailî harekâtı Hülagû'nun 26 zilkade 654/15 Aralık 1256'da Alamut'u, bir yıl daha direnen Lemeser'i 657/1258'de ele geçirmesi ile son bulmuştur.¹⁶⁰ Horasan ve Irak arasında bulunan Girdkuh kalesi dışında¹⁶¹ tüm kaleler yıkılmıştır. Böylece Rükneddin Hurşâh'a olan ihtiyaç da ortadan kalkmıştır.

İslamiyet'e zararı olan Nizârî İsmâîlîlerin ortadan kaldırılmasıyla esasen Hülagû istemsizce İslam dinine de fayda sağlamıştır. Bu sonuçtan anlaşılıyor ki Batı seferi bir takım öngörüler üzerine yapılmış stratejik bir harekât değildir. Moğolların ekseriyetle yaptıkları istila harekâtlarının devamı niteliğindedir.

¹⁵⁸ Hülagû, Rükneddin Hurşâh'a bir Moğol kızı vermiş hatta onu Kazvin'e yerleştirmiştir. İsmailî kalelerinin alınmasına kadar ona itibarlı davrandığını görmekteyiz. Ancak Mengü Kağan'ın ise İsmailîlerden hiç kimsenin hayatta kalmasını istemediğini bu sebeple haber göndererek Rükneddin Hurşâh dahil tüm İsmailîlerin öldürülmesini emrettiği kaynaklarda geçmektedir. Kazvîni, *a.g.e.*, 2018, s. 589; Cûzcânî/Uyar, *a.g.e.*, s. 148-149; Cüveynî/Öztürk, *a.g.e.*, s. 59; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, II, s. 562.

¹⁵⁹ Esasında Hülagû'nun bu stratejisi Tarun, Harkam, Aşkavar ve Deylem kalelerinde etkisini göstermiştir ve bu kaleler kuşatmaya gerek kalmaksızın teslim olma yolunu tutmuşlardır.

¹⁶⁰ Mîrhând, *a.g.e.*, V, s. 4020; Reşîdüddin Fazlullah, *a.g.e.*, 2013, s. 25; Cüveynî/Öztürk, *a.g.e.*, s. 503. Daha önce İsmailîlerle Karahanlı ve Büyük Selçuklu Devletleri de mücadele etmişlerdir. Ancak ortadan kaldırmayı başaramamışlardır. ; Şebânkarâî, Muhammed b. Ali b. Muhammed-i, *Mecma'u'l- Ensâb, Hanedanlar Tarihi*, çev. Fahri Unan, TTK, Ankara 2021, s.221.

¹⁶¹ Bu kale ancak 20 yıl sonra Abaka tarafından alınmıştır.

1.1.2. Bağdat Seferi ve Abbasi Hilafetine Son Verilmesi

Bağdat Seferinden yaklaşık on ay önce öncü birlik olarak Ketboğa Noyan 12.000 kişilik bir ordu ile İran'a gönderilmesinden daha önce bahsetmiştik. Bu harekâta öncelikli amaç Alamut Kalesini alıp ardından da Abbasi Halifeliğini Moğollara bağlamak, aksi halde Abbasî Devleti'ne son vermektir.¹⁶² Ketboğa'nın ardından batı seferine çıkarak İsmailî tehdidini ortadan kaldıran Hülagû, Baycu Noyan'a emir göndererek yanına getirtmiş ve ona bunca zaman ne yaptığını sorarak azarlamıştır. Baycu savunmasında Rey'den Anadolu ve Şam sınırlarına kadar olan bölgelerin Moğol egemenliğine girdiğini ancak Abbasi Devleti'nin asker ve silahının hayli fazla olmasından ötürü buranın alınmadığını anlatmıştır. 655/1257 yılının mart ayında Kazvin'den Hemedan'a yönelmiş, 655/1257 Eylül ayında Hemedan'a ulaşarak el-Mutasım'a elçilerle mektup göndermiştir. Esasen öncesinde İsmailîlerle mücadele için halife Mutasım'dan destek istemiş, gerekli desteği göstermeyenlere de sıranın geleceğini belirtmiştir.¹⁶³ Halife olumsuz cevap vermiştir ancak karşılaşacağı tehditte de tedirgin olduğu için hediyeler göndererek Hülagû'nun gönlünü almak istemiştir. Mektubunda *"İsmailîler'in kalelerini fethettiğimiz zaman elçiler göndererek senden asker istedik, boyun eğiyorum dedin ama asker göndermedin. İl olmanın nişanı düşman üzerine yürüdüğümüz zaman bize askerle yardım etmektir ancak sen bahane ileri sürüp asker göndermedin. ... Bununla birlikte geçmiş geçmişte kaldı. Surları yıktır, hendeği doldur ve memleketin idaresini oğluna bırak ve bizi görmeye gel. Eğer gelmek istemiyorsan Vezir İbnü'l-Alkamî, Süleyman Şâh ve Aybek'i bize gönder. Bizim emrimize itaat edersen ülke, ordu ve halk sana kalır. Eğer nasihati dinlemezsen orduyu düzenle ve savaş yerini tayin et. Eğer başın ve soylu hanedanının hatırı için bağışlamamı istiyorsan benim öğüdümü dinle. Eğer dinlemezsen Tanrının isteğinin nasıl olduğuna bakacağım"*¹⁶⁴ diyerek halifeye olacaklar hususunda gözdağı vermiştir. Ancak halifenin Moğol tehdidini hafife aldığını öncesinde bir hazırlık yapmamasına bağlamanın yanında cevaben yazdıklarından da anlayabiliriz. Halife Şerefeddin b. El-

¹⁶² Reşîdüddin Fazlullâh, *a.g.e.*, 2013, 14 vd.; Cüveynî, *a.g.e.*, 489-490; Yuvalı, *a.g.e.*, s. 132 vd.

¹⁶³ et-Tûsî, Nasîreddin Muhammed b. Muhammed, *"Zeyl-i Vâka-yi Bağdad"*, *Tarih-i Cihângüşâ*, Çeviren Mürsel Öztürk, TTK, İstanbul, 2013, s. 592 vd.

¹⁶⁴ Reşîdüddin Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 30-31; Benâketî, *a.g.e.*, s. 416; Tûsî/Öztürk, *a.g.e.*, 2013, s. 594.

Cevzi ve Bedreddin Nahçivanî'yi elçilerle ve mektubu ile göndermiştir. Onun mektubunda ise “*Ey yeni yetişmiş genç insan. On günlük baht ve geleceğinin yardımıyla kendini bütün dünya halkına galip ve egemen gibi görüyorsun. Muhakkak sen doğudan batıya Allah'a tapan dilenciden padişaha, gençten yaşlıya herkesin bu dergâhın kölesi ve ordusu olduğunu bilmiyorsun. Eğer bir işaret edersem dağılmış olanlar toplanır, önce İran işini halledip sonra İran'dan Turan ülkesine yönelsem ve herkesi kendi yerine oturtsam muhakkak yeryüzü karmakarışık bir hal alır. ... Dostluk yolunda git, Horasan'a dön ve eğer savaş yapma niyetin varsa ki, bunlar düşmanlık yaptıklarında denizden toz kaldırırılar*¹⁶⁵.” sözleri Hülagû'nun sopasına sopa ile karşılık verirken cihat çağrısı yapabileceğini dile getirerek o da gözdağı vermiştir. Hülagû ondan Hemedan'daki kaleleri yıktırıp, hendekleri doldurtmasını ve yanına gelmesi gibi taleplerinin halife tarafından bu üslupla reddedilmesi hatta gönderdiği elçilerin Bağdat halkı tarafından aşağılanarak saldırıya uğramalarına oldukça sinirlenerek, halifenin elçilerini savaşa hazırlanmasını dile getirdiği mektubu ile geri göndermiştir. Halife ise ondan önce onunla aynı yolu tutanların sonlarının vahim olduğunu onun devletinin sonsuza kadar var olacağını geçmiş mücadelelerinin örnekleri ile dile getirmiş ve bu fikirden vazgeçmesini istemiştir. Hülagû yine hediyelerle geçiştirmeye çalışması üzerine ondan bu kez Aybek-i Devatdar ile Süleymanşâh'ı¹⁶⁶ göndermesini istemiştir. Ancak bu iki zat gitmeyi istememiş onların yerine İbn Muhittin gönderilmiş, böylece sefer kaçınılmaz olmuştur. 655/1257 yılında gerekli tedbirler alınarak¹⁶⁷ Bağdat üzerine sefere çıkılmıştır. Hülagû 655/1257 yılının

¹⁶⁵ Reşidüddin Fazlullah, *a.g.e.*,s. 31-32; Benâketî, *a.g.e.*,s. 416.

¹⁶⁶ Hemedan'ın yöneticisi. Cüveynî, *a.g.e.*,s. 594.

¹⁶⁷ Keşmir ve Hindistan taraflarında fetih hareketi yapan ordularla şehzadelerin emrindeki her on kişiden ikisinin emrine verilmiştir Mancınık, nefit ve çarh kullanan bin kişilik kuvvete sahiptir. Köprüler onarılmış, otlaklara yabancı girişleri yasaklanmış, ordu ihtiyacı için asker başına bir tagar un, yaklaşık 150 kg ağırlığında tulum ve içkiler hazırlanıp gönderilmesi sağlanmıştır. Reşidüddin Fazlullah, *a.g.e.*, 2013, s.13. Ordu sağ, sol ve merkez olmak üzere üç kola ayrıldı. Bu kollara da en güvendiği noyanlarını tayin etti. Kirmanşâh tarafında saldıracağı için kuvvetlerini Hemedan'a yoğunlaştırdı. Her kol stratejik olduğunu belirledikleri noktalardan ilerlemeye başladı. Öncü kuvvetleri de tedbir amaçlı önceden ilerliyordu. Türk, Ermeni, Gürcülerin de destekleri orduda mevcuttu. Bağdat düşerken kaçanların Basra'ya ilerlemesini engellemek için Dicle üzerinden bu yolun tutulması sağlandı. Şehre ulaştığında çevresine kazıklardan duvar ördürmüş, bu duvarın iç kısmına hendekler kazdırıp mancınıkla nefit atan aletler yerleştirmiştir. Fırat nehrinin kollarından birinin mecrasını değiştirerek Abbasi ordusunun

ocak ayında Kirmaşâh'a varmış, ordusu ile burayı yağmalayıp katliamlarda bulunmuştur.

Sağ kanattan ilerleyen birliklerin komutanı Suyuncak Noyan, Devatdar ile karşılaşmış, aralarındaki çatışmada Devatdar galip olmuştur. Onun ilerleyişini Baycu Noyan durdurmuştur. Kalan askerleri ile Bağdat'a kaçan Devatdar'ın ardından Bağdat'a Moğol saldırıları da başlamıştır. 22 Muharrem 656/30 Ocak 1258 tarihinde başlayan saldırı¹⁶⁸ 6 günün sonunda halifenin barış talepleri ile kesildiyse de Hülagû'nun istediği kimselerin olmadığı bir elçi heyeti gönderilince savaş devam etmiştir. 28 Muharrem 656/7 Şubat 1258 günü surlara tamamen hâkim olunması ile halk aman dilemek için elçiler göndermiştir. Halife de oğulları ve seyyidler, imamlar, kadıllardan oluşan bir grupla şehirden çıkmış,¹⁶⁹ şehir Moğollar tarafından 40 gün yağmalanmış,¹⁷⁰ Bağdat'ta unutulmayacak bir katliam yapılmıştır.¹⁷¹ Abbasi Halifeliğine son verilmiştir.¹⁷² Hayatından endişeye düşen halife Hülagû'ya hediyeler sunmuş,¹⁷³ bunlar yetersiz gelince Hülagû'nun sormasıyla sarayının ortasında içi altın dolu bir havuzun bulunduğunu söylemiştir. Hakikaten de söylediği yerden altın dolu bir havuz çıkmıştır. Söz konusu havuz ile ilgili yüz miskal ağırlığında tam ayar kırmızı altınla dolup taşıdığı rivayet edilir.¹⁷⁴ O havuz Abbasi Devleti'nin içinde bulunduğu zenginliği anlayabilmemiz için önemli bir örnektir. Zira halifenin malları

arkasına düşen kısmının sular altında kalmasını sağlamıştır. Cûzcânî/Uyar, *a.g.e.*, s.156- vd.; Kiragos, *a.g.e.*, s.77; Cüveynî, *a.g.e.*, s.597-vd.

¹⁶⁸ Tûsî/Öztürk, *a.g.e.*, 2013, s.599.

¹⁶⁹ el-Ömerî, *a.g.e.*, s. 386; Tûsî/Öztürk, *a.g.e.*, 2013, s.600.

¹⁷⁰ Ebü'l-Ferec yağma süresini 7 gün olarak vermektedir.

¹⁷¹ İbnü'l-Fuvatî/Cevad, *a.g.e.*, s.234. Bağdat'ta ölenlerin sayısı konusunda kaynakların verdiği rakamlar tutarsızdır. Kaynaklarda verilen rakamlar 800.000 ile 2.300.000 arasında değişmektedir. Özdemir, *a.g.m.*, s.281; Kazvîni, *a.g.e.*, 2018, s.589; Ebü'l-Ferec, *a.g.e.*, II, s.569. Suyûtî bu katledilenlerin bir milyon kişiyi geçtiğini aktarmaktadır. Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman, *Tarihü'l-Hulefâ*, çev. Onur Özatağ, Ötügen, İstanbul, 2021, s. 221. Bağdat'da yapılan bu yıkımın ulaştığı boyutlar bir vahşeti ortaya sermektedir. Şehir halkı yok edilmiş, camiler, türbeler, evler yıkılmış, kütüphaneler yakılmıştır. Sadece bir dönem değil, oluşumu yüzyıllarca süren bir kültür ve medeniyet büyük oranda yok edilmiştir. İbnü'l-Fuvatî/Cevad, *a.g.e.*, s.236.

¹⁷² Beyanî, *a.g.e.*, s.159.

¹⁷³ Halife kendi hazinesinden iki bin elbise, on bin dinar, mücevherler sunmuştur. Reşîdüddin Fazlullah, *a.g.e.*, 2013, s.45 vd.

¹⁷⁴ Ayrıca halifenin haremi sayılmış, hatun ve cariyelerin 700, hizmetkârların ise 1000 kişi olduğu tespit edilmiştir. Reşîdüddin Fazlullah, *a.g.e.*, 2013, s 46.

toplandığında bir tepe oluşturmuştur.¹⁷⁵Hamdullah Müstevfi İlhanlıların 300 miskal ağırlığındaki balişleri ele geçirdiklerini aktarmıştır. Ancak İlhanlı döneminde balişlerin ağırlığını 500 miskal (3,2 kg.) olduğunu görmekteyiz ki kaynaklar bu ağırlıkta revize edildiğini aktarmaktadır.¹⁷⁶ Elde edilen bu ganimeti muhafaza edebilmek için kilitler vurdurmuştur. Bu malların %40'ı Karakurum'a, bir kısmı Berke Han'a gönderilmiştir. Kalan kısmın bir miktarı sefere katılan komutan ve askerlere pay olarak dağıtılırken bir kısmı da hanın kendisine ayrılmıştır. Berke Han gönderilenleri kabul etmemiş, gelen elçilerin de canını almıştır. Bu durum Müslüman olan Berke Han'ın, Abbasilere karşı yapılan katliam ve yıkımı onaylamadığını ve duyduğu rahatsızlığı göstermektedir. Kendine kalan ganimetlerin taşınması ve ganimet ile ilgili işlerin sorumlusu olarak Rey valisi Alaaddin oğlu Nasîreddîn'i görevlendirmiştir. Urmiye Gölü kıyısında Tele Dağı'nda bir bina inşa ettirip oraya aktarmıştır. Kaynaklar Hülagû'nun İsmailîlerden ve Abbasilerden elde ettiği hazineleri Telle, Şaha, Sugurluk adlı kalelerde tuttuğunu aktarmaktadır. Buradaki altın ve gümüşler eritilip ileride para basmak için kullanılmasının yanında, İlhanlı görevlilerinin hırsızlıkları, Ahmet Teküder ve Argun mücadelesi, Geyhatu'nun israfları ve Baydu ile mücadelesi esnasında tükenmiştir.¹⁷⁷ Bağdat'ın yıkımından önce içinde bulunduğu zenginliği düşündüğümüzde Moğolların buradan alacağı vergi miktarının da oldukça yüksek olacağını düşünmek mümkündür. Ancak yapılan yıkımın büyüklüğü öyle vahimdir ki Selçuklu Döneminde ulaşılan vergi miktarının çok daha altında kalmıştır.¹⁷⁸ Hülagû'da bu durumun farkında olacak ki Bağdat'da yaptığı tahrip ve yıkımın ardından imar için derhal faaliyetlere başlanmasını istemiştir. Ancak bu istiladan altmış yıl sonra dahi şehrin binalarının onda birinin kaldığı kaynaklarca aktarılmıştır.¹⁷⁹ İlgay Noyan'ı üç bin Moğol askeri ile birlikte şehrin onarılması için bırakırken, Musa Kazım Türbesi (Meşhed-i Musa Cevad) ve Halife Camii'nin yeniden

¹⁷⁵ Roux, *a.g.e.*, s.334.

¹⁷⁶ Vassaf, *a.g.e.*, 1338, s. 506 vd.

¹⁷⁷ Reşîdüddin/ Jahn, *a.g.e.*, s.182.

¹⁷⁸ Turan, *a.g.e.*,2003,s.481.

¹⁷⁹ Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s.22.

inşasını İmameddin Ömer Kazvinî'ye vererek şehirden ayrılmıştır.¹⁸⁰ Halifelik döneminde vezir olan İbn Alkamî görevinde bırakılırken¹⁸¹ Fahreddin Damganî Sahibi dîvânlığa, Ali Bahadır ise ortaklardan sorumlu kılınarak şahneliğe getirilmiştir.¹⁸²

Bağdat katliamından sonra diğer Irak şehirlerinin alınması hiç de zor olmamıştır. Zaten Bağdat kuşatması sırasında Hille bağlılığını bildirmiştir. İtaat etmeyen Vasıt şehri Buka Timur tarafından alınarak yağma ve katliamlar burada da devam etmiştir. Basra halkı aman dilemiş,¹⁸³ Erbil kalesindeki Kürtlerle mücadele edilerek burası alınmıştır. Bu şekilde Irak'taki şehirler gerek savaşarak gerekse kendi arzuları ile tek tek İlhanlı egemenliğine girmiştir. Hülagû bu bölgeyi de kendine bağladıktan sonra Suriye ve Mısır'a yönelmiştir. Hülagû'nun emriyle şehzade Yeşmut ve Suntay Noyan Meyyafarikin'i almış,¹⁸⁴ Musul meliki Salih İsmail Amid'i, Hülagû ise 658/1260 tarihinde Halep'i almış,¹⁸⁵ Şam için görevlendirdiği Ketboğa da görevinde muvaffak olmuş, Hama ve Humus ileri gelenleri de Hülagû'nun huzuruna çıkıp bağlılıklarını bildirmiş,¹⁸⁶ bölgede bu şekilde egemenliklerini sağlamışlardır.

¹⁸⁰ Reşîdüddin Fazlullâh, *a.g.e.*, 2013, s.47 vd.

¹⁸¹ İbnü'l-Fuvâtî/Cevad, *a.g.e.*, s. 331; Benâkitî, *a.g.e.*, s. 419; Tûsî/Öztürk, *a.g.e.*, 2013, s. 601; İbnü'l-İbrî, *a.g.e.*, s. 35. Murtaza Ravendî, *Tarih-i İctimai-i İran*, C. 8, Tahran, 1382, s. 297. Alkamî'nin Moğol Abbasi ilişkileri esnasında ve kuşatmadan önceki tutumu ile ilgili ihtilafli görüşler vardır. Dönemin kaynaklarının bir kısmı vezirin halife ile ihtilafa düştüğü için Moğollar ile mektuplaşarak onları Bağdat seferine teşvik ettiği görüşünderken bir kısmı ise eğer vezri ihanet içinde olsaydı Hülagû Han'ın ona idari bir görev vermeyeceğini belirtmektedir. Ancak bir kısım müellif ise doğrudan ihanetten bahsetmeseler de Alkami ile ilgili ağır ifadeler kullanmışlardır. Her halükarda bu görevde fazla kalamayarak Hülagû'nun ona itibar etmemesinden dolayı bir müddet sonra öldüğü söylene de bazı görüşlere göre Hülagû tarafından idam ettirilmiştir. Vassaf ise Hülagû'nun Alkamî'ye güvenmediğini, Bağdat halkının da Alkami'yi lanetlediğini aktarmaktadır. Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s.22 vd. Ömerî ise Alkamî'nin Rafizî olduğunu, Sünnilerle Rafizî olan Kertler arasında fitne çıktığını ve Davetdâr'ın askerlere Kert'i yağmalama izni verdiğini bu sebeple nurada halka kötü şeyker yapıldığı, zulme uğradıkları sebebiyle Alakamî'nin Hülagû'yu Bağdat'ı alması için teşvik ettiğini aktarmıştır. el-Ömerî, *a.g.e.*, s. 385; Cûzcânî/Uyar, *a.g.e.*, s. 155; Suyûtî'de Alkamî'nin Tatarları davet ettiğinden ve işlerini kolaylaştırdığından bahsetmektedir, ancak sebebi hususunda ayrıntı vermemektedir. Ayrıca Hülagû'ya Irak'a Şii bir halife tayin etmesi hususunda tavsiyede bulunmuş, ancak han onu dikkate almayarak hiç önemsememiştir. Bu yaşanan durum da Hülagû'nun Alkamî ile ilgili pek de hoş hisleri olmadığını göstermektedir. Suyûtî, *a.g.e.*, s. 474, 478.

¹⁸² Reşîdüddin Fazlullâh, *a.g.e.*, 2013, s. 47.

¹⁸³ Reşîdüddin Fazlullâh, *a.g.e.*, 2013, s. 48 vd.

¹⁸⁴ Aknerli Grigor, *a.g.e.*, s. 52 vd.

¹⁸⁵ Reşîdüddin Fazlullâh, *a.g.e.*, 2013, s. 53.

¹⁸⁶ Aksarayî, *a.g.e.*, s. 39; Reşîdüddin Fazlullâh, *a.g.e.*, 2013, s. 54 vd; Benâketî, *a.g.e.* 1348, s.414 vd.; Mîrhând, *a.g.e.*, V, s. 889.

Bağdat hilafetin merkezi olduğunda Dicle nehrinin etkisi de göz önünde bulundurularak dünyanın limanı olma özelliğine sahip görülmüştür. Zira pek çok yerden gelen ticaret gemileri burada demir atmaktaydılar. Ticaret mallarının boşaltıldığı bu liman zamanla bir geçiş güzergâhı olmuştur. Kervan yollarının da geçiş güzergâhında bulunan Bağdat'da panayırlar düzenlenmiştir. Şehrin kapılarına baktığımızda Horasan kapısı, Şam kapısı, Basra kapısı ve Kufe kapısı olan dört kapı belirlenmiştir. Bu kapılar büyük çarşılara açılmaktadır. Bunun dışında Bağdat'ın dünyaya açılan bu kapıları sayesinde doğu yolu ile İran ve Türkistan'a bağlanırken, kuzey yolu ile Musul'a, batı/güney yolu ile ise Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika'ya ulaşım sağlanmıştır. Bu kapılar ve yollar şehrin ticarî potansiyelini arttırmış şehre stratejik bir önem kazandırmıştır. Ticaret hacmi günden güne artan şehir İslam dünyasını da birbirine bağlayan bir fonksiyona sahip olmuştur.¹⁸⁷

Moğol istilasının hemen öncesinde şehrin ekonomik durumunun çok da parlak olmadığı, Halife Mutasım döneminde askerlerin maaşların düşük olması ile ilgili şikâyette buldukları bilinmektedir. Takip eden yıllarda da fiyat artışları görülmüştür. Halkın gittikçe zor duruma düştüğü bu dönemde dirhem yerine altın kullanımına geçilmek istenmiştir. Ancak halkın elindeki altın miktarı oldukça azdır. Bu sebeple 12 dirhem 1 dinara mukabil geldiği söylenmiş ancak bu durumda zarar eden halk itiraz etmiştir. Böylece basılacak yeni dirhemlerden 5'i 1 dinara tekabül gelmesi eski basımlarda 12 dirhem 1 dinar olmasına karar verilmiştir. Şehir istiladan önce kalabalıklaşmıştır. Zira Moğollardan kaçan zümrelerden Bağdat'a sığınanlar olmuştur. İstila ile şehrin tahrip edildiğini, nüfusun büyük bir kıyıma uğrayarak oldukça eksildiğini söyleyebiliriz. Bu tahribatın ardından şehrin imarı için hemen harekete geçildiyse de Bağdat'da beklenen gelişmenin oluşması zaman almıştır.

¹⁸⁷ Berthold Spuler, "Trade in the Eastern Islamic Countries", *Islam And The Trade of Asia*, yay. A.S. Richards, Oxford, 1970, s. 12 vd.

1.2. Anadolu Selçuklu Devleti'nin Moğol Hâkimiyetine Girişi ve İktisadî Yükümlülükleri

Anadolu Selçuklu Devleti I. Alâeddin Keykubad'ın ölümünden sonra meydana gelen Babai İsyanı ile zayıf düşmüş, 1243 Köseadağ Savaşı mağlubiyeti neticesinde aşama aşama Moğol tahakkümü altına girmeye başlamıştır. Sultan Alâeddin Keykubad Dönemi, Türkiye Selçuklu Devleti'nin Orta Doğu'nun en güçlü devleti haline geldiği dönemdir. Sultan Alâeddin Keykubad ticarî hayatta daha etkin olabilmek için pek çok askeri ve siyasî girişimde bulunmuştur. Bu dönem ekonomik açıdan Anadolu'nun “*daru'l huzur*” diye adlandırıldığı dönemdir.¹⁸⁸ Uluslararası ticarete söz sahibi olarak devletin en ihtişamlı günlerini yaşamasını sağlamıştır. Bu ihtişam şüphesiz devlet hazinesinin dolmasına sağladığı katkı ile kendini göstermiştir. Sultan I. Alâeddin Keykubad Moğol hanının elçisi ile görüşmüş ve bu görüşmeden sonra Moğollarla dostluk yolunu tutmanın devleti için daha hayırlı olduğuna kanat getirerek Moğollar için hediyeleri hazırlama aşamasındayken vefat etmiştir. I. Alâeddin Keykubad'dan sonra tahta çıkan II. Gıyâsüddin Keyhüsrev dönemi ise Selçuklu Devleti için hezimetle sonuçlanmıştır. Onun kabiliyetsizliği ve tamahkârlığı, içki ve eğlence düşkünlüğü Moğolların bu devlet ile ilgili tedirginliklerinin ortadan kalkmasına ve Anadolu'yu ele geçirmenin sandıkları kadar da zor olmayacağını düşünmelerine sebep olmuştur. II. Gıyâsüddin Keyhüsrev babasının izlediği Moğol politikasını sürdürmüş, daha önce tamamlanan hazırlıklarla beraber görevli elçiyi Moğol hanına göndermiştir.¹⁸⁹ Moğollar Selçuklu Devleti'nin içinde bulunduğu olumsuz durumlardan¹⁹⁰ faydalanmış ve Köseadağ mevkiinde yapılan savaşı kazanmışlardır. Köseadağ Savaşı sonunda yapılan anlaşma ile durumlar değişmiş ve Türkiye Selçuklu Devleti Moğollara tabi duruma düşmüştür. Köseadağ yenilgisinden sonra Vezir Mühezzibüddin Ali devleti kurtarmak için diğer devlet adamları ile istişareler yapmış, bu görüşmeler sonucunda mücadelenin başarısızlıkla sonuçlanacağına, Moğollarla dostluk ilişkisi kurmanın daha yerinde olduğuna kanaat

¹⁸⁸Salim Koca, *Sultan I. İzzeddin Keykavus*, TTK yayınları, Ankara 1997, s. 31.

¹⁸⁹İbn Bibi, I, *a.g.e.*, s. 451.

¹⁹⁰Babai İsyanı'nın zor bastırılmış olması Moğolların gözünden kaçmamış ve karşılarında bir iç isyanını bastıramayan, pek de güçlü olmayan bir devletin bulunduğunu düşünmüşlerdir.

getirmiştir. Bu amaçla Moğol kuvvetleri komutanı Baycu Noyan ile vezir Mühezzibüddin ve Kadı Fahreddin Ali görüşmüşlerdir. Mühezzibüddin Ali bu savaşın stratejik hatalar neticesinde kaybedildiğini, Selçuklu ordusunun çok daha kalabalık olduğunu, Anadolu halkının da Selçuklu hanedanlarından başkasının idaresini kabullenmeyeceğini dile getirmiş bu sebeplerle de aralarında bir barışın yapılmasının iki taraf için de daha makul olduğunu anlatmıştır. Baycu Noyan, Çurmagun Noyan ile de istişare yapmış ve Anadolu Selçuklularının Moğollara il olmasının çıkarlarına uygun olacağı düşüncesi ile barış görüşmelerini kabul etmiştir.¹⁹¹ Mühezzibüddin Ali'nin hazırladığı Baycu Noyan'ın gerektiğinde değişiklik yaparak onayladığı barış şartlarına göre; Türkiye Selçuklu Devleti Moğollara yılda bir kez 360.000 dirhem¹⁹² paranın yanı sıra köleler, 10 bin koyun, 1000 sığır, 1000 at, deve ve katırlar, elçilerin masrafları, av köpekleri ve ipekli, altın işlemeli değerli kumaşları vergi olarak ödenmesi kararlaştırılmıştır.¹⁹³ Ayrıca Moğol memurlarının yakışır şekilde ağırlanması ve yol masraflarının da karşılanması talep edilmiştir ki keşiş Quentin bu miktarın vergiler tutarında olduğunu belirtir. Baycu'ya bu belirlenen miktarın Türkiye Selçuklu Devleti için az bir miktar olduğu, bu miktarın yalnızca bir köyden temin edilebileceği söylendiyse de Baycu "*şimdilik bu miktar takarrur etsin, arkası da gelir*" diyerek durumun farkında olduğunu belirtmiştir.¹⁹⁴ O günün şartlarında Türkiye Selçuklu Devleti gibi iktisadî anlamda güçlü bir devlet için az gibi görünen bu talepler, zamanla zayıflayarak yıkılış sürecine giren devletin gelirlerinin tamamına el koyacakları bir pozisyona dönüşmüştür. Moğolların açıkça vassalı olunduğunun kabul edildiği bu anlaşma, Sultan Gıyâsüddin Keyhüsrev tarafından da onaylanmıştır. Bu anlaşma başarı olarak değerlendirilmiştir. Zira Konya'da büyük sevinçle

¹⁹¹ İbn Bibi, II, *a.g.e.*, s.77; S. Koca, "Türkiye Selçuklu Tarihi'nin Akışını Değiştiren ve Anadolu'nun Kaderini Belirleyen Savaş; Köseadağ Bozgunu", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.37, Konya 2015, s. 81.

¹⁹² İlhanlıların klasik İslâm dirhemine bağlı kalmadıkları anlaşılmaktadır. Her biri 6 dirhem ağırlığında gümüş dinar, dînâr-ı râbih veya râic ya da Tebriz dinarı adı verilen gümüş sikkeleri vardır. H. Sahillioğlu, "Dirhem", *TDVİA*, C.9, İstanbul 1994, ss368-371.

¹⁹³ Anonim, *a.g.e.*, s.32; İbn Bibi, II, *a.g.e.*, s.78; Koca, *a.g.m.*, s. 81; Simon de Quentin bu miktarı 1200 hyperpion, 500 ipek giysi, 500 deve, 500 koç, 500 at olarak verir. Quentin, *a.g.e.*, s. 65.

¹⁹⁴ Turan, *a.g.e.*, 2004a, s.445; Kaymaz, *a.g.e.*, 1970, s. 36-37.

karşılanmış¹⁹⁵ hatta Mühezzibüddin Ali'ye vezirlik ve tımar mülkler verilerek mükâfatlandırılmak istenmiştir.¹⁹⁶ Batu Han'a bir elçi heyeti gönderip onun onayından geçmesini sağlayan naib Şemsüddîn İsfahanî'ye ise daha önce hiçbir vezire verilmemiş olan bütün ülke işlerinin yürütülmesi görevi sultan tarafından verilmiştir.¹⁹⁷ Mengü Han Argun Aka'yı 1251 yılında Anadolu'dan görevli kılınca şahıs vergisinin kendi idari bölgelerinde de toplanması gerektiği hususunda Mengü Han'ı ikna etmiş böylece Anadolu için yeni bir vergi durumu ortaya çıkmıştır. Ayrıca kendine bağlanan topraklar için 1254 yılında memurlar tahsis etmiştir. Anadolu'ya gönderdiği Kazvinî aracılığıyla bu verginin toplanması söz konusu olduysa da Selçuklu veziri Batu Han ile bu yeni durumu görüşmüş ve Selçuklu topraklarında şahıs vergisinin alınmamasını öngören bir yarlık almayı başarmıştır. Esasen devletin temellerini derinden sarsan bu anlaşma ile devletin gerileyişi ve çöküşü hızlanacak ve kaçınılmaz hale gelecektir. Moğollara tâbi olan Selçuklular kendileri için öngörülmuş vergileri ödemekte 1256 yılına kadar zorluk çekmemişlerdir. Zira köklü ve güçlü dinamiklere sahip bir devlet olmaları ve uyguladıkları ekonomik politikaların yanı sıra bir tarım devleti olan Selçukluların oturmuş iktisadî amilleri ve uluslararası ticarî hayatta söz sahibi olmaları bu durumu kolaylaştıran etkenlerdendi. Ancak Hülagû'nun 1256'da Baycu Noyan komutasında Anadolu işgalini başlatması ile bu süreç gittikçe daha da zorlaşmıştır. Vergilerdeki artışın yanında işgalcilerin ihtiyaçlarının da halk eli ile temin edilmesi hem devletin hem halkın belini bükmeye başlamıştır. Anlaşma sırasında belirlenen miktarı için Baycu Noyan'ın devamının geleceğini belirtmesi dediği gibi olmuştur. 657/1258-9 yılında Selçuklu yönetimi IV. Rükneddin Kılıç Arslan ve II. İzzeddin Keykavus arasında ikiye bölünmüş ve yapılan anlaşmaya göre Hülagû Han'a 200.000 dinar¹⁹⁸ olarak belirlenmiş, ilaveten 500 parça Antalya kemha kumaşı, 3.000 parça altın işlemeli kumaş ile 500 at ve aynı oranda katır da vergiye

¹⁹⁵Mustafa, Uyar, *Moğollar ve Türkler, Tarihsel Bağlar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020, s. 69.

¹⁹⁶ İbn Bibi, *a.g.e.I*, s.537 vd.; İlhan Erdem, *Türkiye Selçukluları- İlhanlı İlişkileri, (1258-1308)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1995, s.97.

¹⁹⁷Turan, *a.g.e.*, 2004, s. 443 vd; Uyar, *a.g.e.*, 2020, s. 70.

¹⁹⁸Aksarayî, *a.g.e.*, s. 46; Togan'ın Aksarayî'den aktarımına göre 200,000 Moğol dinarı 1,200,000 Selçuk dirhemi demektir. Zeki Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası*. C.I, 1931, s.5.

sayılmıştır.¹⁹⁹ Devletin çift başlı yönetimi esnasında Şemseddin Tuğraî'nin Tebriz'de Hülagû Han'ın huzuruna çıkarak devleti ağır bir yükümlülük altına sokacak vaatlerle borç para istemiştir. Kendisine 400 altın baliş borç verilmiş, devletin vezirlik makamına da yükseltilmiştir. Bu paraların çoğu Anadolu'daki komutanların masraflarına harcanmıştır. Bu makamla kendine maaş olarak Kastamonu'nun gelirlerini bağlayan Şemseddin Tuğraî'nin 1260 yılındaki ölümü ile iki sultan da borçlardan sorumlu hale gelmiştir. Bu borçların tahsilatından da Tâceddin Mu'tez sorumlu kılınmıştır. Tâceddin Mu'tez ilk iş sultan İzzeddin'e gittiyse de olumlu sonuç alamamış, kendisine önce Kılıç Arslan'dan vergi tahsili yapılması gerektiği söylenmiştir. Bu söylemi de onun sonunu hazırlamıştır. Zira Kılıç Arslan yanına giden Tâceddin Mu'tez, Pervane Süleyman tarafından özenle ağırlandı, Sultan İzzeddin'e karşı kışkırtılmış, bunun sonucunda da Tâceddin Mu'tez olan biteni Hülagû Han'a haber vermiştir. Böylece İzzeddin Keykavus ağır bir dille uyarılmış ve ardından yakalanma emrini haber almıştır. Böylece çareyi makamını terk ederek kaçmakta bulmuştur. Bu durumun belli bir sonucu olarak Konya'da Selçuklu tahtına oturmuş ve hazine de ne varsa her şeyin vergi yükümlülüğü olarak Tâceddin Mu'tez nezdinde görevliler Tükelek Bahşi ile Şehinşeh'e teslim edilmiştir.²⁰⁰ Tuğraî'nin iktası olan Kastamonu gelirleri ve Aksaray ile Develi gelirleri Mu'tez'e verilmiştir. Mu'tez'de Aksaray'ı kendine idare merkezi olarak kullanmıştır.

1277 yılına kadar Anadolu Moğol mali idarecisi olarak görev yapan Tâceddin Mu'tez döneminde Selçukluların hala vergi usullerinde kendi sistemlerini uygulamayı sürdürdüklerini görmekteyiz. Ancak 1277'de TâceddinMu'tez'in ölümü ile Sahib-i dîvân Şemseddin Cüveynî'nin Anadolu'ya görevlendirilmiş ve yaptığı düzenlemelerle Selçuklu Devleti mali olarak fiilen sona ererek İlhanlı ekonomisine tabi hale gelmiştir. Konulan tamga vergisi ile esasen eskiden belirlenen vergileri ödemekte güçlük çeken Selçuklu Devleti İktisadî açıdan daha büyük çıkmaza girmeye başlamıştır. İlerleyen süreçte gelirlerine el konulmuş, böylece Selçuklu Devleti kendi ihtiyaçlarını dahi

¹⁹⁹Aksarayî, *a.g.e.*,s.46, Erdem, *a.g.t.*, s. 167.

²⁰⁰İbn Bibi, *a.g.e.*, s. 588; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, C.II, s. 93.

İlhanlı hazinesinden talep eder duruma düşmüştür. Öyle ki Selçuklu sultanları İlhanlar tarafından kendilerine tahsis eden dirlik gelirlerinden geçinmek durumunda kalmışlardır.²⁰¹

Anadolu'nun Moğollar tarafından tahakkümünün ticarî açıdan Anadolu'yu zenginleştirdiği gibi bir sonuca varılsa da tahakküm esnasında yapılan çatışmalar, İlhanlılara karşı çıkan ayaklanmalar²⁰² Memlûklerin Anadolu'ya gelişi gibi olaylar sonucu merkezi otoritenin bozulması ve zamanla yok olması, siyasî istikrarsızlık sonucu oluşan kaos ortamı Anadolu ticarî hayatını olumsuz etkilemiştir.

1.3. Yakın Doğu'da Değişen İttifaklar

Hülagû Han devletinin temellerini atmakla meşgul iken VIII. Michael tahta çıkarak İstanbul'u latin hâkimiyetinden kurtarmış ve şehirde kalıcı olabilmek için yeni ittifak arayışlarına girişmiştir. Diğer yandan ise bu iki devlete komşu olan ve İlhanlıların vassalı konumundaki Anadolu Selçuklu Devleti hükümdarı II. İzzeddin Keykavus bir kez daha Moğol baskısı sonucu Konya'yı terk etmiştir.²⁰³ Akabinde Memlûk Devleti desteği için Sultan Baybars'a elçiler göndermiş, Moğollara karşı birleşmeleri gerektiğini söyleyerek yardım talebinde bulunmuştur.²⁰⁴ Bu talebine olumlu yanıt alan II. İzzeddin Keykavus Konya civarına gelmiş ancak kardeşinin Moğollar ile ittifak içine girdiğini işitmiş, Moğollarla o an karşılaşmayı akıllıca bulmadığından olsa gerek Doğu Roma'ya tekrar sığınmıştır. Keykavus, VIII. Michael tarafından yapılan ağırlamadan hoşnut kalmıştır zira tahtını alabilmesi için kendisine destek sağlanacağı belirtilmiştir.²⁰⁵ II. İzzeddin Keykavus'un yanında gelen komutanlar ile Moğollardan kaçan Türkmenleri de stratejik bölgelere yerleştirmiştir.

²⁰¹M. Akkuş, "İstila Döneminde Anadolu Şehirlerinin Korunmasında Ahiler ve Ahi Ahmed Şah", Ahilik, Ahilik Teşkilatı ve Konya'daki İzleri, *Konya Ticaret Odası Konya Kitabı XIV*, Konya 2013, s. 40.

²⁰²Özellikle Karamanoğullarının (Aksarayi, *a.g.e.*, s.53), Hatiroğlu Şerefeddin'in (Aksarayi, *a.g.e.*, s.77 vd.), Alaeddin Siyavuş'un (Aksarayi, *a.g.e.*, s.96 vd.) ayaklanmaları örnek olması açısından en önemlileri sayılır.

²⁰³Münecimbaşı, *a.g.e.*, s. 105; İbn Bibi, *a.g.e.*, I, s. 587.

²⁰⁴İbn Bibi, *a.g.e.*, I, s. 587; Kuşçu, A., D., Moğol İşgaline Karşı İstiklal Hareketlerinin Sembolik Sultanı II. İzzeddin Keykavus, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, S.9, s. 98.

²⁰⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, I, s. 589; Aksarayi, *a.g.e.*, s. 158.

İmparatorun sempatik gerekçelerini de bu kararı ile görebilmekteyiz. Hem bir müttefik elde ederken hem de sınırlarının güvenliğini sağlamaktadır. Bunun yanında Doğu Roma konumu itibari ile dünya ticaretine yön veren başka önemli merkezlerden biridir. Köle ticaretinden kaynaklı Altın Orda-Memlûk Devletleri yakınlaşması kara ticaret yolları üzerinde söz sahibi olan İlhanlı Devleti'nden dolayı ticarî anlamda zora girmiştir. Bu durumda ticareti deniz yoluyla yapmak durumunda kalmışlardır. Deniz yolu üzerinde söz sahibi olan Doğu Roma ise bu üç devletin odağı haline gelmiştir. Özellikle İlhanlı Devleti'nin kara yollarını ele geçirdiği dönemde şehrin Akdeniz ve Karadeniz'i birbirine bağlayan boğazları bu iki devleti Doğu Roma ile iyi geçinmeye itmiştir. Bu sebeple Yakın Doğu'da değişen dengeler Doğu Roma'nın stratejik konumunu ön plana çıkarmıştır.

1.3.1. Hülagû'nun Akdeniz Politikası ve Ayn-ı Calût Mağlubiyeti ile Dengelerin Değişmesi

Hülagû Han'ın İsmailîlerin ardından Bağdat'a, Bağdat'ın ardından da Suriye'ye yönelmesi planlı ilerleyişini bize göstermesi açısından önemlidir. İslam halifesine boyun eğdirmeden Akdeniz yolunun kendisine açılmayacağını düşünen Hülagû hız kesmeden Suriye'de ilerlerken sıradaki hedefi şüphesiz Mısır olacaktı. Suriye ve Mısır toprakları ele geçirilirse Gürcistan'dan Akdeniz'e kadar uzanan Altın Orda devletine ait topraklar da ele geçirilerek Akdeniz'de de etkin olabilecekti. Bu planlarının işlerlik kazanması stratejik açıdan önemli olan Azerbaycan'ın da fethini gerektirmekteydi. Zira ipek yolunun kontrolünü sağlamak açısından bu yer tartışmasız çok önemli olmuştur. Bağdat'ın ardından kısa bir süre sonra Hemedan'da kalan Hülagû Azerbaycan'a geçmiş ve burada devletini kurduğunu duyurmuştur. Zira burası devletin yerleşim merkezi olacaktır. 8 Ocak 1260 tarihinde Halep kuşatması sonuç vermiş ve şehir düşmüştür. Bu arada da bölgedeki Ermeniler ve Haçlılar ile anlaşmalar yapmış, Papa IV. Urban'a bir mektup yazarak elçiler göndermiştir. Yine aynı şekilde ilerleyişi esnasında muhatabına bir fırsat vermek isteyerek Memlûk Sultanı Kutuz'a da elçiler göndermiştir. Elçilerin iletmiş olduğu mektupta, *"Biz Allah'ın ordusuyuz. Allah bizi öfkesinden yaratmıştır. Allah'ın öfkesini çekmiş kavimlere Allah tarafından musallat edildik. İradenizi bize teslim edin, Yüce Tanrı, Cengiz Han ve uruğunu güçlendirip,*

yeryüzündeki ülkelerin idaresini bize bağışladı. Kim ki, bize itaat etmekten ve tâbi olmaktan yüz çevirir ise karısı, çocukları ve kendisi ve ona tâbi herkes beldeleri ve bendeleri yok oldu. Bunlar sizin kulağınıza ulaşmıştır... Bize boyun eğiyorsan mal (vergi) gönder, kendin gel ve şihne iste, yoksa savaş için hazırlan” sözleriyle kendisinin Allah’ın elçisi olduğunu, doğru yoldan ayrılanları cezalandırmak için gönderildiğini kendisine vergi vermek suretiyle biat etmeleri için bir fırsat sunduğunu dile getirmiştir.²⁰⁶ Ancak büyük kağanlıkta işler eskisi gibi değildir. Dengeler değişmek üzeredir. Bu sebeple Hülagû kağanlık seçimleri için Tebriz’e gitmeden önce Ketboğa’ya Suriye’nin kalanını alma görevi vermiştir.²⁰⁷ Bu durum gittikleri her yere korku salan Moğollar konusunu istişare edebilmesi için Sultan Kutuz’a zaman kazandırmıştır. Yaptığı istişareler sonucunda tabî olmak yerine savaşmayı tercih ettikleri bir karara varmışlardır. Bunu da Moğollara uygun bir dil olarak gördükleri elçilerin kafalarını keserek kale kapılarına asmak sureti ile duyurmuşlardır. Böylece Moğol Memlûk karşılaşması kaçınılmaz olmuş, Sultan Kutuz askerleriyle yola çıkmıştır. Ketboğa ve komutasındaki Moğol ordusu Beysan ve Nablus arasındaki Aynı Calût Mevkiinde 25 Ramazan 658/3 Eylül 1260 yılında Memlûk sultanı Kutuz’un ordusuna mağlup olmuşlardır.²⁰⁸ Bu İlhanlıların ilk hezimetidir. Aldığı bu haber üzerine Hülagû geri dönmüştür. Öfkesini de istilacı ve yağmacı Moğol tavrıyla yakın bölgelere saldırarak çıkarmıştır. Nişabur, Kazvin, Rey, Meraga gibi şehirleri bir bir ele geçirerek İran topraklarına tamamen sahip olmuştur. Öyle ki bu şehirlere yaptığı sürekli akınlarla kentlerin ticarî açıdan zayıflamasına, sanatsal kültürel mirasının yok olmasına sebep olmuştur.

662/1262-3 yılında Hülagû Han İran’a vardığında burada Berke Han adına ticaret yapan tüccarların mallarına devlet adına el koydurarak hazineye aktarılmasını sağlamış ve tüccarlarında ölüm emrini vermiştir. Esasen bu tüccarlar Berke Han’ın ortaklarıdır. Aynı şekilde Berke Han’da misilleme yapmış ve İlhanlı ortaklarının

²⁰⁶ Reşidüddin Fazlullah, *a.g.e.*, s.32

²⁰⁷ Benâketî, *a.g.e.* 1348, s. 420 vd.;Reuven Amitai-Preiss, “Hulegu and the Ayyübid Lord of Transjordan”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, ed. T. T. Allsen-P. B. Golden vd., IX (1997), s. 6.

²⁰⁸ Suyûtî/Cevad, *a.g.e.*,s. 482; Beyanî, *a.g.e.*,290 vd.

katledilerek mallarına el koyulmasını sağlamıştır.²⁰⁹ Esasen burada Hülagû bir güç gösterisi ile Altın Orda hazinesine girecek ticaret kârına el koymuştur. Ancak Berke Han da orantılı güç göstererek mukabilinde karşılık vermiştir. İlhanlı Altın Orda ilişkilerinin bu seyrinde devam ettiği bir dönemde yukarıda da değindiğimiz üzere Altın Orda ve Memlûk yakınlaşması özellikle Sultan Baybars döneminde hız kazanmıştır. Doğu Roma'da bu yakınlaşmada tarafsız bir duruş sergileyerek çıkarlarına uygun hareket etmeyi beklemiştir. Zira II. İzzeddin ile kurduğu dostluğu da elinin tersi ile iterek onu Enez kalesine hapsedirmiştir.²¹⁰ Bu tavrının altındaki sebepler konusunda tarihçilerin farklı düşünceleri vardır. Ancak Altın Orda-Memlûk elçilerinin Doğu Roma'dan sorunsuzca geçmeleri bu iki devletin teması esnasında Doğu Roma'nın ılımlı yaklaşımlarda bulunma çabasına işaret etse de İlhanlı elçilerinin şehirde olduğu dönemde ise söz konusu elçilerin geçişlerini zorlaştırması Hülagû'dan duyduğu tedirginlikten kaynaklanıyor olsa gerektir. Müslüman iki devletin yakınlaşması Doğu Roma'nın dini açıdan bu ittifakın er geç dışında kalmasına sebep olacaktır. Gerek II. İzzeddin'i tutuklatması gerekse Memlûk elçilerini alıkoyması İlhanlı Devleti'ne karşı yakınlaşma girişimleri olarak değerlendirilebilir. Ardından kızı Maria'yı Hülagû'ya vererek akrabalık bağı kurması da bu yakınlaşma girişimlerinin bir neticesi olmuştur. Bu durumun doğal bir sonucu olarak da Altın Orda Devleti II. İzzeddin'i Doğu Roma'nın elinden kurtararak aralarındaki ılımlı politikanın sona erdiğini Doğu Roma'ya hissettirmiştir. Ayrıca değişen dengeleri Doğu Roma dışında Avrupa'da takip etmiş, Müslüman ittifakına karşı Hıristiyan devletlerle birleşme yönünde adımlar atmışlardır.²¹¹

Bu durumdan anlamaktayız ki XIV. yüzyılın ilk yarısı İlhanlı- Altın Orda-Memlûk devletlerinin bloklaşması ve İlhanlılardan çekinen Doğu Roma'nın dengede kalmaya çalıştığı bir dönemdir. XIII. Yüzyılda Akdeniz ticaretinde önemli bir aktör olan Doğu Roma esasen artık Akdeniz'de söz sahibi olan devletlerden değildir ancak bulunduğu konum kıymetlidir. Yine Memlûklerin elinde bulunan Mısır İlhanlıların

²⁰⁹ Vassaf, *a.g.e.*, s.21; Vassaf/Ayefi, *a.g.e.*, s. 27 vd.

²¹⁰ İbni Bibi, *a.g.e.*, I, s. 590; Pachymeres, *a.g.e.*, s. 43 vd.; Münecimbaşı, *a.g.e.*, s 106.

²¹¹ Yuvalı, *a.g.e.* 2019, s.474.

asıl ele geçirmek istedikleri yerdir, zira Akdeniz ticaretini tek başına kontrol edebilecek kadar stratejik öneme sahiptir. Mısır limanlarının önemli olduğunun farkında olan Baybars Suriye ve Filistin ele geçirildiğinde buradaki limanları tahrip etmeyi tercih ederek devletin merkezindeki limanları canlı tutmayı amaçlamıştır. Zira Filistin ve Suriye için Moğol tehdidi yanında Haçlı tehdidi de mevcuttur.²¹²

2. Abaka Han Devri (1265-1282)

Hülagû Han'ın on dört oğlu vardır²¹³ ve Abaka en büyük oğuldur.²¹⁴ Moğolistan'da 631/1234 senesinde dünyaya gelen²¹⁵ şehzade Abaka'nın annesi Yesuncan Hatun'dur.²¹⁶ Ancak Hülagû onun eğitimini kendisi gibi benzer bir eğitimden geçmesi için Nesturi olan Dokuz Hatun'a vermiştir.²¹⁷ Alamut'un ve Bağdat'ın alınmasında babasının yanında yer almış,²¹⁸ göçebe Moğolistan'dan yerleşik İran sahasına gelmiş, farklı kültür ve farklı coğrafyaları da bu dönemde tanımıştır. Ona şehzadeligi döneminde Horasan idaresi verilmiştir. Bu dönemde bölgede vuku bulan Altın Orda saldırılarına karşı girişilen mücadelelerde de etkin olmuş, bu sayede tecrübe kazanmıştır. Hülagû Han vefatından önce Abaka'yı Horasan'dan sorumlu kılması aslında veliahtı olduğunun açık göstergesidir. Bununla birlikte topraklarını Moğol gelenekleri ve Cengiz yasasına uygun olarak paylaşmıştır. Veliyaht oğul Abaka'ya Horasan, Irak-ı Arap, Irak-ı Acem, Azerbaycan, Huzistan, Fars, Diyarbekir, Anadolu miras kalmıştır.²¹⁹ Onun saltanatını Dokuz Hatun ile Olcay Hatun'un yanı sıra umera da desteklemiş, Hülagû'nun vefatının

²¹² A. Özdal, *Türklerin Savaş Sanatı: Aldatıcı Taktikler, Farklılaşan Stratejiler*, İstanbul 2008, s.97.

²¹³ Bu rakama Reşîdüddin'de rastlamaktayız ancak Vassaf tarihinde 11 kardeş oldukları geçmektedir. Ayetî, *a.g.e.*, s. 42.

²¹⁴ Şebânkarâî, *a.g.e.*, s. 222; Akkuş, *a.g.m.*, 2016, s. 75.

²¹⁵ Faruk Sümer, Abaka, *DİA*, I, s.8; Barthold, "Abaka", *DİA*, C.I, s.4.

²¹⁶ Yesuncan Hatun Sulduz kabilesine mensuptur. İlhanlı Devleti'nin kuruluşunda bu kabilenin önemli rol oynadığı bilinmektedir. Devletin ilerleyen dönemlerinde aktif rolü olan Emir Çoban'da bu kabilenin üyesidir. Muammer Gül, *Ortaçağlarda Güneydoğu Anadolu*, İstanbul 2010, s. 189 vd.

²¹⁷ Hülagû'da annesi Sorgaktani hatun tarafından Hristianlık eğitimi ve terbiyesi ile yetiştirilmiş, onları bu dinin tesiri altına almıştır. Bu sebeple Hülagû çocuklarının da aynı eğitimi almalarını istemiş olmalıdır. Akkuş, *a.g.m.*, 2016, s. 75.

²¹⁸ Aksarayî, *a.g.e.*, s.38-39; Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s. 27 vd.

²¹⁹ Benâketî, *a.g.e.*, 1348, s.425; Şihabeddin B. Fazlullah El-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge, İstanbul 2014, s.397.

akabinde Horasan'daki Abaka'ya derhal durumu izah edilerek Argun Aka'yı da alıp gelmesi için haberciler gönderilmiştir.²²⁰ Hülagû Han'ın vefatından sonra hiçbir sorun yaşamadan 3 Ramazan 663/19 Haziran 1265 tarihinde tahta oturmuş, akabinde Rum, Musul, Derbend ve Bağdat taraflarına İlhanlı Hanı olduğu haberi gönderilmiştir.²²¹ Ancak 1270 yılında Kubilay'ın onayını gösterir yarlığ eline ulaşıncaya kadar tam bir han gibi davranmamış, “*benim büyüğüm Kubilay Kağan'dır, Onun fermanı olmaksızın tahta nasıl oturabilirim*” diyerek bir sandalyeye oturmuş, paraları babası Hülagû adına bastırmaya devam ettirmiştir.²²² Buna mukabil Kubilay Kağan'dan yarlığ gelmediği halde aksaklıkların önünü almak için devlet işlerini sürdürmüştür. Hülagû dönemindeki başkent Mughan önemini kaybetmeye başlamış ve Tebriz dikkat çeker olmuştur. Abaka Han'da Tebriz'in değerini erken anlamış olacak ki Tebriz'i başkent yapmıştır. Han olur olmaz kendine yakın gördüğü kişileri uygun gördüğü makamlara yerleştirmiştir. Şemseddin Muhammed Cüveynî, 661/1263 yılında Sahibi dîvânlığa getirilmişti,²²³ bu vazifesini Abaka'nın onayıyla sürdürmüştür.²²⁴ Vassaf, devletin mali durumunun Şemseddin Cüveynî döneminde refaha ulaştığını aktarmaktadır.²²⁵ Şemseddin Cüveynî'nin kardeşi Ata Melik'de Abaka döneminde Irak'taki görevini sürdürmüştür. Esasen o Abaka döneminde Suyuncak Noyan'a naib olarak görevlendirildiyse de bölgenin gerçek sorumlusu kendisiymiş gibi davranmıştır. Kardeşlerini de sınırların güvenliğinden sorumlu kılarak stratejik yerlere yerleştirmiş, eyaletlere Moğol komutanlar ile valiler atamış²²⁶, Sahip Ata Fahreddin Ali'yi vezir;

²²⁰ Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s. 31.

²²¹ *a.g.e.*, s. 32.

²²² Reşîdüddin Fazlullah, *a.g.e.*, 2013, s.78 vd., Grousset, *a.g.e.*, s. 406.

²²³ Benâketî, *a.g.e.*, 1348, s. 425.

²²⁴ Harizmli Müslüman bir ailede dünyaya gelmiştir. Babası Bahaeddin Cüveynî de Harezmi Devleti'nde müstevfî statüsünde bir devlet memuru iken Moğolların hizmetine girmiştir. Cengiz Han'dan Hülagû'ya 35 yıl Moğollara hizmet etmiş bir devlet adamıdır. F. Köprülü, “Cüveynî”, *TDVİA*, Eskişehir 2001, III, s. 255 vd; Tahsin Yazıcı, “Cüveynî”, *DİA*, İstanbul 1993, VIII, s. 144 vd. İleride bahsedileceği üzere Şemseddin Cüveynî Hülagû Han'ın yanında mali işlerden sorumlu olmuştur. Devletin iktisadi hayatınayönelik bir güce sahip olmuştur ki Bağdat teşkilatlanması ve mali politikaları ile Anadolu gelirlerinin yeniden tanzim edilmesi hususunda kendisine görevler verilmiştir. İbnü'l- Fuvatî, *a.g.e.*, s. 20 vd.

²²⁵ Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s. 70.

²²⁶ İlhan Erdem, “Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri”, *AÜDTÇFTAD*, 20, S. 31 (2000), s. 11; Samagar Noyan'ı Rum vilayetine Anadolu genel valisi olarak atarken; Durbay Noyan'ı ise Diyarbakır valisi olarak tayin etmiştir.

Celâleddin Mahmut'u ise istifa makamına getirmiştir. İnculardan sorumlu olarak Altacu Aka görevlendirilirken, ikta işlerinden ise tekrar Argun Aka sorumlu tutulmuştur. İlhanlılara bağlı hanedanlık ve devletlerin hükümdarlarının yanına birer naip göndermiştir. Bu görevliler yönetime karışmaktan ziyade İlhanlı otoritesini hissettirmek amacındaydılar. Bunun dışında yerel hanedanlıkların siyasî statülerinde bir değişiklik yapılmamıştır. Tûsi gibi ilim insanlarını saraya alarak onlara maaş bağlamıştır. Hatta ekonomik açıdan kalkınmayı sağlamanın peşinde olan Abaka'ya Tûsî'nin risaleler sunduğu bilinmektedir. Bu devlet adamı gelir ve giderleri belirlemiştir. Zira Abaka döneminde paranın ayarı gümüş bazında %86,5- 90,41 arasında seyreden bir düşüş yaşamıştır.²²⁷

Abaka Han'ın vergiler hususunda şikayetleridindikten sonra dikkate alarak bir takım düzenlemeler yaptığını kaynaklarda görmekteyiz. Örneğin 667/1268 yılında Fars'ta da bir düzen kurmaya çalışmıştır. Yapılan usulsüzlükler ve zulümlerin önüne geçmek için 665/670-1266 ve 1271 yıllarında iki kez yarlığ göndererek usulsüz para toplanmaması, köylülere ve tüccarlara iyi davranılması yönünde mali görevlileri uyarmıştır.²²⁸ Bölgeye gönderdiği valiler aracılığı ile mali işleri de denetim altına almaya çalışmıştır. Vergi tahsildarları ve diğer görevlilerin işlerini düzgün yapmaları karşılığında taahhüt alınması, buna aykırı davrananları ise cezalandırması buna açık bir delildir. Bu sistem bir süre olumlu sonuç verip vergilerin toplanması ve eyaletin tekrar bolluğa erişmesi sağlandıysa da denetim de istikrarsızlık yahut idari – mali görevliler arasındaki danışıklı dövüş sonucu yerel yöneticiler arasında çekişmeler ve kıskançlıklar başlamış, talepler yine artış göstermiş, senet sahipleri de dolayısıyla ödemelerini yapamamış, onlarda çareyi köylüye yüklenmekte bulmuş ve netice itibari ile kurulan düzen tekrar bozulmuştur.

Bağdat'a Suncak Aka gönderilirken, Argun Aka önceden tevci edilmiş olan ikta görevini sürdürmüştür. Fars bölgesi Atabek Ebu Bekr'in nesline ve Şemseddin Taziku'ya, Gürcistan ise Şiramun ile David'e bırakıldı. Reşîdüddîn Fazlullah, *a.g.e.*, 2013, s. 79; Cüveynî, *a.g.e.*, s. 21; Subaşı, *a.g.m.*, s.121; Temir, *a.g.m.*, s. 497

²²⁷ Özgüdenli, *a.g.t.*, s.208.

²²⁸ Doerfer, *a.g.m.*, s. 190 vd.

O da babası gibi Dokuz Hatun'un etkisiyle Hıristiyanlara karşı koruyucu bir politika izlemiştir. Kendisi Budist olmasına karşın²²⁹ Dokuz Hatun tarafından Hıristiyan gelenek göreneklere ile yetiştirilmesinden dolayı onun döneminde Hıristiyanlar yine rahat bir dönemden geçerken Müslümanlar üzerindeki baskı artmıştır.

Babasının başlattığı imar faaliyetlerini Cüveynî vasıtası ile sürdürmüş,²³⁰ Bağdat'ın ve pek çok kentin imarını devam ettirmiş, Necef'te kanal yaptırmış, kanalın yanlarına 150 köy kurdurmuştur. Yapılan bu kanalın maliyeti 100 bin kırmızı altın dinara ulaşmıştır.²³¹ Öyle ki tarım yapılamayan araziler dahi tarım alanına dönüştürülmüştür. Tüm bu faaliyetler neticesinde mamur olan yerlerde nüfus artmış ve pazarlar kurulmaya başlanmıştır. Dolayısıyla da yeniden Basra ile ticarî ilişkiler canlanmıştır.²³² Dolayısıyla da sikke darbedilmiş, 66/1267 yılında bakır kuruş darbedilmiştir.²³³

Abaka Han'ın her ikisi de tahta çıkmış olan Argun²³⁴ ve Geyhatu²³⁵ adında iki oğlu ile yedi kızı bulunmaktadır.

2.1. Tebriz'in Başkent Yapılması ve İlhanlı Ekonomisindeki Rolü

Tebriz şehri Moğol İstilasından vergi vermeyi kabul ederek kurtulduğu için yağma ve yıkıma maruz kalmamıştır. Dolayısıyla hızla gelişme göstermiştir. Zira Moğol istilası öncesinde Revvâdîler döneminde de Atabeyler döneminde de başkent olması sebebiyle önemli bir şehir olmuştur. Ancak onu asıl vazgeçilmez kılan Bağdat

²²⁹ Akkuş, *a.g.m.*,2016, s.76; Grousset, *a.g.e.*, s. 406; Judith Pfeiffer, "Reflections on a 'Double Rapprochement': Conversion to Islam among the Mongol Elite during the Early Ilkhanate" *Beyond The Legacy Of Genghis Khan*, Edited By Linda Komaroff, (2006). Boston. s.369–389, s. 371;

²³⁰ Cüveynî, Burada halkın yararına pek çok faaliyette bulunmuştur. Hamamlar ve ribatlar inşa ettirmiş, ağaçlar diktirmiştir. İbnü'l Fuvatî, *a.g.e.*, s.213. Abaka Han Bağdat teftişi sırasında gördüklerinden duyduğu memnuniyet sonucu Cüveynî'yi takdir etmiştir.

²³¹ Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*,s.41 vd.; İbnü'l Fuvatî, *a.g.e.*, s. 216.

²³² İbnü'l Fuvatî, *a.g.e.*, s.220 vd.

²³³ *a.g.e.*, s. 213.

²³⁴ Ahmed Teküder'den sonra ilhanlı tahtına çıkmıştır. (1282-1284). W. Barthold, "Argun", *İA*, İstanbul, 1978, s.500 vd.

²³⁵ Argun'dan sonra İlhanlı tahtına çıkmıştır. (1291-1295). W. Barthold, "Geyhatu", *İA.*, İstanbul 1977, s.770.

istilasını sonucu kazandığı önemlidir. Hülagû Han devletin başkenti olarak göçebelerin hem yaylak hem de kışlak olarak kullandıkları Mugan'ı seçmiştir. Ancak Tebriz şehrinin kuzeyden akın ve yağmaların odağı olmasından dolayı burada askeri anlamda güçlü Moğol kuvvetleri bulundurulmuştur.²³⁶ Bu durum da stratejik açıdan bölgenin önem kazanmasına sebep olmuştur. Aynı Pekin gibi yerleşik kültüre sahip bu şehre Hülagû'nun özellikle önem verdiği görülmüştür. Bu durumda başşehir Mugan'dan Tebriz'e doğru değiştiğini göstermiştir. Azerbaycan otlaklar açısından zengin bir bölgedir ve Moğolların bu sebeple dikkatini çekmiştir. Bu bölge diğer kardeş ulus olan Altın Orda ile ilişkilerin bozulmasına sebep olmuştur. Tebriz'e başşehir gibi muamelede bulunan Hülagû her anlamda gelişmesine önem vererek buraya ilim insanlarını da toplamış, gelişimine katkı sağlanması için çalışmalar başlatmıştır. Ancak şehrin resmen başkent olarak kabulü Abaka Han zamanında olmuştur.²³⁷ Burası siyaseten önem kazanmış, önemli devlet insanları, elçiler ve seyyahların ziyaretine ev sahipliği yapmıştır. Devlet ileri gelenleri bu şehirde ağırlanmıştır. Diplomatik ilişkiler içerisindeki devletlerden Frenklerin, Cenevizlilerin ve Doğu Roma'nın ticaret kolonilerinin bulunması ekonomik açıdan da Tebriz'e önem kazandırmıştır. Trabzon'dan başlayarak Nişabur ve Ürgenç üzerinden Türkistan ile Çin'den, Kirman ve Bağdat'tan geçerek Hind'den ve denizlerden, Derbent yolu vasıtasıyla kuzeyden gelen büyük ticaret yollarının buluşma noktası olmuştur.²³⁸ Bu sebeple Trabzon – Tebriz ticaret güzergâhına güvenlik açısından da gerekli önem verilmiş ve üst düzey tedbirler alınmıştır. Erzincan'ın incü araziye dönüştürülmesinden sonra bölgedeki her türlü mal Bayburt yolu üzerinden Tebriz şehrine gönderilmiştir. Hanın kardeşi Alâeddin de Bağdat'dan Tebriz'e giderken yanında iki hazine dolusu altın götürmüştür.²³⁹ Bağdat yerine geçen bu şehir ticaret merkezleri arasında da en önemli kentlerden olmuş, iktisaden devletin odağı haline gelmiştir. Bu anlamda şehrin

²³⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Karl Jahn, "Tebriz: Doğu İle Batı Arasında Bir Ortaçağ Kültür Merkezi", (Çev. İsmail Aka), *Tarih Araştırmaları*, XIII, S. 24, (1979-1980) s. 59-77.

²³⁷ V. Minorsky, "Geographical Factors in Persian Art", *Bulletin of the School of Oriental Studies*, IX, S. 3, (1938), s. 632.

²³⁸ W. Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, Ankara 1975, s. 31.

²³⁹ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 43.

gelişmesi için imar faaliyetleri de yapılmıştır. Argun Han'ın Şenb köyünün imarı için görevlendirme yaptığını ve böylece bu köyün Arguniye diye tanınması örnek olarak verilebilir. Müstevfi'nin İran'ın Kubbetü'l İslam'ı olarak nitelendirdiği Tebriz İlhanlı başkenti yapıldıktan sonra yoğun bir göçe maruz kalmıştır. Birçok milletten insanlar buraya gelerek binalar yapmış, surların dışı bile içi gibi gelişme göstermiştir.²⁴⁰

Kaynaklardan edindiğimiz bilgiye göre Tebriz'in Geyhatu dönemi geliri 80 tümen yani 800.000 dinardı. Aksarayî Tebriz'in mamur ve nezih olduğunu aktarırken²⁴¹ biz de Geyhatu döneminde devletin iflasa sürüklendiğini dile getirelim. İleride ayrıntılı olarak işlenecek olan kâğıt para çavın uygulamasına yine Geyhatu döneminde iflasa çözüm olarak geçilmiştir. Ancak Tebriz halkının bu kâğıt para uygulamasını güvenilir bulmaması kâğıt parayı reddetmelerine sebep olmuştur. Halkı bu parayı kullanmaya mecbur bırakmak için madeni para kullanımının da yasaklanması Tebriz başta olmak üzere hemen hemen her şehirde karışıklık yaşanmasına sebep olmuştur. Öyle ki insanlar pazarlarda sattıkları ürünleri geri çekerek tepkilerini göstermişler ve şehri terk etmeye başlamışlardır. Uluslararası ticaretin durma noktasına geldiği söz konusu günlerde ekonominin felce uğradığını idrak eden Geyhatu geri adım atarak uygulamaya son vermiştir. Bu dönemde (613/1271) seyyah Marco Polo Tebriz'e uğramış ve burası için; *"Tebriz, Irak eyaletine ait olan, çok bilinen, üstün ve çok asil bir şehirdir. Buranın halkı genellikle ticaret ve imal eşya ile uğraşır ve bu işlerle geçinir. Bu imal eşyayı değişik ipek çeşitlerinden meydana gelen eşyalar oluşturur. Bazen bu eşyalar altın ile birlikte dokunur ve yüksek fiyata satılır. Tebriz, ticaret için çok kullanışlı bir konumda yer almaktadır ki ticaretin önemli merkezlerinden tüccarlar buraya uğrarlar, pek çok sayıda mal alım ve satımı ile uğraşırlar. Çok değerli taslar ve inciler bol miktarda bu yerden (Tebriz'den) temin edilebilir. Buradaki tüccarlar varlıklıdır fakat halkı genelde fakirdir. Tebriz halkı, farklı milletlerden oluşur.(Nesturiler, Ermeniler, Yakubiler, Gürcüler, İranlılar ve de Muhammed'in takipçileri yani Tebrizliler diye anılan Müslümanlar ki Tebriz*

²⁴⁰ Kazvini/Lestrang, *a.g.e.*, s. 76.

²⁴¹ Aksarayî, *a.g.e.*, s. 192.

nüfusunun çoğunluğunu oluştururlar.) Her halkın kendine özgü lisanı vardır. Şehir en iyi meyvelerin yetiştirildiği bahçelerle çevrilidir²⁴².” demiştir. Bu anlamda şehrin bir nevi uluslararası pazar olarak kullanıldığını söylemek de mümkündür. Diğer limanlardan şehre ulaşan mallar diğer devletlerin tüccarları tarafından satın alınarak ülkelerine götürülmüştür. Şehrin en parlak dönemi devletine de en parlak dönemi yaşatan Gâzân Han devri olmuş, şehrin ticarî anlamda gelişimine önem vermiştir. Gâzân Han’ın yaptığı reformlarda merkez niteliği taşıyan Tebriz’in tamga vergisinin 115 tümen (1.150.000 dinar) olduğu kaynaklarda belirtilmiştir. Sadece bu meblağ bile ticarî potansiyelini görebilmemiz açısından önemlidir. Zira Geyhatu döneminde kıyasla 35 tümen artış göstermiştir. Bunun yanında seyyah İbn Battuta eserinde“*Gâzân Pazarı*” olarak geçen büyük bir pazardan söz eder ki onun deyimiyile bu pazar şu ana kadar gördüğü en büyük pazardır ve dizayn açısından da Ortaçağ pazarlarında sıklıkla görülen her malın kendine has bir bölümü mevcuttur.²⁴³

Bir tarım şehri olmasının yanında ticaret ve sanayi açısından da güçlü bir şehir olan Tebriz nüfus açısından farklı milletlerden farklı inançlara sahip insanların yaşadığı karmaşık bir yapıya sahipti.²⁴⁴ Bu görkemli şehrin insanları geçimlerini ekseriyetle ticaret ve el sanatları ile temin etmişlerdir. Her sanat dalı ile ilgili sanatkâra rastlamak mümkündür. Bu şehirde kalaycılar, demirciler, terziler, boyacılar ve daha pek çok sanat dalını icra eden meslek grupları için çarşılar mevcuttu. İbn Battuta buranın pazarları için dünyanın bütün şehirlerinde gördüğüm pazarların en güzeli bu şehirdir. Burada esnaf ve sanatkârların kendilerine özel yerleri vardı derken bu durumdan bahsetmektedir ki şehirde bunların yanında hayli miktarda ipekli kumaşlar, tekstil ürünleri, halılar bulunmaktaydı²⁴⁵. O dönemde dünyanın ürün açısından en zengin şehri olduğunu belirten kaynaklar ayrıca Tebriz’deki ticaretten elde edilen gelirin Avrupa’daki en zengin kralın gelirini aştığını da eklemektedirler.²⁴⁶

²⁴² Marko Polo, *a.g.e.*, I, s. 27 vd.

²⁴³ İbn-i Battuta, *a.g.e.*, s. 253 vd.

²⁴⁴ Marco Polo, *a.g.e.*, I, s. 28.

²⁴⁵ *a.g.e.*, I, s. 27 vd.

²⁴⁶ John Mandevils, *The Travels of Sir John Mandevils*, London, 1900, 100 vd.

Gâzân Han ve halefi zamanında Azerbaycan'da yeni yerleşim birimleri oluşturulmuştur. Bunlardan Şenb-i Gâzânî – ki burası Tebriz tamgacısına bağlıydı²⁴⁷ ve Rab-ı Reşidi öne çıkmıştır.²⁴⁸ Gâzân Han iktisadî reformlarında da Tebriz'i baz almış, altın ve gümüş paralar ile ölçülerde Tebriz vâhid-i kıyasîsine göre düzenleme yapmıştır.²⁴⁹ Tebriz şehrinin surlarını civarındaki köy, bağ ve bahçeleri de içine alacak şekilde genişleterek 6000 adımdan 25.000 adıma çıkarmıştır. Devlet arşivi oluşturulmasını sağlamış, vergiler hakkındaki kapsamlı fermanında araziler hususundaki mufassal tahrir defterlerinin Şenb-i Gâzân'da kurdurduğu kütüphanede toplatarak bir düzen sağlamann yanında korumaya da almıştır.²⁵⁰

Bu dönemde Venedik ve Cenevizli tüccarların ticarî imtiyazlar elde ettiklerini, İran'da serbest ticaret hakkı elde ederek yol ve gümrük dışında vergi talep edilmediğinden anlayabiliriz.²⁵¹ Yine 703/1304 yılında Cenevizliler Tebriz'de bir ticaret konsolosluğu açmıştır. Şehrin ticarî hayattaki önemini gösteren bu konsolosluk aracılığı ile ticarî anlaşmalar da yapılmıştır.²⁵²

717-18/1318 yılında Fransız seyyah Oderic Tebriz'in Fransa krallığından daha fazla vergi geliri olduğunu belirtmektedir. İngiliz seyyah Maundeville de bu tespiti onaylayarak 732/1332 yılında dünyanın en zengin şehri olarak Tebriz'i işaret etmiştir ki vergi geliri İngiltere ve Fransa krallıklarına eşittir.²⁵³

740/1340 yılında Tebriz'in vergisi 2.384.200 dinardır. Pek çok devletin bütçesinden daha fazla bütçeye sahip olan bu şehir şüphesiz bu servetini ticarî hayattaki rolünden almaktadır. Bununla beraber Tebriz'in İlhanlılar döneminde -

²⁴⁷ Reşîdüddin / Jahn, *a.g.e.*, s. 216

²⁴⁸ O.G. Özgündenli, "XV. yy'da Tebriz'de Bir Hayır Ve Kültür Kurumu; Şenb-i Gâzân (Gâzânîyye)" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarihi Dergisi*, s. 37, (Prof. Dr. İsmet Miroğlu Hatıra Sayısı), İstanbul 2002, s. 253-289.

²⁴⁹ V. Minorsky, "Tebriz", *İA*, C.12, İstanbul 1993, s. 86;

²⁵⁰ Reşîdüddin/Jahn, *a.g.e.*, s. 262.

²⁵¹ Togan, *a.g.m.*, s. 17

²⁵² İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, TTK, Ankara, 2000, s.128 vd.

²⁵³ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1996, s.345.

özellikle Abaka-Olcaytu dönemi ekseninde tarihinin en parlak dönemini yaşadığını da bu bilgiler doğrultusunda söylemek yanlış olmayacaktır.

2.2. Nasîrüddin Tûsî'nin İktisadî Durum ile İlgili Çözüm Önerileri²⁵⁴

Nasirüddîn Tûsî, Tus şehrinde doğmuş, ilk eğitimini babasından aldıktan sonra henüz on beş yaşlarındayken ilim merkezlerini dolaşmaya başlayarak akli ve nakli ilimlerde bilgisine bilgi katarak büyük bir âlim olmuştur. Moğol istilasının dünyayı kasıp kavurduğu günlerde İsmailî hakimi Nasirüddin Abdürrahim b. Ebu Mansur Muhteşem'in daveti üzerine Kuhistan'a gitmiştir. Burada ilmi faaliyetlerini sürdürmüş ve pek çok eser kaleme almıştır. Halife ile yazışmaları ortaya çıkınca İsmailîler'in merkezi Alamut'a gönderilmiş, Moğollar Alamut'u kuşattıklarında da buranın hâkimi olan Rükneddin Hürşah'a karşı koymanın anlamsız olduğunu kaleyi gizlice terk ederse kurtulabileceğini söyleyerek buranın Moğolların eline geçmesini kolaylaştıran etkenlerden biri olmuştur. Bu durumu işiten Hülagû'da Tûsî'yi yanına almıştır. Bizzat Bağdat şehrinin kuşatmasında da bulunan Tûsî'nin son Abbasi halifesi Müsta'sım Billah'ın öldürülmesinde etkili olduğu ile ilgili görüşler mevcuttur. Ancak dönemin kaynaklarında bu görüşü destekleyici bir bilginin yer almaması sebebiyle söz konusu söylem rivayetten öteye gitmemiştir. Hülagû'nun oldukça saygı duyduğu bu ilim insanı Meraga şehrinde o döneme kadar İslam coğrafyasında yapılmış en büyük rasathanenin yapılmasını sağlamıştır (657/1259).

Nasîrüddin Tûsî gibi ilim ve devlet adamlığı kimliğine birlikte sahip olan şahıslar sistemin ihtiyaçlarının yanında zaafalarını, tecrübelerini ve gözlemlerini görüşleriyle harmanlayarak devletin yaşadığı sorunlara önlem ve çözümler üretmişlerdir. Tusi yaptığı bu değerlendirmesi ile Ortaçağ iktisadî düşüncesini ve siyasîlerin uygulamalarını ilmi bir dille aktararak bir gelenek oluşturmuştur. Tûsî devleti iyi yönetmenin gereklerinin farkındaydı, İktisadî konularda da ciddi tespitleri olmuştur. Bu sebeple İlhanlı mali hayatında söz sahibi olabilmiştir. Hülagû'nun ona

²⁵⁴ Nasîru'd-dîn et-Tûsî, *Risale Der Resm Vo Ayin-e İlkhânî-Devlet Finansı Üzerine Düşünceler*; Çev. Mehmet Bayraktar, Ankara 1988.

duyduğu saygı Abaka Han döneminde de sürmüştür. 672/1274 yılında Abaka, Nasırüddin Tûsi ile birlikte Bağdat'a gitmiş bir süre burada kaldıktan sonra vakıf işleri ile ilgilenmesi için Tûsi'yi burada bırakarak kendisi ayrılmıştır.²⁵⁵ Abaka Han iktisadî konularda teftiş yetkisi verdiği Tûsi'ye bu alanda çok güven duymuştur.²⁵⁶ Tûsi tarafından kaleme alınan “*Devlet Finansı Üzerine Düşünceler*” adlı kitap²⁵⁷ iktisadî anlamda yol göstermesi için yazılmıştır. Bu kitapta hükümdarların ekonomik açıdan güçlü bir devlete sahip olmaları için neler yapmaları gerektiğini, devletin gelirlerini ve giderlerini aktardığı kısımlar vardır. Özellikle Moğolların iktisadî gelişmelerini Acem ülkelerindeki gerileme ile kıyaslayarak bu durumu gelenek ve göreneklerine bağlı kalmalarına, mevcut sistemlerine terk etmeden gelişmeye devam etmelerine borçlu olduklarını aktarmıştır. Acemdeki gerilemeyi ise idarede yaşanan sık değişime ve güç bölünmesi yaşamalarına bağlamıştır. Esasen bu kıyas yoluyla anlamaktayız ki İlhanlı Devleti eğer mevcudiyetini güçlendirerek sürdürmek istiyorsa gelenek ve göreneklerini terk etmemeli, siyasî ve iktisadî mekanizmada keyfi değişimlere gitmemeli, güç paylaşımı ve idari değişikliklerden devleti korunmalı, yerli iktisadî sistemden de faydalanmalıdır. Gerektiğinde reformlar yapılmalıdır ancak sistemde

²⁵⁵ İbnü'l-Fuvatî/Cevad, *a.g.e.*, s. 224; Tûsî, İlhanlılar'ın İran'daki iktisadî politikaları konusunda danışmanlık yapıyordu. İlhan Erdem, “Olçaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri”, *AÜDTÇFTAD*, 20, sayı 31 (2000), s. 7.

²⁵⁶ Abaka tahta çıkmadan önce Tûsî yazdığı ahkâm-ı sâl adlı bir risale ile şehzadeyi tahta çıkması konusunda yöreklendirerek devlet idaresi hususunda dikkat edilmesi gereken noktalardan bahsetmiştir. Anarşiye meydan verilmemesi için bir an evvel İlhanlı tahtına geçmesini; saltanat ailesi mensuplarına, asilzâdelere, memurlara lütuf ile muamele etmesi, ordunun ihtiyaçlarını tedarik etmesi, etraf vilayetlerdeki küçük ve büyük hükümdarlara karşı lütufkâr davranması, halkın fazla vergilerini affetmesi, muhtaçlara ve yetimlere yardım etmek, fena kimselerin küstahlıklarına ve tecavüzlerine meydan vermemek, ordunun ihtiyaç duyduğu parayı harcamaktan imtina etmemesi, adaletten ve doğruluktan ayrılmaması, iyileri ve günahsızları incitmemesi, hiçbir zulme fırsat vermeden umumî serveti ve devletin gelirini arttırmak bundan sonra Abaka'ya Nuşirvan, İskender, Sultan Sencer gibi adaletleriyle meşhur hükümdarları takip etmesini salık vererek nasihatlerini bir hediye olarak kabul etmesini salık verdiği risalesini sunmuştur. M. Fuad Köprülü, “XIII. Asırda Marâğa Rasathanesi Hakkında Bâzı Notlar”, *Belleten*, VI/23 (1942), s. 218 vd. Daha bu risaleden anlaşılmalıdır ki Tûsî, devlet idaresi hususunda yüksek bilgiye sahiptir ve söylemleri ile Abaka'nın takdirini zaten kazanmıştır.

²⁵⁷ Bu çalışma bir kitaptan ziyade bir rapor niteliğindedir. Kapsam açısından geniş olmasa içeriğin yoğunluğu açısından dar tutulmuştur. Ancak verilmek istenen bilginin öz birkaç sayfada net bir şekilde verilmiştir. Bu da Tusi'nin gerek kaleminin gerekse devlet yönetme sanatındaki ve İktisadî konulardaki yetkinliğinin bir sonucudur.

köklü değişimin devletin köklerine zarar vereceğini düşünmektedir. Aksine gücünü kurucu unsurlardan alarak kurumlarını köklü ve sağlam hale getirmelidir.

Risalesinde önerilerini bölüm bölüm aktarmıştır. Bu önerilere göre;

- Gelir ve gider hesaplarını tutan kimseler kalem ehlidir. Ona göre hükümdarlar gelirin geleceği yerlere özen göstermişlerdir.
- Hükümdarlar hazineye para girmesi için her yolu mubah görmemişlerdir. Bu sebeple hazine gelirlerinin dört kaynağı bulunduğunu aktarmıştır. Bu kaynaklar ölenlerin mirası, vergi tahsili olarak tebaadan alınan mal, kendi kafayesinden ve Allah-u Teâla'nın ihsanı olarak belirtilmiştir.
- Hükümdarın mallarını da iki kısma ayırmıştır. Bunlar hükümdara özel hassa malı –ataları ve kardeşlerinden kalanlar- ve devletin malıdır. Devletin malı ahaliden alınandır ve dört sınıftır. Yani tebaasından gelen gelirler de dört sınıfa ayırmıştır. Ziraatçiler, hayvan besicileri, tüccarlar ve tayyarat²⁵⁸. Nasîrüddin Tûsî tarım ile uğraşan her çiftçiden aynı oranda vergi alınmasını önermemektedir. Bunun düzenlemesini de arazinin durumuna bakılarak yapılması gerektiğini belirtmektedir. Örneğin toprak sahibi zenginse ve toprak verimli ise o zat 1/10 oranında öşr denen vergiyi ödemesini, tam tersi fakir bir çiftçinin toprağı da verimsiz ise o yarım öşür denen 1/20 oranında vergi vermesinin gerektiğini aktarmıştır. Haraca gelince ise bu verginin her vilayet için özel kayıtlar altına alınarak toplanabilmesinin sağlıklı olduğunu dile getirmiştir. Her vilayet için belirlenen haraç miktarında o bölgenin şartlarının göz önünde tutularak belirlenmesi ve kayıt defterlerinin belirlenen miktarla uyumlu olması gerektiğini de belirten Tûsî, tüccardan 1/240 oranından alınan tamga vergisini düşük bulmuştur. Kopçur vergisinin ise eskiden alınmadığını, önce 1/100 oranında her sınıf hayvandan alınmaya başlandığını bu miktarın 1/50'ye yükseltildiğini aktarmış ve her bölgede vergi oranlarının zaman zaman farklılık gösterdiğini de eklemiştir.

²⁵⁸ Eyalet valilerinin idareleri altındaki halktan aldıkları hâsılat.

Bunlar gibi vergiler üzerinden değerlendirme yaparken hassas bir konuya da değinmiştir. Önceden alınmayan sonradan eklenen vergiler. Memur maaşlarından alınan, eğlence yerlerinden alınan, sanatçı ruhsatlarından alınan ve uzak akrabaların terekesinden alınan vergiler gibi. Ve bu vergilerin Cengiz Han döneminde alınmadığını onun ve ailesinin bu ilavelerden hoşlanmayacağını belirterek bir nevi bu ilavelerin alınmamasını dikte etmiştir.

Tûsî, İlhanlı hükümdarlarına eski İran hükümdarları üzerinden örnekler vererek bir hükümdarın nasıl olması gerektiğini aktarır. Onların daha anlayışlı, hoşgörülü ve halkını düşünen kimseler olduğundan bahsederken mallar üzerinden atıflarda bulunur. Buradaki maldan kasıt vergiler olmalıdır. Zira İlhanlı ekonomisinin temel dayanağının ganimetler ve vergiler olduğunu, ancak vergi adaletinin devletlerce sağlanamadığını risalesinin satır aralarında aktarmıştır. Vergi sisteminin adil temellerle oluşturulmaması sosyal adaletinde bozulmasının birincil sebebidir. Onun bu şekilde düşünmesinin sebebi ortaçağ toplumlarının temel geçim kaynağının hayvancılık ve tarım olmasına rağmen bu iki gruptan istenen vergilerin tüccarlardan istenen vergilerden daha yüksek olmasıdır. Ayrıca tarım ve hayvancılıkla uğraşan toplumlarda vergilerin eyaletin şartlarına bakılmaksızın toplanıyor olmasıdır. Bu durumun doğal bir sonucu olarak da devletin yükünü çeken kırsal kesim gelişme gösteremez ve fakirleşirken, şehirde oturan zanaat ve ticaret ile uğraşan sınıf geliştirmekte ve zenginleşmektedir. İşte Tûsî risalesinde, esasen bir hükümdarın köklerine tutunarak ve tebasını düşünerek sosyal adaleti sağlaması gerektiğini vurgulamıştır.

2.3. Cüveynî Ailesi, Faaliyetleri ve Yolsuzluk İddiaları

Abaka Han 675/1277 yılında Sahib-i dîvânı Şemseddin Cüveynî'yi²⁵⁹ Anadolu'ya iktisadî tedbirler alarak düzenlemeler yapması için göndermiştir.²⁶⁰ Bu

²⁵⁹ Babası Bahaeddin Cüveynî Moğolların önemli devlet adamlarındandır. 35 yıl Moğollara hizmet etmiştir. Sahib-i dîvânlık makamına erişen bu kimsenin çocukları da devlete hizmete devam etmişlerdir. M. Fuad Köprülü, "Cüveynî", *İA*, 1. Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1988, s. 250.

²⁶⁰ Beyanî II, *a.g.e.*, 1381,s.331; Ancak daha öncesinde Anadolu'ya idareci olarak gönderilen Argun Aka'nın 1247 yılında Karakorum'daki kağanlık seçimine giderken yerini vekaleten Şemseddin

görevlendirme esasen İlhanlıların içinde bulunduğu mali sıkıntıları da ortadan kaldırmak ve siyasi istikrarı sağlamaya yöneliktir.²⁶¹ Şemseddin Cüveynî'nin kardeşinden de iktisadî buhranın önüne geçebilmek için 50.000 dinar parayı yardım amaçlı istediği bilinmektedir. Bu parayı toplamak için Ata Melik iki aylık kiralari toptan istemiştir. Cüveynî kardeşler bu sorunlarla uğraşırken uzun zaman Cüveynîlerin hizmetinde bulunmuş olan Mecdü'l-Mülk Yezdî gözden düştüğünü düşünmesinden olsa gerek bu aile hakkında ileri geri konuşmaya başlamıştır. Beyanî bu durumu Cüveynî'nin, moğol aristokrat sınıfının "incü" olarak tanımladığı İran'ın başlıca büyük arazilerini satın alması ve imar faaliyetlerinin yanı sıra mali konulardayetkin olan bürokratları atamış olması sebebiyle devlet içinde yer edinerek kendi ağırlığını hissettirmeye başlamasına bağlamıştır.²⁶² Bu durum da dolayısıyla Mecdü'l-Mülk Yezdî'yi rahatsız etmiştir. O derece ileri gitmiştir ki Han'a Cüveynîlerin hiçbir zaman gelirler hakkında dürüst olmadığını, zimmetlerine para geçirerek zenginleştiklerini söylemiştir. Hatta Ata Melik'in 600 tümen yolsuzluk yaptığını belirtmiştir. İddialar için hemen bir girişimde bulunulmamıştır. Şemseddin Cüveynî de onu merkezden uzaklaştırmak amacı ile Sivas'a göndermiştir. Sivas hâkimi iken de geri durmamış Argun Han'a Kazvin'deyken ulaşarak Cüveynî'nin rüşvet vererek işlerini gördürdüğünü, 4 milyon dinarlık devlet malına yolsuzluklar yaptığını, Memlûklerle işbirliği içinde olduğunu dile getirmiş, kişisel servetinin 20.000.000 değerinde nakit para ve hayvanlar ile mülklerinin bulunduğunu anlatmıştır.²⁶³ Onun söylemine göre Ata Melik'te abisinden geri kalmamıştır ve Bağdat'ta serveti sayesinde padişâh gibi yaşam sürmektedir. Bu iddialar üzerinde Abaka bir soruşturma başlatmış, Olcay Hatun'un araya girmesi ile soruşturma Cüveynî ailesi lehine sonuçlandırılmıştır.²⁶⁴ Ancak Han artık bu aileye güvenmiyor olsa gerek bir yarlıg ile Sahib-i divâna ortak

Cüveynî'yi bırakmıştı. 1251 yılında Mengü Kağan olana kadar Argun Aka görevinden azledilmiş Mengü han döneminde tekrar görevine iade edilmiştir. Bu iade ile Şemseddin Cüveynî'yi Irak ve Yezd bölgelerinin vergilerinden sorumlu kılmıştır. Cüveynî II, *a.g.e.*, s.208 vd.

²⁶¹ İlhan Erdem, "Sahib-i divân Şemseddin Cüveynî'nin Anadolu'ya Gelişi, Yeni Moğol Rejiminin Kurulması, Sonuçları", *Prof. Dr. Kâzım Yaşar Koprıman'a Armağan*, Ankara, 2003, s. 333 vd.

²⁶² Beyanî, II, *a.g.e.*, 1381s. 391.

²⁶³ Hândmîr III, *a.g.e.*, s. 112.

²⁶⁴ *a.g.e.*, s. 111.

olarak Mecdü'l- Mülk'ü Müşrif-i Memalik²⁶⁵ olarak atamıştır. Onu hazinenin birkaç yılını incelemek, hesapları kontrol etmek ve varsa yolsuzlukları tespit etmekle görevlendirmiştir.²⁶⁶ Dolayısıyla Mecdü'l Mülk Cüveynî ailesinden başlamıştır. Cüveynî ailesinin geçmişte yaptığı işlemler ile ilgili araştırma yapmak üzere ülkenin çeşitli yerlerine görevliler göndermiş diğer yandan da Ata Melik ile ilgili faaliyetlere girişmiştir.

Ata Melik, kendisi ile ilgili yolsuzluk iddiaları hakkında İlhanlı aristokrat sınıfının da konuşmaya başladığını, onun zimmetine para geçirdiğini dile getirmektedir. Hatta öyle bir servete sahip olmuştur ki yolsuzluk ile elde ettiği bu malları yer altına gömmektedir. Şüphesiz Mecdü'l Mülk'ün bu söylemleri sık sık yinelemesi bu durumun sebeplerindedir. O 12 yıldır Bağdat hâkimi olan Ata Melik'in her yıl 20 tumen altını zimmetine geçirdiğini dile getirmiştir. Belki de bu sebepten olmalıdır ki Ata Melik 679/1281 yılında Abaka Han'ın huzuruna çıkarak Bağdat hazinesini sunmuştur.²⁶⁷ Ancak Abaka Han yaptırdığı incelemeler sonucunda Ata Melik'i tutuklatmış, mallarını müsadere etmiştir. Kendisinden zararı karşılması istenmiş abisinin onayıyla 1.000.000 dinar vermesine rağmen bu meblağ yetmemiş, fazlası için evlatlarınıninkilerde olmak üzere tüm malını satmıştır.²⁶⁸ Şemseddin Cüveynî kardeşini kurtarmak için borç dahi almıştır. Ancak topladığı para istenilen miktarın ancak 1/100'ü dahi etmemiştir. Abaka Cüveynî kardeşlerin bu davranışlarına sinirlenerek Bağdat'ta Cüveynî hazinelerini arattırılmış, Cüveynî'lerin akraba mezarlarını yağmalatmıştır.²⁶⁹ Şehzade ve hatunların araya girmesi ile Abaka Cüveynî'yi affettiyse de soruşturması devam ederken Abaka Han vefat etmiş²⁷⁰ bir kez daha talih onlardan yana olmuştur. Ahmet Teküder'in başa geçmesi ile soruşturmalar son bulmuştur. Ancak bu durum çok uzun sürmeyecektir. Zira Abaka'nın oğlu

²⁶⁵ Dîvâna ait işlerin teftişine görevlendirilmiş müfettiş. Bu görevli için İşraf-ı Memalik unvanı da kullanılmıştır. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 217 vd.

²⁶⁶ Vassaf/Âyetî, *a.g.e.*, s.57.

²⁶⁷ *a.g.e.*, s.60.

²⁶⁸ Reşîdüddin/Aka, *a.g.e.*, s.123 vd.

²⁶⁹ Vassaf/Âyetî, *a.g.e.*, s.64 vd.

²⁷⁰ Reşîdüddin/Aka, *a.g.e.*, s.125 vd.; Aksarayî, *a.g.e.*, s.106; Kazvînî, *a.g.e.*, 2018, s.593.

Argun'un gözü bu ailenin üzerindedir. Bağdat'a giderek mali durumu incelemiş, çıkan açığın halktan tahsilini istemiştir. Gerek Bağdat da gerekse civar illerde zor kullanarak halkın mallarına el koydurarak tahsilât yaptırmıştır. Mecdü'l Mülk Argun'a da aynı söylemlerine devam etmiş hatta babasını öldürenlerin bu aile olduğunu iler sürmüştür. Ancak Mecdü'l Mülk'ün kendi kardeşi aleyhinde konuşunca²⁷¹ şartlar değişmiş, Ata Melik serbest bırakılmış, malları da iade edilmiş, Mecdü'l Mülk'ün öldürülmesi için han tarafından yarlığ çıkarılmıştır.²⁷² Görevleri iade edilen Cüveynî kardeşlerden Ata Melik ise 4/Zilhicce 681/5 Mart 1283'de baş ağrısı sebebiyle vefat etmiştir.²⁷³

Argun, Ahmet Teküder'e karşı verdiği mücadeleyi kazanarak han olduktan sonra Cüveynî ailesinin tedirginliği başlamıştır. Şemseddin Cüveynî önce kaçtıysa da ailesini düşünerek geri dönmüş döndüğünde ise Argun'a biat ederse affedileceği kendisine iletilmiştir. Bu sebeple Buka'ya ulaşan Cüveynî onun nezaretinde Argun Han yanına gitmiştir. Argun Han'ın kendisine sempatisi kalmamıştır. Özellikle Abaka Han'ın ölümünde bu ailenin adının geçmesi ilişkilerin düzelmesini pek mümkün kılmasa da Argun Han yine de kötü muamelede de bulunmamıştır. Şemseddin Cüveynî'den 2000 tümen altın alınması ile ilgili yarlığ çıkmıştır ancak Cüveynî bu parayı ödeyememiştir. Bu sebeple yargılanmasına karar verilmiş, nihayetinde 4 Şaban 683/16 Ekim 1284 yılında infazı gerçekleştirilmiştir.²⁷⁴

Vezir Şemseddin Cüveynî Elbistan hadisesi sonrasında Abaka Han'ı Anadolu'da yağma ve katliamlara izin vermesini engellemeye çalışmış,²⁷⁵ Abaka'dan

²⁷¹ Aralarındaki husumet Mecdü'l Mülk'ün kardeşi Saadüddin'i hazinedarlık görevinden azletmesinden kaynaklanmaktadır.

²⁷² Reşîdüddin/Aka, *a.g.e.*, s. 131 vd.; Vassaf/Âyetî, *a.g.e.*, s. 69; 24 yıl gibi çok uzun bir süre Bağdat'ı idare etmiştir. Bağdat'a sınırsız hizmetlerde bulunduğunu kaynaklar ayrı ayrı aktarmaktadır. Görevlendirilir görevlendirilmez Bağdat'ı kısa sürede yeniden imar etmiştir. Necef'te bir kanal kazdırmış ve bu kanalın yapımı için yaklaşık 100 bin kırmızı dinardan fazla para harcamıştır. Ayrıca Fırat'ın suyunu Hz. Ali'nin türbesine ulaştırmıştır. Mîrhând, *a.g.e.*, V, s. 4077; Hândmîr, *a.g.e.*, III, s. 105.

²⁷³ Vassaf/Âyetî, *a.g.e.*, s. 73; Aksarayî, *a.g.e.*, s. 110; Reşîdüddin/Aka, *a.g.e.*, s. 134; Kazvînî, *a.g.e.*, 2018, s. 595.

²⁷⁴ Vassaf/Âyetî, *a.g.e.*, s. 83; Reşîdüddin/Aka, *a.g.e.*, s. 153 vd; Aksarayî, *a.g.e.*, s. 114

²⁷⁵ "Adil padişâh, bazı insanların cezası için herkesi cezalandırmasın" diyerek hanı yumuşatmaya çalışmıştır. Reşîdüddin Fazlullah, *a.g.e.*, 2013, s. 113; Sümer, *a.g.m.*, 1970, s. 43.

sonra halkı telkin etmiş ve hata Anadolu'da pek çok yerleşim yeri satın almıştır. Moğollar Sivas'ın yarısını yağmaladığında da bu yağmayı durdurmaya çalışmıştır.²⁷⁶ Bu onun halkın yanında olan duruşuna örnek olarak gösterilebilir. Zira bu olay sonrası Pervane'nin de katledilmesi Anadolu'daki idari boşluğu daha da artırmış ve iktisaden mevcut düzen daha da bozulmuştur. İşte bu noktada Cüveynî'ye çok iş düşmüştür. Çünkü Anadolu'ya bozulan sistemi yeniden kurması için gönderilmiştir. Anadolu'da ilk iş olarak kargaşa ortamına son vermiş, isyanları bastırmıştır. Akabinde Şemseddin Tuğraî tarafından alınan ancak ödenememiş borcu silmiş ve Erzincan'la birlikte bazı yerleri İlhanlı hükümdar Dîvânına incû²⁷⁷ arazi olarak bağlamıştır. Bu girişimi ile İlhanlılar Anadolu'da özel mülk sahibi olmuşlardır. Ve hatta yeni uygulamalarda başlatmıştır. Anadolu'ya yeni bir vergiler getirmiştir. Önceden alınmamış olan tamga vergisinin ve maden ocakları vergisinin alınmaya başlanmasına ön ayak olmuştur.²⁷⁸ Bu durum devletinde zamanla daha sistemli tutum geliştirdiklerini göstermektedir.

2.4. Altın Orda, Memlûk ve Çağatay İlişkilerinde İlhanlı Devleti

Hülagû Han döneminde Memlûk, Altın Orda ve Çağatay ulusu ile bir takım sorunlar ortaya çıkmış, çatışmalar başlamıştır. Abaka Han döneminde bu sorunlar daha da büyüyerek devam etmiştir. Abaka Han da Hülagû'nun uyguladığı politikaları sürdürmüştür. Babası döneminde hâkim olan durumun devamlılığını sürdüreceğini söyleyerek stratejisini belli etmiştir.²⁷⁹ Doğu Roma ile babası döneminde kurulmaya çalışılan akrabalık bağı İmparator VIII. Michael'in kızı Maria "Despina" ile evlenerek kurmuştur. Kayınpederi ile iki devlet arasındaki ilişkileri pekiştirmek

²⁷⁶ İbn Bibi, *a.g.e.*, s. 240.

²⁷⁷ İncü kelimesi İran Moğollarında hanın ve ailesinin özel emlakını ve dolayısıyla burada yaşayanları ifade edebilmek için kullanılan bir kavramdır. Bu araziler İran soylularından yahut fetihler sonrası hanedanlara ait topraklardan oluşmaktaydı. İncü topraklarda satın alma yoluyla ya da sahipsiz kalmış toprakların katılmasıyla artış olmuştur. Bu arazilerin geliri yadsınamayacak kadar fazladır. Gazan Han Döneminde bu arazilerden elde edilen gelirin 1.000.000 dinar olduğu bilinmektedir. I.,P.,Petrşevsky, "The Socio- Economic Condition of İran Under The İlkhanids", *The Cambridge History of İran, vol.5*, (Cambridge University Press, 1968), s.516; Özgüdenli, O.G., "İncü", *TDVİA*, S.22, İstanbul, s.281.

²⁷⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, s. 249 vd.; Togan, a.g.m, 1931, s. 18.

²⁷⁹ Reşîdüddin Fazlullah, *a.g.e.*, 2013, s.78 vd.; Kazvini, *a.g.e.*, 2018, s.479; Spuler, *a.g.e.*, s. 78; Yuvalı, *a.g.e.*, 2019, s. 545.

amacıyla anlaşma imzaladıysa da Abaka Han'ın bu ittifaktan umduğunu bulamadığını söylemek mümkündür. Horasan'da yayılmayı sürdüren Çağatay Hanlığı ile Azerbaycan toprakları içinde Altın Orda ile mücadeleler devam etmiştir. Çağatay ve Altın Orda Hanlıklarının yanında Memlûklerle de askeri ve siyasî çatışmalar sürmüş, babası gibi Hıristiyanlarla İslam âlemine karşı ittifak ilişkilerini devam ettirmeyi amaçlamıştır. Hatta tüm bunların yanında Sultan Baybars Anadolu'ya girince bir de Anadolu ile ilgilenmek zorunda kalmıştır. Ancak belirtmek gerekir ki diğer Moğol hanlıkları ile çatışma halindeki Abaka Memlûklerle tahta çıktığı yıl iyi ilişkiler kurma yoluna gitmiştir. 664/1265 yılında bir elçilik heyetini hediyelerle Baybars'a göndermiş ve Sultan Baybars'tan istediği cevabı alamamış neticede bu iki devlet tekrar karşı karşıya kalınca Memlûkleri ağır bir yenilgiye uğratmak istediği için Avrupa ile iletişimi sıklaştırarak iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Bu desteğe rağmen istediği başarıyı elde edemeyen Abaka Haçlıların Baybars ile anlaşma imzalaması üzerine barış yoluna gitmiştir.²⁸⁰ 667/1268 yılında kayınpederi olan Doğu Roma İmparatorunu araya sokmuş ama bu girişimde istediği neticeyi vermemiştir. Tüm bu girişimlerin olumsuzlukla sonuçlanması tarafları karşı karşıya getirmiştir. Olumlu bir zeminde sürdürülmeye çalışılan ilişkiler tekrar çatışmalara dönüşmüş ve bu durum Elbistan Savaşı'na kadar devam etmiştir.²⁸¹ Elbistan Savaşı'nda Memlûklere mağlup olduktan sonra²⁸² Anadolu'ya yardım etmek için yönelen Baybars'ın ardından Anadolu'ya gelmiş ve büyük bir katliamda bulunmuştur. Kardeşi Mengü Timur komutasındaki bir orduyu Baybars'ın peşinden göndermiş ancak bu kuvvetler de mağlup olmuşlardır (680/1281). Kendisi gibi etkinlik sahasında lider olma amacı taşıyan Memlûk Devleti'ne Abaka Han boyun eğmediyse de ticarî anlamda Venedik ve Ceneviz vasıtası ile münasebetleri de devam etmiştir.

Abaka tüm bu sorunlarla ilgilenirken Barak'ta bu durumu fırsata çevirmek istemiştir. İlhanlıların gerek Memlûklülerle gerekse Altın Orda ile mücadele içinde olduğu bu dönemde Horasan'da hak iddia etmiş, o yöne doğru genişlemeye

²⁸⁰ Kanat, *a.g.m.*, 2001, s.39 vd.

²⁸¹ İbn Şeddâd/Yaltkaya, *a.g.e.*, s. 7; el-Ömerî, *a.g.e.*, s. 402.

²⁸² 10 Zilkade 675/15 Nisan 1277 yılında Elbistan Ovası'nda imeydana gelen savaşta İlhanlı ordusu mağlup olmuştur. İbn Şeddâd/Yaltkaya, *a.g.e.*, s. 86 vd.; Benâketî, *a.g.e.*, 1348, s. 434.

başlamıştır. Hem Algu'nun hem Barak'ın faaliyetlerinden dolayı Abaka Han doğu ile tekrar ilgilenmesi gerektiğini anlamış, oldukça güçlü bir destekle Horasan'a giren Abaka barış yapma taraftarı olsa da Barak'ın kabul etmemesi üzerine onunla savaşmak zorunda kalmıştır. Barak işlerin daha da kızışacağını bildiği için bir yandan da daha önce mücadele ettiği Kaydu'yu²⁸³ yanına çekmeye çalışmış, neticede aralarında ittifak yapmışlardır.²⁸⁴ Bu ittifaktaki amacı doğu sorununu çözerek batıda Horasan bölgesine hâkim olan İlhanlılara karşı mücadeleye girişmek ve Çağatay Hanlığı'nın hakkı olduğunu düşündüğü Horasan bölgesini ele geçirmektir. Akabinde de Irak ve Azerbaycan'ı ele geçirmeyi hedeflemişti. Bu amaçla da Kaydu'nun yanı sıra Mengü Timur'un da desteğini almış, amcaoğlu Neküder Oğul'u da kışkırtarak isyan etmesini sağlamıştır. Abaka'yı doğuyla tekrar ilgilenmek zorunda bırakmayı planlamışlardır.²⁸⁵ Maverâünnehir valisi Mesut Yalvaç²⁸⁶ zarar gören arazileri onarması ve bir yandan ihtiyacı olan erzakı karşılamak isterken diğer yandan o bölgeden vergi alabilmek amacıyla Maverâünnehir'e göndermiştir.²⁸⁷ Moğol istilasından önce Maverâünnehir, Harezm ve Horasan bilim bakımından yükselme dönemini yaşayan bir devlet gibiydiler. Şehirlerde büyük âlimler yaşıyordu ve her şehir büyük kütüphanelere sahipti. Bu âlimlerin çoğu Moğol saldırılarında katledilip bir bölümü ise İran'ın güney ve güney doğu bölgelerine, Hint yarımadasına ve Anadolu'ya sığınarak canlarını kurtarabilmişlerdir. Yaşanan bu sulh döneminde Maverâünnehir şehirleri tekrar bayındır hale gelmeye başladı. Tabii toplanan ağır vergilerle de ordu güçlendirmiş ve kendine taraf olabilecek kişilerle de görüşmeyi ihmal etmemiştir.

²⁸³ Kaydu Güyük Han'ın torunudur. Hanlığın Ögeday ailesinden haksızlık ile alındığını düşünmektedir.

²⁸⁴ Ögeday'lı Kaydu Kubilay'ın Türkistan'daki üstünlüğünden rahatsızdı. Bu sebeple sınır ihlalleri yapmaktaydı. Esasınca o Maverâünnehir'e sahip olma arzusundaydı. Bu sebeple Kubilay'la mücadele halindeyken Barak ile de mücadele etmek durumun da kalmıştır. Bu mücadelede Kubilay'ın Barak'ı yanına çekme stratejisi işe yaramıştır. Ancak Kaydu-Barak mücadelesinde Kaydu başarılı olmuş, Barak Semerkand'a çekilmiştir. Bir süre sonra Barak'ın Kaydu'nun etki alanına girdiğini, Onun Kubilay'la barış yapmasını onaylayarak, Abaka üzerine yapacağı seferi de destekleyeceğini belirtmesinden anlamaktayız.

²⁸⁵ Reşîdüddin Fazlullah, *a.g.e.*, 2013, s. 86.

²⁸⁶ Daha önce de Mesut Yalvaç, Cengiz Han tarafından Horasan'a genel vali olarak atanmış, buranın kalkınmasına çalışmıştır.

²⁸⁷ Reşîdüddin Fazlullâh, *a.g.e.*, 2013, s.86.

Barak'ta bu arada ittifak girişimlerini tamamlamış, Kaydu ve Mönge – Timur'un desteklerini almış, İlhanlı bölgesinde kendisini destekleyecek kişilere haberler göndermiş, 667/1269 da Abaka'yı barış yapmak istediğine inandırarak vakit kazanmak için Mesud Yalavaç'ı elçi olarak göndermiştir.²⁸⁸ Bu görevlendirme sonucu Mesud Yalavaç Tebriz'e gitmiş ve Abaka Han'a Barak'ın kendisine tabi olmak istediğini ama onun incû arazilerinden istenen verginin alınmaması gerektiğini iletmıştır. Zaten barış öncesinde barışa ılımlı yaklaşan Abaka Hacı Şemseddin'i çağırarak tüm borçların hesaplanmasını istemiştir.²⁸⁹ Tüm bu hazırlıklardan sonra Horasan'da vali olan Abaka'nın kardeşi Topşin Oğul'a gönderdiği elçi ile Badgis'ten Gaznin Kapısı'na ve Sind Nehri kıyısına kadar olan yerlerin Çağatay Ulusu'na ait bölgeler olduğunu iletmış, buralardan çekilmeleri gerektiğini bildirmiştir. Ancak tabii ki bu otlakların İlhanlılara ait olduğunu ve sınırı ihlal etmemesi kendisine bildirilmiştir. Bu durum üzerine Barak kendisini destekleyen kuvvetleri de yanına alarak 668/1269'da²⁹⁰ Horasan'a doğru ilerlemiştir. Aynı yıl Horasan'ın neredeyse tamamında hâkimiyet kurmasına rağmen Kaydu'nun destek için gönderdiği komutanların ihanetine uğramıştı. Barak Abaka ile karşılaşmadan geri dönme emri alan Kaydu'nun önce Kıpçak Oğul komutasındaki birlikleri, daha sonra da Barak'ın tüm çalarına rağmen Çabat emrindeki birlikleri ordudan ayrılarak yola çıkmıştır. Kaydu'nun ihanetine uğrayan Barak Abaka ile tek başına mücadele etmek durumunda kaldıysa da Abaka'nın gönderdiği öncü kuvvetleri 4 Ramazan 668/27 Nisan 1270'te dağıtmayı başarmıştır.²⁹¹ Barak Horasan'ın tamamını ele geçirmek için ilerlerken Abaka'da hazırlıklarını tamamlamış, asker, silah ve para toplamış ve taraflar karşı karşıya gelmiştir. Mücadeleden önce İlhanlı elçisi Barak'a Gaznin ve Karman Bünyan'dan Sind Nehri'ne kadar olan yerlerin Çağatay Ulusuna bırakılmasına karşılık Barak'ın ordusunu çekip barış yaparak geri dönmesi teklifini iletmış, ancak Barak Horasan'dan tamamen çekilmesi gerektiği için anlaşmayı reddetmiştir.²⁹² Abaka savaş

²⁸⁸Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*,s.39.

²⁸⁹*a.g.e.*,s. 39 vd.

²⁹⁰Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*,s. 41.

²⁹¹Reşîdüddin Fazlullâh, *a.g.e.*, s.89 vd.

²⁹²*a.g.e.*, 2013, s.95.

öncesinde yaptığı taktikle Barak'ın ve askerlerin kendisinin Altın Orda tehdidine karşı Derbent'e gittiğine inanmasını sağlamış, askerler savaşmadan başarılı oldukları düşüncesi ile ganimetleri alıp ilerlemeye devam etmişlerdir ki karşılarında Abaka'yı bularak kandırıldıklarını anlamışlardır. Abaka burada bir strateji geliştirmiş ve su kenarlarını tutarak Çağatay ordusunun susuz kalmasını sağlamıştır.²⁹³ Barak'ın taarruzuyla başlayan savaş, 1 Zilkade 668/ 22 Haziran 1270'de İlhanlıların galibiyeti ile sonuçlanmıştır.²⁹⁴ Bu mağlubiyetle itibarını kaybeden Barak'ın yanında ne şehzadeler, ne ordusu kalmamıştır. Bağımsız Çağatay ulusu fikri bu yenilgiyle yarım kalmış, Abaka'ya bağlı hale gelmiştir. Böylece Horasan'a önce Abaka'nın kardeşi Tobsîn-Oğul,²⁹⁵ ardından da diğer kardeşi Yesudar²⁹⁶ atanmıştır. Çağatay ulusunun bölgede etkinliği kalmamıştır. Öyle ki bu mücadeledeki başarısızlıklarından Kaydu istifade ederek Maverâünnehir'e girmiş, Çağatay Hanlığını Ögeday ailesine bağlı hale getirmiş ve hanları kendi atar olmuştur.²⁹⁷ Tabi Çağatay saldırısını unutmayan İlhanlılar da 670/1272 yılının sonlarına doğru Harizm'e girip Hive ve Ürgenç'i yağmalamış, ordunun Akbek komutasında ki diğer bir kolu ise Maverâünnehir'e yönelerek Buhara'yı ele geçirmiştir. Burada da yağmalamalara başlayan ordu Çağataylıların karşılık vermesi üzerine geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu esnada Çağataylılar Horasan'ı yağmalamış ve tahrip etmişlerdir. Çağatay ulusunun yeni hanı Tuva,²⁹⁸ kendisinin han olmasındaki en büyük destekçisi Kaydu'yu desteklemeyi sürdürmüştür.

Çağatay Hanlığı ile mücadelenin yanında Altın Orda ilişkileri de çok farklı seyretnemiştir. Abaka han dönemin başında Berke Han ile ilişkiler biraz yumuşadığını düşünmekteyiz. Zira Cuci ailesi Tebriz ve Meraga'dan bir takım gelirler elde etmişlerdir. Cami yaptırmışlar, kumaş atölyesi kurmuşlar, bir çatışma dönemi yaşanmış ve ardından yaptıkları anlaşma sonucunda Berke Han atölyede iş yapacak

²⁹³ *a.g.e.*, 2013, s.100.

²⁹⁴ *a.g.e.*, 2013, s.102; Spuler, *a.g.e.*, s.81; Mustafa Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, Berikan Yayınevi, 2005, s.111; Fûvatî bu tarihi 665 yılı olarak vermiştir. İbnü'l Fûvatî/ Cevad, *a.g.e.*, s. 357.

²⁹⁵ Reşîdüddin Fazlullâh, *a.g.e.*, 2013, s.102.

²⁹⁶ Spuler, *a.g.e.*, s. 83.

²⁹⁷ Kafalı, *a.g.e.*, 2005, s.116.

²⁹⁸ Barak'ın ikinci oğludur. Kafalı, *a.g.e.*, 2005, s.117.

olan tüccarların kullanacakları parayı ülkelerinden getireceğini belirtmişti. Oluşan bu durum ilerleyen zamanda Tebriz ve Meraga'da hak iddia etmelerine hatta G z n handan buraları istemelerine kadar gidecek olayları da beraberinde getirmişti. Mengü Timur döneminde taraflar savaşmış olsa da bir süre sonra ticarî ilişkilerin normale döndüğünü tüccarlar için ticaret yollarının karşılıklı görüşmeler sonucu yeniden açıldığını hatta güvenliklerini sağlayacak tedbirlerinde aldığını Vassaf'ın aktarımından anlamaktayız.²⁹⁹ Ancak iki devlet arasındaki ilişkiler bozulmuş ve nihayetinde Abaka Han Berke'nin galibiyetine sinirlenip fabrikalarını yaktırmıştır.³⁰⁰ İki devletin zaten gergin olan ilişkileri bu vesileyle daha da gerilmiştir. Abaka Han hakimiyet sahasına dahil gördüğü topraklardan Altın Orda Devleti'nin ortaklığını ortadan kaldırmak istemekteydi. Zira Berke Han'da kuzey Azerbaycan'da hak iddia etmekteydi. Tarafların arasındaki gerginlik savaşa dönüşmüş ve şehzade Nogay komutasında gelen Altın Orda ordusunu kardeşi Yeşmut'un karşılması için emir vermiş, Aksu Irmağı kenarında yapılan savaşta üstünlük sağlanamamışken şehzade Nogay'ın gözünden yaralanması üzerine ordusu da şirvan'a doğru geri çekilmiş ve mücadele İlhanlılar lehine sonuçlanmıştır.³⁰¹ Durumu haber alan Berke Han hatrı sayılır bir kuvvetle Abaka ile mücadeleye giriştiyse de vefat etmesi ile ordusu dağılmıştır. Berke Han'ın yerine Batu Han'ın torunu olan Mengü Timur geçmiştir.

Bölgede elini g c lendirerek tek iktidar olma yolunda ilerleyen Abaka Han bir başka tehdit olan Memlûklülerle mücadele etmiştir. Esasen Abaka Han Altın Orda ve  ağataylılarla mücadelelerinden dolayı zor bir süreç yaşayan devletini daha da buhranlı bir hale sokmamak için Memlûklülerle barış yanlısı bir tutum içerisine girmiştir. 664/1265 yılında Sultan Baybars'a hediyelerle birlikte dostluk bağı kurulması için elçiler göndermiş ancak kabul görmemiştir. 667/1268 yılında Doğu Roma İmparatoru olan kayınpederi aracılığı ile tekrar girişimde bulunmuş bu da bir

²⁹⁹Vassaf/Ayet , *a.g.e.*, s. 28 vd.

³⁰⁰ El-Ömerî, *a.g.e.*, s.125 vd.; Aleksandr Y.Yakubovski, *Altın Ordu ve  k ş *,  ev: Hasan Eren, TTK.Yayınevi, Ankara 1992, s.89.

³⁰¹ Grousset, *a.g.e.*, s. 408; Henry Hoyle Howorth, *History of the Mongols From the 9th to the 19th Century: Part II*, Adamant Media Co., 2001, s. 123 vd.

işe yaramamıştır. Buradan anlamaktayız ki Sultan Baybars İlhanlıların içinde bulunduğu kargaşa ortamından faydalanmak niyetindedirler.³⁰² Bu durumun farkında olan Abaka ise Avrupa'dan ittifak arayışına girişmiş, Papa IV. Clemens'ten, Aragonlu Jacques'tan, İngiltere Kralı'ndan ve Lyon Konsülünden destek istediği mektuplar yazmıştır. 666/1267 yılında başlayan bu ittifak arayışları 674/1276 yılına kadar sürmüş ancak bu girişimlerine cevap alamamıştır.³⁰³ Bu arada Sultan Baybars'la karşılaşmanın çok da uzak olmadığını farkında olması Suriye sahillerindeki Haçlılarla yeni anlaşmalar yapmasını zorunlu kılmıştır. Bu anlaşmaların akabinde komutanlarını yeni fetihler için görevlendirerek kendisi Halep'e gitmiş, Sacur bölgesine saldırmış, bu eylemi neticesinde Baybars da Emir Bunduktar'ı Abaka üzerine önden göndermiş, kendisi de arkasında 667/1269 yılının Ekim ayında Suriye'ye vardığında Bunduktar'ın görevinde muvaffak olduğu için Moğol ordusunun Suriye'yi terk ettiğini görmüştür. 670/1271 yılında İlhanlıların ikinci saldırısı da Haçlıların desteğine rağmen başarısız olmuştur. Samagar Noyan komutasındaki Moğol ordusu Ayıntap ve akabinde Harim'i yağmalayarak ilerlemiş, Dımaşk'taki Baybars destek kuvvetleri ile Moğolları durdurmuştur.³⁰⁴ Diğer yandan Haçlıların Memlûklülerle mücadelesinde Abaka'nın da destek verdiğini görmekteyiz. Bu desteğe rağmen neticede Haçlıların başarısızlığı ve barış talebi üzerine Abaka Memlûk mücadelesinde daha da yalnız kalmıştır. Bu sebeple Anadolu Selçuklu Devleti'in devlet adamlarından Muineddin Pervane'nin girişimleri ile tekrar barış görüşmeleri başlamış, Samagar Noyan'ın öncülüğünde Baybars ile görüşen elçilik heyeti kabul görmüş ve Baybars'da taleplerini elçileri ile Abaka'ya iletmiştir.³⁰⁵ Ancak Abaka talepleri işitince elçileri ağır söylemlerle huzurundan kovmuştur. İlhanlı ordusunu bir kere de 670/1272 yılında Ermeni seferi esnasında Baybars'a mağlup olarak görmekteyiz. Komutanlarını önce Rahbe ardında Bire kalesini almaları için görevlendirmiş, Bire kalesi muhasarasında Moğol ordusu başarılı olamamıştır.³⁰⁶ Tüm bu başarısızlıklarda Abaka komutanlarını sorumlu tutarak azletmiş ve 671/1273

³⁰²Sümer, *a.g.m.*, 1989, s.178 vd.; Kanat, *a.g.m.*,2001, s 39.

³⁰³ Yuvalı, *a.g.e.*, 2019, s.238 vd.; Sümer, *a.g.m.*, 1989, s.8; Roux, *a.g.e.*,s.372; Grousset, *a.g.e.*,s.409.

³⁰⁴ Muammer Gül, *Ortaçağlarda Doğu Güneydoğu Anadolu*, Bilge Kültür Sanat Yay., 2010, s. 112 vd.

³⁰⁵ Baybars İlhanlıların işgal ettikleri tüm Müslüman topraklarından çekilmelerini talep etmiştir.

³⁰⁶ İbn Şeddad, *a.g.e.*, s. 18, Kanat, *a.g.m.*, 2001, s.42.

yılında bu kez ordunun başında bizzat kendisi Suriye'ye ilerlemeye başlamıştır. Ancak Abaka Han bir saldırıda bulunmadığı için taraflar karşılaşmamışlardır.

Kaynaklar 680/1282 yılında İlhanlı Memlûk ilişkilerinin düzeltilmesi ve hatta geliştirilmesi için adımlar atıldığından bahsetmiştir. İlhanlı ve Memlûk ilişkilerinin kurulması için karşılıklı yazışmalar yapılmıştır. Bu yazışmalarla tüccarlar için serbest dolaşım hakkından bahsedilmiştir.³⁰⁷ Zira bu iki devletin de ticarî ilişkilerini uluslararası konjektürde sürdürebilmeleri için en azından ticarî anlamda uzlaşma sağlamaları gerekmektedir.

3. Ahmed Teküder Han Devri (1282-1284)

Hülagû'nun yedinci oğlu olan şehzade Ahmed'in annesi Nesturi Hristiyanı olan Kutuy Hatun'dur.³⁰⁸ Dolayısıyla Hristiyan ahlakı üzerine yetiştirilmiş, vaftiz edilerek ona Nikola adı verilmiştir.³⁰⁹ Abaka'nın ölümünün ardından taht namzeti fazlaydı. Ancak Ahmed'in en büyük rakibi Argun idi. Argun Horasan idaresinden sorumluydu. Şehzadeye pek çok emirin Ahmed'i desteklediği söylenmiş, o da yanında bir ordu bulunmadığı için aksi bir davranış sergilememiştir. 681/1282 Mayısının 6'sında şehzadenin gelişi dahi beklenmeden şehzade Kongurtay ve Şiktur Noyan'ın ellerinden tutarak Aladağ'da tahta oturmuş ve herkese hediyeler dağıtmıştır. Hülagû'nun Nizarî İsmailî ve Abbasi Devleti'ne karşı galibiyeti sonucu elde ettiği hazineyi Şahî adasından getirtmiş ve bu hazine saçıp savurmaya başlamıştır. Ordudaki her askere 120 dinar vermiştir. Şehzade Argun'a 20 adet, şehzade Baydu'ya 2 adet balış vermiştir.³¹⁰ Kendisini sevdirmeye ve destek toplama kaygısı sonucu yaptığı israf işleride devletin iflasının gerekçelerinden biri olmuştur.

İki yıl gibi kısa bir süre hanlık yapabildiyse de dönemindeki bazı uygulamaları devlette kalıcı izler bırakmıştır. Şehzade Kongurtay'ı Anadolu valiliğine atamış,

³⁰⁷Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*,s. 71.

³⁰⁸ Annesi Hristiyan bir Nesturidir ve oğlunu da bu inanç üzerine terbiye etmiştir. Grousset, *a.g.e.*,s.410; Ebu'l Ferec, *a.g.e.*, 2011, s.53.

³⁰⁹ Spuler, *a.g.e.*,s.202; Roux, *a.g.e.*, s.398.

³¹⁰Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*,s. 219 vd; Ebu'l Ferec, *a.g.e.*,s. 609.

Şiraz'da vuku bulan karışıklıkların önünü kesmek için Abiş Hatun'un Fars hâkimiyetini kabul etmiş, Memlûklerle barış yapmak arzusuyla görüşmeler yapmış ve şehzade Argun ile taht mücadelesine girişmiştir.³¹¹

Siyasî açıdan aktif ve verimli bir dönem olmadıysa da Müslüman olması zaman içerisinde İslamiyet'in yayılmasının önünü açmıştır. Onun İslam yanlısı siyaseti diğer dinlere mensup vasalları ve egemenliklerindeki toplulukların kaygılanmasına ve Kubilay Kağan'a kadar şikâyet edilmesine sebep olmuştur. Dolayısıyla bu durum Budist inancını sürdüren şehzade Argun'un elini güçlendirmiş, bu sayede de isyan etmiştir. Ancak Ahmed Han yeğeni ile giriştiği mücadeleyi başlangıçta kazanmış ve yeğeni Argun'a kıyamamıştır. Onun bu tavrı kendi sonunu getirmiş, netice de Kongurtay'ın oğulları tarafından 26 Cemaziyülevvel 683/10 Ağustos 1284 gecesi öldürülmüştür.³¹²

3.1.Ahmed Teküder'in Müslüman Olmasının Devletteki Karşılığı

İran'da yaşadığı dönemde Budistlerin, Hristiyanların ve Müslümanların aralarında vuku bulan çatışmaları yakından takip etmiştir. Müslüman unsurun içinde olması neticesinde İslamiyet'e meyiletmiş, Ahmedî dervişlerinden olan Şeyh Kemaleddin Abdurrahman'ın telkinleri sonucu da Müslüman olarak Ahmed adını almıştır.³¹³ İslamiyet'i kabul ederek İlhanlı Devleti'nin ilk Müslüman hükümdarı olmuştur. Bu din değişikliği basit bir durum değildir. Zira ön plana çıkan dini grup değişmiş, Hristiyanlar ve Yahudiler geçici de olsa geri plana atılmış, önemli makamlardaki Müslüman Türklerin sayısı artmıştır. Ancak kendisi Müslüman olmasına rağmen bir Moğol geleneği haline gelen bütün kiliseleri, ibadethaneleri,

³¹¹ Erdem, *a.g.m.*,2004 , s.109; Sümer, *a.g.m.*, 1989, s. 181.

³¹² Reşidüddin Fazlullah, *a.g.e.*,2013, 55 vd; Erdem, *a.g.m.*, 2004, s.110; Şebânkarâî'de bu tarih 681/1282-83 olarak geçmektedir. Şebânkarâî, *a.g.e.*, 224.

³¹³ Akkuş, *a.g.t.*, s.138.İlhanlı hanlarının dini tercihleri ve bu tercihlerin neticeleri hususunda ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Akkuş, *İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti*, SÜSBE, Tarih (Ortaçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Konya 2011. Bknz, Mustafa Akkuş, *Moğol İstilasına Dini Muhalefet (Moğolların Anadolu'daki Dini Siyaseti)*, Çizgi Kitabevi, 2022.

papaz ve rahipleri vergilerden ve resimlerden affetmiş bunu ferman ile duyurmuştur.³¹⁴ Bu değişim hanın Memlûk Devleti ile iyi ilişkiler kurabileceğini düşündüğü bir zemin hazırlamıştır. Ancak Ahmed Han'ın Müslüman olması ivedilikle Müslümanlar üzerindeki baskıyı yok etmiş değildir. Bu din değiştirme sınırlı kalmış, devleti yahut şehzade ve emirleri bu yönde etkilememiştir.

Tahta çıktığında Müslüman olmasında çok büyük etkisi bulunan Şeyh Kemaleddin Abdurrahman'ı bütün ülkeler vakıflarının nazırlığına atamış, devlet kademelerindeki Hristiyanlar da birer birer tasfiye edilmiştir. Misyonerlik faaliyetlerine karşı köy ve kasabalardaki kiliseleri camiye çevirtmiş, papa tarafından önceden gönderilmiş olan Fransisken Papazlarından bazılarını idam ettirmiştir.³¹⁵ Çıkardığı bir ferman ile vakıf iradlarının İslami kurallara uygun olarak vakfiyede belirlenmiş şartlara uygun olarak kullanılmasını emretmiştir.³¹⁶

Teküder'in Müslüman yanlısı siyaseti yalnızca Hristiyanları değil Budistleri de rahatsız etmiştir. Zira Budist mabedlerinin de tahrip edilmesini sağlamıştır. Bu sebeple Moğol asilzadeleri onu Kubilay Han'a şikayet ederek çözüm bulmak istemişler, Kubilay Han'da durumu hoş karşılamadığını gerekirse müdahaleden çekinmeyeceğini bildirmiştir. Esasen Ahmed Han ataları Hülagû ve Abaka Han'ın Müslümanlar aleyhinde uyguladıkları politikaların yalnızca muhatabı değişmiştir. Kubilay Han da şikayetlere sebep Ahmed hanı gözden çıkarmış olacak ki şehzade Argun'a berat göndermiş, Argun da papalığa müracaat ederek bu sorun özelinde ilişki kurma gayretine girmiştir. İşte bu noktada Ahmed Hanı tahta çıkaran Moğol emirleri onun dini politikalarının gittikçe sertleşmesi sonucu saf değiştirerek Argun tarafına geçmişlerdir.³¹⁷

³¹⁴ Ebu'l Ferec, *a.g.e.*, II, s. 610. Cengiz Han'dan itibaren bütün dinlere müsamaha gösterilmesi hususunda hanların hassasiyetleri varmış gibi görünse de esasen Teküder'e kadar Müslümanların Hristiyanlarla aynı ayrıcalıklara sahip olmadıkları aşikardır. Onun bu tavrının zamanla değiştiğini dönemin kaynaklarında görebilmekteyiz. Galstyan, *a.g.e.*, s. 73 vd.

³¹⁵ Spuler, *a.g.e.*, s. 239 vd.

³¹⁶ Turan, *a.g.e.*, 2004, s.576; Akkuş, *a.g.t.*, 140.

³¹⁷ Akkuş, *a.g.t.*, s. 140 vd.

İslam yanlısı bir politika takip etmiş ve bir İslam devleti olan Memlûk Devleti ile de iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Müslüman olmasının da bu olumlu tavrında şüphesiz etkisi vardır. Ancak ticari hayatın etkisinin de bulunduğunu dile getirmek gerekir. Aralarındaki yazışmalarda Ahmed Han'ın yollar açtığı, tüccarlara serbest dolaşım sağladığı, derviş kıyafetindeki casuslara dahi dini hükümlerden dolayı dokunulmadığı, tacirler ve yolculara ilişilmemesi için karakollara ve şahnelere emirler verdiği, Kalavun'un da bu girişime aynı şekilde cevap verdiği Ebu'l-Ferec ve İbnü'l Fûvatî'de geçmektedir.³¹⁸ Bu amaçla bir elçilik heyeti göndererek barış anlaşması yapmak istemiştir. Dönemin kaynakları Sultan Kalavun'un tavrı hususunda ihtilafıdır. Bir kısmı bu isteğinin reddedildiğini dile getirirse de bir kısmı ise olumlu görüşte olduğunu aktarmıştır. İlişkiler uzun soluklu olamamıştır zira Ahmet Han katledilmiş ve yerine şehzade Argun han olarak İlhanlı tahtına oturmuştur. Ancak Ahmet Han'ın uyguladığı bu politika Avrupa ile diplomatik temasın durmasına yerine Memlûk Devleti ile ittifak arayışlarını beraberinde getirmiş, kısa vadede de olsa iki devlet arasında sular durulmuştur.

Bu durumun da Ahmet Han ve şehzade Argun arasında yaşanan iç savaşta emirlerin taraflarını belirlemede etkisi olduğunu söylemek mümkündür. Bu gerekçe ile Argun'a yakınlaşan emirler vasıtası ile bir iç savaş yaşanmıştır. Zira şehzade Argun tahtın kendi hakkı olduğu düşüncesindedir ve onunla aynı görüşte olan emirler vardır. İsyan etmesi tabii ki tahtın varisi olarak kendisini görmesinden kaynaklanmıştır ve ona göre taht amcası tarafından gasp edilmiştir.³¹⁹ Ancak isyandan önce özellikle babasının ölümünden sorumlu tuttuğu Ata Melik'in mallarının kendisine verilmesini istemiştir. Bu malları talep ederken yaptıklarını duyan Atamelik kısa bir süre sonra vefat etmiştir –ki kaynaklar bunu duyduğu üzüntüye bağlamaktadır.³²⁰ Bu süreçte şehzade Argun'un Kongurtay ile yakın dostluk kurmuş olduğu söylentileri Ahmed Han'ın hoşuna gitmemiş, isyana hazırlandıkları gerekçesi ile Kongurtay'ın katlini

³¹⁸ Ebu'l-Ferec/Yaltkaya, *a.g.e.*, s.55, 57; İbnü'l Fûvatî/Cevad, *a.g.e.*, s.425.

³¹⁹ Spuler, *a.g.e.*, s. 90 vd.

³²⁰ Müstevfi, *a.g.e.*, s.

emretmiştir. İşte hanın pervasızca verdiği bu ölüm emri kendisinin katlinin en büyük gerekçelerinden biri olmuştur.

İşte şehzade Argun da bu süreçte emirler arasında pek çok taraftarı toplama fırsatını yakalamıştır. Doladay, Tutkavul, Cuşi, Toğaçar gibi noyanlar³²¹ başta olmak üzere pek çok emir tarafından desteklenmiştir. Bu kimseler Abaka Han'a da bağlılıkla hizmet etmişlerdir. Bu durumdan Ahmed Han'da haberdardır ve bu sebeple Diyarbekir taraflarında bir hat oluşturmuştur. Cuşkab, Aruk gibi noyanların komuta ettiği bu ordu sayesinde Anadolu'daki Argun destekçilerinin yolunu kesmiş olmayı amaçlamıştır. Argun çeşitli şekillerde Ahmed Han'a Sahib-i dîvân'ı ve Horasan'ın, Irak'ın, Şiraz'ın incülerini³²² istediğini belirten haberler iletmiştir. Niyetinin ciddiyetini de çeşitli yollarla göstermiştir. Bir örnek olması açısından Rey şahnesine işkenceler etmiş onun boynuna tasma takmış ve onu eşeğe ters oturtturarak Han'a göndermiştir. Şehzadenin tüm bu istekleri, davranış ve tutumları ikisi arasındaki mücadeleyi daha da şiddetlendirmiştir. Bu sebeple Ahmed Han artık müdahale zamanının geldiğini düşünmüş olacak ki Alinak'ı on beş bin kişilik bir öncü kuvvetle Argun üzerine göndermesi ile taht mücadelesi başlamış ve netice itibari ile Argun lehine sonuçlanmıştır. Dolayısıyla Ahmed Han'ın din değiştirerek İslamiyet'i seçmesi dolaylı yoldan bu taht mücadelesinde tarafların belirlenmesinde etkili olmuştur. Bu iç savaşın İlhanlı devleti maliyesine verdiği zayıat hiç de küçümsenecek bir meblağ olmasa gerektir. Bu miktarın belirlenmesi çok mümkün değildir. Zira hesaplı kitaplı bir savaş yaşanmamıştır. Ancak Ahmed'in cülus bahşişi verirken askeri gereğinden fazla şımartması, çok geçmeden Argun'un cülusu, savaştan hemen önce Argun'un Kuçan, Tus ve Nişabur'daki emtiayı askerlerine dağıtması, tarafların ki özellikle Ahmed Teküdar'ın askerlerinin şehirlerde yaptığı tahribatlar, tarım alanlarının zarar görmesi, köylerde yapılan yağmalar hesaba katıldığında hiç de mübalağa etmediğimiz aşikârdır. Bunun yanında emirlerin bu dönemdeki gücünün ne derece arttığını göstermesi açısından da bu mücadele önemlidir. Zira feodalleşme süreci emirlerin gücünün

³²¹Vassaf/Âyetî, *a.g.e.*,s. 75.

³²² Bu isteği üzerine Ahmed Han "hükümetinin bulunduğu yer Horasan'dır ve biz orayı sana merhametimizden verdik, eğer niyetin isyansa ordumuza senin üzerine yürümesini emrederiz" cevabını vermiştir. Vassaf/Âyetî, *a.g.e.*,s. 74.

artması ile maddi daralmaya sebep olurken devletin çöküşünün önemli amillerinden biri haline gelecektir.

4. Argun Han Devri (1284-1291)

Abaka'nın oğlu olan Argun'un annesi Kayıtmış İkeçi'ydi. Şehzadeligi döneminde Horasan bölgesinde görevliydi. Amcası Ahmed han olduğunda da Horasan'da bulunmaktaydı. Amcasına karşı başlattığı saltanat mücadelesini Emir Buka'nın da desteği ile kazanmıştır. Ahmed Teküder'in öldürülmesinden hemen sonra 27 Cemazeyilevvel 683/11 Ağustos 1284 tarihinde şehzade Argun İlhanlı tahtına oturmuştur.

Saltanat mücadelesi sonucu tahta oturan Argun Han, hazine ile ilgili bir sayım yaptırmıştır. Bu sayımı yaptırmış olmasının sebebi muhtemelen askere para dağıtmaktır. Zira Ahmed Han'ın Şahi Adasındaki hazineleri askere dağıttığını biliyor olmalıdır. Argun Han'ın bu mücadeleden zaferle çıkmasını sağlayan askerlere para dağıttığı kaynaklarda da geçmektedir.³²³

687/1288 yılında Argun Han'ın Kıpçak ve Ögedeylilerle çatışmaları mevcuttur. Kaydu'nun kuvvetlerinin Belh, Merv gibi şehirleri yağma etmesi, Kıpçakların hem İlhanlı ortaklarının hem de diğer tüccarların mallarını talan etmesi bu ulusları karşı karşıya getirmiştir. Argun Han Şiraz hâkimlerine Fars'ın yönetimini 500 tümen ödenmesi karşılığında vermiştir. Ancak bölgeyi tamamen başıboş bırakmamış, düzenli tahsilât, denetleme ve kontroller için Fahreddin Mübarekşah'ı bitigçi olarak atamıştır. Ancak onun döneminde vaat edilen vergi miktarı ödenememiştir.

Argun Han'ın Budist olduğu bilinmektedir. Hindistanlı bir bahşinin kendisine uzun yaşamanın sırrı olarak verdiği bir ilacı sekiz ay boyunca kullanmış ve akabinde kendini bir süre çilehaneye kapatmıştır. Çilehane de bulunduğu süre zarfında Ordu Kiya ve Sadü'd-devle'nin yanında ona yol gösteren bahşilerden başka kimse ile

³²³ Reşîdüddin/Aka, *a.g.e.*, s. 137 vd.; Benâketî, *a.g.e.* 1348, s. 425.

görüşmemiştir.³²⁴ Kırk gün dolmuş ve çilesi tamamlanmıştır ancak uzun ömür elde etmek yerine ilacın etkisi sonucu hastalanmış ve tedaviye başlamıştır. Ancak iyileşmek şöyle dursun üstüne felç geçirmiş ve 690/1291 yılının Mart ayında Arran kışlağında vefat etmiştir.³²⁵

Babası ve hatta dedesi gibi imar faaliyetlerine oldukça önem vermiş, Teküder'in yıktırdığı kiliseleri tekrar onarttırmış ve hatta yenilerini yaptırmıştır. 1290 yılı biterken Argun Han'ın bir şehir imar etmek istediğini görmekteyiz. Bu şehrin mükemmel olması için usta ve mimarlarla görüşmüş, paradan hiç kaçınmayarak yapımı başlanan Arguniye adı verilen bu şehir maalesef bitirilememiştir.³²⁶ Arguniye'de büyük su kemerleri yapılarak buranın su ihtiyacı karşılanmaya çalışılmıştır. O dönem bu yeni şehrin nüfusu Kahire nüfusuna yaklaşmıştır.³²⁷ Öyle ki altyapı çalışmalarının yapıldığını da kanalizasyona sahip olmasından bilemekteyiz. Yazlık sarayını Laristan'da yaptırmış,³²⁸ Aladağ'da da bir saray yaptırıp bir yerleşim yeri oluşturmuştur.

4.1.Emir Buka'nın Yükselişi ve Sonunu Getiren Tutumu

Argun Han tahta çıkışının ardından ardından Emir Buka'yı kendine vezir tayin ederek ona devlet işleri ile ilgili tam yetki vermiştir.³²⁹ Kaynaklar Argun'un emire minnetini göstermek için başından aşağı saçtığı altunlardan söz eder. Mali konularda da oldukça bilgiye sahip olan Buka, Şemseddin Cüveynî'nin katlinden sonra hızlıca güçlenmiştir. Hülagû Han döneminde 170.000 dinar³³⁰ alınan Fars Bölgesinden Buka'nın talebiyle 500 tümen istenmiş ve bu rakam büyük uğraşlar sonucu toplanarak hazineye aktarılmıştır.³³¹ Vassaf onu korkunç Türk olarak nitelendirmiştir. Pek çok

³²⁴ Spuler, *a.g.e.*, s.96; Reşidüddin Fazlullah, *a.g.e.*, 2013 ,s. 170 vd.; Boyle, *a.g.m.*, s. 371 vd. .

³²⁵ Reşidüddin Fazlullah, *a.g.e.*,2013, s. 172 vd; Kazvinî, *a.g.e.*,s.599; Ebû'l Ferec, *a.g.e.*, II, s.637; Yuvalı, *a.g.e.*,2019, s. 248; Boyle,*a.g.m.*, s. 372; Spuler, *a.g.e.*,s.96 vd.; Roux, *a.g.e.*,s. 407 vd.

³²⁶ Reşidüddin Fazlullah, *a.g.e.*, 2013, s. 137.

³²⁷Howorth, *a.g.e.*,s. 344; Kazvinî/Strange, *a.g.e.*, s.55.

³²⁸Howorth, *a.g.e.*, s. 344.

³²⁹Reşidüddin/Aka, *a.g.e.*,s. 152 vd.

³³⁰ 100 bin dinar Hülagû'nun özel masrafları, 50 tümen atabekın masrafları, 20 tümen de onun naibinin masrafları için alınmıştır.

³³¹ Vassaf/Âyetî, *a.g.e.*,s. 126.

mal edinen vezirin karar alırken kengeş yapmaması ve kibre teslim olması, diğer emirleri küçük görmeye başlaması düşman kazanmasının önünü açmıştır.³³² Buka'ya karşı oluşan muhalefetten ötürü olsa gerek Argun Han onun yetkilerini kısıtlayacak bir kararlar hanın al tamgasının³³³ olmadığı hiçbir fermanın geçerli kabul edilmemesine karar vermiştir. Bunun yanında Buka'nın kardeşi Aruk'un görevini kötüye kullandığı, İlhan adına yaptıkları faaliyetlerle kişisel zenginliği için para ve mal biriktirmeleri de tespit edilmiştir. Aruk Irak-ı Arap ile Diyarbekir'e naib olarak atanmıştı ve vergileri merkeze iletmesi gerekmektedir. Ancak o bu vergileri göndermemiş, bu sebeple de Argun Han'ın gazabını üzerine çekmiştir. Bunu kanıtlamak için Ordu Kiya, Sadüddeve gibi görevli kimseler Han'ın huzuruna 500 tümen getirmiş, normalde bunun hanın hazinesine girmesi gereken meblağken bu iki kardeşin bu paraya her yıl el koyduklarını anlatmışlardır. Netice de Argun Han duruma sinirlenerek Aruk'u azletmiş ve Bağdat emirliğine Ordu Kiya'yı görevlendirmiştir.³³⁴ Sa'dü'düdevle'nin yaptığı bir hamle bu dönemde önemlidir. Bağdat konusunda bilgili olan bu zat Aruk'un Bağdat'a gelmesinin önlenmesi halinde oradan gelen geliri iki katına çıkarabileceğini söyleyerek aslında yapılan yolsuzluğun boyutlarını ortaya koymaya çalışmıştır. Bu girişiminin aynen söylediği gibi gerçekleştirdiğini Sadüddeve döneminde aktaracağız. Bunların yanında şikâyetlerden bir diğeri de İranlı bir katip olan Abdu'l- Mümin adlı bir kimsenin de Aruk'un adamlarının yolsuzlukta sınır tanımayarak tüm ülkeyi soyduklarını dile getirmesi ve hatta bu soyguncuların bir milyon dinarı zimmetlerine geçirdiklerini eklemesi, Fars'ta görevli Zencanî'nin, mali konularda sürekli Buka'nın talepte bulunduğunu şikâyet etmesi durumun vahametinin anlaşılması açısından önemlidir.³³⁵ Zira şikâyetler bir değil iki değildir. Baş düşmanlarından Toğan da

³³² Vassaf/Âyetî, a.g.e.,s. 83; Reşidüddin, a.g.e.,2013., s. 160.

³³³ Üst düzey devlet memurlarının kullanabildiği bu mühürün rengi kırmızıydı. Bu sebeple al tamga olarak kullanılmaktaydı. Başka renklerde de rengi mevcuttu. Köktamga adı ile anılan mavi mühürlerdi. Spuler, a.g.e., s. 317, Yarlıglara hükümdarın şahsi mührü vulması zorunluydu. Bu sebeple tamgalar mührün rengine binaen isim almışlardır. Bu renkler de yarlıg metninin önemine göre belirlenmiştir. Örneğin gök-tamgalı yarlıg, altın-tamgalı yarlıg, altamgalı yarlıg ve kara-tamgalı yarlıg gibi. Hinduşah Nahcivânî, *Düstûrî'l-Katib fi Ta'yînü'l-Meratib*, (Nşr. Abdulkerim Alizade), II, Moskova 1971, s.12 vd.

³³⁴ İbnü'l Fuvatî/Cevad, a.g.e., s. 273.

³³⁵ Reşidüddin, a.g.e., 2013, s.

Argun Han'a sık sık şikâyetle bulunmuştur. Tabi geçmişteki pek çok örnekte olduğu gibi bire bin katarak yapılan bu şikâyetlere Han sonunda kulaklarını tıkayamamıştır. Argun Han onunla birlikte yolsuzluk yapan görevlilerin tutuklanmasını emretmiştir. Onunla birlikte Musul valisi el-Berkuti'de tutuklanmış kendinden istenen bir milyon dinarı vermediği için öldürülmüştür.³³⁶ Tüm bunlar olurken Buka'nın hastalanması üzerine Argun onun üzerine gitmemiş ama ondaki incûleri Emir Tağaçar'a vermiştir. Emir Buka'nın elindeki defterler getirilmiş incelenmesine başlanmıştır. Fars'taki başkakar Buka'ya naib olarak Fars'a gitmiş olan Hüsameddîn Kazvînî'nin de yolsuzluklarını ortaya çıkarmışlardır. Zira Kazvînî ödemesi gereken yüz elli tümen vergi borcunu ödememiştir. Argun Han yeni bir emir ile Buka'nın vergi toplama yetkisini de elinden almıştır. Tüm bu yetki kısıtlamalarından Buka sonunun yaklaşmakta olduğunu fark etmiş olmalı ki şehzade Cuşkab'dan isyan için destek istemiş ve şehzadenin oyununa gelerek planı açığa çıkmıştır. Bu suretle Argun Han onun da kardeşinin de ve hatta yakınlarının da katline ferman vermiştir.³³⁷

4.2.Sahib-i dîvânSadüddeve ve İktisadî Kalkınma Amacı İle Yaptığı Girişimler

Tam adı Sadüddeve b. Es-Safiyü'd-din Ebherî³³⁸ olan Yahudî vezir Cibâl bölgesindeki Ebher'de doğmuştur. Argun Han döneminde aldığı görevler neticesinde Tebriz'e gelmiş ve bu şehirde katledilmiştir. Musul'dan sonra uzunca bir süre Bağdat'ta bulunduğu kaynaklarda geçmektedir. Bağdat Şâhnesi Tunskey'in Sadüddeve'yi Bağdat'ı yakından tanınması sebebiyle kendine naib olarak ataması bundan kaynaklanmaktadır. Bu görev ile Sadüddeve İlhanlı sarayına giden kapıyı kendisine açmıştır. Bir hekim olarak 686/1287 yılında İlhanlı sarayına giren Yahudi vezir eline geçen fırsatı iyi kullanmış, bütün yetkileri elinde toplayarak bürokratik anlamda da güç kazanmaya başlamıştır.³³⁹ Moğol emiri Ordu Kiya'nın güvenini

³³⁶Ebu'l Ferec II, *a.g.e.*, s.624 vd.

³³⁷ Reşîdüddin Fazluulah, *a.g.e.*,2013, s.163; Kazvînî, *a.g.e.*,2018, s.597.

³³⁸ Vassaf/Âyetî, *a.g.e.*,s.141; Kazvînî esrinde bu ismi Sa'dü'd-devle b. Safiyü'd-Devle b. Hibbetullah b. Muhazzibü'd-Devle Ebher olarak vermektedir. Kazvînî, *a.g.e.*, 2018, s.598.

³³⁹ Vassaf/Âyetî, *a.g.e.*,s. 141.

kazanarak işe başlayan vezir tıbbi konularda Argun ile de sıkça görüşmeye başlamış, onunla istişareleri sonucunda Argun'un pek çok mevzuyu danıştığı bir danışmanı haline gelmiştir.³⁴⁰ Bağdat idaresi için Sad'dü'd-devle görevlendirildiğinde Ordu Kiya'ya oradaki işleri birlikte idare edebileceklerini telkin etmiştir. Onu ikna için Bağdat mallarının oldukça kazanç getirdiğini, Bağdat hakimi olursa onun hizmetinde olacağını söylemiş, bu şekilde hem hazine için istenilen geliri daha kolay elde edebileceklerini, bunun yanında Bağdat amillerine kalan malları da ele geçirebileceklerini bu şekilde Emir'in hassası için daha fazla kazanç elde edebileceklerini dile getirmiştir. Ordu Kiya bunu han ile paylaşınca Argun Han Bağdat'ın artakalanlarını sormuş ve Sadüddeve'den beş yüz tümen cevabını almıştır. Bu yüzden olsa gerek ikisini de Bağdat'a tahsilâta göndermiştir. Bu işteki ustalıkları sebebiyle Ordu Kiya Bağdat emiri Sadüddeve ise müşrif olmuştur. Argun Han'ın takdirini kazanan Yahudi vezir iktisadî ve idari konulardaki fikirlerini hana aktarmaya devam etmiştir. Zira vezir Bağdat'ta bu konularda uzmanlaşmış ve oldukça tecrübe edinmişti. Argun Han ondan öyle memnun kalmıştı ki istediği yerde kimsenin bilgisine başvurmadan ihtiyaçlarını karşılaması için bir yarlık vermişti. 1287 yılındaki hanın özel hekimliği döneminde devletin idaresinden Emir Buka sorumluydu. Bu onun için bulunmaz bir fırsattı. Çünkü Buka idaresi döneminde ağır vergiler uygulanmış, tarımda aksaklıklar başlamıştı. Onun vergi hususunda uyguladığı acımasız politika da müellifler tarafından tenkit edilmiştir.³⁴¹ Üstelik dirhemin ayarı ile de oynandığı ile ilgili pek çok şikâyet gelmekteydi. Bu sebeple gelir durumunda gerileme görülmüş, bu durumdan doğan eksik tüccarlardan tahsil edilmeye çalışılmıştır. Tüm bu olumsuzlukları kendi lehine çevirerek Buka'nın edindiği haksız kazançları açığa çıkararak onun sonunu getirmiştir. Bağdat'a ikinci kez bu şikâyetler neticesinde gönderilmiştir. Burada Buka'nın kardeşi Aruk'un ve onun yardımcısı Kutluğ Şâh'ın halktan gereğinden fazla topladığı paraların hesabı sorulmuş, edindikleri bilgiler Han'a iletilmiştir. Kutluğ Şâh'ın malları böylece müsadere edilmiş ancak daha kapsamlı ikinci bir denetlemenin ardından Kutluğ Şâh görevden azledilmiştir. Bu

³⁴⁰ *a.g.e.*,s .144.

³⁴¹ *Beyanî, a.g.e.*,II, 1381, s. 421.

durumda sıranın kendilerine geldiğini fark eden kardeşler İlhan'a karşı ittifak kurmuş ancak bu da açığa çıkınca kardeşler 688/1289 yılında idam edilmişlerdir. Bu idamla vezir Irak Dîvânı müşrifliğine atanmıştır. Buradaki görevi sırasında Irak'taki bozulan nizama düzletmiş, ertelenen vergileri toplamış, borçları ödemiş, bütçeyi düzenlemiştir. Hazineye aktarılan gelir hemen hemen ikiye katlanmıştır. Argun han İranlı bürokratları uzaklaştırarak ve Moğol devlet adamlarının gücünü kırarak kendisinin merkezde bulunduğu bir denge kurmaya çalışmıştır.³⁴² Buka'dan sonra kimin vezir olacağı ile ilgili emirler han ile istişarede bulunmuş, Ordu Kiya'nın da Sadüddevle sayesinde hazinesinin rahatladığı, tüm ülkenin gelir gider işlerinin ona verilmesinin doğru olacağını söylemesi üzerine bu ihtimal han tarafından düşünölmeye başlanmıştır.³⁴³ Irak Dîvân müşrifliğindeki başarısı ve hakkındaki takdirler sebebiyle aynı yıl idarenin başına atanmış ve vezir olmuştur. Bu makama gelir gelmez her işte adaletli davranılması, insafli olunması, halkın ağır yüklerle ezilmemesi, davaların şer'i hükümlere göre çözölmesi, Şahnelerin halka ağır vergi koymaması ile ilgili bir hükmünü hanın onayıyla tüm ülkeye dağıttırmiştir. Ancak bu hasas tavrına rağmen onun da devletin önemli kademelerine akrabalarını yerleştirdiğini görmekteyiz.³⁴⁴ Bu şekilde elini güçlendirmiş, arkasını sağlama almıştır. Bu şekilde baş vezirliği elde eden Sadüddevle aşama aşama devletin kontrolünü ele geçirmiştir. Argun Han kişisel hazinesi de vezire emanet ederek ona duyduğu güveni göstermiştir. Bu emaneti Sa'düdd-devle 1000 tümen biriktirerek çoğaltmıştır. Sadece hanın değil halkın da gönlünü kazanmak için çalışmıştır.³⁴⁵

Han'ın vezire olan güveni arttıkça vezirin düşmanı çoğalmıştır. Sadece Moğol emirlerin değil Fars kökenli devlet adamlarının geri plana itilmesi onların da öfkesini artırmıştır. Argun Han'ın hastalanıp yatağa düşünmesiyle vezir de kendi sonunun yaklaşmakta olduğunu anlamış olacak ki Argun Han için makamının yetkileri ile gerek hazineden gerekse kişisel mal varlığından fakirlere paralar dağıtmış, hapisteki

³⁴² M. Uyar, "İlhanlı Devletinde Yahûdî Bir Vezir: Sadüddevle", *TAD*, XXI/33, 2003, 125.

³⁴³ Vassaf/Âyetî, *a.g.e.*, s. 133.

³⁴⁴ *a.g.e.*, s. 143.

³⁴⁵ *a.g.e.*, s. 133 vd.

suçluların affedilmesini sağlamış, Bağdat halkına 30.000 ve Şiraz halkına 10.000 dinar göndermiş,³⁴⁶ ancak tüm bu hayır hasenatı fayda sağlamamıştır. Ona muhalif olan Togaçar ve Koncukbal gibi emirler birlik olmuş Sadüddevl'e pusu kurmuşlardır. Daha iktidarının başlarında kazandığı düşmanı Emir Toğaçar'ın öfkesinden nasibini almıştır. Önce onun destekçileri bir yemekte öldürülmüş ardından da kendisi yakalanarak derhal infazı gerçekleştirilmiştir.³⁴⁷ Akabinde malları mülkleri yağmalanmıştır.³⁴⁸ Öyle ki kardeşleri de onunla aynı akibeti yaşamışlardır. Ancak Ebu'l Ferec'in aktardığı "*Yahudi vezir iktidara geldiğinde başkentte kendine ait bir saray yaptırmış, bu sarayın duvarlarının içine ise küplerle paralar saklamıştır*" söylentisi üzerine işkenceye uğramışlar ve netice de bu küpler ele geçirilmiştir.³⁴⁹

Sadüddevl'e 688/1289 yılında İlhanlı Devleti vezirliğine getirilmiştir.³⁵⁰ İlhanlı maliyesindeki bozulmaların ve iktisadî gerilemenin evvelki tecrübelerini de kullanarak önüne geçmiştir.³⁵¹ Bunu nasıl başardığına gelince o da bu yükü halkın omuzlarına yüklemekte bulmuş, halk bu vergiler altında ezilmiştir. Halkın ezilip bükülmesi devlet hazinesinin dolmaya başlamasına sebep olmuştur ki amaçlanan hazineyi bir şekilde doldurmaktır. Jahn'ın Vassaf'tan aktarımına göre hazinede bin tümen bulunmaktaydı, bu miktar on milyon dinar etmektedir.³⁵² O, Argun Han'ın güvenini öyle kazanmıştır ki idari ve iktisadî kararları doğrudan kendisi almaya başlamış, görüşmek isteyen Moğol emirleri onun müsaadesi olmadan han ile görüşemez olmuştur.³⁵³ O'nun vezir olmasıyla Anadolu' da herhangi bir köklü değişikliğin olup olmadığını kaynaklardan tespit edememekteyiz. Argun Han'ın sağ kolu haline gelen vezir doğrudan Anadolu'nun iktisadî durumu ile ilgilenemediyse de Anadolu'ya gönderilecek

³⁴⁶ a.g.e.,s. 146 vd.

³⁴⁷ 1291 yılının Safer ayının son gününde (3 Mart 1291) öldürülmüştür. Vassaf/Âyetî, a.g.e.,s. 147.

³⁴⁸ Vassaf/Âyetî, a.g.e.,s. 147; Aksarayî, a.g.e. ,s. 165; Reşîdüddin Fazlullah, a.g.e, 2013, s. 172.

³⁴⁹ Ebû'l Ferec, a.g.e., II, s. 637

³⁵⁰ Uyar, a.g.m., 2003, s.136.

³⁵¹ Vassaf/Âyetî, a.g.e.,s.160 vd.; Groussed, a.g.e., s. 411.

³⁵² Karl Jahn, "İran'da Kağıt Para", *Belleten*, C.IV, S 23-24, 1942, s. 276, 292.

³⁵³ Sadü'd-devle, Emir Buka'nın Bağdat'taki kötü yönetimini fırsata çevirip Bağdat'a vazifelendirilmesini istemiş; müşrif olarak vazifedeyken idari – iktisadî konularda tecrübe edinmiş, şehrin imarı ve kalkınması ile vergi düzenlemeleri konularındaki çabaları sonuç vermiş, onun bu çabaları Argun Han'ın gözünden kaçmamıştır. Reşîdüddin Fazlullah, a.g.e.,2013, s.68 vd.; Vassaf/Âyetî, a.g.e., s. 137 vd.

görevlilerin tespitinde etkili olmuştur. Gönderdiği zatların Anadolu'daki faaliyetleri göz önünde bulundurulunca vezirin Anadolu'ya dolaylı yoldan yaptığı bu etki kuşkusuz olumlu bir yönde olmamıştır. Ancak Anadolu'nun bir kısmından görevli olan Mücîrüddin Emir Şâh ile ilgili olumsuz söylemlerine karşın Kutbüddîn-î Şirazî'nin lafının dinlenmesi Yahudi vezirin diğer yerlerin aksine Anadolu'da istediği denetimi sağlayamadığını da bize göstermektedir. Müneccimbaşı'nın aktarımından buna yeltendiğini ancak amacına Anadolu'da direnişle karşılaştığı için ulaşamadığını anlamaktayız.³⁵⁴ Vezir Sadü'ddevle Argun Han'ın hastalanıp yataklara düşmesi ile gerek kendi servetinden gerekse İlhanlı hazinesinden fakir halka paralar dağıtmış, hanın cömertliğine yakışır bir cömertlik sergileyerek esasen Müslümanlar arasında kaybettiği itibarını kazanmayı amaçlayarak canının derdine düşmüştür. Ancak yaptığı tüm girişimler başarısız olmuş Argun Han'dan yaklaşık iki hafta önce 690/1291 yılında öldürülmüştür.³⁵⁵

4.3. Moğol Vassallarındaki İktisadî Uygulamalara Bir Örnek: Anadolu'da Kazvinî Dönemi

İlhanlı Devleti'nin vassalı olan Türkiye Selçuklu Devleti her geçen gün artan vergi talepleri konusunda ciddi sorunlar yaşamaya başladığı bir zamanda Anadolu'da Fahreddin Kazvinî dönemi başlamıştır. 688/1289 yılı başına kadar müstevfi olarak görev yapan Fahreddin-i Kazvinî³⁵⁶ söz konusu yıl Sahip Ata'nın vefatı üzerinde Anadolu'ya iltizam karşılığı vezir olarak atanmıştır.³⁵⁷ Gelirken yanında pek çok sayıda kendine yardımcı olarak seçtiği İranlıyı da getirmiş,³⁵⁸ bu kimseleri çeşitli kademelerde görevlendirmiştir. Hatta kardeşlerinden Cemaleddin'i müstevfiliğe bir

³⁵⁴ Müneccimbaşı eserinde Sadü'd-devle'nin Anadolu valilerine haber göndererek halkın mallarını hazineye aktarılmak üzere görevlilere terk etmelerini istediğini aktarır. Bu durum sebebiyle Anadolu tekrar karışmıştır. Müneccimbaşı, *a.g.e.*, s. 128.

³⁵⁵ Vezirin ölüm tarihi gün olarak ihtilafıdır. Vassaf/Ayeti, *a.g.e.*, s. 147; Reşidüddin Fazlullah, *a.g.e.*, 2013, s. 172.

³⁵⁶ Cahen, *a.g.e.*, s.289.

³⁵⁷ Aksarayî, *a.g.e.*, s. 177; Anonim, *a.g.e.*, s. 49; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, s. 126;

³⁵⁸ Tebrizli, Merendli, Hemedanlı, Iraklı, İsfahanlı, Horasanlı, Nahçıvanlı, Tiflisli, Arranlı, Gürcü, Alan... Aksarayî, *a.g.e.*, s. 118.

diğerini³⁵⁹ ise pervaneliğe getirmiştir. Aksarayî, Kazvinî'nin yanındaki kalabalık ile gelişinden pek memnun değildir, zira eserinde bu memurları devletin önemli kademelerine liyakatsizce ve usulsüzce yerleştirmesinden, kendi kişisel masrafları için ağır vergiler bunları da koyup baskı ve zulüm ile topladığından bahsetmektedir.³⁶⁰ Onun gelişinden öyle memnuniyetsizdir ki bunu eserinde Kazvinî'nin oldukça cahil olduğunu dile getirmesinden de anlamaktayız. Türkiye Selçuklu Devleti'nin temel vergilerinden olan Cizye'yi dahi bilmeyişi yüzünden kendisine atfedilen görevi hakkıyla yapamayacağını düşünmüştür. Esasen Aksarayî'nin bu söylemlerinin altında istifa Dîvânında görev yapmış olması, Fahreddin Ali gibi övgülerle söz ettiği bir devlet adamının ardından devleti ve halkı tanıyan yerli bir görevli yerine Kazvinî'nin gönderilmesi ve onunla yerli devlet adamları döneminin sona ermiş olmasının yanı sıra halka yaptığı baskı ve zulümler gibi pek çok emsal şüphesiz etkili olmuştur. Türkiye Selçuklu Devleti artık tabî olmaktan da öte; her açıdan Moğol kontrolüne girmiş, sultan ve saray görevlilerinin ötesinde başka tek bir yerli devlet adamı kalmamıştır.³⁶¹

Kazvinî Anadolu'ya görevlendirilmek için Han'a taahhüt ettiği vergi miktarı toplayabilmek amacıyla bac ve haraç vergilerinin yanı sıra çeşitli vergilerin de usulsüzce artırarak işe başlamıştır. Onun döneminde halk ağır vergilerin toplanabilmesi için yapılan yağma ve talandan dolayı çok zor durumda kalmış sistemli şekilde zulme uğramışlardır. İdari vasıflardan yoksunluğu, usulsüzce artırdığı vergileri ve adaletsiz, zalimane yaklaşımı halkın toprağını bırakıp göç etmesine ortam hazırlamıştır.³⁶² Onun bu kadar kontrolsüzce tavır takınması hesaplarına göre sadece taahhüdünü yerine getirmesinin yeterli olmayacağından kaynaklanmıştır Zira yanında gelen kalabalık grubun ve kendinin ihtiyaçlarını da karşılamak için yeterli miktarın toplanması gerekmiştir. Vaad ettiği parayı toplayabilmek için vergilerde olağan üstü artırıma gitmiş, kendi masraflarını çıkarmak için ülkenin bac ve haracını yağmalamıştır. 5 tagar mahsul veren araziye 50 tagar; 5.000 akçe ödeyecek yere

³⁵⁹ Dönemin kaynaklarında diğer kardeşin ismi zikredilmemiştir.

³⁶⁰ Aksarayî, *a.g.e.*, s.118; Togan, *a.g.m.*, 1931, s.10.

³⁶¹ Turan, *a.g.e.*,2004, s. 592.

³⁶² Ayetî, *a.g.e.*,ss. 597,599.

50.000 akçe(dirhem) vergi yazmıştır. Ancak Öşür vergisinin tahsilinde bile zorlanmıştır. Tayin edilen meblağın 1/10'una dahi razı olunmuş ama oda toplanamamıştır. Durumun vahametinin farkında olan vezir 1/5 oranında dahi toplamaya çalıştıysa da yine başarılı olamamış, baskı ve şiddeti artırmıştır. Kazvinî'nin vergileri artırıp iradı çoğaltma kararları Anadolu'daki durumu daha da ağırlaştırmıştır.³⁶³ Anadolu'yu tanımayan bu zoraki misafirler esasen yaptıkları işin hakkını da pek verememişlerdir, zira tahsildarların getirdikleri evraklar eksiklerle dolu olmasının yanında askerlikten muaf gayrimüslim halktan alınan ve Selçuklu vergilerinde oldukça önem teşkil eden cizyeyi dahi bilmiyor olmaları yaptıkları işe gereken önemi vermiyor olduklarını göstermiştir Bu sebepten gelir elde etmek için her yol mubahtır anlayışıyla hareket eden bu grup cizye vergi gelirinden faydalanamamıştır. Bunun dışında öşür, haraç, tamga (bac) ve kopçur adlı vergiler üzerinden gelir elde etme çabasına girmişlerdir.³⁶⁴ Vergilerin toplanmasında güçlük yaşandığında ne müsamaha göstermiş ne çözüm üretmişlerdir. Vezir Kazvinî zor kullanılmasına da ses çıkarmamış, şikâyetlere kulaklarını tıkamıştır. Bu da halkın nefretini daha da körüklemiş, baskı ve zulüm ile vergi toplayan Kazvinî ve adamlarının döneminde de Anadolu halkının kötü giden talihi değişmemiştir. Fahreddin Ali'nin ardından gelen gidene aratmamış, Kazvinî ve sonrasında gelen Moğol idareciler ve komutanlar döneminde Anadolu halkı rahat bir nefes alamamıştır.

Kazvinî'nin eylemlerinden halkın şikâyetçi olduğunun ve Kazvinî'nin vergileri toplayamadığının farkında olan Emir Şâh ülkenin mali olarak ikiye ayrılmasını teklif etmiştir. Zira Kazvinî'nin vergi toplayabilmek için yaptığı zulümler ve adaletsiz tavrı Emir Şâh'ı tedirgin etmiştir. Moğol devlet erkânı da bu teklifi uygun bulmuş, Selçuklu toprakları Kazvinî ve Emir Şâh arasında ikiye ayrılmıştır. Daha önceleri sultan İzzeddin Keykavus'a verilmiş olan Anadolu'nun batı kısmı –Kayseri'den uç kesimlere kadar- Kazvinî'ye; Kayseri'nin doğuda kalan kısmı – Danişmendiye, Sivas, Tokat Kastamonu ile Sinop ve Samsun'un sahil kesimleri- Emir Şâh'a verilmiştir. Kazvinî,

³⁶³ Aksarayî, a.g.e.,s. 117,120 vd.

³⁶⁴ *Anonim Selçukname*, s. 52.

İci Tutgavulu yardımcı alırken; Emir Şâh'ın yardımcısı ise Daladay olmuştur.³⁶⁵ 688-690 (1289-1290) yılları arasında kendi Emir Şâh kendi bölgesinde huzur ve sükûneti sağlamış, vergileri çoğaltmış ve sorumluluğundaki yerleri bayındır hale getirerek halkın memnuniyetini kazanmıştır. Kazvinî ise önceki tavrını sürdürerek kendi sorumlu olduğu bölgede baskı ve zulmü artırmaya devam etmiş, halkın nefreti daha da artmış, onun zulmünden halk evlerini terk etmekte çare bulmuştur.³⁶⁶ Bunca tepki tavrını değiştirmesine dahi fayda sağlamamıştır. Kendine çeki düzen vermeyen Kazvinî vergi artırımına devam ederek tuz satımına ve kopura düzenleme getirmiştir. Bu durum hem Anadolu halkını hem de ahileri zora sokmuştur. Onun bitmek bilmeyen tamahkârlığı karşısında halkın güvenini kazanmış, Mevlevî kaynaklarında kendinden övgü ile bahsedilen Ahi Ahmed Şâh yanındaki kalabalık bir grubu alarak Kazvinî'yle görüşmeye gitmiştir. *Anonim Selçukname'nin* müellifi bu olayı “*Şehrin önde gelenlerinden Ahî Ahmed Şâh, şehrin kethudâları ve gençlerinden oluşan bir toplulukla Sâhib Kazvînî'ye gitti. Kendi durumlarını ve onun getirmiş olduğu bid'atları arz ettiler. Sâhib Kazvînî, yüzünü Ahî Ahmed Şâh'a dönerek şöyle dedi: 'Bu kalabalığı benim başıma sen topladın!' Ahî Ahmed de, 'Bunlar fakir, zayıf ve başlarına çok ağır yük konmuş kimselerdir. Hallerini arz etmeye geldiler!' dedi. Kazvînî, Ahî Ahmed Şâh'a ağır sözler söyledi. Kalkıp sultanın yanına gitmek üzere hiddetle atına bindi. Şehrin ahalisi hep birden bağıştılar.*”³⁶⁷ şeklinde aktarmaktadır. Kazvinî, Ahi Ahmed Şâh'ın söylediklerine kulak asmamış üstüne üstlük onu suçlamıştır. Dokuma ticareti ile meşgul olan Ahi Ahmed Şâh'a şehzade Geyhatu'nun Anadolu seferi sırasında hürmet göstermesi ve onu kendine baba edinmesi³⁶⁸ Kazvinî'nin akibetini belirleyici olmuştur. Farklı bir rivayete göre ise Ahi Ahmed Şâh yanına aldığı hediyeler ile Geyhatu'nun huzuruna çıkararak şehzadenin gönlünü alıp şehrin yağmalanmasının ve ağır vergiler altında halkın ezilmesinin önüne geçmeye

³⁶⁵ Aksarayî, *a.g.e.*, s.122; İlhan Erdem, “Türkiye Selçuklu- İlhanlı İktisadî, Ticarî İlişkileri ve Sonuçları,” *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXI. Cilt, S. 33, 2003, s. 55.

³⁶⁶ Aksarayî, *a.g.e.*, s. 122, 124.

³⁶⁷ *Anonim Selçukname*, s. 58.

³⁶⁸ Turan, *a.g.e.*, 2004, s. 588.

çalışmıştır.³⁶⁹ Ahi Ahmed'in bu girişken ve cesur tavrını 696/1296 yılında Konya'ya gelen bir görevlinin yine usulsüz ve zalimce davranışları sebebiyle şehirden kovmasında tekrar görmekteyiz. Bu tavır onun Konya halkını savunmada kendi canından bile geçtiğini ve ahilerin Selçuklu sultanlarından kaynaklı otorite boşluğundan fırsat bilerek başkaldırdıklarına işaretler.³⁷⁰ Zira artık Anadolu eski ihtişamını yitirmiş, halk fakirleşmiş, Selçuklu sultanları artık bir orduya da o orduyu besleyecek bir servete sahip değildir. Devletin iktisadî hayatında öneme sahip olan ahilerin Köseadağ Savaşı ile birlikte Moğol karşıtı bir tutum takındıkları ortadadır. Köseadağ Savaşının akabinde Selçuklu şehirleri teker teker teslim olurken Kayseri şehri 15 gün direnmiştir. Şehrin direnişinde Ahi teşkilatı kadar Bacıyan-ı Rum teşkilatının da etkisi vardır.³⁷¹ Ahi teşkilatına bağlı olarak Anadolu kadınları tarafından kurulan bu teşkilatta ahilerin safında şehir savunmasında ciddi emek vermişler,³⁷² hatta Bacıyan-ı Rum Fatma Bacı esir alınmıştır.³⁷³ Görükleri zulüm karşısında başlangıçtan beri Moğol karşıtı tavırlarını sürdürmüşler ve bu zulüm sebebiyle pek çok sayıda ilim ve fikir adamı Anadolu'yu terk etmişlerdir.³⁷⁴ Bu savunma esnasında ahilerin güç kaybettiklerini söyleyebiliriz ancak bu bir son olmamış, Ahiler defalarca isyan ederek muhalif tavırlarını sürdürmüşlerdir. Örneğin Karamanoğlu Mehmet Bey'in Moğol istilasına karşı istila etmesinden ötürü onu desteklemişler, Konya'ya giremeyen Mehmet Bey'e şehrin kapılarını yakarak yardım etmişlerdir.³⁷⁵ Ancak ahilerin dönem dönem tavırlarında değişkenlik olduğunu söylemek yanlış olmaz.³⁷⁶ Bu durumun

³⁶⁹Mustafa Akkuş, Moğol İstilas Döneminde Anadolu Şehirlerinin Korunmasında Ahiler: Konya ve Ahi Ahmed Şah. *İpekyolu*, (Ed. Ahmet Özdemir), Konya 2013, s. 42.

³⁷⁰Ahi Ahmed Şâh bu olaydan bir yıl sonra 697/1298 yılında öldürülmüştür. Akkuş, onu öldüren sipehsaların II. Mesud'un adamlarından olduğu ile ilgili görüş bildiren Faruk Sümer'in bu görüşüne katılmamaktadır. Ona göre Konya ahileri II. Mesud'u çok sevmektedir ve sultan da onlara iltifatlar etmektedir. Akkuş, *a.g.m.*, 2013, s. 42, dipnot 16.

³⁷¹ M. Bayram, *Sosyal ve Siyasi Boyutlarıyla Ahi Evren- Mevlana Mücadelesi*, Nüve Kültür Merkezi Yay., Konya 2012, s.55.

³⁷² M. Bayram, Fatma Bacı ve Bacıyan-ı Rum, *Çizgi Kitabevi*, Konya 2016, s. 71 vd.

³⁷³ Akkuş, *a.g.m.*, 2013, s. 35.

³⁷⁴ *a.g.m.*, 2013, s. 35.

³⁷⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, I, s. 632.

³⁷⁶ Ahmed Eflaki, *Ariflerin Menkıbeleri*, (çev. Tahsin Yazıcı), Kabalcı yay. 2012, s. 240, 288 vd.. Ahi Ahmed Şâh'ın ve onun yanında bulunan ahiler ile birlikte Gıyaseddin Keyhüsrev ve Fahreddin Ali Kayseri'ye gittiklerinde Konya'ya saldıran Karamanoğullarına karşı şehri savundukları kaynaklarda geçmektedir. Anonim Selçukname, s. 40. Mevlevi kaynaklarında yine bu zatın Konya halkını Moğol

sebebi Karamanoğullarını sürekli destekleyerek Selçuklu hanedan soyuna karşı isyan etmiş oldukları izlenimi yaratmamaktır. Ancak hem Selçuklu sultanlarının tavrını hem de Moğol tahakkümünü kabullenememişlerdir. Yani eğer isyan doğrudan Moğollara karşıysa Karamanoğulları desteklenmiş ancak Selçuklular dâhil olduğunda Karamanoğlu Mehmet Bey'e karşı Selçukoğulları'nın safında durmuşlardır. Bu şekilde ananelerine uygun davranmış ve onları destekleyerek hanedan ailesine nankörlük etmemişlerdir.

İlhanlı hanları ahiler üzerinde otorite kurabilmek amacıyla mallarını yağmalamış, dirençlerini kırmaya çalışmış, ahileri katletmekten geri durmamışlardır. Bu zulüm esnasında Ahi Evren'in de Kırşehir valisi Cacaoğlu Nureddin tarafından katledilmesi bunun en önemli örneğidir. Kazvinî'nin halka yaptığı bu zulmü Ahi Ahmed Şâh'ın durdurmak istemesi de şüphesiz kayıtsız kalamamasından kaynaklanmaktadır. Onun eylemleri ile ilgili Sultan Veled'in *Anonim Selçukname'de* dillendirdiği “*Konya'da yaptığın zulümlere son vermelisin, sen Konya'yı küçük bir şehir sanma, zira burada adaletli olanlar kurtuldu, zulüm yapanlar ise domuz gibi geberdi*” şiirinden hareketle halkın her kesiminin ondan illallah ettiğini görmek mümkündür.³⁷⁷ Onun bu tutumunun altında vaatlerle aldığı mültezimlik görevinin verdiği kibir vardır. Şikayetleri dinlememesinin ardında ise tahakkümün başından beri Moğollara karşı tavır takınan ahi zümresinden birinin, karşısına destekçileri ile çıkmış olmasını gözdağı olarak kabul etmeyi tercih etmiş olması da muhtemeldir. Akkuş, İbn Battûta'dan aktarımında Moğol görevlilerinin zulmünden nasibini alan ahilerin Anadolu şehirlerini savunmaya ve zorbalık yapanları yola getirmeye çalışarak pek çok Selçuklu şehrinde düzeni sağlamayı kendine görev edinmiş olduklarından bahsetmektedir.³⁷⁸ Ahilerin bir kısmı ise Batı Anadolu'ya doğru göç etmeye başlamışlardır. Selçuklu ticarî hayatında belirleyici unsurlardan biri olan bu teşkilat

katliamından kurtardığı da zikredilmektedir. Akkuş, *a.g.m.*, 2013, s.40. Ahilerin pek çoğunun herhangi bir tehde karşı bu dönemde hem hanedan ailesini hem şehirlerini koruduklarını bu gibi örnekler üzerinden görmekteyiz.

³⁷⁷ *Anonim Selçukname*, s. 53.

³⁷⁸ Akkuş, *a.g.m.*, 2013, s. 38 vd.

böylece göç ettiği yerlerde yapılanmalarını tekrar oluşturarak faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu göçler ile Batı Anadolu'da ahi zaviyeleri çoğalırken, meşgul oldukları mesleklerde yerleştikleri bölgelere yayılmıştır. Nihayetinde Kazvinî ile ilgili şikâyetler Han'a ulaştığında Kazvinî ve Emir Şâh Argun tarafından çağırılmıştır. Sivas Kadısı Kutbüddîn-î Şirazî'nin Emir Şâh için Sadü'd-devle ile karşı karşıya gelmesi sonucu Emir Şâh canını kurtarırken;³⁷⁹ Kazvinî 689/1290 yılında ölümle cezalandırılmıştır.³⁸⁰ Onun ardından gelenlerin de Kazvini'den farklı davrandıklarını söylemek mümkün değildir. Ordunun başına gönderilen Samagar Noyan ile halk biraz nefes aldıysa da ardından Anadolu'ya görevlendirilen Taştımur selefinin yolunu tutmuştur.³⁸¹

5. Geyhatu Han Devri (1291-1295)

Geyhatu, Abaka Han'ın ikinci erkek çocuğudur. Annesi Nuktan Hatun'dur. Eğitim konusunda hanların özel tutumlarının mevcut olduğunu, gelenek ve din konusunda hassas davrandıklarını önceki hanların çocuklukları ile ilgili okumalarımızdan da anlamaktayız. İyi eğitim alan Geyhatu ana dilinin yanında iyi derece de Farsça bilmekteydi. Ancak tüm bu vasıflara rağmen kaynaklar Geyhatu'nun esasen devlet yönetimi konusunda yeterli dirayete ve disipline sahip olmadığını, bir hükümdarda bulunması gereken vasıfların noksan olduğunu aktarmaktadır.³⁸² Üstelik bunların yanında müsriftir, zevk ve sefa içindeki yaşama düşkünüdür. Onun yaptığı israflar sebebiyle kendisine devredilen zaten çok da tatmin edici durumda olmayan

³⁷⁹ Reşîdüddin Fazlullah, *a.g.e.*, 2013, s.170.

³⁸⁰ Reşîdüddin Fazlullah, *a.g.e.*, 2013, s. 170; Aksarayî, *a.g.e.*, s.124; Erdem, a.g.m., 2003, s. 55; Hamdullah Kazvini amcasından övgü ile bahsederken onun sonunu vezir Sadüddeve'nin hazırladığını aktarır. Kazvinî, *a.g.e.*, 2018, s. 479. Osman Turan Kazvini hakkında Şemseddin Konevî adlı bir kimsenin Han'a şikayette bulunduğunu aktarır. Turan, *a.g.e.*, 2004, s. 610; Ancak İlhan Erdem Anonim Selçukname'den aktardığına göre onu Kutbettin Şirazi verilmiştir. Erdem, a.g.t., s. 302.

³⁸¹ Abdulkadir Yuvalı, "İlhanlıların Doğu Anadolu Politikası ve Doğu Anadolu Şehirlerinin Vergi Potansiyeli", *XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara 1994, C. II, s. 588; *Anonim Selçukname*, s. 51 vd; Horasanlı tahsildarları gönderip halkın elinden zorla mallarını almaya başlamış, kopçur vergisinde usule aykırı davranmıştır. Aksarayî, *a.g.e.*, s. 158 vd. Kopçur vergisi sebebiyle itiraz eden halktan vergiyi zorla toplama yoluna giden Taştımur II. Mesud'a şikâyet edilmiştir. *Anonim Selçukname*, s. 64; Erdem, *a.g.t.*, s. 320.

³⁸² Şebânkarâî Geyhatu için siyaset erbabı, heybetli, şefkat sahibi, oldukça cömert tanımlamalarını kullanmıştır. Şebânkarâî, *a.g.e.*, s. 225.

devlet hazinesi günden güne eriyecek ve devlet iflasın kapısına dayanacaktır. Devlet adamları ve emirler hanı uyarmaktan geri kalmamışlarsa da han onları duymamayı tercih etmiş olmalı ki hazinede ne var ne yoksa onun döneminde tükenmiştir. Hayvan sürüleri içerisinde yayılım göstererek pek çok hayvanın telef olmasına neden olan veba hastalığı da bu durumun tuzu biberi olmuştur.³⁸³

Argun Han'ın ölümü üzerine tahta çıkabilecek kimseler olarak oğul Gâzân, şehzade Baydu ve Geyhatu namzet sayılmıştır. Hanedan üyeleri kurultay da esasen Baydu'nun tahta çıkmasını istedilerse de şehzade Gâzân'dan çekindikleri için geri durmuşlardır. Baydu'nun da hatırı sayılır bir güce sahip olması Geyhatu'nun önünü açmıştır. Bu iki varis arasında kalan emirler işleri kolaylaştırmak adına Geyhatu'da karar kılmışlardır.³⁸⁴ Geyhatu'nun tahta çıkması için Anadolu'da genel vali olan Geyhatu'nun yanına Lağzi Kürgen'i göndermişlerdir. Ancak Baydu'nun destekçileri de yok değildir. Zaten Gâzân Han Horasan'daydı ve babasının ölümünü oldukça geç almıştır. Tahtın varisi olarak evvela Geyhatu'nun davet edilmiş olması tahta çıkacak kişinin de Geyhatu olduğunu göstermektedir. Geyhatu yola çıkmış ve Ahlat'tayken 1291 yılının temmuzunda pek de istekli olmadığı İlhanlı tahtına çıkmıştır.³⁸⁵ Açıkçası Tebriz'e gitmekten vazgeçmek durumunda kalarak Anadolu'ya geri dönmüştür. Zira Anadolu Argun Han'ın ölümü sebebiyle karışmıştır. Nitekim Geyhatu Büyük Han'dan gelecek onay üzerine cülus yapacaktır, bu sebeple Anadolu'daki isyanları bastırmak için yolundan dönmek durumunda kalmıştır. İsyandar ile ilgilenmiş, Anadolu'da katliam ve yağmalar yapmış, kendisini hazırlıklar yaparak karşılayan Konya'da bile kimsenin gözünün yaşına bakmamıştır. Tüm bunlardan sonra sekiz yıldır vali olarak bulunduğu Anadolu'da yerine Taştımur'u bırakarak yola koyulmuş ve 691/1292

³⁸³ Vassaf, *a.g.e.*, 269; Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*,s.151; Jahn, *a.g.e.*, 277; Petruşevsky, *a.g.e.*, 1366,s. 94 vd.

³⁸⁴ Reşîdüddin Fazlullâh, *a.g.e.*,2013, s. 173 vd.; Müstevfi, *a.g.e.*,s.600; Ebû'l Ferec, *a.g.e.*,II, s.638; Abdulkadir Yuvalı, "Geyhatu Han",*TDVİA*,1. Baskı, İstanbul: TDV Yayınları, 1996, 14:44 vd.; Spuler, *a.g.e.*,s. 99; J.A.Boyle, Dynastic And Political History of The İlk-Hans, *Cambridge History of Iran*, Cambridge, 1968, s. 372 vd.; Yuvalı, *a.g.e.*, 2019,s.248 vd.

³⁸⁵ Benâketî, *a.g.e.*, s.444.

yılının mayısında Büyük Kağanın hanlığını onaylaması üzerine kurultayı Aladağ'da toplamış, eğlencelerle hanlığını kutlamıştır.

Döneminde hesapsızca şehirlerin imarını hızlandırdığını ve hatta Karabağ'da yeni bir şehir yapımına onay verdiğini görmekteyiz. Geyhatu Han dönemi incelendiğinde halefleri dönemindeki iktisadî buhranın bu han dönemindeki hesapsızlıktan kaynaklandığını söylemek mümkündür. Zira hanın israfta sınırlanmaması devleti iflasın eşiğine getirmiştir.³⁸⁶ Ögeday Kağan'ı aratmayacak ölçüde bahşişler verdiği, hediyeler dağıttığı, bir defalık bahşişinin 20 ila 30 tümeni dahi aştığını söyleyenlerin olması, Onun Moğol kadın ve kızlarına ziynetlerin yakıştığını, onların süslenmelerinin gerekli olduğunu, servetin hazinede olmasının denizin en derin yerinde kalmasından bir farkının bulunmadığını dile getirmesi onun hazineyi nasıl saçıp savurduğunu göstermesi açısından önemli bir anekdottur.³⁸⁷ Zira kendi kelamından anlaşıldığı gibi kimsenin sözüne kulak asmamış, devletin gittikçe kötüleşen durumunu görmezden gelen uygulamalar yapmıştır. Örneğin selefleri döneminde şehzade, hatun ve mutfak masrafları için ayrılan 40 tümeni artırmış 65 tümen yapmıştır. Geyhatu Sadreddîn Zencânî'yi vezir tayin etmiştir. Aynı zamanda Sahib-i dîvân da olan Zencânî'den devletin belini düzeltmesi beklenmiştir.³⁸⁸ Bu zat vezirlik yıllarını devletin içinde bulunduğu bu iktisadî buhranı nasıl çözeriz? Sorusuna cevap arayarak geçirecektir.³⁸⁹ Zira uzunca bir müddettir bütçe boşluğu oluşmuş ve hazine sürekli eksilmeye devam etmiştir. Zencânî'nin iktisadî tedbirler almaya çalıştığını ancak aldığı tedbirlerin her zaman hukuka uygun olması gibi bir çizgisinin bulunmadığını kaynaklardan görüyoruz. Onun döneminde bu özensizliğinin sonu liyakatsizliğe sebep olmuş, rüşvet ve iltimas çoğalmıştır. Zira para karşılığı bazı makam ve mevkileri bazı şahıslara atama yoluyla satmıştır. Vergi toplamakla görevlendirilen ancak görevini yerine getirememiş bir kimse olan Celâlüddin Serustanî adlı kişiye 1000 tümen karşılığında salacağını söylemiş, bu durum hukuki

³⁸⁶ Vassaf/Âyetî, *a.g.e.*, s. 151 vd.

³⁸⁷ Vassaf/Âyetî, *a.g.e.*, s. 159 vd; Jahn, *a.g.m.*, s. 277; Petruşevsky, *a.g.e.*, 1366, s. 94 vd.

³⁸⁸ Benâketî, *a.g.e.*, s.444; Ayetî, *a.g.e.*, s. 151.

³⁸⁹ Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s. 160; Aksarayî, *a.g.e.*, s. 167 vd.; Reşidüddin, *a.g.e.*, 2013, s. 180.

bulmadıkları için engellemek isteyen emirler dahi söz geçirememişlerdir.³⁹⁰ Yaptığı usulsüzlüklere rağmen mali durumu iyileştirememiş bunun üzerine de faizciliğe yönelmiştir. Esasen bu durumun altında da bölge mukataasına sahip olan kimselerin hâkimiyetlerinin güçlenmesi ve denetlenememesi yatmaktadır.

Kaynaklardan anladığımız kadarı ile Zencanî de çok tutumlu değildir. Müsrif denmese de oldukça cömert olması esasen hanın tutumuna ayak uydurduğunu göstermesi açısından önemlidir. Onu bu derece cömert kılan şüphesiz ki yerini sağlama alabilmek amacıyla bir servet dağıtmasından ileri gelmektedir. Geyhatu'nun ve Zencanî'nin cömertliği öylesine fazladır ki Geyhatu bir yolculuğu esnasında 40 günde 41 tümeni yakınlarına dağıtırken,³⁹¹ Zencanî ise vezirliğine yakışır olduğunu düşünerek şeyhlere, dervişlere, ilim ve sanat adamlarına oldukça hatırı sayılır bahşişler vermekten kaçınmamıştır. Vezir tahsil dahi edilmemiş gelirler üzerinden dağıtım yapmaktan kaçınmamış, Geyhatu'da bu durum konusunda tedbir alınmasını sağlamadığı gibi israf konusunda hanla yarışmıştır. Ancak vezirin müsrifliği emirler tarafından konu edildiyse de bu ikazlar han tarafından dikkate alınmamıştır.³⁹² Ancak hazinenin boşalması Zencanî'yi çözüm aramaya itmiş, araştırmaları sonucu Çin kökenli olan Çav adlı kâğıt paranın maliyenin kurtuluşu olacağına inanmıştır.

Onun döneminde Fars bölgesi zenginlerinden Cemâlüddin İbrahim b. Şeyh Muhammed Tîbî adlı zatın 692/ 1293 yılında 4 yıl boyunca incû toplama yetkisi karşılığında 1000 tümen (10.000.000 dinar) ödediği bilinmektedir. Zaten bölgede etkin olan Cemâlüddin İbrahim'in nüfuzu bu sayede daha da artmış oldu. 1294 yılı hazine gelirlerine bakıldığında 1800 tümen olduğu kaynaklarca belirtilmektedir. Bu gelirin 700 tümeni Dîvânlara tahsis edilmiştir. Ancak Şiraz ve Bağdat gelirlerinde aksaklık da yaşanınca hazine neredeyse tamamen boşalmıştır.³⁹³

³⁹⁰ Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*,s.153 vd.

³⁹¹ Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*,s. 159 vd.

³⁹² *a.g.e.*,s. 161.

³⁹³ *a.g.e.*,s. 155.

Tüm bunların yanı sıra uluslararası ilişkilerde bir takım girişimlerde bulunulmuştur. Onun döneminde Altın Orda tahtında oturan Toktay Han ile ticaret yollarının açılması yönünde karşılıklı yazışmalar yapılmış ve Kafkas yolu açılmıştır.³⁹⁴ Ancak Anadolu'da katliam ve yağmalar devam etmiş, Türkmen isyanları bastırılmamıştır. Memlûklerle de ilişkilerinin istikrarlı olduğunu söylemek mümkün değildir. Memlûkler genişlemeyi sürdürerek Haçlıların Suriye'deki Akka üssünü ele geçirerek buradaki Latin varlığını yok etmişler ve aynı zaman da Anadolu sınırlarında da istihkâmlar elde etmişlerdir. Bu dönemde artık Yakındoğu'da hatırı sayılı oranda söz sahibi olduklarını söylemek mümkündür. Memlûklar Moğollara Haçlıların ardından cihat anlayışını sürdürerek bu doğrultuda yaklaşıma başlamışlardır.

5.1.Geyhatu'nun Anadolu Seferleri ve Buradaki İktisadî Uygulamalar

Geyhatu, şehzadeliği ve hanlığı dönemlerinde olmak üzere iki kez Anadolu'ya sefere çıkmıştır. Ahmed Teküder ile giriştiği saltanat savaşını kazanarak Han olunca şehzadeler Geyhatu ve Hülacü'yu Anadolu'ya göndermişti. Anadolu gelir açısından İlhanlı maliyesi için önemli bir bölgeydi. Bu sebeple burada sık sık görevli değişikliği olmaktadır. Anadolu Türkmenlerinin de zaman zaman bu tahakküme başkaldırdıkları görülmüştür. Bu iki şehzade de Türkmenleri kontrol altında tutarak tahsil edilmesi gereken vergilerin tahsilini sağlayarak merkeze göndermekle yükümlüydüler. Yanlarında gelirken de 20.000 askerden oluşan bir ordu ile gelmişlerdi ki bu ordunun masrafı da Anadolu'da karşılanacaktı. Vezir Fahreddin Ali gelenlerin ihtiyaçları için erzak tedarikine başlayınca buğdayın tagarı³⁹⁵ 70 dirhemlere ulaşmıştır. Tüm bu masraflar hazine ile karşılanamayınca vezir kendi kişisel servetini kullanmak zorunda kalmıştır. Karahisar'daki hazinesinden aktardığı 400.000 dirhem

³⁹⁴Mengü Timur'un yerine Toktay (1290-1312) geçtiği zaman, karşılıklı olarak elçiler gönderilmiş, mektuplar yazılmış ve tacirlerle ortaklar için yollar tekrar açılmıştı. Yolcuların güvenlik ve rahatı sağlanmıştı. Arran vilayeti araba ve çadırlarla, at ve koyun sürüleriyle dolmuş, uzun bir dönemden sonra bu memleketlerin mal ve nadide eşyası büyük bir rağbet görmüştü. Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*,s.37.

³⁹⁵ Tagar Moğol devri Farsça kaynaklarında yüz men'lik bir ölçü ve erzak / yiyecek olarak iki mana da kullanılmaktadır. Aksarayî, *a.g.e.*,s. 115, dipnot 247. Tagar erzak olarak alınan bir vergidir. 1 Tagar 83,3 kilogramdır. Gâzân Mahmud Han iktisadî reformlarında 1 tagarı 100 Tebriz men'i olarak belirlemiştir. Osman Gazi Özgüdenli, *a.g.e.*, 2009, s. 350.

bir günde Moğollar tarafından tüketilmesi Anadolu'nun içine düştüğü durumu gözler önüne sermesi bakımından önemlidir.³⁹⁶ *Anonim Selçukname*'de de bu durum Moğolların aldığı paralar ve mallar yüzünden Sahip Ata'nın 50 yıllık hayratının burnundan geldiği şeklinde belirtilmektedir. Bu ağır yük sebebiyle ne o ne de halk bir daha rahat yüzü görmemiştir.³⁹⁷ Durum o denli vahimdir ki Moğolların masrafları için ayrılan vergilerin çokluğundan Anadolu halkının yakacak mumu dahi kalmamıştır.³⁹⁸ 686/1285 yılında Anadolu'ya gelen şehzadeler bir yıl kadar Erzincan'da kalmışken 685/1286 yılında şehzade Hülagu, Argun Han'ın emri üzerine İran'a dönmüş, Geyhatu ise beraberindeki askerler ile Sivas, Kayseri ve Aksaray'a gitmiştir. Onun bu harekâtının halkı ne denli tedirgin ettiğini evlerini, yurtlarını terk ederek mağaralara gizlenmelerinden anlamak mümkündür. Ancak durum beklendiği gibi olmamıştır. Fahreddin Ali'nin para tedarik etmesi Geyhatu'nun yağma yapmasının önüne geçmiştir. Böylece Aksaray'da korkulan başa gelmemiş, aksine Geyhatu, haremi ve askerleri ile öyle harcamalar yapmıştır ki esnafı zengin etmişlerdir. Bu zenginliği anlayabilmek için Aksarayî'nin eserinde yıllık vergisi 200.000 dirhem olan Aksaray'ın söz edilen yıl vergisinin 400.000 dirhem olduğunu belirtmesi önem arz etmektedir.³⁹⁹ Ancak genel anlamda Geyhatu'nun 6 yıl burada kalması ordunun ve onun ihtiyaçlarının görülmesi sebebiyle mali sıkıntıları da beraberinde getirmiştir. Sultan Mesud'un Anadolu'daki taht kavgalarından mütevellit Argun Han'a doğru yola çıkmasını fırsat bilen İşraf nazırı Fahreddin ve Emir-i Dad Konya'da usulsüzce para ve mal toplamak için baskı ve şiddete başvurmuş, Moğol görevliler gibi halkı canından bezdirmişlerdir. Geyhatu'nun Konya'ya gelmekte olduğunu duyunca korkarak biri Karamanoğullarına diğeri Eşrefoğulları'na sığınmıştır. Şehzadenin 1286'da Konya'ya gelişi de halk tarafından bu sebeple sevinçle karşılanmıştır.⁴⁰⁰ Bu örnekte görmekteyiz

³⁹⁶ Aksarayî, *a.g.e.*, s. 115.

³⁹⁷ *Anonim Selçukname*, s. 46.

³⁹⁸ Aksarayî, *a.g.e.*, s. 115.

³⁹⁹ Aksarayî, *a.g.e.*, s. 116; Erdem, *a.g.t.*, s.295.

⁴⁰⁰ Turan, *a.g.e.*,2004, s. 605.Vergilerin tahsil edilmesinde güçlük yaşayan sadece İlhanlı Devleti değildi. Altın Orda Devleti'nde de vergi toplamakla görevli başkakarlar şiddete başvurdukları sebebiyle şikâyet edilince çözüm olarak vergi tahsili için iltizam usulüne geçilmiştir. Rus Knezliklerinden mültezimler aracılığı ile vergiler toplanmıştır. Mualla Uydu Yücel, *Altın Orda Devleti*, İstanbul

ki Anadolu'da Moğol baskı ve zulmüne yerli devlet adamlarının baskı ve zulmü de eklenmiş, liyakatsiz atamalar sebebiyle halkın içine düştüğü durum gündün güne zorlaşmıştır. Bu arada Germiyanoğullarında da başkaldırı hareketleri görülmüş, karşı karşıya gelindiğinde bir süre çatışmalar devam ettiyse de Germiyanoğulları geri çekilmişlerdir. Vezir Sahip Ata Moğollardan kaynaklı malimasraflar sebebi ile maddi manevi ağır bir buhran içine düşmüştür ki önce servetini⁴⁰¹ sonrasında da hayatını kaybetmiştir.⁴⁰²

Geyhatu şehzadeligi zamanında yakından tanıma fırsatı bulduğu Anadolu'ya hanlığı döneminde ağırlık vermiştir. Zira Onun Anadolu'dan ayrılmasının peşine Türkmenler Karamanoğulları liderliğinde Ayaklanmaya başlamışlardır. Konya'yı sıkıştırmaya başlayan Türkmenler şehri ele dahi geçirmişlerdir. Aynı dönem Eşrefoğullarında kuzeyden yürümleri Geyhatu'nun kayıtsız kalmasını mümkün kılmamış, bizzat orduyu komuta ederek Anadolu'ya gelmiştir. Onun bu ikinci gelişi neticesinde Moğollar Eşrefoğlu ve Karamanlı pek çok Türkmeni katletmiştir. On binlerce Türkmenin katlinden başka bir o kadarı da esir düşmüştür.⁴⁰³ Ancak bu zorbalık sonucu Anadolu'da geçici sükûnet sağlanmış, Türkmen isyanları Moğollar Anadolu'dan çekilene kadar sürmeye devam etmiştir.

5.2. Geyhatu Devrinde Devletin Mali Durumu ve Uygulamaları

Geyhatu tahta çıktığında ne var ne yoksa askerilere vererek kendini güvence altına almaya çalışmıştır. Hazineyi şahsi iktidar hırsı ile boşaltmaya başlamasını eyaletlerde bulunan emirlerin ve valilerin gelirleri ele geçirmesi hazineye para akışını da engellemiştir. Anadolu seferinin ardından Sadru'd-dîn-i Zencânî'yi vezir tayin etmiş, emirlerine ve şehzadelere de vezirinin emirlerine uyulması hususunda talimat vermiştir. Zencânî'ye oldukça fazla önem gösteren Geyhatu altın elbiseler ve 10.000 sipahiyi hediye etmiş, kendisine Sad'r-i Cihan unvanı vererek Sahib-i dîvânlık

Üniversitesi, Tarih Lisans Programı Ders Kitabı, s. 91; İran'da da Türkmenler başkaların zulmünden şikâyetçi olmuşlardır. Vassaf/Ayefî, *a.g.e.*, s. 363.

⁴⁰¹ *Anonim Selçukname*, s.47.

⁴⁰² Aksarayî, *a.g.e.*, s.115, 116, 119; Turan, *a.g.e.*, 2004, s.607; *Anonim Selçukname*, s.47.

⁴⁰³ *Anonim Selçukname*, s. 60 vd.

makamına getirmiştir. Kardeşini de önemli mevkilere gelmesini sağlamış, vakıflardan ve Beytü'l maldan sorumlu tutmuştur. Tebriz valiliği yanında Kadi'l Kudat olarak da atanmıştır. Geyhatu'nun devlet işlerine gerekli ilgiyi göstermemesi vezirinin iktidar basamaklarında hızla yükselmesine ve servetine servet katmasına sebep olmuştur. Öyle ki Zencanî bırakın emirlerden görüş almayı Geyhatu Han'a dahi görüş almaksızın ülkeyi yönetmeye başlamıştır. Görevden istediği kişiyi alıp istediği kişileri istediği makamlara getirmeye başlamıştır. Geyhatu'nun Anadolu incûlarından sorumlu tuttuğu Taycu ve Hasan'ı da görevden almıştır. Görevden alınan kimseler Zencanî'ye karşı tavır geliştirerek ona düşmanlık etmeye başlamışlardır. Özellikle Taycu ve Hasan'ın bir av esnasında hazinedeki malları kişisel işleri için kullandığıyla ilgili suçlamalarda bulunmuşlardır. Hatta Tebriz'den gelen 80 tümen gelirin 30 tümenine el koyduğunu söylemişlerdir. Ancak eski makamlarını elde etmek isteyen bu iki zatın söylemlerine Geyhatu kulak asmamış, Zencanî'yi bir daha bu tarz suçlamalarla itham edenleri idam edeceğini duyurmuştur. Zencanî'ye bu suçları isnad edenler de suçlamalarından vazgeçip af dileyince idamdan kurtulup affedilmişlerdir.⁴⁰⁴ Bu olaydan daha da güçlenerek çıkan Zencanî'nin yetkileri daha da genişletilmiş, Ab-ı Amûye'den Mısır'a kadarki topraklarının yönetiminde tek söz sahibi kılınmıştır. Maliyenin kötü gidişatını engelleyebilmek için gerekli tedbirleri alma yetkisine de sahip olan vezir Zencânî Argun döneminde alınan tedbirleri örnek almış olacak ki benzer tedbirler alma yoluna gitmiştir. Ancak tüm bu yetkilere rağmen maliyede bir düzelme olmamış aksine bütçe açığı daha da artmıştır. Bunun üzerine Argun dönemindeki emir ve şehzadeler üzerindeki baskı arttırılarak harcamaları kontrol altına alınmaya çalışılmıştır.⁴⁰⁵ Kendisine isnad edilen suçları bertaraf edebilmiş, yerini sağlam tutmak ve destekçi edinebilmek için önemli makamlara tanıdıklarını yerleştirmiş ve hazineyi hesapsızca yakınlarına dağıtmıştır.⁴⁰⁶ İlhanlılarda İncû arazilere sorumlu olarak atanan kimseler bazı imtiyazlara sahip olmuştur. Bu imtiyazları kaldırmış, bu sorumluları azletmiş ve incû araziler imtiyazlarını kaybedince devlet hazinesine bağlanmıştır.⁴⁰⁷ Özellikle Fars

⁴⁰⁴Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*,s. 161 vd.

⁴⁰⁵ *a.g.e.*,s. 163 vd.

⁴⁰⁶ *a.g.e.*,s. 165.

⁴⁰⁷ *a.g.e.*, s. 161 vd.

Eyaleti ve Şiraz devletinin olağanüstü durumlarda başvurduğu gelir kaynaklarındandı. Ancak devletin içinde bulunduğu ekonomik buhran buralarda da etkisini göstermiştir. Buna mukabil hazineye destek olması amacıyla Fars dört yıllığına iltizama verilmiştir (692/1293). Şeyh Cemâleddin Arab⁴⁰⁸ burası için hazineye 100 tümen ödemiş ve Şiraz'a gitmiştir. Bu Fars'ın bir yıllık vergi bedeli kabul edilmiştir. Devletin içinde bulunduğu buhran öyle büyümektedir ki Fars eyaleti İncûları idaresi bu ailede 35 yıla yakın Ebu Sa'îd Bahadır Han döneminin sonuna kadar kalmıştır.⁴⁰⁹ Selefleri döneminde bozulmaya başlayan ekonomi Geyhatu döneminde çöküşe geçmiştir.

Ticarî hayatta istikrarını kaybetmiş, vergi memurları nakit sıkıntısı çekmeye başlamış, nakit dolaşımı olmadığı için toplanması gereken vergiler toplanamamış, Geyhatu Han'ın yaptığı havaleler dahi yerine ulaşamaz hale gelinmiştir. Eyaletlerin ve merkezin iktisadî durumu askerileri de olumsuz etkilemeye başlayınca asker dolayısıyla Han'dan desteğini çekmeye başlamış, bu durumu engellemek ve kötü gidişatı durdurabilem için zaman kazanmak amacıyla vezir Zencanî sermaye sahiplerinden borç alınmasını onaylamıştır. Ancak düzenli bir teşkilatlanma ve sistemli bir teftiş mekanizmasına sahip olmayan İlhanlı maliyesi memurlarını takip edememiş, memurlar kendi ceplerini dolduracak şekilde borç alımı yapmışlardır. Hatta 10 dinar ederi olan malzemeyi iki katına borç alıp bunu 40 dinar olarak kayda geçirmişlerdi. Dîvân memurları da bu eşyanın 10 dinarının 4 dinarını kendilerine alarak kalanı Zencanî'ye aktarıyorlardı. Vezirden ne kadarı hazineye giriyordu bilinmez ancak hazineye aktarılanla borçlanılan meblağ arasında bir uçurum oluşmuştu. Alınan borçlar dahi giderleri karşılamaya yetmemeye başlamıştı. Vezirden dahi iki senelik vezareti döneminde 500 tümen borç alınmıştır.⁴¹⁰ Üstelik hazinenin önceden beri kaynaklarını tüketen bir diğer uygulama da taht değişikliklerinde askere yapılan ödemeler olmuştur. Sık taht değişikliği sırasında ödenen cülus bahşişleri ve

⁴⁰⁸ Gerçek adı Melik Said Cemâleddin İbrahim b. Muhammed et-Tayyibi'dir. Mukataa sahibi olmuş güçlü bir tacirdir. Bu sebeple zaman zaman yolsuzlukla suçlanmış ve Gazan Han döneminde üç sefer yargılanmıştır. Bu sebepten olsa gerek mukataalarını bırakmayı tercih etmiştir. Vassaf, *a.g.e.*,s. 405; Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*,s. 255.

⁴⁰⁹Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*,s. 161 vd.; Spuler, *a.g.e.*,s. 377 vd;

⁴¹⁰Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*,s. 164.

emirlerin desteğini almak için ödenen meblağlar hazineyi yıpratn gideler arasında yerini almıştır.

Esasen bu dönemde Argun Han'ın mali çalışmalar yapan bir departmanı tekrar görevlendirilmiştir. Bu departmanın ana amacı maliye Dîvânıyla para basımını hızlandırarak mevcut darphanelerde para basımını gerçekleştirmektir. Bu amaçla harekete geçerek tüm eyaletlerdeki görevlilere ulaşmışlardır. Gümüş para basmayı hedefleyen maliye her eyaletlerin çok geçmeden gümüş para basılmasını sağlamıştır. Maliye Dîvânı paraların kalite kontrolünü yapmış, paranın metal dağılımını ve kullanılan şablonları düzenlemiş, parada süreklilik sağlayan bir standart oluşturmaya çalışmıştır.⁴¹¹ Tüm bu tedbirler başlangıçta ekonomik canlanmaya sebep olduysa da paranın ayarındaki düşüş engellenememiştir. Esasen yarlıglarda belirtilen paranın 9-10 ayar gümüş ile basılması emrine uyulsaydı bu canlılık daha uzun süre devam edebilirdi. Ancak eyaletlerde ve mahalli idarelerdeki maliye memurlarının sıkı denetlenememesi para basımındaki taleplerin suistimal edilmesine sebep olmuştur. Örneğin 10 dinarda sadece iki dinar oranında gümüşün bulunduğu kalan kısmında bakırın bulunduğu paralar dahi basılmıştır. Bu şekilde paranın ayarında vuku bulan bozulmalar ekonomide ivedilikle kendisini göstermiştir.

5.3. İflastan Kurtulma Çabaları: Çav'ın İlhanlı Devletindeki Serüveni

Geyhatu Han öncesinde vuku bulan taht değişiklikleri, Argun Han dönemindeki yut adlı salgın hastalık ve Memlûklerle mücadeleler sebebiyle bozulan devletin ekonomisi Geyhatu'nun israfları, devletin gerekli şekilde idare edilmemesinden doğan otorite boşluğunun yol açtığı iktisadî dengesizlik ve Sahib-i dîvânın yanlış politikaları gibi sebeplerle daha da kötüleşmiştir.⁴¹²693/1294 yılında devletin yıllık geliri 1800 tûmendir. Bu gelirin 700 tûmeni dîvânlara aktarılmıştır.⁴¹³ Eyaletlerden, mahalli idarelerden gelmesi gereken vergiler de ya gecikmiştir ya da eksik gönderilmiştir. Tüm bu olumsuz durumlar kısa süre de sorunun çözümü için

⁴¹¹Kolbas, *a.g.m.*, s. 278.

⁴¹²Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*,s.151; Aksarayî, *a.g.e.*, s. 136; Spuler,*a.g.e.*, s. 100.

⁴¹³Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*,s.155.

devlet adamlarını arayışa itmiştir. Üstelik Argun Han'ın ölümünden sonra vuku bulan veba salgını da ekonomik olumsuzluklara sebep olan etkenlerden biri olmuş⁴¹⁴, salgın özellikle Diyâr-ı Bekir, Musul, Bağdat ve Horasan'ı etkilemiştir. Netice de bu çöküşü durdurabilmek için çözüm aranmaya başlanmıştır.

Devleti müsriflikleri ile iflasa sürükleyen Geyhatu Han devlet adamlarının önerisi ile buhranlı dönemi atlatabilmek amacıyla kâğıt paraya geçilmesini kabul etmiştir. Bu parayı Zencanî'ye öneren Çin'den gelen İzzeddin Muhammed b. Muzaffer b. Amid'dir. O, Sahib-i divan'ı ikna etmek için "...Kağan'ın vilayetlerinde olduğu gibi İlhanın ülkesinde de çavı kullansınlar [böylece] ona alışveriş yolu açulsun ve zirâat vergisi hazineye girsin ve hiç kimseye hazine kapılarının acısı ve kaybı düşmüş olmasın" gibi sözler sarf etmiş⁴¹⁵ artık mukata gelirlerinden yana sorun yaşamayacağını vurgulamıştır. Netice de vezirin Geyhatu ile görüşmesi üzerine Han da bu konu hakkında Çinli vezir Pulad Çing Sang ile de konuşarak fikrini almıştır. Çinli vezir "Üzerinde pâdişâhın tamgası olup, Hitay'ın tamamında madenî para yerine kullanılan bir kâğıttır, Onun değeri baliştir ve devlet hazinesinde mevcuttur" sözleri ile Çav kâğıt paradan bahsetmiştir. Her ne kadar karşıt görüşler olsa da istişareler sonunda Geyhatu kâğıt para basımına onay vermiştir.⁴¹⁶Çav adlı kâğıt paraya geçilmesi ile hedeflenen para emisyonu⁴¹⁷ ile kısa vadede hedeflenen ülkedeki bütün kıymetli madenleri hazineye sokabilmektir. Çeşitli bölgelere kurulan çavhaneler⁴¹⁸ aracılığı ile Çin parası olan Çav⁴¹⁹ aynen taklit edilerek imal edilmiştir.

⁴¹⁴ Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s.153, 160, 164; el-Ömerî, *a.g.e.*, s. 414; Petruşevsky, *a.g.e.*, 1366, s.94 vd.; Jahn, *a.g.m.*, s. 277.

⁴¹⁵ Vassaf, *a.g.e.*, s. 272.

⁴¹⁶ Emir Şiktur Noyan "Çav memleketlerin bozulmasına ve pâdişâhın adının kötüye çıkmasına, halk ve askerinin dağılmasına sebep olur" diyerek Çav uygulamasının devlete zarar vereceğini ifade etmiştir. Petruşevsky, *a.g.e.*, 1366, s. 88 vd; Reşidüddin Fazlullah, *a.g.e.*, 2013, s.182; Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s.165; Müstevfi, *a.g.e.*, s.601; Ebû'l Ferec, *a.g.e.*, II, s.643 vd; Mîrhând, *a.g.e.*, V, s. 368 vd.; Hândmîr, *a.g.e.*, III, s. 137.

⁴¹⁷ Emisyon kelime olarak yaymak, çıkarmak anlamları taşımaktadır. İktisadî anlamda kullanıldığında ise devlet eliyle kâğıt para çıkarıp, yayımını sağlamak anlamına gelmektedir.

<https://www.mahfiyegilmez.com/2015/03/parasal-buyuklukler-ve-aralarndaki.html>

⁴¹⁸ Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s. 156.

⁴¹⁹ Diğer devletler gibi Çin'de de paranın serüveni bakır para ile başlamıştır. Ancak metal paranın nakliyyede sorun yaratması sonucu Çin para emisyonuna geçerek çözüm üretme yoluna gitmiştir. Çinli tüccarların depozito şeklinde uygulamaya başladıkları busistem devletin de uygulamaya başlaması ile

Hanın unvanı olan Arincin Turcî lakabına ve hanın mührüne de yer verilmiş,⁴²⁰ çavın üzerinde değişiklik yapanların cezalandırılacağı ve ailesi ile birlikte mallarının müsadere edileceği de bildirilmiştir.⁴²¹ Ayrıca kağıt paranın dış ticarete kullanımı sebebiyle oluşabilecek güçlükleri engellemek için kullanımı sınırlar içinde tutulmuş ve yıpranan yırtılan paraların değişimi de mümkün kılınmıştır.⁴²² Sikkelerini çava çevirenlere her 10 dinarda 9 dinarlık kağıt para vermeye başlanmıştır.⁴²³ Ancak kullanılan kâğıt için özellikle bir kalite tercih edilmemiş, piyasadaki bütün kâğıtlar toplatılarak para basımı için ayrılmıştır. Çav için uzun uzadıya düşünülerek hareket edilmemiş zira ihtiyaç olacak kâğıdın temini için bir politika geliştirilmemiştir. Bunun yerine halkın elinde bulunan kâğıtlar gerekli hallerde zorla toplanmış, Çav ihtiyacı dışında kâğıt üretimi yasaklanmıştır.⁴²⁴ Geyhatu'nun onay vermesi üzerine emirleri ve veziri Tebriz'e doğru yola çıkmış (27 Şaban 693/23 Temmuz 1294), vardıklarında ivedilikle Geyhatu'nun yarlığını duyurmuşlardır. 19 Şevval 693/12 Eylül 1294 tarihinde Tebriz'de kullanıma sunulan çav için bir de onu kabullenmeyerek istemeyenlerin yasaya çarptırılacağı hususunda bir ferman çıkarılmıştır.⁴²⁵ Halka kâğıt para çıkarılacağı bilgisi verildikten sonra bir yandan Çav imalatına başlamışlar diğer yandan da kâğıt paranın yaygınlaştırılmasını sağlamak için belirlenen yerlere görevlendirilen emirleri göndermişlerdir. Aynı zaman da pek çok bölge emirlerine

resmîleşmiştir. Böylece devlet kendi depozito makbuzlarını basarak Çinli tüccarlara paralarının karşılığında vermeye başlamıştır. Uygulanan bu yöntemle bu makbuzlar bir ödeme aracına dönüşmüşlerdir. Paralarda ipek iplikler kullanılmış, karşılıkları gümüş olarak verilmiştir. Konu ile ilgili daha kapsamlı bilgi edinebilmek için bkz. J.Ickering, "The History of Paper Money in China", *JAOS*, İng.terc. M. Klaproth Vol. 1, No. 2, Amerika 1844, s. 138; W. Eberhard, *Çin Tarihi*, TTK, Ankara 1995, s. 227 vd.; Catherine Eagleton-Jonathan Williams, *Paranın Tarihi*, T. terc. Fadime Kâhya, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011. Cengiz İmparatorluğunda da kullanımına rastladığımız kâğıt para Mengü Han döneminde kullanılmıştır. Moğollar tarafından ticarî imtiyazlar verilmiş olan Uygurlar Çin ile yapılan ticarî faaliyetlerin etkisi ile kullanmaya başlamışlardır. A. Melek Özyetgin, "Eski Türklerde Ödeme Araçları", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C I, S.1, Ankara 2004, s.97 vd.

⁴²⁰ İbnü'l Fuvatî, *a.g.e.*, s. 287.

⁴²¹ Petruşevsky, *a.g.e.*, 1366, s. 94; Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s. 165 vd.; Jahn, *a.g.m.*, 1942, VI, s. 293 vd.; Mîrhând, *a.g.e.*, V, s. 370; Hândmîr, *a.g.e.*, III, 137-138.

⁴²² Vassaf, *a.g.e.*, s.273; Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s. 166.

⁴²³ Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s. 156 vd.

⁴²⁴ Çav'ın basımı için kullanılan malzemeler, kâğıt paranın özellikleri gibi ayrıntılar para politikası adlı başlıkta daha ayrıntılı olarak aktarılacaktır.

⁴²⁵ Reşîdüddin, *a.g.e.*, 2013, s.183; Benâketî, *a.g.e.*, s. 448; Mîrhând, *a.g.e.*, V, s. 371; Ebû'l Ferec, *a.g.e.*, II, s. 644; W. Barthold, "Geyhatu", *İA*, MEB Yay., İstanbul 1977, IV, 770.

hükümler gönderilerek her şehirde Çavhane kurulması ve buralara ihtiyaç olunan memurların görevlendirilmesi emredilmiştir.⁴²⁶ Çav ile ilgili kuralları belirleyen Çavname hazırlanmış, kâğıt paranın çıkarılma amacı, yararları, beklentiler ve zorunluluklara yer verilmiştir. Oldukça sert yaptırımları olan Çav'ın Tebriz'de imali tamamlanınca şehir dışına dağıtımı yapılmıştır.⁴²⁷ Artık Geyhatu'nun emriyle altın ve gümüş para yerine kâğıt paranın kullanılacağı, buna uymayanların yasaya çarptırılacağı, altın ve gümüşten kullanılabilir malzemelerin bile yapımının yasaklandığı halka duyurulmuştur.

Tebriz'de ağır cezalarla kullanımı mecbur tutmuştu. Ancak kullanımı bir haftadan uzun sürmemiştir zira akabinde şikâyetler başlamış ancak sert tedbirlere karşılaşan halk dükkânlarını kapatıp şehri terk etmişlerdir. Bu dönemde 10 dinar olan atın fiyatının 150 dinara çıktığı görülmüştür. Çünkü kâğıt paraya güven azdır. Kâğıt para imalatı hazineye ekstra yük olmuştur. Şiraz'da Çav'ın imali için 5 tümen harcanmıştır. Bu duruma karşın halk tarafından da tüm baskılara rağmen kabul görmemiştir. Ekmekte fahiş fiyat artışı yaşanmış ve bir dinara kadar yükselmiştir. 1 dinar değerindeki 1 menn ekmeğin fiyatını 30 katına kadar çıkmıştır.⁴²⁸ Kimse Çav karşılığı malını satmak istememiştir. 15 dinar ederi anca olan bir atın sahibi 150 dinar çav karşılığı atını satmak istememiştir. Çav karşılığı ürün satış yapmak istenmediği için halk erzak bulmakta zorlanmıştır. Tebriz'de halk gıda ihtiyaçları için kırsal bölgelere gitmişlerdir. Şehir boşalınca kalanlar eşkiyalık yapmaya başlamıştır ki bu tüccarları ürkütmüş ve kimse Tebriz'e uğramak istememiştir.⁴²⁹ Esasen olası olumsuzluklar için ticareti sürdürmek amaçlı yabancı tüccarlara ellerine geçen çavlara karşılık altın verilmesi kararı alınmış olsa da ticaret merkezlerinden gelen vergilerin azalmış olması buralarda da ticarî hayatın oldukça olumsuz etkilendiğini göstermiştir.⁴³⁰ Durumun böyle olacağını öngörmüş olan Şiktur Noyan hanının

⁴²⁶ Mirhând, *a.g.e.*, V, s.370; Hândmîr, *a.g.e.*, III, s. 137-138; Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*,s.165 vd.; Jahn, *a.g.e.*, 1942, VI, s. 293-294; Özgüdenli, *a.g.e.*, 2009, s.270; Petruşevsky, *a.g.e.*, 1366, s. 94.

⁴²⁷Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*,s.167.

⁴²⁸ Vassaf, *a.g.e.*,s. 264; Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*,s.166.

⁴²⁹ Vassaf, *a.g.e.*, s.273; Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*,s.166; Boyle, *a.g.m.*, s. 375.

⁴³⁰Peter Jackson, "Çav", *Iranian Encyclopedia*, EIr, <http://iranicaonline.org/articles/cav>

kötüye çıkacağını, memleketteki asayişini bozacağını, halkın yerlerini terk edeceğini söyleyerek Geyhatu'yu uyardıysa da kendini dinletememiştir.⁴³¹ Şehzade Gâzân'da bu paranın ekonomiye faydası olmayacağına kanaat getirmiş olacak ki çav imali için Mazenderan'a getirilen malzemeleri yaktırarak rutubeti bahane etmiştir.

Çav uygulaması sırasında halkın çok sıkıntıya düşmesi sonucu bu parayı halkın başına saran kimse olarak İzzeddîn Muzaffer seçilmiştir. Çünkü çav basımında gösterdiği yararlarından dolayı Zencanî ona Amîdü'l-Mülk unvanı vermiştir. Çav uygulaması sebebiyle dükkânını kapatıp şehri terk edenlerden arda kalanlar Cuma vakti ayaklanmış ve Çav'ın hayata geçirilmesine sebep gördükleri İzzeddin Muhammed b. Muzaffer b. Amid ve vezirin kardeşi Kutbuddîn'e suikast düzenlemişler, onların yanlarındakileri katletmişler,⁴³² bu kimseler saldırganları artık altınla yiyecek alınacak sözü vermesi⁴³³ vaadiyle başlarından savmışlardır. Zira kardeşinin canını kurtarmak ve emirlerin de araya girerek çavın ülkenin zararına bir uygulama olduğunu dile getirmeleri üzerine vezir otoritesinin sarsılacağından endişe duysa da Geyhatu Han ile durumu görüşmek zorunda kalmıştır. Bu durum neticesinde Geyhatu geri adım atmış ve Çav kullanımını lağv etmiştir. Hanın verdiği yarlığ ile çav kullanımının iptal süreci başlamıştır.⁴³⁴ Lakin çavdan vazgeçiş çava geçiş kadar hızlı olmamıştır. Muhtemelen çav yerine verilecek gümüş ve altınlardan sebep böyle olmuştur. Piyasada bulunan çav değerinde hazinede altın ve gümüşün olmayışı süreci aksatmıştır.

Geyhatu'nun ölümüyle Zencanî'de vezirlikten azledilmiştir. Hatta Destcirdanî tarafından hazineden 100 tümen meblağında zimmetine para geçirdiği iddia edilmiştir. Bu durumda canını kurtarmak için sabık vezir şehzade Gâzân'ın yanına sığınmıştır.

⁴³¹ Vassaf/Ayetî, a.g.e., s. 165; Reşîdüddin Fazlullah, a.g.e., 2013, s. 182; Petruşevsky, a.g.e., 1366, s. 88 vd.; Jahn, a.g.m., 1942, s.288 vd.; Abû'l Ferec II, a.g.e., s.643 vd.; Mîrhând V, a.g.e.,s.368 vd.; Hândmîr, a.g.e., III, s. 137; Müstevfî, a.g.e., s. 601.

⁴³² Vassaf/Ayetî, a.g.e.,s. 272.

⁴³³ a.g.e.,s.167.

⁴³⁴ W., Barthold, "Geyhatu", *İA*, İstanbul 1977, MEB Yay., MEB Basımevi, IV, s. 770; Petruşevsky, a.g.e., 1366, s. 90.

6. Baydu Han Devri (1295-1295)

Geyhatu Han ve Şehzade Gâzân ile giriştiği taht mücadeleleri ile İlhanlı tarihinde adından söz ettiren Baydu Han İlhanlı Devleti tarihinde iktidarda en kısa süre kalmış İlhanlı hanıdır. Zorla aldığı İlhanlı tahtında yalnızca beş buçuk ay oturabilmiş şehzade Gâzân'ın isyanı sonucu tahtından da canından da olmuştur. Onun bu kısacık hakimiyet dönemi İran'ı kaosa sürüklemiş, entirikalar sonucu neredeyse bir iç savaş yaşanmıştır. Geyhatu Han'ı öldürerek tahta çıkmasını sağlayan emirler bu dönemde eyaletlerin gelirlerini toplama işini kendi uhdelere almışlardır. Horasan dışındaki tüm eyaletlerde gelirleri toplama imtiyazı elde etmişlerdir. Onun bu kısacık hanlık serüveni eyaletlerin emirler arasında parsellenmesiyle merkezileşmeye çabalarının büyük darbe vurmuş, askeri zümrenin tekrar güçlenmesini sağlamıştır. Gücünü devamlı kılma çabasıyla gelirler, idare ve ordu ile alakalı birçok iş Toğaçar'a bırakılmış, Koncukbal, Tudaçu gibi bazı emirler de onu tabi kılınmıştı. Cemâlüddîn Destcerdâni ise Toğaçar'a bağlı olarak gelirlerin idaresinden sorumlu kılınmıştır. Dahası gereksiz yere vilayetlerin teftişi için emirleri görevlendirmiştir.⁴³⁵Bu durum emirler arasında kargaşaya sebep olacak ve konumunu güçlendirme çabası esasen hanlığını tehlikeye attığı bir duruma evrilecektir.

Devletin içinde bulunduğu iktisadî buhrandan kurtulmak için bir takım tedbirler almıştır. Örneğin sabık vezir Zencanî'yi Anadolu mali işlerinden sorumlu kılmıştır. Bu üstünde çok düşünülerek verilmiş bir karar olmasa gerektir. Zira çav uygulamasının ve hazine iflasının ardından önemli bir bölgenin mali kontrolünün verilmiş olması etki altında verilmiş bir karar olabilir. Bu sebeptendir ki Baydu Han'ın aldığı tedbirler devletin ekonomisini düzeltmeye yönelik olmaktan çok günü kurtarmaya yöneliktir. Halefî Gâzân ile mukayese edilince ekonomi ile ilgili asıl tedbirleri Gâzân Han'ın aldığını görmekteyiz. Gâzân Han'da selefi gibi ümeranın desteğini alarak tahtta hak iddiasıyla isyan etmiş ve mücadeleyi kazanmıştır. Geyhatu, Baydu, Gâzân mücadeleleri bize idari yapıdaki bozulmaları, merkezi otoritenin

⁴³⁵ Uyar, *a.g.t.*, 85 vd.; Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*; s.284.

sarsılırken ümeranın güçlendiğini, emirlerin ve noyanların daha etkin hale geldiğini göstermektedir.

7. Yağma ve Talan Kültürünün Siyaset ve Ekonomiye Etkilerinin Değerlendirilmesi

Devletlerin ekonomilerini şüphesiz başa geçen hanlar, yaşanan siyasî gelişmeler, başka devletlerle ilişkiler, savaşlar, ganimetler, anlaşmalar, vergi politikaları, bahşişler, harcamalar gibi pek çok sebep etkilemektedir. Bu bölümde Hülâgû Han'dan Gâzân Han'a kadar istilacı devlet anlayışı ile başa geçen hanların dönemindeki gelişmelerin iktisadî yapıya etkilerinin analizi yapılmaya çalışılmıştır.

Moğolların istilacı anlayışı sebebiyle İlhanlı Devleti kurulduğu ve fethettiği sahada yağma ve talanlarda bulunmuş, şehirlerin yıkılmasına, maddi ve manevi kazanımlarının yok edilmesine sebep olmuşlardır. Bu durum yağma esnasında katledilenlerden kalan nüfusun ise kaçmasına sebep olmuş bu sebeple kırlarda da kentlerde de nüfus azalmıştır. Moğollar Mahmut Yalavaç, Yeh'lü Ch'u-ts'ai, Nasîrüddin Tûsî gibi yerleşik geçmişe sahip kimseleri devlet politikaları geliştirme hususunda sorumlu tutmuş olması geleneksel yerel uygulamaların sürdürüldüğünü göstermektedir. Akabinde yapılan yeniden yapılanma çalışmaları ile bölgelerin tekrar kalkınması amaçlanmıştır. Yapılan şehirleşme çalışmaları sonucu kısmen başarılı olunduysa da tamamının eski ihtişamlı halini aldığını söylememiz mümkün değildir. Merv, Nişabur, Herat, Rey, Hemedan, Meraga gibi gerek tarım anlamında gerekse ticarî anlamda gelir kapısı olan bu kentlerin tahrip edilmesi sonucunda tarım alanları büyük baş hayvancılık yapanların otlak arazileri haline gelmiştir.⁴³⁶ İstilanın maddi açıdan yıkıcı etkisi çevrelerine dahi sıçramış ve tarımsal üretim söz konusu yerlerle sınırlı kalmamış, yakınlarında bulunan başka yerleri de olumsuz etkilemiştir. Bunun dışında devlet adamlarının vergiler üzerinden zenginleşme çabaları, emirlerin isyanları, taht kavgaları ve hatta bölgelerde söz sahibi olan zengin kimselerin zamanla

⁴³⁶ Petuşevski, *a.g.e.*,1960, s.76.

feodalleşmesi mali anlamda gerilemenin amillerinden olmuş bu da devleti yıkılışa götürmeye başlamıştır.

Abaka Han ile başlayan adem-i merkeziyet süreci halefleri döneminde de hızlıca devam etmiştir. Bu dönemde görevlendirdikleri Cüveynî, Sa'du'd-devle gibi devlet adamları bölgelerinde kontrolü sağlayarak devletin nüfuzunu hissettirmişlerdir. Zira uyguladıkları politikalar sayesinde kendilerine verilen bölgelerin gelirlerini artırmışlardır. Bu dönemi baltalayan bir durum ise Argun hanın tahta geçtiğinde dirayetli devlet adamlarını idam ettirmesi olarak kabul edilebilir. Böylece yeteneksiz kişilerin devlet kademelerinde yer bulması kolaylaşmış, iç politikada düşüşün başladığı bir döneme girilmiştir.

Uluslararası ticaretin hacim kazanması sonucunda ülkeye giren altın miktarı artmış, bunun sonucunda da aynî takas usulü zayıflamaya başlamış, nakdî takas önem kazanmıştır. Devlet iktisadında para ekonomisi güç kazanmaya başlamıştır. Devletin gelirlerinin giderlerinin üzerinde olduğu dönem için bu pozitif bir gelişmedir. Ancak devlet adamlarının ekonomiyi olumlu etkileyen uygulamalarını yağma kültürünün zayıflaması, ganimet gelirlerinin azalması, taht kavgaları, hesapsız harcamalar ve merkezden uzak bölgelerde sağlanamayan merkezi otorite ve denetimsizlik sonucu gelir gider dengesi uzun süre korunamamış ve hazine eksiye düşmeye başlamıştır. Vergi sisteminde meydana gelen bozulmalar nedeniyle de devlet talepleri karşılayamaz olmuş, dolayısıyla halk da devletin taleplerini karşılayamaz olmuştur.

Gâzân Han'a kadarki dönemde temel problemlerden biri de kılıç ehli ve kalem ehlinin üstünlük mücadelesi olmuştur. Kılıç ehli göçebe hayatı destekleyerek eski geleneklerine sıkı sıkıya bağlı kalmış olan gruptur ki şehirleşmeye karşı olmaları sebebiyle şehirlilerin vergi miktarlarının arttırılmasını daima desteklemişlerdir. Kalem ehli ise hanların merkezi otoriteyi güçlendirerek ve ziraat ve ticaretin desteklenmesi ile zayıflamayı engelleyebileceklerini düşünen gruptu. İşte istilacı hanlar dönemine birinci grup yani kılıç ehli damgasını vurmuştur. Nitekim bu dönemde devletin kurumsallaşmasına rağmen yağma ve talan faaliyetleri zaman zaman devam etmiştir.

Sınırların genişletmesinin devlet ekonomisine katkısı şüphesiz fazladır. Ancak ele geçirilen yerlerin önceki durumu üzerinden yapılan doğru bir değerlendirme devlete katkısının tespiti açısından önemli olacaktır. Örneğin Bağdat'ın ele geçirilmesiyle İlhanlılarla ekonomisinde değişiklik olmuş mudur bunu konuşabilmek için öncesindeki ekonomik duruma bakmak gerekir ki ekonominin oldukça kötü olduğunu söylemek mümkündür. Öyle ki 640/1242 yılında maaşlarının yetersizliğinden şikâyetçi olan Türk askerlerin varlığını biliyoruz. 643/1245 yılında fiyatların artmaya başladığını 645/1247 yılında ise altın ile alışveriş devrinin sinyalleri verilmiştir. Ancak 12 dirhemin 1 dinara denk geldiği o günlerde halk zararının farkında olacak ki bu sisteme geçişi istememiştir. Devlette ise her 10 dirhemi 10 dinar sayarak bu cinse geçmeye çalışmıştır netice de bir dinar eski dirhem de 12 dirhem olarak işlem görürken yeni dirhem de 10,5 dirhem olarak işlem görmüştür. 643/1245 de 1 kurr⁴³⁷ arpa 5 dinar iken 646/1248 yılına gelindiğinde 1 kurr arpanın 30 dinar olması aşırı soğuklardan kaynaklanmaktadır ki fiyatlardaki yükseliş artmaya devam etmiştir. Ancak Bağdat istilası sonucu elde edilen hazineler konusunda müelliflerin aktardıklarına baktığımızda durumun yönetim bazındaki bozulmalardan ötürü bu denli kötüye gittiği çıkarımında bulunmak mümkündür.

Hülagû'nun sınırları genişletme çalışmaları sebebiyle kurumsallaşmanın yavaş seyretmesi, Abaka Han sonrası başlanan taht kavgaları, rüşvet ve iltimasın artması, Ahmed Han'ın Şahu tepesindeki hazineleri getirtip asker başına 120 dinar dağıtması, Geyhatu Han devrine damga vuran israfın engellenmemesi hazinenin tükenmesine sebep olmuştur. Bu durumdan çıkış yolu olarak görülen Çav uygulaması ise ticarî hayatı durma noktasına getirmiş ve mali durum daha da olumsuz etkilenmiştir. Akabinde olan taht mücadeleleri durumun tuzu biberidir. Çünkü Baydu Han şehzade Gâzân ile mücadelesinde borç almak zorunda kalmış, Gâzân Han ise han olmasının ardından Tebrizli zenginlerden borç almıştır.⁴³⁸ Ayrıca kaynaklardan tespit edilmiştir ki İlhanlı istilası sonucunda köy yerleşimlerinde daralmalar oluşmuştur. Bu durum

⁴³⁷ 1 kurr arpa ortalama 2437 kg, 1 kurr buğday 2925 kg'dır. Hinz, *a.g.e.*, 1990, s.53.

⁴³⁸ Spuler, *a.g.e.*, s. 324 vd.,

doğrudan vergi gelirinde de daralmaya sebebiyet vermiştir. İlhanlı hazinesinin ordu ihtiyaçlarını dahi karşılayamadığı bu dönemde ordu birlikleri, bölgeler arası ticaretin devam etmesi sayesinde varlıklarını devam ettirmişlerdir.⁴³⁹

Hülagû'nun Ermeni Hetum ve Antakya idarecisi Buhemund ile iyi ilişkiler kurması, Ayas limanı üzerinden Doğu Akdeniz ile Trabzon Rum İmparatorluğu ve Doğu Roma ile iyi ilişkiler kurması da Karadeniz'de etkin olarak batıya doğru ticarî açıdan genişlemesini destekler niteliktedir. Ayrıca Ceneviz ve Venedik ile kurduğu iyi ilişkiler neticesinde Tebriz İtalyan tüccarların ticaret yaptığı ve hatta yaşadığı bir ticaret kenti haline gelmiştir. Abaka döneminde de kaynaklar bize ticarî hayatın İlhanlı kentlerinde canlılığını sürdürdüğünü aktarmaktadır. Bu iktisadî gelişmeyi hiç durağanlaşmayan Memlûk-İlhanlı rekabeti zaman zaman perçinlediyse de ciddi bir gerileme yaşatmamıştır. İki yıllık kısa iktidarında Ahmet Teküder'in Memlûk Devleti ile iktisadî ilişkileri dini temellere dayandırarak kurmaya çalıştığını görmekteyiz. Onlarla ticareti güvenli bir zemine oturtma gayesinde olan Teküder çok fazla ilerleme kat edemedi tahtı Argun'a bırakmıştır. Zira onun döneminde hazine karışıklıklar ve kendi cephesini güçlü tutmak için hediye bazında yaptığı harcamalar sebebiyle zayıflamıştır. Argun Han dönemi deyinceyse aklımıza vezir Sad'ud- Devle gelmektedir. Zira o iktisadî ve ticarî hayatı canlandırmak ve dengede tutmak için çalışmalar yapmıştır. Onun döneminde imtiyazları hayli fazla olan ortaklar için kısıtlamalar getirilmiştir.⁴⁴⁰ Ancak ortaklar yağmacılar tarafından yapılan tacizlere karşı korunmuş ve yağmacıların üzerinde sefer düzenlenmiştir. Avrupa'ya siyasî ilişkilerin yanında ticarî ilişkileri de canlı tutmak amacıyla sık sık elçiler gönderildiyse de istediği dönüşleri alamamıştır. Geyhatu zamanı devletin çöküş sürecini başlatan bir dönemdir. Bu dönemde İlhanlı mali hayatı çıkmaza girmiştir ve yanlış iktisadî politikalar uygulanmıştır. Çav uygulaması ve ortaklara devlet hazinesinden borçlanılması, hanın müsrif tutumu gibi etkenler bu politikalar arasındadır. İç politikada hem İktisadî hem siyasî açıdan buhranlar yaşansa da ticarî hayat da çok

⁴³⁹Mustafa Uyar, "İlhanlı Devleti'nin Askeri Teşkilatı", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi*, Ankara 2007, s. 81.

⁴⁴⁰ Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s. 237 vd.

büyük olumsuzluklar yaşanmadığı görülmektedir. Öyle ki Mengü Timur dönemine denk gelen bu süreçte Altın Ordu ile ticarî güvenlik sağlanarak iki devlet arasında ticaret yapılmaya başlanmıştır.⁴⁴¹

Genel olarak değerlendirecek olursak birbirini takip eden düzenli ve sistemli bir iktisadî yükselişin bu dönemde var olduğunu söyleyemeyiz. Bu dönemin çıkış ve inişlerini hanların iktidardaki güçleri belirlemiştir. Taht çekişmeleri yeni yeni gelişip büyüyen devletin köklerine vuran darbeler olmuştur. Bu belirsizlik dönemleri iktisadî açıdan devleti olumsuz etkilese de vergi gelirleri sayesinde devletin ciddi anlamda İktisadî açıdan çöküş yaşamadığını görmekteyiz. Geyhatu Han döneminin olumsuzlukları ise ardından tahta çıkan Gâzân Han'ın vizyonu sayesinde defedilmiş bu sayede devletin ömrü elli yıl kadar daha uzamıştır.

⁴⁴¹Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s. 51.

İKİNCİ BÖLÜM

İKTİSADİ YAPIYI GÜÇLENDİRME VE GELİŞTİRME SÜRECİNDE DEVLET SİYASETİ

1. Gâzân Han Devri (1295-1304)

Argun Han'ın en büyük oğlu olan Gâzân'ın annesi Durban kabilesi bitigçisinin en küçük kızı olan Kultak Hatun'dur. 29 Rebiülevvel 670/1272 tarihinde dünyaya gelen şehzade Gâzân'ın,⁴⁴² Abaka Han yanında kalmasını istemiş ve 673/1274-5 yılından itibaren Bulugan Hatun'a emanet edilerek dedesinin sorumluluğuna girmiştir. Böylece Abaka Han'ın da eğitimiyle yakından ilgilendiği şehzade Gâzân'a iyi bir eğitim vermesi için Çinli ilim adamı Barak Bahşi görevlendirilmiştir. Abaka Han'ın ölümünden bir süre sonra babası Argun, han olunca oğlu Gâzân'ı kendi yerine Horasan'da vekil olarak bırakmıştır. Horasan tüm zenginliği ile Gâzân'a bırakılırken babasının oradaki hazinesi de ona kalmıştır. Bunun yanında Argun Han oğluna büyük bir ordu da bırakarak merkeze gitmiştir. Bir müddet sonra ona çocukluğundan beri bakan Bulugan Hatun da vefat edince onun hazineleri de Argun Han'ın fermanı ile şehzade Gâzân'a geçmiştir.⁴⁴³ Bulugan Hatunun hazinelerinin hiç de azımsanamayacak miktarda olduğunu burada belirtmek gerekir. Reşîdüddin onun hazinesini görenlerin "*bunun gibi bir hazineye kimse sahip olmamıştır. O kadar çok mücevherler ve ağır lallar bulunuyordu ki anlatmak mümkün değildi*" diye methettiklerini aktarmaktadır.⁴⁴⁴

Argun Han döneminde isyan eden Emir Nevruz Gâzân döneminde devlete bağlılığını tekrar bildirerek barışmak istemiştir. Yanına Emir Nevruz gibi bir desteği de alan şehzade Gâzân, Nevruz'u Baydu'ya elçi olarak göndermiştir. Babasının eşi Despina Hatun'un etkisi ile Hıristiyanlığa ilgi duyduğu bir dönem olduysa da

⁴⁴² Reşîdüddin Fazlullâh, *a.g.e.*, 2013, s. 188 vd.

⁴⁴³ Esasen bu hazineyi Gâzân Han'a bırakan Abaka Han'dır. Bulugan Hatun'un ölümünün ardından onun hazinesinin şehzade Gazan'a bırakılmasını vasiyet etmiş, Argun Han da bu vasiyete riayet ederek istisna birkaç küçük parça aldıktan sonra hazinenin mühürlenerek şehzade Gâzân'a bırakılmasını buyurmuştur Benâketî, *a.g.e.*, 1348, s.450.

⁴⁴⁴ Reşîdüddin Fazlullâh, *a.g.e.*, 2013, s. 195.

Budizm'e olan inancına baplılığını sürdürmüş, ancak diğer yandan Emir Nevruz'un telkinleri sonuç vermiş ve Elburuz'da bulunan Lar Vadisi'nde Müslüman olarak Mahmud adını almıştır.⁴⁴⁵ Şehzade Gâzân, Müslüman olmasının ardından yaklaşık 12 tümen asker ile Azerbaycan'a yürüyerek Baydu Han'a karşı isyan etmiş, hakkı olduğunu düşündüğü İlhanlı tahtını ele geçirmiştir. Kendi hazinesinde ne kadar nakit varsa tamamını askerini desteklemekte kullanmıştır. Baydu kaçmaya çalıştıysa da yakalanarak malum olduğu üzere idam edilmiştir. Böylece şehzade Gâzân'ın han olmasıyla babasından sonra meydana gelen fetret devri sona ermiştir. Bir süredir vuku bulan taht kavgaları da bu sayede bitmiş ve karışıklık dönemi sona ermiştir.

İleri görüşlüğünün yanında cömerttir ve malını halkı ile paylaşmaktan geri durmamıştır. Öyle ki her gün hazineden halkı ile paylaşılmak için 10 ila 20 bin dinar para ayrılmasını ve giysiler dağıtılmasını buyurmuştur. Ucan'da yönetici ve emir sınıfı ile birlikte halka 300 tümen nakit yanında elbiseler, altın kemerler dağıttığı kaynaklarda geçmektedir.⁴⁴⁶

Onun döneminde Kaydu'nun vefatıyla Ögedaylıların Çağatay ulusu üzerindeki baskısı son bulmuştur. Üstlerindeki baskı yok olunca Çağataylılar tekrar toparlanmaya başlamış, bu sırada şehzade Gâzân'da 694/1295 yılında İlhanlı tahtına oturmuştur. Çağataylıların Horasan'da akınlar yaptığını işitmiş, emir Nevruz ile Şehzade Suka'yı bölgeye göndermiştir. Gâzân Han döneminde Horasan ile çok ilgilenilmediyse de önemli tedbirler alınmıştır. Kardeşi Olcaytu'yu bölgede güvenliği sağlaması için görevlendirmiş ve Çağatay ulusu üzerine sistemli akınlar yapılmaya başlanmıştır.(695/1296) Ancak Gâzân'a yapılan suikastlar ve Memlûk mücadelesinin devamından dolayı geçici süre ile bu akınlar durdurulmuştur. Çok geçmeden Çağataylılar tekrar Horasan civarında faaliyetlerde bulunmaya başlamışlardır. Gâzân Han'ın dış siyasette bir süredir batı seferleri ile meşgul olması, ülkenin doğu

⁴⁴⁵W. Barthold, "Gâzân", *IA*, C. IV, İstanbul, 1978, s. 729; Spuler, *a.g.e.*, s. 106; Allsen Melville'in görüşünü destekleyerek tek etkinin Nevruz değil aynı zamanda Moğol ordusu ve İran'daki seçkin sınıfın çoktan Müslüman olmuş olmasının da olduğunu belirtir. Allsen, *a.g.e.*, 2001, s. 31; Charles Melville, "Padshah-ı İslam: The Conversion of Sultan Mahmud Ghazan Khan, *Pembroke Papers 1*, 1990, s. 167.

⁴⁴⁶Reşidüddin/Jahn, *a.g.e.*, s.185 vd.

bölgesinin ihmal edilmesine yol açmış, bu durum ülkenin doğusunda İlhanlı hâkimiyetinin sarsıntıya uğramasına sebep olmuştur. Belh ve Sistân'da hüküm süren Neküderîlerin⁴⁴⁷ hâkimi olarak görünen ve Çağataylılar'dan Duva'nın oğlu Kutluk Hoca, İlhanlıların yönetim zafiyetinden yararlanarak 10 bin kişilik bir ordu ile Kirmân üzerinden Fars'a girmiş ve orada bulunan Timur Bukâ emrindeki Moğol garnizonunu bozguna uğratarak 699/1300 yılında Şîrâz şehrini yağma ve talan etmişler, aynı muameleye Şîrâz'ın ardından Kâzerûn'da da devam etmişlerdir.⁴⁴⁸ Farstaki bu karışıklık ilk kez değildir. Karışıklıklar geçmişten beri Şirazlı yerel idarecilerle olan sorunları artırmış, onlarda merkeze vergi vermemeye çalışmışlardır. Şiraz'ın vergi gelirleri düşünülünce gerek bölgedeki yağma talan hareketleri gerek vergilerin aksaması ekonomiyi olumsuz etkilemiştir. Esasen bu durum pek çok yerde görülmekteydi ancak Fars daha ön plana çıkmıştır. Gâzân Han Baydu ile mücadelesinde yaptığı anlaşma gereği (694/1294-5) Şiraz'daki bir miktar toprağı kendi idaresine almıştı. Buraya bu sebeple vergi tahsildarları göndermiş, ancak Sa'îd Cemaleddin tarafından hakaret edilen tahsildarlar 100 tümenlik vergiyi de tahsil edememişlerdir. Bu muameleyi unutmayan Gâzân Han tahta çıktığında Şiraz idarecilerinin davranışlarından ötürü buradaki uygulamaların esnetilmesine izin vermemiştir.

Devletin başına geçtiğinde iç ve dış ilişkileri oldukça yıpranmış bir devleti devralmıştı. İstikrarsızlığın hâkim olduğu, halkın isyanlar sebebiyle çok zarara uğradığı ve güvenin zedelendiği, hazinenin boşaldığı, halkın vergiler altında ezilmesinin ötesinde vergi memurlarının zulmü sebebiyle zor günler geçirdiği bir dönemde ilhan olan. Gâzân Han tahta bu vaziyette çıkmış sonraki iki yıl iktisadî durumu rahatlatılabilmek için çalışmalar yapmış, hazine bu çalışmalarla ancak biraz rahatlamıştır. Öngörülü⁴⁴⁹ ve çalışkan bir karaktere sahip olan Gâzân Han devleti iflastan kurtarabilmek için gece gündüz çalışmıştır. Hatta planlanan düzenlemelerin

⁴⁴⁷ Neküderîler hakkında daha kapsamlı bilgi için bkz. John A. Boyle, *The Mongols of Afghanistan*, Moutan/Co, 1962.; Ömer Subaşı, "Moğol Neküderîlerin Kökeni ve Faaliyetleri", *Bellekten* 83(2019): s.853-886.

⁴⁴⁸ Reşîdüddin Fazlullâh, *a.g.e.*,2013, s.119; Spuler, *a.g.e.*, s.116.

⁴⁴⁹ Daha önce bahsettiğimiz Çav mevzuu ile ilgili tutumundan anlaşılmaktadır.

taslağını dahi kendisi hazırlamıştır. Yaptığı çalışmalarda iktisadî istikrarı temel almış, yaptığı düzenlemeleri de istikrar merkezli hazırlamıştır.

Tahta çıkarmasıyla bir takım reform hareketlerine girişen Gâzân Han'ın fikir babası Reşîdüddin Fazlullah olmuştur. Yapacağı reformlar için ihtiyacı olan kaynağı da tüccarların ticaret üzerinden getirdikleri gelirleri kullanarak temin etmiştir. Ülkenin içinde bulunduğu iktisadî buhranın farkında olan ve bayrağı bu şekliyle devralan Gâzân Han bozulan asayişî düzenleyerek ülkesinin sükûnetini sağlayarak işe koyulmuştur. Yapacağı reformlar öncesi ülkede düzeni ve asayişî bozarak kaidelere uymayanlar ile ilgili düzenlemelere gitmiştir. Halktan zorla vergi alanlar, halka yetkilerini kullanarak zulmedenler ivedilikle cezalandırılmış, halkın nefes alması sağlanarak reformlara hazır hale gelmesi amaçlanmıştır.

695/1296 yılında Fars eyaletine vergi tahsildarı olarak Emir Hûrkudâk'ı göndermiştir. Merkezi otoritesini burada hissettirmek için çalışan Gâzân Han gönderdiği ferman ile Sa'îd Cemaleddin'in huzura gelmesini istemiştir. Cemaleddin muhtemelen geçmişte yaptıklarından dolayı Şîrâz hâkimiyetini kaybetme endişesi ile karşı karşıya olduğunun farkında olmuştur. Bu sebeple Gâzân Han'ın huzuruna hazırlıklı çıkmıştır. Değerli ve eşi benzeri olmayan hediyeler ile amacına ulaşarak tekrar iki yıllığına Şîrâz'da incû toprakların idaresini almayı başarmıştır. Bununla beraber rakibi İzzüddîn Muzaffer'i saf dışı bırakarak olası bir riski de ortadan kaldırmıştır.⁴⁵⁰

697/1298 senesinde Fars eyaletinin mültezimi olan Melik Sa'îd Cemaleddin kontrolünde olan bölgelerin iktisadî hesaplarını denetlenmesi için Tebriz'e çağırılmış, yapılan incelemeler sonucunda hesaplarda 514 tümenlik (5.140.000 dinar) tutarsızlık tespit edilmiştir. Bu miktarı Sa'îd Cemaleddin'in zimmetine geçirdiği ile ilgili dedikoduların yapılmış olması yargılanmasının önünü açmış ve zimmetine geçirdiği

⁴⁵⁰ Reşîdüddin Fazlullâh, *a.g.e.*, 2013, s. 262; Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 186. Vassaf İzzüddîn Muzaffer'in melik Cemaleddin'i kıskandığını ileri sürmektedir. Vassaf, *a.g.e.*, s.320, 334; Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s. 202 vd.

tespit edilen 45 tümenin geri ödemesi kararlaştırılmıştır. Bu sebepten olacak ki Melik Cemaleddin sonraki yılın mukataasını almak istememiştir.⁴⁵¹ Aynı yıl şiraz ve çevresi için üç yıllığına 1000 tümen olarak belirlenen vergi miktarı toplanırken halka kötü muamele yapılmasın diye Melik Muazzam şerefddin Simnn görevlendirilmiştir.⁴⁵² Ancak Fars eyaletinde vuku bulan salgın hastalık ve kıtlık sebebiyle halkın geçim sıkıntısı içerisine düşmüş olması da bu duruma etki etmiş, bir de üstüne tahsildarların gereğinden fazla vergi taleplerinin baskısı sonucu ancak 100 tümen toplanabilmiştir.

Vezir Zencanî'nin katlinde sonra Gzn Han'ın çift vezirlik sistemi uygulayarak devlet işlerini ikiye ayırdığını görmekteyiz. Bu makamı Saadeddn Sâvecî ve Reşîdüddin Fazlullah arasında pay etmiştir. şehzadeligi döneminde hiçbir fedakrlıktan kaçınmayarak kendisinin güvenini kazanan Saadeddn Sâvecî'yi sadakatinden dolayı her daim mkfatlandırmıştır. Zira şehzadeligi döneminde Sâvecî'ye Horasan, Kumis, Rey, Mazenderan bölgeleri ikta olarak verilmiştir. Ayrıca ordunun tagarından ve hazineden sorumlu da tutulmuş, ilerleyen dönemde ise vergilerden sorumlu dîvân reisi yapılarak görev ve yetkileri artırılmıştır.⁴⁵³ Bu istikrarını şehzade Gzn'ın han olması ile de sürdürerek 1298 yılında vezir olmuştur. Sâvecî'ye yardımcı olarak ise Reşîdüddin Fazlullah atanmıştır. Ancak burada kastedilen yardımcılık esasen yetkileri ayrılmış bir vezir statüsündedir. Böylece ift vezirlik sistemi başlamıştır. Bu iki vezirin sorumluluk alanlarına baktığımızda mali işlerden Sâvecî yetkin kılınmış, Reşîdüddin ise kanun işlerinin sorumlusu olarak görevlendirilmiştir. Yine de Gzn Han mali kararlarda son sözü söyleme yetkisini Emir Nevruz'a bırakmıştır. Sâvecî'nin icraatlarına baktığımızda kısa sürede saray giderlerinde tasarrufu sağlayarak devlet btcesini iyileştirmeye yönelik adımlar attığını görmekteyiz. Altamganın da sahibi olan vezirin bu yükselişi kaçınılmaz olarak pek çok bürokrati rahatsız etmiştir. Bu bürokratlardan bir grup vezirlerin usulszlklerinden, gereksiz harcamalarından bahsederek şikâyette bulunmuş ve

⁴⁵¹ Vassaf/Ayet, *a.g.e.*,s. 203 vd.; zgdenli, *a.g.e.*,s. 186.

⁴⁵² Vassaf, *a.g.e.*, s. 348 vd.; Vassaf/Ayet, *a.g.e.*, s.210 vd.

⁴⁵³ Ankhbayar Danuu; *lhanlı Devleti'nde Vezaret*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilgiler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 2016, s. 271.

azillerini istemişlerdir. Ancak Gâzân Han'ın Sâvecî'ye inancı sarsılacak türden değildir ve bu suçlamalarda bulunanlardan Şeyh Mahmud –onu Bûlûgan Hatun himaye etmektedir- dışında adı geçen herkesi infaz ettirmiştir.⁴⁵⁴ Daha sonra bahsedeceğimiz üzere Sâvecî ve Fazlullah Gâzân Han'ın tahtta kaldığı süre boyunca görevlerini sürdürmüşlerdir. Hatta Sâvecî Olcaytu Han Döneminde Gâzân Han'ın reformlarının yürütülmesinden sorumlu tutulmuştur.

İktisadî hayata verdiği önemden sık sık bahsedeceğimiz Gâzân Han ticarî hayatın ekonomi üzerindeki etkilerinin farkında olması sebebiyle yolların güvenliğini sağlamakla da yakından ilgilenmiş ve özellikle İtalyan şehir devletleri ile ticarî anlaşmalar yapmıştır. Tebriz'de bazı imtiyazlara sahip olan konsoloslar aracılığı ile yapılan bu anlaşmalardan Venedik ile yapılabildiğine göre Venedikli tüccarlar İran'da özgürce dolaşabilirken gümrük ve yol vergisi dışındaki diğer her türlü vergiden de muaf kılınmışlardır. Yine aynı şekilde Cenovalılar da dönemin tüccar devletlerinden biriydi ve onlarla da ticarî ilişkilere oldukça önem verilmiştir.

Şehzade Olcaytu'nun kendine veliyaht olarak bıraktığını dile getirdiği fermanı yazdırdıktan bir süre sonra 703/1304 yılında Pişkele mevkiinde vefat etmiştir.⁴⁵⁵

1.2.Gâzân Han'ın Dinî Tercihinin İktisadî Hayata Yansımaları

Gâzân Han'ın çocukluğunu dedesi Abaka Han'ın kontrolünde geçirdiğini daha önce belirtmiştik. Dolayısıyla eğitimiyle de dedesi ilgilenmiş, beş yaşındayken gerek ilmi eğitimi gerekse dini eğitimi için Hıтайlı Budist bir dia adamı olan Barak Bahşi isimli bir eğitmen görevlendirilmiştir. Bu eğitimler esnasında iyi bir Budist eğitimi almıştır. Ancak Dedesinin Despina adlı Hrsitiyan eşi vasıtasıyla da Hristiyanlığı yakından tanıma fırsatı yakalamıştır. Ancak kaynaklar Gâzân'ın Budizm'e koyu bir bağlılığı olduğunu aktarmaktadır. On yaşındayken ise Türkiye Selçuklu Devleti sultanı Rükneddin'in kızı olan üvey annesi Selçuk Hatun'un ordusuna katılarak İslam'la tanışmıştır⁴⁵⁶. Bu tanışmadan yıllar sonra şehzadeligi döneminde Horasan'da valilik

⁴⁵⁴ Reşidüddin, *a.g.e.*, 2013, s. 285.

⁴⁵⁵ Benâketî, *a.g.e.*, 1348, 470; Spuler, *a.g.e.*, s.117

⁴⁵⁶ Akkuş, *a.g.t.*, s. 172 vd.

yaparken emir Nevruz onu İslamiyet'e davet etmiştir. Böylece emir ile şehzade arasında İslamiyet ile ilgili sohbetler başlamış ve birkaç ay sonra 2 Şaban 694/ 17 Haziran 1295 tarihinde kendisi Müslüman olmuş ve devletinin de dininin bundan böyle İslamiyet olduğunu duyurmuştur.⁴⁵⁷

İlhanlı Devleti'nin İslamlaşması sadece dini bir reform değildir. Bu değişim pek çok açıdan devleti etkilemiştir. Devletin bütün kurumları ile siyasi, sosyal ve idari açıdan bir dönüşüm sürecini başlatmıştır.⁴⁵⁸ Değişimin etkilediği bir diğer mekanizma ise ekonomidir. İktisadi açıdan da devletin politikası değişmiştir. Müslümanlar üzerinde daha ılımlı uygulamalar yapılmış, gayrimüslimler ise azınlık konumuna düşmüşlerdir.

Bu İslamlaşma Ahmed Han dönemindekinden farklıdır. Zira o beraberinde 100.000 Moğol askeri ile birlikte Müslüman olmuştur. Ancak Gâzân Han'ın Müslüman olması ile devletin resmi dini değişmiştir. 1295'in 19 Ekimi'nde çıkarttığı bir ferman ile İslam memleketlerinde –ki başı Tebriz ve Bağdat çekmektedir- Budist tapınakları, kiliseler ve havraların tahrip edilmesi emrini vermiştir.⁴⁵⁹ Onun bu tavrı çok geçmeden halk tarafından da benimsenmiş ve Müslümanlar gayrimüslümlere kötü muameleye başlamışlardır. Zira alınan kararlar arasında gayrimüslimin müslümandan ayrılması için kılık kıyafette belirleyici unsurlara da yer verilmiştir. Örneğin Hristiyanların zünnar kemeri⁴⁶⁰ takmaları zorunlu kılınmıştır. 698/129 tarihinde çıkarılan yarlığ ile ticarete meşru kazanç sayılan %20 üzerinde kar yapma ve bu karın üzerinde borç almak ve vermek yasaklanmıştır.⁴⁶¹ Ayrıca 699/1299-1300 senesinde bir yarlığ çıkarmış ve bu yarlığ ile sadaka paralarının kimsenin tekelinde kalmaması için düzenli şekilde toplanmasını emretmiştir. Bunun dışında hemen hemen aynı

⁴⁵⁷ *a.g.t.*, s. 174.

⁴⁵⁸ *a.g.t.*, s. 176.

⁴⁵⁹ Vassaf, *a.g.e.*, s. 273; Vassaf/Âyeti, *a.g.e.*, s.182; Kazvîni, *a.g.e.*, 2018, s. 602; Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 109; Ebû'l-Ferec, II, *a.g.e.*, s. 656 vd.

⁴⁶⁰ Gayrı müslimlerin dinî alâmetleri olarak takmakla yükümlü kılındıkları kuşak veya kemerdir. İlk kez Maramma adlı bir patrik tarafından Hristiyan din adamlarına zorunlu koşulan zünnarın İslam topraklarında kullanım zamanı ile ilgili çeşitli rivayetler mevcuttur. Y. Şevki Yavuz, "Zünnar", *TDVİA*, C. 44, s. 572.

⁴⁶¹ Akkuş, *a.g.t.*, s.177; Reşîdüddin/Jahn, *a.g.e.*, s.321.

tarikhlerde 700/1300-01 senesinde 20 tümen (200.000 dinar) miktarında vergi toplanmasını bu verginin zekât karşılığında alınmasını zorunlu kılmıştır. Başkentten toplanacak olan bu para ile fakir fukaranı ihtiyaçları düzenli olarak giderilmesini buyurmuştur. Bu şekilde düzenli aralıklarla artırılan ve toplanan zekât geliri ile zengin ve fakir arasındaki uçurum kısmen de olsa engellenmek istenmiştir.⁴⁶² Ancak kaynaklardan tespitimize göre İslam dışındaki diğer dinlere uygulanan bu politika sürekli olmamıştır. Bunu gayrimüslimlerden alınan cizye vergisinin 1297’de kaldırılmasından anlayabiliriz. Bu girişimi pek çok alanda reform yapan Gzn Han’ın mezhepler arasında kurmaya çalıştığı denge politikasını dinler arasında da kurmaya çalıştığı yönünde değerlendirebiliriz. Ancak ortak lk, ortak din gibi değerlerin söz konusu olduğu topluluğa ayrıcalık göstermesi de yaşamın doğal bir sonucudur ki bu dönemde Müslümanlar ticarî hayatta ayrıcalıklı ve biraz üstün olmuşlardır değerlendirmesini yapmak yanlış olmayacaktır. Ayrıca İlhanlıların Müslüman olmalarını Altın Orda Devleti açaşından değerlendirmek gerekirse Gzn Han döneminde dengeler tersine dnmştir. Budist Tokta Han’ın 1303 yılında elçilerini göndererek Azerbaycan’ın Cengiz yasasına göre ikiye bölünmesi talebinin aksi halde savaşa hazır olduklarını iletteği tehdide dönüşen sözlerine rağmen Gzn Han geri adım atmamıř⁴⁶³ ve Altın Orda Devleti İlhanlı Devleti üzerinden müslim-gayrimüslim farklılığını artık politik olarak uluslararası ilişkilerde kullanamayacağı bir döneme girmiştir. Zira Gzn Han ile birlikte Memlûk İlhanlı mücadelesi dini kimliğinden sıyrılarak tamamen siyasi bir boyuta evrilmiştir. Ancak bu Gzn Han’ın dini kimliğini kullanmadığı anlamına gelmemektedir. Onun tabanın desteğini almaya çalıştığını söyleyebiliriz. Öyle ki Gzn Han yapacağı seferler için İslam limlerinden fetva almış, mücadelesini böylece meşrulaştırmıştır. Suriye Seferleri esnasında da ele geiriln yerlerde yağma ve talana müsaade vermemesi ve Memlûk Sultanına gönderdiği elçilerle yıllık vergi vermek yükümlülüğü ile kendilerine tabi olmaların talep etmesi ilişkileri yumuşatmak ve ticarî barışı da sağlamak için yaptığı girişimlerdir. Ancak Gzn Han’ın bütün ılımlı girişimlerine rağmen sonuç tahmin

⁴⁶² Vassaf/Ayeti, *a.g.e.*,s. 389 vd.; zgdenli, *a.g.e.*, s. 262; Akkuş, *a.g.t.*,s. 178.

⁴⁶³ Vassaf/Ayeti, *a.g.e.*,s. 240 vd.;

edildiği gibi olmuş ve taraflar tekrar karşı karşıya geldiyse de bu kez İlhanlı ordusu hezimete uğramış ve bir müddet sonra da Gâzân Han vefat etmiştir. Müslüman devletlerle ilişkiler bu durumdayken gayrimüslim Ermeni Krallığı cizye vergisini ödememeye çalışmış, Doğu Roma ise Memlûk- İlhanlı mücadelesinde tarafsızlığını bildirmiştir.⁴⁶⁴

Gâzân Han döneminde eskiden beri uygulana gelen faiz ile borç verme ve tefecilik yasaklanmıştır. Özellikle Abaka Han döneminde hemen her bürokrat faiz ile iş yapar olmuştur. Halkı oldukça rahatlatan bu yasak, borç verenlerin eleştirilerine maruz kalınca Gâzân Han esasen faizin zaten yasal olduğunu, onu yasaklayanın Allah olduğunu, kendisinin de bu emri yerine getirdiğini dile getirmiştir.⁴⁶⁵

Gâzân Han ile birlikte devletin de dini değişmiş bunun doğal bir sonucu olarak da bir zaman sonra ideolojisinde de değişimler meydana gelmiştir. Attığı adımlarda dini referans aldığı fermalarında sıklıkla yer verdiği ayet ve hadislerden anlamak mümkündür. Onun dini yansımalarını daha adaletli bir devlet düzeni sağlayabilmek için yaptığı iktisadî reformlarında da görebiliriz. Ancak tamamen dini kimliğini baz alarak hareket ettiği gibi genel bir yargı bildirmek yerine dini bakış açısının etkilerinin devlet yönetimine yansımaları olmuştur demek daha doğru olacaktır.

1.3. Mali Tedbirler Kapsamında Anadolu'nun Dört Mali Bölgeye Ayrılması

Gâzân Han, tüm egemenlik alanında olduğu gibi Anadolu'daki iktisadî hayatı da idari anlamda düzenlemiştir. İdari anlamda atamalar yapmış ve daha önce en fazlaiki kısma ayrılarak idare edilmesini uygun gördükleri Anadolu'yu Gâzân Han dört mali bölgeye ayırmıştır. Bu dört bölgeye de ayrı ayrı görevlendirmeler yapmıştır. Yeni atamalar ile istismar edilmiş mali sistemdeki bozulmaların önüne geçmek için birtakım tedbirler alınması hedeflenmiştir. Sahib-i dîvânlık makamı Cemaleddin

⁴⁶⁴ Akkuş, *a.g.t.*, s. 190 vd.

⁴⁶⁵ Şahin, *a.g.m.*, s. 217.

Destcerdanî'ye,⁴⁶⁶ vezirlik makamı Cemaleddin Mehmet'e emanet edilirken, naiplik ile Kemaleddin Tiflisî, istifa makamı sorumlusu olarak ise Şerefeddin Osman yetkilendirilmiştir.⁴⁶⁷Görevliler yıllık 240 bin tuman vergi toplayacaklarını taahhüt etmişlerdir. Yapılan taksimata göre Amasya, Samsun kıyıları ve Aksaray'a kadarki yerler Kemaleddin Tiflisî'ye, Niğde ve Kırşehir'i kapsayan bölge Şerefeddin Osman'a, Kastamonu sahillerinden Konya'ya kadarki yerler Mu'ineddin Mehmed Bey'e,⁴⁶⁸ Sivas dâhil bütün Danişmendiye bölgesi Cemaleddin Mehmed Bey'e iltizam edilmiştir.⁴⁶⁹ Her bir bölgenin emiri Emirşah'ın dönemindeki 60'ar tümen iltizam eklenmiş, görevlilerde 6.000.000 akçe vergileri iltizamla ödemenin yanında yıllık 600.000 dirhem daha ödeme yapmayı taahhüt etmişlerdir. Bu uygulama ile İlhanlı hazinesine Anadolu'dan 240 tümen/ 2.400.000 dinarın girmesi amaçlanmaktaydı. Kaynaklarda bu rakamı hangi kriterleri bazalarak belirledikleri ile ilgili bir bilgi mevcut değildir. Muhtemelen kullanılabilir tarım alanları, devletin olası ticaret hacmi ve daha önce toplanmış vergi miktarları değerlendirilmiş olmalıdır. Oysa geniş tarım alanlarına sahip olunması ve uluslararası ticarete söz sahibi olunması halkın topraklarını terk ettiği, Anadolu'nun Moğollara karşı Türkmen isyanları ile sürekli kargaşa halinde olması ve önceki vergilerin cebir kullanılarak toplanması göz ardı edilmiştir ki söz konusu meblağ toplanamamıştır. Zira yalnızca belirlenen vergiler değil ayrıca mültezimlerin, askerlerin, memurların masrafları, Moğol han ve

⁴⁶⁶ Onunda akibeti diğerlerinden farklı olmamış, 27 Ekim 1296 senesinde cezalandırılmıştır. Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s. 187.

⁴⁶⁷Aksarayî, *a.g.e.*, s. 168; Vassaf, *a.g.e.*, s. 298; Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s. 184. Vergiler toplanamadığı için maaşlar da ödenememiş, bu durumu düzeltme amacıyla Anadolu'daki emlak sahiplerinin malları istimlak edilecek ve kamulaştırılacaktı. Ancak Anadolu halkı buna müsaade etmeyerek tepki gösterdi. Bu sebeple geri adım atılmış bu uygulama yerine mal sahibinin kendi emlakının mültezimi olarak merkeze vergisini kendi göndermesi kararı alınmıştır. Aksarayî, *a.g.e.*, s. 231.

⁴⁶⁸ Emir Muinüddin Süleyman Pervane Trabzon Rum İmparatorluğu'nun hâkimiyetindeki Sinop'u Abaka Han'ın bilgisiyle 1266'da almıştır. Burası Moğolların isteğiyle IV. Kılıç Arslan tarafından Pervane'ye temlik edildi. Görevinin başına dönen Pervane bu bölgeyi oğlu Muinüddin Mehmed'e bırakmıştır.

⁴⁶⁹ Erdem, *a.g.m.*, 2005, s. 57.

şehzadelerin incüleri,⁴⁷⁰ Selçuklu Devleti'nin giderleri de vardı.⁴⁷¹ Ordunun ihtiyacını karşılamak için Anadolu'da 3000 çift öküzün sürdüğü bir araziden 300.000 tagar mahsul üretilmesi istenmiş, bu görev Selçuklu idarecilerine bırakılmıştı.⁴⁷² Yeni oluşturulan bu sistemle şahıslar değişse de olaylar değişmemiştir. Yeni emirlerde görevli oldukları bölgelerde zulmetmeye başlamışlardır. Emirlik dışında pervânelikle görevlendirilen Muînüddin de Kastamonu tarafına hareket etmiştir. Babasının adamlarının da hizmetine girerek kendisini desteklemeleri büyük güç kazanmasını sağlamıştır. Bu destekten güç alarak idaresi altındaki yerlerdeki vergileri ağırlaştırarak ödeyemeyen halka zulmetmeye başlamıştır. Bunu Çankırı'da yaptığı yağmalar takip etmiş; bölgedeki Türk askerlerinin ücretlerine varıncaya kadar her şeyi gasp etmiştir. Akabinde Çankırı'dan Konya'ya yönelmiş ve orayı da yağmalamıştır.⁴⁷³ Halk bu kötü muameleye dayanamamış ve isyan etmiştir. Neticede yardımcılarının pek çoğu öldürülmüştür. O da Kastamonu'ya gitmeye kalkışmış, uç Türkmenlerinin saldırısına uğrayıp, malları yağmalanmıştır. Kendisine iltizam edilmemiş olan Sivrihisar'a gitmiş, burada toplama hakkı bulunmadığı halde zorla vergileri toplamıştır. Oradan Kastamonu'ya gitmiş ve yine çok mal ve para toplamış, bunları da kendisi ve maiyeti ile ordusu için harcamıştır. Kemaleddin Tiflisî ise başlangıçta kalabalık bir grupla geldiği bölgede hoş karşılanmıştır. Ancak çok geçmeden taahhüdünü yerine getirebilmek için müsadereye başvurmuş ve ağır vergiler koyarak işe başlamıştır. Bu da halkın ondan da şikâyetçi olmasını sağlamıştır. Onun koyduğu iltizamlardan biri, tahılın onda birini kile ile ölçerek cinsine göre ambarlara koymak ve toplanmış olan icar yüklerinin kile kile harcanmasını önlemektir. Ancak icar vaktinde toplanamamış

⁴⁷⁰ İlhanlılarda İncü kelimesi hükümdarın ve ailesinin özel emlakı olarak kullanılmaktadır. Bu emlaklardan toplanan gelir hükümdarın özel hazinesine aktarılırdı. İncü araziler vergiden muaftı. Hükümdarlar bazen satın alarak bazense müsadere yoluyla emlak sahibi olabilirdi. Osman Gazi Özgüdenli, "İncü", *DİA*, C.XXII, İstanbul 2000, s.281. İncü araziler hükümdarın özel serveti manasına gelmektedir. Aksarayî, *a.g.e.*, s. 144; Abaka Han döneminde Anadolu'ya gönderilen vezir Şemseddin Cüveynî, iktisadî anlamda bir takım girişimlerde bulunmuştur. Bunlardan biri de Anadolu'daki birçok vilayet geçmişte Şemseddin Tuğraî tarafından alınan borçların ödenmesine karşılık Moğol ilhanı namına satın alınmıştır. Bu araziler hanın has incüleri arasına dahil edilmiştir. W. Barthold, "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", *Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası*, C.I, Evkaf Matbaası, İstanbul 1931, s. 150.

⁴⁷¹ Turan, *a.g.e.*,2004, s. 635.

⁴⁷² Erdem, *a.g.m.*,2005, s. 57.

⁴⁷³ Muharrem Kesik, "Pervaneoğulları", *TDVİA*, C. 34, İstanbul 2007, s.244

ve ihmal edilmiştir. Dolayısıyla da vergilerde düşüş yaşanmıştır. Tahılın onda biri hasattan önce kaybedilmiştir. Kontrolsüzce artırılan ve üstüne bir de konan avarız vergiler sebebiyle halk evlerini terk etmek zorunda kalmıştır.⁴⁷⁴ Amasya'dan Samsun'a geçen Tiflîsî⁴⁷⁵ burada masraflarını karşılayabilmek için düşük ayarlı para bastırmıştır. Ancak Samsun halkının kendisine itibar etmemesi üzerine Aksaray'a geçip vaad ettiği vergiyi toplayamadıkça aynı davranışları sürdürmüş, burada da halka zulüm etmiş, ağır vergiler altında halkı ezmiştir. Aksaray halkının da kaçıktan başka bir çaresi kalmamıştır. Müstevfî Şerafeddin Mehmed'de de durum farklı olmamıştır. Niğde'ye varınca kendinden öncekiler gibi ağır vergiler ile halkı soymaya başlamış, hatta tekkelerden bile vergi toplamıştır. Hiçbir şeyi olmayan şeyhler tekkelerini zaviyelerini rehin bırakarak çözüm bulmaya çalışmışlardır.⁴⁷⁶ Zor durumda kalan halkın çoğu çareyi uçlara kaçmakta bulmuştur.⁴⁷⁷ Emir Şah'ın maiyetinde Dîvân işlerinden sorumlu Aksarayî, bütün bu zulümlerin görgü tanığıdır. Hatta Moğol görevliler Gavela Kalesini kurtarmak için Dîvân toplantısı oluşturmuş, o Dîvânda da Aksarayî'den hazine maliyesinin defterlerini istemişlerdir. Ona göre buradaki amaçları altun-damga bulunmayan vergileri masraflara dâhil etmemektir. Yapacakları usulsüzlükten Aksarayî'yi sorumlu tutacakları düşüncesi ile kendisine zarar gelmemesi için bir çözüm ararken çıkan bir kasırğa esnasında evraklar kaybolmuştur. Sadece bu anekdottan bile Anadolu'da görevli Moğolların merkezden habersiz ne tür usulsüzlükler yaptıkları, kendi menfaatleri için kimleri zor duruma soktukları anlaşılabilir. Mali açıdan dört idari bölgeye ayrılan Anadolu'dan her görevli çıkarlarının peşinde koşarak menfaat elde etme kaygısına düşmüştür. Aksarayî'de onların çıkar peşinde koşarken yaptıklarını eserinde ayrıntıları ile anlatmıştır.⁴⁷⁸

⁴⁷⁴ Aksarayî, *a.g.e.*, s. 177.

⁴⁷⁵ Tiflîsî Samsun'a geçerken yanına kılavuz bulamamasından ötürü yolunu kaybetmiş, bu sebeple yol kesici/haydutların saldırısına uğramıştır. Ancak zarara uğramadan kaçmayı başarmıştır. Zira bu haydutlar başka bir tüccar kafilesine saldırmıştır. Aksarayı bu tüccarların korunmasız olduğundan bahsetmektedir. Bu anekdot bize Anadolu'da tüccarların güvenliğinin dahi artık sağlanamadığını, bu konuda İlhanlarında yeterli tedbiri alamadığını düşündürmektedir. Aksarayî, *a.g.e.*, s. 177 vd.

⁴⁷⁶ Aksarayî, *a.g.e.*, s. 174, 185; Erdem, *a.g.m.*, 2005, s.350 vd.

⁴⁷⁷ Vassaf/Ayeti, *a.g.e.*, s. 303; Sümer, *a.g.m.*, 1970, s. 67; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, s. 132 vd.

⁴⁷⁸ Aksarayî, *a.g.e.*, ss.174, 193.

Anadolu'daki iktisadî durumu denetlemek ve vergileri toplayarak İlhanlı hazinesine göndermek üzere 1299 yılında görevlendirilen Nizameddin Yahya'da diğer görevliler gibi denetimsizlikten faydalanmış ve cebini doldurmanın yolunutmuştur. Erzincan'a geldiğinde bir çift öküzün sürdüğü yerden 1 dinar yerine 10 dinar, 2.000 3.000 dinar alınması uygun olan yerden 50.000 dinar talep etmiştir. Halkın ekonomik gücünün çok üstünde olan bu vergileri de halktan zor kullanarak toplamıştır. Ancak Müstevfi Şerefeddin Abdurrahim onu Tebriz'e bildirmiş ve Gâzân Han derhal denetimden sorumlu bu görevliyi huzuruna çağırarak yargılanmasını emretmiştir. Eylemlerinin bir sonucu olarak suçlu bulunan Nizameddin Yahya idam edilmiştir.⁴⁷⁹

İktisadî açıdan dört bölgeye ayrılmış olan Anadolu'da esas sorun maliye görevlilerinin azlığı veya halkın itaatsizliği değildir. Zaten oldukça yüksek olan vergilerin yanı sıra usulsüz şekilde keyfe keder alınan vergiler, sadece maliye memurlarının değil, yanlarında bulunan maiyetlerinin de giderlerinin karşılanması,⁴⁸⁰ noyanların ve Türkmenlerin isyanları sebebiyle toprağın ekilip biçilmesinin aksamaması gibi sebepler asıl sorunu meydana getirmiştir. Önceki görevliler bile denetlenememişken bu uygulama ile Anadolu'ya daha fazla soyguncu gönderilmiş, onların keyfi davranışları Anadolu'daki iktisadî buhranı daha da artırmıştır. Üstelik Sülemiş İsyanı sebebiyle tarlaların boş kalmasına dahi dikkat etmeyerek o boş tarladan mahsul beklemişlerdir. Gerek siyaseten gerek iktisaden Anadolu'daki karışıklık zenginleri fakirleştirmiş, fakirlerse yurtlarını terk edip uçlara gitmekten başka çare bulamamışlardır. Zira diğer bölgelerdeki görevliler de aynı tutum içerisinde bulunmuştur. Daha önce iki kısma ayrıldığını gördüğümüz bu bölere yönetim anlayışı ikili yönetimle dahi fayda sağlamamışken dörtlü yönetim hem merkezi sisteme hem de Anadolu iktisadî hayatına daha fazla zarar vermiştir. Liyakatten uzak görevliler devletin gerek iktisadî gerekse siyasî açıdan düştüğü zor durumdan faydalanarak zenginleşme çabasına düşmüştür. Anadolu'nun içinde bulunduğu durumu görmezden gelen görevliler taahhütlerini toplayabilmek için vaktinden önce

⁴⁷⁹ *a.g.e.*, s.208 vd.; Turan, *a.g.e.*, 2004, s.646; Melville, *a.g.m.*, s. 87.

⁴⁸⁰ Şerefettin Osman Moğol askerlerine 300.000 tagar zahire vermeyi taahhüt etmiştir. Bu taahhüdün içine vergiler dâhil değildir ki zaten vergiler tahsil edilememiş, 50.000 Moğol askerinin ihtiyaçları sağlanamamıştır. Aksarayî, *a.g.e.*, s. 195 vd; Turan, *a.g.e.*, 2004, s.642.

hasata dahi kalkışmışlardır. Çalmışlar, çırpılmışlar, şiddet uygulamışlar tüm bu zulüm ile vergi toplamışlar, ancak bu vergilerle hazineyi desteklemeleri mümkünken merkeze çok cüzi miktarlarda gönderim sağlamışlardır. Bu şahısların giderlerinden de halkın sorumlu tutulması oldukça yüksek belirlenmiş vergilerin tamamen toplanmasını mümkün kılmamıştır. Anadolu'nun içinde bulunduğu bu durumdan faydalanmaya çalışanlar da yalnızca Moğol görevliler değildi. Eşkivalık, yağma, talan yapan Türklerin de bulunduğunu kaynaklardan tespit edebilmekteyiz.⁴⁸¹ Öyle ki kısa bir süre sonra bu talana Sultan III. Alâeddin Keykubad'da katılmıştır. Bu esnada isyanlarla uğraşan Gâzân Han daha sonra bu uygulamanın verdiği zararları fark etmiş olacak ki bu görevlileri görevlerinden almış, görevlendirdiği bitikçiler eliyle reayanın doğrudan vergisini hazineye vermesini sağlayacak bir düzenleme getirmiştir.

Selçuklu saltanatının iki yıl boş kalmasının ardından III. Alâeddin Keykubad Gâzân Han'ın yarlığı ile Selçuklu tahtına çıkmış, veziri Ahmed Lakuşi ile Konya'ya gelmiştir.⁴⁸² Böylece dörtlü mali yönetim sistemi sona ermiştir.

1.4. Gâzân Han Dönemi İktisadî Alanda Yapılan Reformlar

Gâzân Han tahta çıktığında pek çok problemle karşılaşmıştır ve bu problemlerden belki de en önemlisi ülkenin içine düştüğü ekonomik buhrandır. Zira hazine o derece kötü haldeydi ki ne gelen elçilere verilebilecek kıymette bir hediye vardı ne de Horasan'da patlak veren Çağatay istilası için ivedilikle asker gönderebilecek bir durum.⁴⁸³ Devletin yaşadığı ekonomik buhranın daha iyi anlaşılması açısından Spuler'in Baydu – Gâzân mücadelesi için Gâzân'ın yardımcısı Nevruz aracılığı ile Tebriz zenginlerinden borç para alınması aktarımı iyi bir örnek teşkil etmektedir.⁴⁸⁴

Gâzân Han Dönemi reformlarını incelediğimizde her ne kadar reformların fikir babası Gâzân Han olsa da uygulayıcısının Reşîdüddin Fazlullah olduğunu

⁴⁸¹ Turan, *a.g.e.*,2004, s. 642; Aksarayî,*a.g.e.*,s. 204 vd.

⁴⁸² Aksarayî, *a.g.e.*,s.189; Reşîdüddin Fazlullâh, *a.g.e.*, 2013, s. 274; Turan, *a.g.e.*,2004, s. 622.

⁴⁸³ Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*,s.184.

⁴⁸⁴ Spuler, *a.g.e.*,ss. 106, 325.

görmekteyiz. Yapılan reformlar iktisadî açıdan oldukça doğru tespitlerde bulunulduğunu ve bu tespitlere uygun düzenlemelerle ülkeyi hızlı bir şekilde refah ve huzura kavuşturduğunu söylemek mümkündür. Bu da Gâzân Han'ın kişisel niteliklerini ve vezir Reşîdüddin'in devlet idaresi ve iktisadî hakkındaki yetkinliğini göstermiştir. Esasen Gâzân Han'ın iyi bir idareci olacağını şehzadelîği döneminde Geyhatu Han'ın uygulanmasına onay verdiği kağıt para uygulamasındaki tavrından da görebilmekteyiz. Henüz şehzade iken Çav uygulamasını kabul etmemiş bu uygulamanın devleti daha da buhrana sürükleyeceğini öngörmüştür. Hatta Geyhatu tarafından gönderilen çavları ve çav basımı için gönderilen teçhizatı yaktırmıştır. Ancak çavın 1298'in ikinci yarısına kadar kullanılmış olması bu uygulamanın ivedilikle değil de aşama aşama kaldırıldığına delil olmaktadır.⁴⁸⁵

Gâzân Han tahta bu vaziyette çıkmış sonraki iki yıl iktisadî durumu rahatlatılmak için çalışmalar yapmış hazine ancak biraz rahatlamıştı. Öngörülmesi ve çalışkan bir karaktere sahip olan Gâzân Han hazineyi bu aşamaya getirmek için gece gündüz çalışmıştır. Hatta planlanan düzenlemelerin taslağını dahi kendisi hazırlamıştır. Yaptığı çalışmalarda iktisadî istikrarı temel almış, düzenlemeleri istikrar merkezli hazırlamıştır. Senede iki kez hazinedeki mevcudiyeti hesaplatmış gelir gider kontrolü yapmıştır. Kendi iktidarına kadar hangi alanlarda ihmal olduğunun tespit edilmesini ve bu sorunların çözümüne odaklanılması gerektiğinin farkında olduğu için işe buradan başlayarak önce iyileştirme faaliyetleri ardından da yapacağı reformlar için tedbirler almıştır. Bu amaçla ivedilikle Fars ve Şiraz'da zarar gören sulama kanallarının onarımı için emir vermiş, akabinde de özel mülkiyet ile ilgili oluşan sorunların çözümüne yönelik adımlar atılmasını sağlayarak tarımsal hayatın buralarda tekrar canlanması için planlamalar yapmıştır.

⁴⁸⁵Aksarayî, *a.g.e.*, s.192.

1.4.1. Hazine ve Bürçe Reformu

Gâzân Han döneminde hazine gelirlerinin 2.100 tümen yani 21.000.000 dinar olduğuna kaynaklardan ulaşmaktayız. Kendinden önce 1.700 tümen olan gelirin reformları ile artmasını sağladığı verisel olarak da ortadadır. Hatta kendinden sonra gelen Olcaytu Han döneminde sisteme alışıldığını 2.433 tümen⁴⁸⁶ olan gelir ile söylememiz mümkündür. Yine de yolsuzluk ve rüşvetin tamamen ortadan kalktığını söyleyemeyiz zira bölgelerden beklenen vergi miktarları ile hazineye giren miktarlar uyuşmamaktadır.

Tahta çıkar çıkmaz ülkenin içinde bulunduğu olumsuz durumlar sebebiyle derhal mali reformlar yapamamıştır. Reformlar yapabilmek için koşulların olgunlaşmasını beklemiş ve 697/1298 yılında düzenlemelere başlamıştır. Döneminde hazine ve bütçeyi iyileştirmek amacı ile yaptığı işlerden öncelikle israfın önünü kesmek için; memurların devlet hazinesinden resmi olmayarak para almasını yasaklamıştır. Zira makam sahipleri dönem dönem farklı gerekçelerle hesapsızca hazineden para almaktaydı. Bu durumun kontrolünü sağlamak için imza yetkisinin kendisinde olmasını sağlamış, tüm havalelerin imza için kendisine getirilmesi şartını koymuştur.⁴⁸⁷ İstikrar için senede iki kez hazine mevcudiyetini ve masrafları kontrol etmiştir.

Gecelerce çalışarak hazırladığı taslağa göre ilk icraatı hazine-i hassa da yapılmıştır. Bu hazineyi ikiye ayırmış, altın ve kıymetli mallar bir hazineye (narin hazine), gümüş ve önem verilen mallar diğer hazineye (bidün hazine) aktarılmıştır. Narin hazinenin sorumlusu olarak hazinedar ve denetleyicisi olarak da bir müfettiş tayin etmiştir. Hazinedarın keyfe keder harcama yapmasının önüne geçmek amacıyla hükümdarın izni olmadan hazineden ödeme yapmasının önü kesilmiştir. Bidün

⁴⁸⁶ Spuler, *a.g.e.*, s. 326. Olcaytu Döneminde Fars'ın gelirinin 300 tümen olduğunu ancak yolsuzluk ve rüşvetler sebebiyle hazineye 35 tümenin girdiğini Olcaytu Han başlığında anlatacağız. Ancak bu bilgiden yola çıkarak yukarıda belirtilen gelir miktarlarının hangi yıla ait olduğu ve hangi bölgeden ne kadar gelirin hazineye girebildiği hususunda tam bilgiye sahip değiliz.

⁴⁸⁷ *a.g.e.*, s. 325.

hazineye de birer hazinedar ve müfettiş tayin edilerek bu hazinenin yıl boyu harcamalarının yılsonu hesaplanarak bildirilmesine karar verilmiştir.⁴⁸⁸

Devlet hazinesi sıkı takibe alınmış, israf ve yolsuzlukların önüne geçilerek hazine gelirinin gereksiz kaybı engellenmiştir. Hazineden yapılacak her türlü ödemenin kendi onayına tabi olması kaidesini getirmesinin yanında hazineyi yılda iki kez bizzat kendisinin denetleyeceğini de bildirmiştir.⁴⁸⁹

1.4.2. Vergi Reformu

Devletin kuruluşundan itibaren vergi tahsili hususunda bir takım sorunlar baş göstermiştir. İleride de bahsedeceğimiz bu sorunlar için zaman zaman tedbirler alınmaya çalışıldıysa da sorunlar ortadan kalkmamıştır. Gâzân Han döneminde de aynı sorunlardan devam ettiği için bu anlamda da reformların yapılması kaçınılmaz olmuştur.

Gâzân Han'ın selefleri döneminde vergi sorunlarının temel gerekçesi olarak Togan "*İlhanlılar döneminde memleketin harap olmasının sebebi vergilerin ağırlığından ziyade tahsil usullerinin ve ahalinin bir defa tediye ettiği vergilerin tekrar alınmaması için teminatın olmamasını*" ileri sürmüştür.⁴⁹⁰ Kaynaklardan vergi memurlarının usulsüz, istikrarsız, vicdansız uygulamalar yaptıklarını, halktan topladıkları vergileri kendi giderlerine harcayarak, halk vergi vermiyor adı altında merkezden tekrar tekrar aldıkları beratlar vesilesi ile tekrar tekrar vergi tahsilâtına giriştiklerini kaynaklardan ulaşabilmekteyiz. Toprak reformundan olumlu dönüşler alınması üzerine Gâzân Han buralardan toplanacak vergi oranlarının belirlenmesi ve toplanması esnasında oluşabilecek suistimalleri engellemek için de çalışmaya başlamıştır. Usulsüz vergi toplanmasının yanında usulsüzce belirlenmiş vergilerde mevcuttu. Bu vergilerinde kontrolsüzce toplanmasını engellemek için bir takım

⁴⁸⁸ Özgüdenli, *a.g.e.*,s. 272.

⁴⁸⁹ *a.g.e.*,s. 274.

⁴⁹⁰ Togan, *a.g.m.*,s. 148.

vergiler kaldırılmıştır. Tabkur,⁴⁹¹ şihnegi, kuçe, matrah-ı sabun gibi verilerin yanı sıra görevli şahısların kafalarına göre koydukları özel denilen vergiler de kaldırılmıştır.⁴⁹²

Gâzân Han tahta çıkınca hazine açığını kapatabilmek için bilindik bir hata yaparak vergi oranlarında yükseltme yapmıştır. %10 oranında artırdığı vergiler ile bütçe açığını kapatmayı amaçlamıştır. Kopçur ve tamga vergilerini ise iki katına çıkarmıştır. Bunun daha büyük sorunlar doğuracağını çok geçmeden anlamış olmalı ki kopçur vergisi yarı yarıya indirilmiş, mutasarrıfların vergi toplaması durdurulmuş, vergilerin hazineye getirisinin tespiti için ülke topraklarının mufassal kayıtlarının kanun defterlerinde tutularak bu defterlerin hazırlanmasını istemiştir. Her vilayete bitigçiler gönderilerek bütün mal mülk, arazi ve vakıfların tamamı olmasa da büyük kısmı kayıt altına alınmıştır. Dîvâni arazilerin vergi işleri için altûn tamga⁴⁹³ ile kadı, toprak sahibi ve adli görevliler tayin etmiştir. Önceden vergi işinde görevli olan mutasarrıflara berat verilmesini yasaklamıştır. Her eyalete bir bitikçi tayin edilmiş ve kanun defterlerinde kaydı tutulmuş olan köy köy yerleşim yerlerinin altun tamga ile mühürlenmiş vergi beratları ilgili eyalete gönderilmiş ve hazineye düşen vergi miktarı vergi toplayıcılara teslim edilmiş, onlarda kendi hisselerini ayırarak hazine-i amire'ye vergi gelirlerini teslim etmişlerdir. Bu tahsilâtın aynî değil nakdî olarak yapılması da emredilmiş,⁴⁹⁴ aynî ödemelerin kati surette alınmaması emredilmiştir.⁴⁹⁵

Bütün bunlar belirlendikten sonra 22 Şubat 1304 tarihinde vergiler ile ilgili bir yarlığ çıkarılmıştır. Bu yarlıgtaki hükümlere göre vergide şeffaflık esas alınmıştır.

⁴⁹¹ Özgüdenli takbur vergisini yapı malzemesi veya para olarak bunun karşılığı olan vergi olarak aktarmıştır. Özgüdenli, *a.g.e.*,s. 292. Gazan Han tarafından kaldırılan bu verginin 1309 yılında alındığı ile ilgili bilgi bulunması Olcaytu Han döneminde tekrar yürürlüğe konduğunu göstermektedir. Hinz, *a.g.m.*, 1949, s.780.

⁴⁹² Ahmet Temir, *Kırşehir Emiri Cacoğlu Nur'ed-din'in 1272 tarihli Arapça Moğolca Vakfiyesi*, Ankara 1989, s. 128; Hinz,*a.g.m.*, 1949,s. 778 vd.

⁴⁹³ Mührün altın suyuna batırılması sonucunda elde edilen bu tamga mühim kararlar bulduran ve mali konulara ilişkin hazırlanmış yarlıglarda bulunurdu. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.198; Özgüdenli, *a.g.e.*,s. 288.

⁴⁹⁴ Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*,s. 215; Aynî vergilere ilave olarak alınan nakdî vergilerin hayvan, hayvansal ürünler, meyve ve sebze, el yapımı kilim ve diğer el sanatlarının satışı ile elde edilen gelir ile ödeniyor olması mümkündür. Gottfried Herrmann, "Ein Persisch- Mongolischer Erlaß aus dem Jahr 725/1325", *Göttigen, Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*, Bd. 125(1975), s. 327.

⁴⁹⁵ Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 289.

Yani her köy ve kasabanın neye ne kadar vergi vereceğinin herkes tarafından bilineceği bir sistem oluşturulmaya çalışılmıştır. Uygulama tahtaya, levhalar yahut taşlara belirtilen kuralların yazılarak herkesin göreceği yerlere asılması buyrulmuştur.⁴⁹⁶ Vergi oranlarının düzenlenerek herkesin bileceği bir sistemin oluşturulması şüphesiz vergi memurlarının zoruna gitmiş olmalıdır. Zira artık keyfi vergi artışı yapamayacak ve toplayamayacaklardır. Hatta köylülerin devlete vermeye mükellef olduğu vergiler için dönem de belirlenmiş ve taksitlendirmesi yapılmıştır. Köylünün ilk taksitini 21 Mart-11 Nisan arasında ödemesi belirtilirken ikinci taksiti 22 Eylül-12 Ekim tarihleri arasında ödemesi uygun görülmüştür. Yaşanabilecek olası bir kargaşanın önüne geçebilmek için de Takvim-i İlhanî adlı bir takvim düzenlenmiştir.⁴⁹⁷ Tüm bunlara binaen 701/1302 tarihli yarlğ ile vergilerin aynî değil nakdî alınması kararlaştırılmıştır.⁴⁹⁸

Kent hayatını ticarî anlamda hareketlendirebilmek için tamga vergisi bazı kentlerde yarıya indirilirken bazı kentlerde ise tamamen kaldırılmıştır. Aynı zamanda gayrimüslimlerden alınan cizye vergisi kaldırılırken topraktan elde edilen mahsul vergisi olan haracın varlığı ufak değişikliklerle devam ettirilmiştir. Yine devlete ait topraklardan alınan öşür vergisinin de devamı sağlanmıştır. Kopçur ise iltizam sistemi ile devam ettirilmiş ve iltizam sahipleri vergiyi hâkim bölgelerinde yaşayan halka pay etmişlerdir. Kaldırılan veya azaltılan vergilerden kaynaklı olarak ortaya çıkan vergi açığı ise tabii devletlerin vergi gelirlerinde artışa giderek ve bazı yerlerde tamga vergisinin arttırılması ile kapatılmaya çalışılmıştır.

Tüm bu vergi reformlarını yapabilmek için nüfus sayımı yaptırmış, nereden hangi vergi toplanmalı, nereden hangi vergi kaldırılmalı bu sayıma göre karar vermiştir. Belirlenen hükümlere göre ve hangi bölgeden hangi çeşit vergi toplanacak

⁴⁹⁶ Bu uygulama ile günümüze ulaşan vergi kitabeleri vardır. Ani kitabesi için bkz. W. Barthold, “İlhanlılar Döneminde Mali Vaziyet, Terc. A. İnan, *THİTM*, I, 1931, ss.135-159; Ankara Kitabesi için bkz. Z.V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, ss.771-778; W. Hinz, “Ankara’da bir İlhanlı Kitabesi, *THİTM*, I, 1931, ss.161-164; Kırşehir Kitabesi için bkz. Cevad Hakkı Tarım- W. Hinz, *Kırşehir Tarihi*, Kırşehir, 1938, ss. 62-65.

⁴⁹⁷ Özgüdenli, *a.g.e.*,s.293.

⁴⁹⁸ Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s.215.

bunların kayıt altına alınması ve vergi toplama memurlarının belirlenmesi ve düzenli olarak denetlenmesine karar verilmiştir.⁴⁹⁹ Bu sebeple tüm vergi işleri idaresi büyük Dîvâna verilmiştir. Toplanan evraklar için de arşiv oluşturulmuştur. Buradaki belgeler aracılığı ile ve oluşturulan takvim esas alınarak vergi toplama işi yapılmıştır. Bitigçinin verdiği belgesini edinmeyen memurun vergi toplaması yasaklanmıştır. Ayrıca vilayetlerde görevli hakimve diğer memurların vergi tahsilâtı yapması da yasaklanmıştır.⁵⁰⁰

1.4.3. Ziraî Reformlar

İstilanın ardından yerlerini yurtlarını terk eden köylüler zaman zaman geri dönmüşlerse de ağır ve usulsüz toplanan vergiler sebebiyle tekrar tekrar topraklarını terk etmişlerdir. Bu sebeple tarımsal üretimde süreklilik sağlanamamıştır. Önceki hanlar bu konuda da bir takım teşebbüslerde bulundularsa da iktisadî hayatın bir bütün olması ve farklı bozulmaların diğer alanları da etkilemesinden kaynaklı olsa gerek ki tarımsal üretimde beklenen verim alınamamıştır. Ayrıca tarım alanlarında özel mülkiyet konusunda oluşan sorunlar zirai hayatı olumsuz etkilemişti. Ayrıca usulsüz toplanan vergiler çiftçinin sırtına kambur olmuş ve dayanamayan çiftçi toprağını terk etmeye başlamıştı. Bunun bilincinde olan Gâzân han ziraati teşvik etmiş ve bu anlamda girişimlerde bulunmuştur. Yeni su kanalları açılmasını sağlamış, farklı memleketlerden fideler ve tohumlar getirtilmiş, ihtiyacı olan çiftçiye tohumun yanı sıra tarım aletleri de dağıtılmıştır. Recep 699/25 Mart 1300 yılında toprak mülkiyeti hususunda bir ferman hazırlamıştır. Bu ferman ile tartışma yaratan sorunlara açıklık getirerek çözümünü kolaylaştırmayı amaçlamıştır. Öncesinde tarım arazilerinin genel bir tahririnin yapılmasını ve kayıt altına alınmasını emretmiştir. Fermana göre toprağı otuz yıl kim sürerse toprak onun olacaktır. Kimse bu toprak üzerinde hak iddiasında bulunamayacaktır.⁵⁰¹ Bu çözümü ile hem ekilip biçilecek arazi tespit edilmiş, hem bu araziden gelecek vergi oranı tespit edilmiş hem de arazi kime ait olduğutespit edilmiştir. Aynı zamanda daha önce bahsettiğimiz üzere bitigçiler vasıtası ile ekilebilir

⁴⁹⁹ Vaqıf Piriyev, *Azerbaycan XIII- XIV Yüzyıllarda*, Nurlan yay., 2003 Bakü, s. 200 vd.

⁵⁰⁰ Piriyev, *a.g.e.*, s. 201; Yuvalı, *a.g.e.*,2019,s. 264; Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 293.

⁵⁰¹ Özgüdenli, *a.g.e.*,s. 298vd.

araziler, incû araziler, sahipsiz araziler vs. tespit edilmiş ve defatir-i kanun adlı deftere kaydedilmiştir. Bitigçiler her sene hazırladıkları raporları belirlenen tarihlerde merkeze göndermeliydiler. Bu şekilde defter kayıtları ile kıyaslama yapılarak denetleme sağlanmıştır. Çiftçilerden mahsulü afete uğrayan ve bu sebeple zarar görenler için düzenleme yapılmıştır. Bu düzenlemeye göre çiftçinin zararı telafi yoluna gidilecektir. Eğer bu durumdan fayda sağlamak amacıyla kanunu uygulamaktan geri kalanlar da hükümdara karşı sorumlu tutulmuşlardır.⁵⁰² Ayrıca Reşîdüddin'in mektuplarından anlamaktayız ki tarım ile uğraşanlardan alınan vergiler aynî olarak ödenmiştir. Arazi vergi ödeyenlerin tahıl olarak ödeme yaptıklarını bu mektuplardan anlamaktayız.

Toprak reformu sonucu uzun yıllardır toprağını terk etmiş ve yurdunu bırakıp giden kimseler topraklarında hak iddiasında bulunmaya başlamış, bunun ispatı için de kadılara rüşvet vererek mülk gösterir belge almışlardır. Bu durum da adli sahada da reformlar yapılması gerektiğine kanıt olmuş ve Gâzân Han adli alanda da reform yaparak İktisadî konulardaki suitimallerin, rüşvet ve iltimasların önüne de geçmek istemiştir. Kadıların rüşvet almasını engellemek adına onları vergiden muaf kılınmış ve düzenli maaşa bağlamıştır. Bunun yanında Moğol askerlerini tarım hayatına yaklaştırabilmek için askeri ikta sistemine geçilmiştir. Zira askerlerin masraflarını halka yüklemek yerine hazineye yüklemiştir. 1303 yılına gelindiğinde Gâzân Han'ın ordusundaki askerlerine yaylak ve kışlak arasındaki arazilerin ikta olarak verilmesi ile ilgili çalışmalar yapılmış ve askerlere bu bir yarlığ ile duyurulmuştur. Böylece hazinede paranın yeterli miktarda olmamasından doğan sıkıntılar bir nebze azaltılması amaçlanmıştır. Bu duruma çözüm olması sebebiyle de ikta toprakları askeri tümenlere dağıtmış, tümen komutanını da bu topraklara sorumlu kılmıştır. Bu toprakların miras gibi bırakılması yasaktır. Tümen sahibinin oğlu ya da sonraki rütbe sahibi topraktaki sorumluluğu almakla mükelleftir. Bu çözümlerle toprak sadece işlenmeyecek süreklilik de sağlanacak ayrıca arazisini işleyen askerlerin 50 menn hububatı hazineye vermekle mükellef olması sayesinde de devletin mali durumuna katkı sağlanmıştır. Böylece

⁵⁰²Ayetî, *a.g.e.*,s. 239.

toprakta sürekli ekim dikim sağlanmış, buradan gelen vergiler de devlet hazinesine gelir olmuştur.⁵⁰³ İktâ sistemini tüm ülkeye uygulama arzusunda olan Gâzân Han vefat edince uygulama kısıtlı bir alanla sınırlı kalmıştır.

Boş kalmış arazilerin kazanılması ile ilgili de bir düzenleme yapmış ve bu topraklar halka dağıtılmıştır. Buraların ekilmesini de sağlamak niyetinde olan Gâzân Han bayrat diye bilinen bu arazilerin tespit edilmesi, dîvâna bildirilmesi, gerekli hallerde satın alınması ve tekrar dağıtılmasına karar vermiş, toprağın verildiği kimseye de herhangi bir kısıtlama getirilmemiştir. İster miras bırakabilmiş, isterse de satabilmiştir. Vergi hususunda da toprak yapısına, sulama durumuna bakılarak karar verilmiş, vergi ödeme konusunda kolaylıklar sağlanmıştır. Tüm tarımla uğraşan köylülerin kendileri için belirlenen vergiyi iki kısımda ödemesi kararlaştırılmıştır. Birinci taksit Nevruz'u takip eden yirmi gün içinde yani 21 Mart -11 Nisan arasında ikinci taksit ise yaklaşık altı ay sonra hasat mevsiminde yani 22 Eylül – 12 Ekim arasında ödenebilecekti. Bu sistemin gün açısında aksamaması amacıyla da takvim-i hani diye bilinen bir güneş takvimi kullanılması kararlaştırılmıştır.⁵⁰⁴

Ziraati güçlendirmek için yapılan bu reformlar ile toprağını terk eden köylüler geri yurtlarına dönmeye başlamış, toprağı olmayan kimseler toprak sahibi olmuştur. Böylece köylü üzerindeki düzensiz vergi usulü son bulmuş, hatta vergi gelirleri artırılmıştır.

1.4.4. Ticarî Hayatta Yapılan Reformlar

Yapılan reformlar sayesinde ticarî hayatta da ciddi canlılık olmuştur. 1305 yılında çıkarılan ferman ile ticarî hayatta sömürüyü çağrıştıran uygulamalar yasaklanırken tüccarlar ile ilgili uygulamaların iyileştirilmesi ile ilgili adımlar atılmıştır.⁵⁰⁵ Geyhatu döneminde ortaya çıkan ortaklık ile ilgili problemleri de çözmek amacıyla güçlenen ve menfaatleri doğrultusunda davranışları göze batan ortakların

⁵⁰³ Yuvalı, *a.g.e.*, 2019, s. 265.

⁵⁰⁴ Özgüdenli, *a.g.e.*, s.345; Spuler, *a.g.e.*, s.479.

⁵⁰⁵ Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s. 345.

faaliyetleri kontrol altına alınmıştır. İslamiyet’i kabul etmesinin akabinde Memlûk Devleti ile ticarî ilişkiler için adımlar attığı bilinmektedir. Gönderdiği mektubunda siyasî açıdan aralarında ihtilaflar bulunsa da bunun ticarî hayatı etkilememesi ve aralarında ticaretin geliştirilmesi üzerinde durmuştur.⁵⁰⁶ Doğu Roma İmparatoru Andronikos’un kızı ile yaptığı evlilik sayesinde Karadeniz ticareti üzerinde yine söz sahibi olunmasını sağlamıştır. Seyyah Pegolotti, Aras ile Tebriz arasındaki menzillerdeki ticaret vergisi yekununun 1209 akçe olduğunu belirtirken menzillerde güvenlik için görevli memurların görev yaptığını, tacirlerin hijyen için ihtiyaç duyduğu hamamların buralarda bulunduğu ve hatta alınacak vergi miktarını belirten levhaların buralarda mevcut olduğunu aktarmaktadır.⁵⁰⁷

Gâzân Han’ın vizyonu sayesinde yapılan reformlar devleti yıkılıştan kurtarmanın ötesinde ülkenin ticarî itibarını da korumuştur. Bu dönemde ticaret oldukça canlı seyretmiş, bir asayişe ve düzene erişmiş ve dolayısıyla iktisadî hayatı da olumlu etkilemiştir.

1.5. Yapılan İktisadî Reformların Verimliliği ve Uygulanabilirliği

Gâzân Han reformları etkisini olumlu yönde göstermiştir. Özellikle merkezde hızla etkisini hissettiren reformlar yakın zamanda diğer bölgelerde de etkisini göstermiştir. Tarımsal reformlarla çiftçiler evlerine dönmüş, tarımsal üretim artmış ve şehirlerdeki ticarî hayat da canlanmıştır. Yapılsikke reformu sonucunda paranın değeri yükselmiştir. Başlangıçta dirhemin ağırlığında düşme yaşandıysa da gümüş oranındaki artış paranın değer kazanmış,⁵⁰⁸ hatta bir vakit sonra pazarlarda dahi düşük ayarlı paralara rastlanma oranı oldukça düşmüştür.⁵⁰⁹ Bağdat, Şiraz gibi şehirlerin vergi gelirleri 500.000 dinar yükselirken,⁵¹⁰ Fars eyaletinin vergi geliri 250 tünden

⁵⁰⁶ *a.g.e.,s.* 272.

⁵⁰⁷ Özkan Dayı, “Moğol İran’ında Ticaret”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2021, 25 (2), 579- 597. s. 590.

⁵⁰⁸ Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 212.

⁵⁰⁹ Reşîdüddin/Jahn, *a.g.e.*, s. 286.

⁵¹⁰ Özgüdenli, *a.g.e.,s.*301. Şiraz’ın geçmişteki gelir durumuna bakılacak olursa Büveyhi Adududdevle zamanında 700.000 hervar (bir eşek yükü olarak bilinmektedir. Ortaçağ’da 100 Menn karşılığı olarak tespit edilmiştir.) tahıl üretilen Mervdeşt ovası 1260’larda Salguriler döneminde 300.000 hervar tahıl

333 tümene yükselmiştir.⁵¹¹Bu artışın sağlanabilmesi için Gazan Han Fars için yeni bir gelir kanunu yapmış, k uk büyük ek vergiler, vergi komisyonları, kota ve dayatmalar suçlulara suç karşılığı para cezası uygulaması vd. uygulamalar kaldırılmış ve yasaklanmıştır. Nakd  olması belirlenmiş vergiler için de kolaylık getirilmiş, uygun taksit seçenekleri sunularak ödemenin tahıl hasadı zamanında ayn  toplanmasına müsaade edilmiştir. Tüm bunların yanında doğal afetler sebebiyle zarar gören yerlerde incelemeler yapılması, zararın tespit edilmesi ve belirlenen oranda tazminat ödenmesi de planlanmıştır.⁵¹² Buna mukabil Gazan Han'ın şehzadeliği döneminde inc lerden talep ettiği paranın reddedilmesinden olsa Muhammed Kuşcu 702/1302-3 yılında gasp edilen incu arazilerinin meseleleri için Fars'a gönderilmiştir. Bu Gazan'ın öfkesinden kaynaklı doğruluğu muhtemel bir hadisedir zira Vassaf'ta bazı inc  mülklerinin satıldığından bahsetmektedir.⁵¹³

Peki, Gazan Han'ın Farsta yaptığı mal  düzenlemeler istediği sonucu verdi mi? Başlangıçta olumlu sonuç verdiğini söylemek mümkünse de genel itibari ile başarısız olmuştur diyebiliriz. Bunun altında yatan sebeplere bakınca tahrir memurlarının deneyimsizliği ve bilgisizliğinin yanı sıra açgözlü ve hırsly olmaları ve şiraz'ın Gazan Han ın ziyaretine ve denetimine gidemeyeceği kadar uzak oluşuydu.⁵¹⁴

Her ne kadar Gazan Han reformlarının teori de ince elenmiş sık dokunmuş, ciddi ve iyi çalışılmış olduğu ortada olmasına rağmen olumlu sonuçların kısa vadeli olduğuna defalarca değindik. Bunun yanında dönemin kaynakları tamamen olumsuz bir tablo izmemektedir. Kısa vadede ulaştığı başarıyı aktaran Vassaf akabinde toprağın yönteminden bahsederek yapılan değişikliklerin sonucunda ekim dışı

 retmiştir. Bu baskın ve yağmaların bölgelere verdiği zararı görebilmemiz açısından önemli bir örnektir. G z n Han öncesinde 175.000 hervar olan üretim bu döneme kadar gerilemenin devam ettiğini göstermektedir.

⁵¹¹  zg denli, *a.g.e.*, s. 207.

⁵¹² Lambton, *a.g.m.*, 1987, s. 116.

⁵¹³ Vassaf/Ayet , *a.g.e.*, s. 404.

⁵¹⁴ Lambton, *a.g.m.*, 1987, s. 117.

toprakların da değerlendirilmeye alınması ve vergiya tabi kılınmasının köylüyü rahatlattığını ve pek çok metruk toprağın tarıma kazandırıldığını söyler.⁵¹⁵

Reformların olumlu etkileri görüldüyse de eyaletlerde bir takım problemler yaşanmaya devam etmiştir. Bu yenileşme faaliyetlerinin kabul görmesi, özümsemesi ve sistemli hale gelmesi için zaman hâsıl olmuştur. Zira vergilerden nemalanan kesimin reformlara ılımlı yaklaşmaması, vergi girişlerinin defterlere aktarımının engellenmesi, rüşveti sürdürme çabaları sonucu sistemin benimsenmesini ve sürekliliğini güçleştirmiştir.⁵¹⁶ Burada eklemek gerekir ki görevini kötüye kullandığı tespit edilen mutasarrıflar da bitigçiler de sert biçimde cezalandırılmıştır. Ancak bu durum yine de caydırıcı olmamıştır. Vergi toplama usulünün merkezileştirilmesi ve denetlemesinin merkezden yapılması hazineye aktarılan vergi oranını yükseltmiştir. Tabi halkın da bu hususta bilinçlendirilmesi için girişimlerde de bulunulmuş ve usulsüz vergi toplamanın önüne geçilmek için bir adım daha atılmıştır. Ancak bu sistem içinde görevlendirilen memurların gerekli yetkinliğe sahip olmamaları ya da gerekli ahlaki yeterliliğe ulaşamamış kimseler olmaları ve ilk fırsatta rüşvete başvurmaları reformların aksamasının sebeplerindedir. Şiraz,⁵¹⁷ Fars eyaleti⁵¹⁸ ve Anadolu⁵¹⁹ için görevlendirilen görevlilerin örneği buna kanıt teşkil etmektedir ki oldukça büyük soygunlarda bulunarak bu bölgede reformların uygulanmasında gölge olmuşlardır.

Reşîdüddin Fazlullah eserinde reformların etkilerini bolluk ve bereketin geldiği şeklinde yorumlamaktadır. Tabi bu yorumunun altında bürokrat olması ve merkezde bulunmasının etkileri vardır. Tebriz'de görülmesi muhtemel olan bolluk ve bereketin tüm İlhanlı ülkesinde görüldüğünü iddia etmek doğru olmaz. Zira merkezdeki işleyiş ve denetim çok daha kusursuz olmalıdır. Bunun yanında Vassaf reformlardan beklenen etkinin oluşmadığını merkezden uzak yerlerde hala geçmişte yaşanan

⁵¹⁵ Lambton, *a.g.m.*, s. 119.

⁵¹⁶ Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s. 215 vd.

⁵¹⁷ *a.g.e.*, s. 198 vd.

⁵¹⁸ *a.g.e.*, s. 239 vd.

⁵¹⁹ Aksarayî, *a.g.e.*, s. 276 vd.

sorunların yaşanmaya devam ettiğini aktarmıştır. Gâzân Han'ın vergi alanında yaptığı aynî değil nakdî tahsilât emri eyaletlerde aksaklığa sebep olduğunu, buralardaki görevlilerin yeterli tecrübeye sahip olmamaları ve Han'ın buraları ziyaret etmemesinin, varlığını buralarda hissettirmemesinin de aksaklıklara sebep olan amillerden olduğunu aktarmaktadır.⁵²⁰

Bu noktada yapılan reformların merkez kent olan Tebriz'i baz aldığımızda uygun alt yapının olması halinde uygulanabilir olduğunu söyleyebiliriz. Bu uygulanabilirliğin doğal bir sonucu olarak da reformlar iktisadî verimi arttırabilecek niteliktedir. Ancak egemenlik sahasının geniş olması, devlet adamlarının yeterli donanımına sahip olmaması, merkezi otoritenin uzak beldelerde varlığını sürdürmemesi gibi sebeplerle Gâzân Han döneminde de iktisadî reformlardan maksimum fayda sağlanamamıştır eleştirisini kaynaklardan edinilen bilgiler doğrultusunda yapabiliriz.

1.6. Gâzân Han Döneminde Şehirleşme

Gâzân Han'ın reformlarını bir bütün olarak anlamak gerekmektedir. Zira yapılan her yenilik diğer yenilikleri de destekler niteliktedir. Kısa hükümdarlığına şehirleşme anlamında da ciddi izler bırakan Gâzân Han yeni yerleşim yerleri kurarak Tebriz'in ticarî önemini kaybetmesine izin vermeden nüfusunu dağıtabilmek istemiştir. Zira Tebriz Ön Asya ve Uzak Doğu kültürlerinin birleştiği hem ilim hem de ticaret merkezi olması sebebiyle göç alan bir şehir olmuştur. Bu dönemde Şenb-i Reşidi ve Rab-ı Reşidi kurulmuş ve eski yerleşim yerleri de yenilenmiş ve düzenlenmiştir. İşe Tebriz surlarının devlet hazinesinden karşılanarak yeniden inşa edilmesi ile başlamıştı zira nüfus eski surları aşmıştı. Yeni surların inşası esnasında şehrin etrafındaki bağlar ve bahçelerde şehrin içine dâhil edilmiştir. Neticede şehrin etrafını saran surlar 6000 adımken yeni düzenleme ile 25000 adıma çıkmıştır. Bu büyümenin sonucu olarak da çevre şehirlere açılan yeni sur kapıları inşa edilmiştir. Bu yeni kapılar İktisadî anlamda önem taşımaktadır zira bu kapıların her birinin yanına

⁵²⁰ Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 295; Ayetî, *a.g.e.*, s. 239 vd.

kervansaraylar inşa edilmiş, pazarlar kurulmuştur. Tüccarlar bu kervansaraylarda konaklarken şehre giriş talebinde bulunmuş, vergi memurları kayıt altına aldıktan sonra şehre giriş yapabilmişlerdir.

1.6.1. Şenb-i Gâzân / Gâzâniyye Şehri

Gâzân Han tarafından kanun ve hayır kurumlarından sorumlu vezir olarak atanan Reşîdü'd-dîn Fazlullah 1297-1303 yılları arasında yeni bir mahalle inşa etmiştir. Zira Hanın ona yüklediği görevlerden biri de hayır kurumlarının üstüne düşmesi olmuştur. Şenb-i Gâzân olarak geçen bu yerleşim biriminin inşası öncesi hazineden 1000 miskal altını bütçe ayırmış ve 1000 dinar harcanarak ortalama on dört bin işçinin çalışması sonucu inşa etmiştir. İçerisinde ihtiyaçları karşılamak üzere 12 ayrı yapı ile imar edilmiştir. Dolayısıyla içerisinde yer alan mescid, hankah, kütüphane, rasathane, darüşşifa gibi yapıların giderleri için yıllık 100 tümen Reşîdüddin'in hizmetine sunulmuştur.⁵²¹ Buranın giderleri için Gâzân Han kendi has arazilerinden 100 tünden fazlasını tayin etmiş, gelirlerin kontrolü ve dağıtımını için bir dîvân kurmuş ve Gür Timur adlı emirini de idareden sorumlu kılmıştır.⁵²²

Bu yerleşim yeri ve külliyesi iktisadî açıdan da önem teşkil etmektedir. Zira buraya beytu'l- kanun adlı bir merkez inşa edilmiş ve daha önce sözü geçen defatir-i kanunların burada toplanması kararlaştırılmıştır. Orijinal nüshalarının burada saklanması yanı sıra birer kopyaları da eyaletlerde mültezimler aracılığı ile güvenceye alınmıştır. Tebriz'e yakın olması ticarî anlamda aynı ihracat ürünlerinde sahip olmasının açıklamasıdır. Bu şehrin de Tebriz'le mukayese edilmese de ticarî anlamda ciddi bir büyüme yaşadığını kaynaklar aktarmaktadır. Bu sebepten olsa gerek ki burası Tebriz tamgacısına bağlanmıştır.⁵²³

Genel hatlarıyla Şenb-i Gâzân, eğitim, sağlık hizmetlerinin verildiği, ilmi çalışmaların yapıldığı, içerisinde devlet arşivinin bulunduğu büyük bir yerleşim birimi

⁵²¹ Vassaf/Ayefî, *a.g.e.*,s. 210 vd.

⁵²² *a.g.e.*,s. 212.

⁵²³ Reşîdüddin /Jahn, *a.g.e.*,s. 216.

olarak inşa edilmiştir. Gâzân Han'ın çok önem vererek inşa ettirdiği ve vasiyetinde buranın korunması, olası yolsuzlukların engellenmesi yönündeki arzusu maalesef uygulanamamıştır. Olcaytu Han döneminde merkezin değişmesi buraya verilen önemin azalmasına sebep olmuştur. Akabinde de devletin yıkılış sürecine girmesi ve imarından yarım asır geçmeden devletin çökmesi neticesinde taht kavgaları, bölgedeki mücadelelerden nasibini alarak tahrip edilmiştir.

1.6.2. Rab-ı Reşidî

Bu şehrin temelleri Gâzân Han döneminde atıldıysa da bitirilmesi Olcaytu Han dönemine denk gelmiştir. Bu yerleşim birimi eğitim ve bilim açısından gelişme göstermiştir. Kurulmasında ve süreklilik sağlamasında farklı milletten zanaatkârlar görevlendirilmiştir. Bu zanaatkârlar kendilerine tahsis edilmiş evlerde ikamet etmişler ve meslekleri kendilerinden sonra oğulları tarafından icra edilmiştir.²⁴ Kervansaray, 1500 dükkân, büyük bir çarşı (Reşidi pazarı) ile adeta bir şehir izlenimi vermiştir. Rab-ı Reşidi'de ipek dokuyuculuğu gelişmiştir.⁵²⁴ Sağlık, eğitim, kültür ve ibadet kurumlarının bulunduğu Rab-ı Reşidi de mahzenler, ambarlar, ekonomik ve sosyal amaçla imar edilmiş binalar, darphane ve bazarı, düşkünler evi ve çevresinde bağ ve bahçeleri de bulunmaktaydı. Buraya Tebriz'in Dervaze-i Sorhab adlı kapısı açılmaktaydı.⁵²⁵

Buranın masrafları Reşîdüddin Fazlullah tarafından vakfedilen akardan karşılanmıştır. Reşîdüddin tarafından tesis edilmiş olan bu yer farklı meslek gruplarından ve iş kollarından oluşan birkaç bin kişiyi bünyesinde barındırmıştır. Sadece külliyyede 596 kişi görevlendirilmiştir. Anadolu, Gürcistan gibi memleketlerden de 220 köle ile 220 cariyeye getirilmiş, Rab-ı Reşidi'ye vakfedilmiştir. Burada yapılan evlerin ve yapılan sistemli iskânın amacı sosyal ve ekonomik hayatın gelişmesini ve sürekliliğini sağlamaktır. Nüfus hiç küçümsenecek bir miktar değildir.

⁵²⁴ Onullahi Seyidağa, *XIII – XIV Asırlarda Tebriz Şehri*, Elm neşriyatı, 1982 Bakü, s. 43.

⁵²⁵ Reşîdüddin, *a.g.e.*, 1977, s. 172 vd.

Zira buranın sakinlerinin günlük 723 menn yani 602, 475 kg ekmek ihtiyacı hâsıl olmuştur.⁵²⁶ Burada sadece devletin atadığı memurlar maaş verilmiştir.

Gâzân Han ile başlayan inşa süreci Olcaytu zamanında yapılan eklemelerle devam ettiyse de Reşîdüddin'in Olcaytu Han'ın ölümünde parmağı olması iddiası sonucu idam edilmesinin akabinde yağma ve tahrip edilmiştir.⁵²⁷

1.7. Gâzân Han'ın Vasiyetinin Reformları Açısından Değerlendirilmesi

Yaptığı reformlar ile ülkeyi kalkındıran ve yıkılışın eşiğinden döndüren Gâzân Han aynı uygulamaları kardeşinin de sürdüreceğine inanarak bu sözlerle yazdığı vasiyetini Kaşanî eserinde aktarmaktadır. Bu vasiyette “... *Dört yıldır kendime veliaht ve vasi tayin ettiğim, bu işe en layık, bu önemli göreve en gerekli kişi olduğumu defalarca sizlere söyleyip karar kıldığım kardeşimi, en kısa sürede benim yerime ulusun ve ülkenin tahtına geçirip yerleştirin. Öteki kullar da birlik ve beraberlik içinde onun emrini dinleyip, itaat etsin, fermanına boyun eğsinler ve bu durumdan hiç kuşkunuz olmasın. Ona muhalefet etmeyin, zorluk çıkartmayın. Buyurduğu hükümleri ve yarlıkları dikkat gözüyle uygulamaya çalışın. ...*” sözleri ile kardeşinin kendinden sonra hanlık tahtına oturtulmasını kati şekilde beyan etmiştir. Bu vasiyet konumuz açısından da önemlidir. Zira vasiyette ilhanlı iktisadî hayatı açısından önem arz eden bilgilerde mevcuttur. Gâzân Han kardeşine yaptığı yenilikleri sürdürmesini, yaptığı düzenlemeler doğrultusunda davranılmasını “*Hükmettiğim üzere, fazladan olarak onlardan hiçbir şey talep etmeyin. Sonradan çıkma bidatlerle, tamamını kaldırmış olduğum nemârî⁵²⁸, takbur gibi vergileri (avarızak), yeniden yerleştirmeyin. ... Dîvân naiplerinin, mutasarrıfların, vilayet amillerinin elleri bunların üzerinden çekilmiş olsun. Eğer arttırma imkânınız yoksa elinizde olanı ganimet bilin.*” sözleri ile istemiştir.⁵²⁹

⁵²⁶ Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 115.

⁵²⁷ Reşîdüddi, *a.g.e.*, 1977, s.217.

⁵²⁸ Nemârî, Moğolca'da neme kökünden türetilmiştir. Eklemek, arttırmak güçlendirmek anlamına gelmektedir. Togan,*a.g.m.*,s. 302.

⁵²⁹Kaşanî/ Örs, *a.g.e.*,s.56 vd.

Bu yarlık hükmü gereğince Olcaytu Han'ın reformları korumak ve geliştirmek çabasına girdiğini söylemek mümkündür. Bu sebeple Fırat nehrinden Bağdat'a su taşınmıştır. 1305 yılında. Bağdat da Firdevsi fabrikası açılmıştır. Bulugan Hatun da Reşîdüddin Fazlullah'ın desteğiyle Bağdat yakınında bir şehir kurmuştur.⁵³⁰ Gâzân Han'ın ticarî düzenlemelerinden güç alan Olcaytu'nun Sultaniye adını verdiği bir ticaret şehri inşa ettirmesi ve bu şehrin Tebriz'den sonra en önemli ticaret kenti olması bu reformları sürdürme çabasına örnektir. Bu dönemde de Memlûk Devleti ile ticarî anlamda olumlu ilişkiler sürdürülmek istenmiş bu doğrultu da elçiler gönderilmiştir.⁵³¹ Avrupa ile de ticarî ilişkiler dengede tutulmaya çalışılmış ve bu ilişkiler olumlu seyretmiştir. Öyle ki Venedikli tacir Thomas'ın İran'a gelerek Han'ın himayesine girmesi bu ilişkilerin geliştirilmeye çalışıldığını göstermektedir.

2. Olcaytu Han Devri (1304- 1316)

Gâzân Han'ın kardeşi olan Olcaytu'nun annesi Uruk Hatun'dur. 12 Zilhicce 680/24 Mart 1281 tarihinde dünyaya gelmiştir.⁵³² Olcaytu Han Moğollarda adet olduğu üzere birden fazlaca isme sahiptir.⁵³³ Diğer hanlar gibi Moğol örf ve adetlerine göre eğitim almış olmasının yanında annesi Hıristiyan olduğu için olsa gerek bu yönde bir eğitime de tabi tutulmuş⁵³⁴ ve 688/1289 yılında vaftiz edilerek kendisine Papa IV. Nikolas'ın adı verilmiştir.⁵³⁵

Gâzân Han tarafından Horasan'ın güvenliği için vali olarak Horasan'a gönderilen Olcaytu Gâzân Han ve Emir Nevruz arasında vuku bulan olaylarda bazı emirlerle birlikte Emir Nevruz'u yakalamakla görevlendirilmiştir. Bu isyanın

⁵³⁰Vassaf/Âyetî, *a.g.e.*,s. 280.

⁵³¹, *a.g.e.*,s. 475.

⁵³² Yuvalı, *a.g.e.*,2019, s. 270; Benâketî, *a.g.e.*,1348, s.472; Kaşânî/Örs, *a.g.e.*, s. 60.

⁵³³ Kâşânî'de Matmador adlı bir isim geçmektedir. Kâşânî, *a.g.e.*, s.18; bir diğer ismi Harbende'dir. Uyar, *a.g.e.*,2016,s. 596 vd.; Nasturi olan annesi Uruk Hatun tarafında Nikolas ismi verildiği hususunda da bilgiler mevcuttur. Hayton,*a.g.e.*,s.184 vd.; Yuvalı, *a.g.e.*,2019, s.270; Spuler, *a.g.e.*,s.216; Grousset, *a.g.e.*, s.421.

⁵³⁴ Akkuş, *a.g.t.*, s. 198 vd.

⁵³⁵ Spuler, *a.g.e.*,s.216; Grousset, *a.g.e.*,s.421; Yuvalı, *a.g.e.*, 2019,s.270. İlk adının Buka Timur ve Olcây Buka /Moğolca Ölcey- bōke olduğunu aktaran kaynaklar da mevcuttur. Diler, *a.g.e.*, s. 375 vd.

bastırılmasının akabinde de Gâzân Han devrinde üzerinde durduğumuz Neküderîler ile mücadele etmiştir.⁵³⁶ Şehzadeliği boyunca Çağatay Hanlığı ile Horasan mevzuu sebebiyle mücadele etmiş, Suriye seferinden güç alan Çağataylıların saldırılarını durdurması için Gâzân Han tarafından görevlendirilmiş ve onları durdurmayı başarmıştır.⁵³⁷ Hanlığı döneminde Çağataylılarla tekrar mücadeleye girişmek durumunda kalmıştır.⁵³⁸

Henüz şehzadeliği döneminde kendini göstermeyi başaran Olcatu'yu Gâzân Han ölümünden beş yıl önce veliaht tayin etmiş, ölmeden hemen önce de bunu bir yarlık ile resmileştirmiştir. Yazdığı vasiyetini al tamga ile mühürletmiş ve tebasına da duyurulmasını sağlayarak devletini şehzade Olcaytu'ya bırakmıştır. Gâzân Han'ın 11 şevval 703/17 Mayıs 1304 yılındaki ölümü⁵³⁹ üzerine tahtı için tehdit oluşturan ve zamanında abisine karşı isyan etmiş olan şehzade Alafrank ve Emir Horkudak'ın katlini emretmiş ve ardından Tebriz'e giderek 19 Temmuz 1304 tarihinde İlhanlı tahtına oturmuştur.⁵⁴⁰

Olcaytu Han henüz tahta oturmadan kendisine karşı oluşabilecek tehlikeleri bertaraf etmesi ve abisi sayesinde refah ve istikrara ulaşmış bir ülkeye sıkıntı çekmeden han olmuştur. Devletin içinde bulunduğu durumdan da güç alarak halkına atalarının izinden giderek refah seviyesini daha da artıracak güvencesini vermiştir.⁵⁴¹ Yapılan toyun ardından ivedilikle devlet işlerine yönelen Olcaytu Han abisi döneminde uygulanmaya başlayan vezirlikteki ikili sistemi tercih etmiş ve Reşîdüddin Fazlullah ile Sadeddin Sâvecî'nin görevlerine devam etmelerini sağlamıştır.⁵⁴² Abisinin kendisine olan güvenine karşılık verebilmek için yapılan reformların

⁵³⁶Spuler, *a.g.e.*,s.110.

⁵³⁷ Reşîdüddin, *a.g.e.*,2013, s.292; Spuler, *a.g.e.*, s.115.

⁵³⁸İlhan Erdem, Olcaytu Devrinde Horasan'da İlhanlı- Çağataylı Mücadeleleri", Pamukkale Üni. EBFD, III, 1997b, s. 108.

⁵³⁹Reşîdüddin, *a.g.e.*,2013, s. 304; Spuler, *a.g.e.*, s. 117, Aksarayî, *a.g.e.*,s. 240.

⁵⁴⁰Aksarayî, *a.g.e.*,s. 252.

⁵⁴¹Kaşani/Örs, *a.g.e.*,s. 69.

⁵⁴²Yuvalı, *a.g.e.*,2019, s. 272.

sürekliğini sağlamak istemiş, bu sebeple devlet erkânının abisinin atadığı görevlerde kalmasını uygun görmüştür.

Devlet işlerini düzenledikten sonra kendinden önceki hanların çok da üstüne düşmedikleri Gilan üzerine sefere çıkmıştır. Aşırı sıcak havası, sık ormanları ve dağlarının dik oluşu gibi sebeplerle olsa gerek buraya çok da değer verilmemiştir.⁵⁴³ Ayrıca bu çetrefilli arazinin fethi de pek kolay olmayacaktır. Bu durumda da İran sahasında tek müstakil alan burası kalmıştır ve dolayısıyla İlhanlılara vergi dahi ödememişlerdir. 12 adet mahalli yerel hâkimi bulunan Gilan gerek Horasan'a ulaşım ağını kısaltması sebebiyle gerekse hâkimiyet sahasının bütünlüğünü bozması sebebiyle Olcaytu Han tarafında alınarak halkının gözünde itibarını artırmak istediği bir sahadır. Moğol adetleri gereğince bu 12 mahalli idarecinin her birine kendilerine tabi olmaları yönünde haberler gönderilmiştir. Başlangıçta onun huzuruna gelerek Moğol tehdidini bertaraf etmek istedilerse de Olcaytu'nun Gilan'ın zenginliklerinden talepleri olduğunu anlayınca huzurundan ayrılmışlardır. Olcaytu Han emirlerine bu bölgenin alınması emrini vermiş ve emirler kendi görevli sahalarında taaruza başlamışlardır. Netice de Emir Çoban büyük ganimetlerle ve biat haberleriyle dönerek vazifesinde başarılı olmuştur. Ancak bir diğer emir Kutluğşah başlangıçta başarılı olunca Gilan halkı barış talep etmiş, O ise barış isteğine olumsuz karşılık vererek katliamlara başlamıştır. Bu sebeple güçlerini birleştiren Gilanlılar Emir Kutluğşah'ın ordusunu bertaraf ederek ve emiri de öldürerek ganimetlerini toplamışlardır.⁵⁴⁴ Bu durumu haber alan Olcaytu emirlerini birleşen Gilan ordusu üzerine göndermiş ve zor bir mücadele sonucunda Gilan Seferi başarı ile neticelenmiştir.

Memlukler üzerine 1312 yılında çıktığı seferde de kısmen başarı sağlayan İlhanlı ordusu Rahbe kalesini şiddetli şekilde muhasara etmiş, neticede kaleyi alarak geri dönmüştür.⁵⁴⁵ Kalede Olcaytu Han'ın katliam yapmasını ise Emir Çoban Müslüman olmalarından dolayı engellemiştir. Suriye seferinin Rahbe ile sınırlı

⁵⁴³ İbn Kesir, *a.g.e.*,1995, s.6755.

⁵⁴⁴ Kaşani/Örs, *a.g.e.*, s. 105; Spuler, *a.g.e.*,s.122.

⁵⁴⁵ İbn Kesir, *a.g.e.*,1995, 6790.

kalmasının sebebi ise Çağataylılar olmuştur.⁵⁴⁶Tüm bu karmaşa içinde Horasan'ı da itaat altına alan Olcaytu devlete parlak bir dönem yaşatmaya başlamıştır. Ancak yine de Çağataylıların Horasan'ın doğusundan Hindistan'a seferler yapmakta olması yönünü tekrar Çağataylılara dönmesine sebep olmuştur. Zira Olcaytu hem Altın Orda ile olan sorunları kendi lehine çözmüş, hem de Memlûklere karşı yaptığı seferlerle Rakka'yı alarak o kanadı da güvenlik altına almıştır. Tuva'nın oğlu Kutluk Hoca'nın da Güney doğudaki faaliyetleri Olcaytu'nun duruma el atmasını mecbur kılmıştır. 1313'de bölgeye gönderdiği ordusu ile Çağataylıları Horasan'ın doğusundan çıkarmıştır. Kutluk Hoca Çağatay Hanı olan İsen Büke'den yardım isteyince kardeşi Kebek'i şehzade Yasavur ile yardıma yollamıştır. Zaten Horasan hususunda hassas olan ve amacından vazgeçmek istemeyen şehzâde Kebek, Yasavur ve Davud Hoca ile birlikte 1315 yılında bir kez daha Ceyhun Nehri'ni geçerek Horasan'a girmiştir. Burada karşılaştıkları İlhanlı birliklerini ortadan kaldırarak Nişabur'a kadar ilerlemişlerdir. Bu durum karşısında Olcaytu oğlu Ebu Sa'îd komutasındaki orduyu bölgeye göndermiştir. Bu arada Şehzade Kebek ile arası açılan Şehzade Yasavur Ebu Sa'îd'e ittifak teklifinde bulunmuştur. Şehzade burada çareyi İlhanlılara sığınmakta bulmuş olmalı ki; Olcaytu Han'ın izni ile ulusu ile birlikte Ceyhun Nehrinden geçtikten sonra İlhanlılara tabi olacağını bildirmiştir.⁵⁴⁷ Ancak Çağataylıların bölgeden geri çekildiklerini duyunca kendisi merkeze geri dönmüş olsa da tekrar saldırıların olacağını öngördüğü için oğlu Ebu Sa'îd'i Horasan'da bırakmıştır.⁵⁴⁸

Çağataylılarda durum Horasan sebebiyle aynı devam ederken; Altın Orda ile ilişkilerde ise olumlu tutum sürdürülmeye çalışılmıştır. *Olcaytu Sultan'ın tahta oturmasının uğurlu olduğundan dolayı, Cengiz Han hanedanı arasında sağlam bir*

⁵⁴⁶ Bu konuda muhtelif görüşler mevcuttur. İbn Kesir Moğol ordusundaki erzak ve hayvan yemlerinin azalmasına ve fiyatların yüksekliğine bağlar ve ayrıca Moğol ordusunun büyük kayıplar verdiğini de ekler. İbn Kesir, *a.g.e.*, 1995, s.6790

⁵⁴⁷ Ömer Subaşı, Horasan'da Siyasi Hayat ve Şehzade Yasavur İsyanı (1317-1320), *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.5, S1, 2016, s.280.

⁵⁴⁸ Spuler, *a.g.e.*, s.129.

birlik kuruldu ve kervanlar gidip gelmeğe meşgul oldu” diye aktaran Vassaf’ın görüşü diğer kaynaklarca da desteklenmektedir.⁵⁴⁹

Fars hâkimi olarak Şemseddin Muhammed’in yerine onun oğlu İzzeddin Abdulaziz’i görevlendiren Olcaytu, yanına vergi tahsildarları da görevlendirmiştir. Abdulaziz yanında gelen vergi tahsildarları ile ortak hareket ederek yedi yıl boyunca Fars’da sorgusuz sualsiz bir düzen kurmuştur. Ancak Emir Aştu bölgeye gönderilince onların hareketleri de kısıtlanmış ve Aştu’dan kurtulmanın yolunu tutmuşlardır. İzzeddin emirden kurtulduktan sonra halkın üzerindeki tahakkümünü artırmanın yanı sıra İlhan’a karşı da vaatlerini de yerine getirmemeye başlayarak İlhan’ın dikkatini üzerine çekmiştir. Ödemesi gereken vergiyi geciktirmesi sonucu 714/1314 yılında Han tarafından Sultaniye şehrine çağırılmış, kendisinden 300 tümen vergi talep edilmiş ancak İzzeddin sadece 35 tümen ödeyebilmiştir. Açıklamasında da emirlerin geri kalan kısmını aldıklarını dile getirerek kendini kurtarmaya çalışmış, kalan kısmı tekrar tahsil edebileceğini söyleyince Şiraz’a dönmesine izin verilmiştir. Onun döneminde Fars’ın gelirinin 3.000.000 dinarken ancak 350.000 dinar ödenmesinin sebebi meblağın fazla olması, halkın günü gelince istenen vergiyi ödemekte güçlük çekmesi ve zorla da olsa tahsil edilen bu vergilerin rüşvet ve yolsuzluk gibi sebeplerle merkeze ulaşana kadar kısmen erimiştir. Fars’ta da diğer pek çok yerdeki gibi zamansız istenen vergilerin toplanmasının tek yolu da baskı ve şiddetten geçmiştir. İzzeddin’de bu yola başvurarak halkın elinde ne var ne yoksa hayvanlarına varıncaya kadar alması Han’ın kulağına gidince yakalanması yönünde Emir Aştu görevlendirilmiş ancak durumu erken haber alan İzzeddin kaçarak kurtulmuştur.⁵⁵⁰ Fars bölgesindeki İncu topraklar için ise Şerefeddin Mahmud görevlendirilmiştir. Daha sonra bu şahıs ve akabinde ailesi İncular olarak tanınacaklardır. Ayrıca baş gösteren Timur tehdidine karşı Olcaytu Han döneminde Altın orda Hanı Tokta ile bir anlaşma yapılmış (1304-5) ve Tebriz ve diğer ticaret yolları ticarete açılmıştır. Bu anlaşma Moğol ulusları arasında yapılmış ve tüccarların güven içinde dolaşabileceği sınırlar belirlenmiştir.⁵⁵¹

⁵⁴⁹Vassaf/Ayetî; a.g.e., s. 277; Kaşanî, a.g.e, s. 29.

⁵⁵⁰Kaşanî, a.g.e., s.187 vd.

⁵⁵¹ Vassaf, a.g.e., s. 376 vd.; Vassaf/Ayetî, a.g.e., s.277.

2.1.Döneme Damgasını Vuran Vezirler ve Siyasî Çekişmelerin İktisadî Hayata Etkileri

Olcaytu Han dönemine kadar, onun döneminde ve hatta sonrasında da bürokraside nüfuz kaynaklı çekişmelerinin yaşandığını sıklıkla görmüşüzdür. Bu dönemde de İran'daki köklü ve nüfuz sahibi aileler yönetimde üst kademelerde yer almaya devam etmişlerdir. Devlet adamlarının bu çekişmeleri genellikle idam ile neticelenmiştir. Olcaytu Han döneminde de bu savaştan Tacüddîn Ali Şâh Gîlânî kazançlı çıkmıştır. Reşîdüddin Fazlullahve Sadeddîn Sâvecî idari anlamda oldukça yetenekli kimseler olsa da akibetleri idam ile neticelenmiştir.

2.1.1. Sadeddin Sâvecî

İlhanlı tarihine damga vuran vezirlere baktığımızda Sâvecî'nin oldukça istikrarlı olduğunu söylemek mümkündür. Gâzân Han'ın şehzadelîği döneminde Horasan, Kumis, Rey Mazenderan'ın iktasından sorumlu kılınırken aynı zamanda ordunun tagarı ile hazinenin sorumlusu da yapılmıştır.⁵⁵² Hanlığı dönemindeyse mali reformlarındaki sürekliliği sağlamakla görevlendirilmiştir. Olcaytu Han olduğunda Gâzân Han'ın atadığı memurlara dokunmayarak görevlerinde kalmalarını uygun görmüş vezirliğe devam eden Sâvecî'yi aynı zamanda abisinin reformlarını takipçisi olarak görevlendirmiştir. Kendisinin bertaraf etmek isteyenlerin farkında olduğu için Emir Tunnas ile akrabalık bağı kurmuş ve her fırsatta hana daha da yakınlaşmaya çalışmıştır. Ancak 1298 yılında kendisi ile ilgili zimmetine para geçirme iddiaları tekrar gündeme gelerek bu kez Tâcüddin adlı bir bürokrat 1306 senesinde Sâvecî'nin Reşîdüddin ile birlikte zimmetlerine 100.000 dinar para geçirdiklerini Olcaytu'ya iletmiş, ancak ispatlayamadığı için bu kimse canından olurken Sâvecî bir kez daha kurtulmuştur.⁵⁵³ Bu Tâcüddin İlhanlı veziri Tâcüddin Ali Şâh ile karıştırılmamalıdır. Ancak bir süre sonra vezir Tâcüddin Ali Şâh da Sâvecî'den rahatsızlık duymaya başlamış ve Olcaytu'nun huzuruna çıkararak Sâvecî'nin hazineden zimmetine para

⁵⁵² Reşîdüddin, *a.g.e.*,2013, s.211.

⁵⁵³ Dannu, *a.g.t.*,s. 232.

geçirdiğini dile getirmiştir. Üstelik söylemini hazineye üç günde bir girmesi gereken 20 tümen ile desteklemiştir.⁵⁵⁴ Üstüne bir de Sâvecî ile bir süredir arası bozuk olan Reşîdüddin de aynı doğrultu da konuşunca Olcaytu Han'ın kuşkuları başlamış ve hakkında üçüncü kez aynı konu ile ilgili şikayet gelmesi üzerine Sâvecî'den savunma istemiştir. Kendisine hazinenin geliri sorulmuş ve 500 tümen cevabı alınmıştır. Bu cevaptan tatmin olmayan Han yargılanmasını emretmiştir. Esasen yargılanmada suçtu sabit bulunmadıysa da Reşîdüddin'in telkinleri sonucu 19 Şubat 1313 senesinde Sâvecî idam edilirken hazineden zimmetine geçirdiği meblağın tahsil edilmesi için malları da müsadere edilmiştir.⁵⁵⁵

2.1.2. Reşîdüddin Fazlullah

Bu büyük devlet adamı İlhanlı tarihi genelinde en etkili devlet adamlarından sayılabilir. Çok yönlülüğü hanlarında dikkatinden kaçmamış onun idari ve siyasî maharetinden faydalanmak istemişlerdir. Abaka Han ile bürokrasiye adım atan Reşîdüddin Gâzân Han döneminde Dîvâna girmiş akabinde de çift vezirlik sistemindeki vezirlerden biri olmuş ve siyasî yetkilerini artırmaya başlamıştır. Olcaytu Han döneminde de vezirlik makamındaki yerini koruyabilmiştir. Kendisine gerek abisi gerekse başarılarından dolayı Olcaytu Han'ın güveni yüksek olmuştur. Öyle ki GâzânHan döneminde yaptığı şehirleşme faaliyetlerine bin hanelik bir mahalle inşa görevi ile devam etmesi istenmiştir.⁵⁵⁶ Sadeddin Sâvecî'nin Reşîdüddin'in iktidarını tehdit olarak görmeye başladığı bu dönemde Tacüddin Ali Şah ise Sâvecî'yi yolundan çekmek için uğraş vermeye başlamıştır. Saadeddin Sâvecî'nin Ali Şah'ın muhalefeti sonucu katledilmesinin ardından çift vezirlik uygulaması sürdürülerek Sâvecî'nin yerine müsebbibi Tacüddin Ali Şah vezir tayin olunmuştur.⁵⁵⁷ Ancak Tacüddin Ali Şah'ı bir süre sonra Reşîdüddin'in iktidarda gittikçe elinin güçlenmesi rahatsız etmiştir. Onların arasında başlayan tartışmalar Hanın da kulağına gitmiş ancak Olcaytu birlikte devlete hizmete devam etmeleri gerektiğini kendilerine söylemiştir. Esasen

⁵⁵⁴ Kaşani/Örs, *a.g.e.*, s. 158.

⁵⁵⁵ Özgüdenli, *a.g.e.*, 2012, s.461 vd.; Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s. 287.

⁵⁵⁶ Z. V. Togan, "Reşid'ud-din Tabib (1248-1318) Fazlallah b. İmad al-Davla Abu'l-hayr b. Ali", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1988. s. 706.

⁵⁵⁷ Handmîr, *a.g.e.*, III, s. 199 vd.

onların aralarındaki bu gerilim zamanla yerini düşmanlığa bırakmıştır. Bu düşmanlığın arka planında ise Olcaytu Han'dan Çağatay tehlikesine karşı yardım talep eden oğlu Ebu Sa'îd'e Horasan ordusu maaşını ödeyebilmesi için 50 tümen gönderilmesini emretmesidir. Zira hazinede para yoktur ve taraflar bu durumdan birbirlerini sorumlu tutmuşlardır. Maliye ve hazineden sorumlu olmadığı için Reşîdüddin hana izah ederek sorumluluk almamıştır. Ancak Tacüddin'i suçlamaktan da geri kalmamıştır. Tacüddin ise maddi olarak bir gücünün bulunmadığını, sadece elindeki makama sahip olduğunu dile getirmiştir. Olcaytu Han Tacüddin'in henüz küçük olmasına bağlamış olacak ki durumu, Reşîdüddin'i Sahib-i dîvânlığa atayarak mali anlamda onun desteğine ihtiyaç olduğunu görmüştür. Reşîdüddin iktidara tek başına sahip olma gayesinden ve Tacüddin'in artık canına bir tehdit oluşturmasından dolayı *“ben böyle bir kimseyle nasıl ortak olayım. Bir vilayetin malını telef etse, benim elim kısa, tabiatım zayıf, elbiselerim bile eski”* diyerek sorumluluktan kaçınacağına vurgu yapmıştır. Hatta *“senin naip ve adamların eskiden bir kuruşa bile malik değilken şimdi her biri karun oldu”* diyerek haksız zenginleştiklerini de dile getirerek hazinenin boş olmasından açık açık Tacüddin'i sorumlu tutmuştur. Bu durumda Olcaytu Han ülkeyi vezirlerin yetki alanlarını belirleyerek ülkeyi ikisinin yönetimine tekrar bırakmıştır. Esasen iki ayrı devlet varmış gibi oluşturulan bu yeni durum Olcaytu'nun iktidarı için bir tehdit oluşturmaktaydı. Zira ülkenin gerçek manada bölünmesinin de önünü açmaktaydı. Bu durumdan hoşnut olmayan Olcaytu'nun sürekli yakınında kalarak onu Reşîdüddin'in yolsuzlukları konusunda iknaya çalışan Tacüddin sonunda başarılı olmuş ve Reşîdüddin'in malının sayımı için hanı ikna etmiştir. Bu sayım sonucunda ise Fazlullah ailesinin ayrı ayrı gösterilmiş masraflar adı altında devletten yıllık 400 tümen aldıkları tespit edilmiştir. Yolsuzluk yaparak devletten çaldığı gerekçesiyle onun yargılanması için karar veren Olcaytu'yu yine Tacüddin Reşîdüddin'in yaşlılığından dolayı affedilmesi gerektiği konusunda da ikna etmiştir. Ancak Reşîdüddin böylece kendisinin ne büyük bir tehlike altında olduğunu görerek hanı daha fazla kızdırmamak

adına şehzade Ebu Sa'îd'in istediği 50 tümeni kendi servetinden ödemiştir.⁵⁵⁸ Takip eden dönemde Olcatu'nun hastalanarak vefat etmesi de Reşîdüddin'in sonu olmuştur.

2.1.3. Tâcüddîn Ali Şâh Gilânî

Hace Tâcüddin Ali Şâh Gilânî dönemin veziri olan Sâvecî'nin tüm çabalarına rağmen yeteneklerini Olcaytu Han'a göstermeyi başarmış, Moğol sarayına mücevher satışı yoluyla yaklaşabilmiş bir tüccarken önce emirlerin ardından da hanın gözüne girmiştir.⁵⁵⁹ Olcaytu Han'ın tarafından iktisaden tecrübeli olduğu hususunda takdirini kazanarak suyurgamış ile şereflendirilmiş ve dîvâna girmiştir.⁵⁶⁰ Gideri az olan ancak geliri fazla olan bir pazar yeri inşa etmesi ve ayrıca kısa sürede Bağdat'da bir işyeri inşa etmesi sonucu sarayda eğitim-öğretimden sorumlu olarak görevlendirilmiştir. İmar faaliyetlerinde oldukça beceriklidir, bu becerisini Ebu Sa'îd Han döneminde de göstermekten geri durmamıştır. Hızlı ve emin adımlarla sarayda yükselen Tâcüddin Sâvecî'nin ve naiplerinin her üç günün sonunda 200.000 dinar para kaçırdıklarını han ile paylaşmış, başta ikna edemediyse de üç günün sonunda bu miktarı gösterince sözlerinin haklı olduğunu ispat edebilmiştir. Sâvecî'ye yıllık 5.000.000 dinara tekabül eden bu gelir sorulmuş o da miktarı kabul etmiş ancak ertesi gün teftişte hazine de bu miktarın eksik olduğu tespit edilmiştir. Sâvecî'den bu şekilde kurtulduktan sonra Reşîdüddin'in de görüşünün alındığı bir meşveret sonucu yeni vezir olmuştur.⁵⁶¹ Başlangıçta uyum içerisinde görevlerini sürdürseler de zamanla aralarında rekabet baş göstermiş olacak ki ondan da kurtularak tek başına iktidar olmuştur. Ve İlhanlı tarihine eceli ile ölen tek vezir olarak geçebilmeyi başarmıştır.

Olcaytu Han'ın hazine gelirini arttırması için görevlendirmesi sonucu yolsuzlukla mücadele başlatmıştır. Yaptığı araştırmalar sonucunda yolsuzlukları hayli fazla olduğunu tespit etmiştir. Örneğin 1313 yılında Fars'tan gelmesi beklenen 3.000.000 dinarın yalnızca 350.000 dinarının hazineye vergi geliri girdiğini fark

⁵⁵⁸ Kâşânî/Örs, *a.g.e.*,s.195 vd.

⁵⁵⁹ Beyanî, *a.g.e.*, 1381, II, s.499.

⁵⁶⁰ Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*,s.279 vd.; Kâşânî/Örs, *a.g.e.*,s. 205 vd.

⁵⁶¹ Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*,s. 341.

etmiştir.⁵⁶² Bu sebeple Fars'a müfettişler göndererek denetlemeler yaptırmıştır. Bunun yanında yine halktan zorla vergi toplanmaya başlandığına da kaynaklardan ulaşmak mümkündür. Emir Yasavul 1316 yılında 300.000 dinar vergiyi Horasan'dan, 50.000 dinar vergiyi ise Herat'tan toplarken şiddete başvurmaktan geri durmamıştır.⁵⁶³ Yolsuzlukla mücadele etmesine ve zorla topladığı vergilere karşı hazine miktarı yeterli düzeyde olmamıştır. Devlet adamları Olcaytu'nun takdirini kazanmak amacıyla hayır hasenat yapmışlar ancak bu giderleri devlet kasasından tahsil eder duruma gelmişlerdir. Devletin giderlerinin de yüksek olması gelir gider dengesinin bozulmasına yol açmıştır.

Hazinenin gelirlerini artırmak için büyük çabalar göstermiş yolsuzlukla mücadeleye girişmiştir. Fars valisi İzzeddin Abdülaziz Sultaniye şehrine gelerek 300 tümen ödenmesi gereken vergi geliri yerine 35 tümen geliri hazineye kaydettirmiştir. Gerekçe olarak da vergi gelirlerinin emir ve vergi memurlarının zimmetine geçirildiğini göstermiştir. Bu sebeple Tacüddîn Ali Şâh buraya müfettişler göndermiştir.⁵⁶⁴ Ebu Sa'îd döneminde de makamını korumayı başarmış, bu dönemde de tehdit addettiklerinden bir şekilde kurtulmuş ve netice de 1318 yılında kendi eceli ile vefat etmiştir.

2.2.Başkent'in Sultaniye Şehrine Taşınması ve Sultaniye'nin Ticarî Hayattaki Önemi

İlhanlı Hanları imar faaliyetlerine ve şehirleşmeye önem vermişlerdir. Olcaytu Hanında bu amaçla faaliyetlerde bulunduğunu söylemek mümkündür. Sultaniye ile başladığı şehirleşme girişimleri Çemçimal⁵⁶⁵ ve Kubad Abad⁵⁶⁶ ile devam etmiştir. Olcaytu Han da 1305 yılında yeni bir şehir kurulması için emir vermiştir. Seçilen ova önceleri av merasimleri için kullanılan geniş bir düzlüktür. Bu şehrin imarından vezir

⁵⁶² Kâşânî, *a.g.e.*, s.155 vd

⁵⁶³ Spuler, *a.g.e.*, s. 349.

⁵⁶⁴ Kâşânî, *a.g.e.*, s. 155 vd.

⁵⁶⁵ Irak-ı Acem sınırına inşa edilmiş olan bu şehir Bisitun Dağı eteklerine kurulmuştur. Tahıl yetiştirilen verimli arazileri olan bu şehir İlhanlı ordusundaki atların yemlerinin karşılandığı şehirdir. Gördeğir, *a.g.t.*,s. 187.

⁵⁶⁶Kür Irmağı kenarına inşa edilmiştir.

Taceddin Ali Şah⁵⁶⁷ sorumlu tutulmuş, Olcaytu Han'ın Sultaniye diye isimlendirdiği şehir devlet yıkılana kadar başkent olarak kalmıştır.⁵⁶⁸ Esasen böyle bir şehir kurulması Argun Han'ın arzusu olmuştur ve babasının şehirlerin şahı olan bir şehir imar etme arzusunu yerine getirmek istediği için babasının belirlediği yere bu şehrin kurulmasını emretmiştir.⁵⁶⁹ Makam ve mevki sahibi her kim varsa da bu şehre kendi imkânları nispetinde imar faaliyetlerinde bulunsun diye emir vermiştir. Bu şekilde şehir hızlıca gelişmiş ve İlhanlı Devleti'nin başkenti olmaya yaraşır bir hale getirilmiştir. Tabi ki bu kadar hızlı gelişmesinde İlhanlı bürokratlarının İlhanın gözüne girebilmek için güç mücadelelerinin etkisi fazladır. Bunlardan en etkilisini de şüphesiz dönemine damgasını vuran vezir Reşîdüddin Fazlullah'tır. O, bu şehre bin hanelik bir mahalle kurmuştur. 1313 yılında devletin başkenti olan Sultaniye dikkat çekici bir ticaret merkezleri arasında yerini almıştır. Özellikle haziran ve temmuz da çeşitli ülkelerden kervanlar gelmiştir. Özellikle Hindistan'dan başka yerlerde bulunmayan baharatlar getirilmiştir. 1314 yılında bu şehre Taceddin Ali Şah Sultaniye bahçesini yaptırmıştır.⁵⁷⁰ Olcaytu Han şehir kurulduğu zaman istediği canlılığın oluşmamasını ticaret yolunun olmamasına yormuş ve şehre diğer ticaret yolları ile birleştirilen Şahrah (imparator yolu)adlı bir ticaret yolu yaptırmıştır. Sultaniye odaklı bu yeni yol güzergâhıMaveraünnehir'den Akdeniz sahillerine ve oradan da Doğu Roma'ya kadar uzanıyordu. Çeşitli bölgelerden mallar öncelikle buraya gelmeye başlamış ve buradan dağıtımı yapılmıştır. Örneğin Gilan şehrinden, Şiraz ve Horasan eyaletlerinden ibrişimler Sultaniye'ye geldikten sonra burada Venedikli, Cenevizli tüccarlara pazarlanarak Anadolu'ya, Suriye'ye, Avrupa'ya ihraç edilmiştir. Aynı şekilde Çin'den deniz yolu ile Hürmüz Limanı üzerinden inciler ve değerli taşlar da Sultaniye'ye nakledilmiş, buradan dünya pazarlarına ihraç edilmiştir. Baharatlar ve ipeklerin geçişi

⁵⁶⁷Olcaytu Han bu kimseye oldukça itimat ediyordu. Öyle güvenini kazanmıştır ki vasiyetnamesinde onun vezirliğinin devamına işaret etmektedir. Emirlerine danışmadan sadece ona danışarak kararlar aldığı bilinmektedir. Vassaf/Âyetî, *a.g.e.*,s.340.

⁵⁶⁸ Vassaf/Ayeti, *a.g.e.*, s.254.

⁵⁶⁹Abdülcelil Işık, Hâfız-ı Ebrû'nun Zeyl-i Câmîu't-Tevârîh-i Reşîdî'sinde Sultan Olcâyâtü ve Ebu Sa'id Dönemlerine Dair Kayıtlar, (*Yayımlanmamış Doktora Tezi*), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2012, s. 29.

⁵⁷⁰Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*,s. 338.

buradan sağlanmışır. Örneğin Gilan ve Şirvan'dan ipekler önce Sultaniye'ye buradan da Suriye ve Anadolu gibi yerlere götürölmüştür.⁵⁷¹ Tüccarların uğrak yeri haline gelen Sultaniye şehrinin yıllık geliri 200.000–300.000 dinar arasında seyretmiştir.⁵⁷² Ancak bu derece büyük bir yatırım yapılan şehrin geliri yüksek olsa da süreklilik sağlanamamış, şehir uzun ömürlü olamamıştır. Öyle ki XIV. yüzyılın hemen başında şehrin surlarının dahi kalmadığı ve tahrip edildiği bilinmektedir.⁵⁷³

3. Ebu Sa'îd Bahadır Han Devri (1316-1334)

Olcaytu Han ve Hacı Hatun'dan olma Ebu Sa'îd Bahadır 704/1305 yılında Ucan yaylağında dünyaya gelmiştir.⁵⁷⁴ Selefleri gibi iyi bir eğitim alması sağlanmış, atabeyi olarak görevlendirilen Sevinç Aka tarafından Olcaytu Han'ın halefi olarak eğitim almıştır. Ebû Sa'îd, 713/1314 yılında, henüz dokuz yaşında iken atabeki Sevinç Aka ile birlikte vali tayin edildiği Horâsân'a gitmiş ve tahta çıkana kadar orada kalarak,⁵⁷⁵ burada babasının valiliği döneminde devam eden Çağataylı sorunu ile uğraşmıştır. Esasen şehzadeler Yesavur ve Kedek'in arasında olan bu mücadele Yesavur'un Ebu Sa'îd'in huzuruna gelmesi ve destek istemesi neticesinde İlhanlıların taraf olması ile sonuçlanmıştır. Ebu Sa'îd babasının yönlendirmeleri sonucu Yesavur'u desteklemiştir. Çağataylı şehzade askeri destek talebinde bulunmuştur. Ancak İlhanlı devleti vezirleri Taceddin Alişah ile Reşîdüddin arasında destek gönderilmesi hususunda ihtilaf çıkmıştır. Zira gönderilecek ordunun maliyeti hususunda devletin hazinesinin zaten iyi durumda olmadığı gündeme gelmiş vezirler masrafların ödenmesi hususunda zorluk yaşamışlardır. İlhanlıların verdiği askeri destek neticesinde şehzade Kedek geri çekilmiştir ve Yesavur'da Maveraünnehir'de elde ettiği ganimetlerin büyük bir kısmını İlhanlı merkezine göndermiştir. Böylece

⁵⁷¹ Gördeğir, *a.g.t.*, s. 185 vd.

⁵⁷² Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s.226 vd.

⁵⁷³ Clavijo, *a.g.e.*, s. 101; Wilber, *a.g.e.*, s. 173.

⁵⁷⁴ Benâketî, *a.g.e.*, 1378, s. 477 vd; Hândmîr, *a.g.e.*, III, 1333, s. 198;

⁵⁷⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kaşanî/Örs, *a.g.e.*, s. 84.

Yesavur Olcaytu'nun tam desteğine mazhar olarak kendisi ve maiyetinin ikameti için yer gösterilmiştir.⁵⁷⁶

Olcaytu Han hastalandığında durumun vahametini anlayan devlet adamları Ebu Sa'îd'e Sultaniye'ye gelmesi hususunda haber göndermişlerdir. Han'ın ölümü üzerine yas merasimi ardından kurultay toplanmış, tahta çıkabilecek başka bir aday olmadığı için Ebû Sa'îd'in İlhan olması konusunda anlaşmaya varılmıştır. Netice itibari ile 717/1317 yılında devletin yani ilhanı olarak tahta çıkmıştır. Bir süre sonra Emir Çobanı başkomutan yaparak ordularının başına geçirmiştir. 12 yaşında han olan Ebu Sa'îd kolaylıkla etki altına alınabilir bir yaşta olduğu için zamanla Emir Çoban'ın etkisi altında kalmıştır. Vezirlik sistemi yine ikili vezirlik şeklinde devam etmiştir.⁵⁷⁷ Ancak vezirlerden Tacüddin Alişah'ın Reşîdüddin'e husumeti devam etmiş ve ondan kurtulması gerektiğine yönelik çabaları sonuç vermiştir. Böylece Reşîdüddin'in görevden alınmasını sağlamıştır. Ancak onun devlet idaresi hususundaki yetkinliği tartışılmazdı. Onun eksikliği çok geçmeden fark edilmiş olacak ki Emir Çoban Reşîdüddin'in tekrar vezir olması gerektiğini Ebu Sa'îd Bahadır Han'a kabul ettirmiştir. Tekrar sahib-i dîvânlık makamına geçmesi istenen Reşîdüddin ise bu teklifi reddetmiştir. Öte yandan Tacüddin Ali Şah durumu sessizce kabullenmemiştir. Bu sebeple etrafına topladığı emirü'l ümeranın da desteğini sağlayarak Olcaytu'nun Reşîdüddin tarafından zehirlendiğini ileri sürmüş ve bu sebeple yargılanmıştır. Engin tecrübeleri ile üç hükümdar döneminde devlet idaresinde görev alan Reşîdüddin hükümdar öldürmekle suçlanarak infaz edilmiştir. Akabinde malları da müsadere edilmiştir.

Ebû Sa'îd tahta çıktıktan kısa süre sonra 719/1319 yılında, İlhanlı tarihinin en ciddi iç karışıklıklarından biri olarak kabul edilen Moğol emirlerinin isyanı

⁵⁷⁶ Ayrıntılı bilgi için. Bknz. Işık, *a.g.t.*, s.56-57.

⁵⁷⁷ Vassaf/Âyeti, *a.g.e.*, s. 320 vd.; Benâketî, *a.g.e.*, s. 478; Şebânkâre'î, *a.g.e.*, s. 272 vd.; Hândmîr, *a.g.e.*, III, s. 198; el-Ömerî, *a.g.e.*, s.424; İbn Kesîr, *a.g.e.*, s.147; Salâhüddîn Halil b. Aybek es-Safedî, *A'yânü'l-'Asr ve A'vânü'n Nasr*; Cilt II, (Thk. 'Alî Ebû Zeyd vd.), el-Matba'atü'l-Evlâ, Dimaşk, 1998, s. 70; İbn Battûta, *a.g.e.*, I, s.118; Şîrîn Beyânî, *Moğûlân ve Hükûmet-i İlhanî der İran*, Tahrân, 1388, s. 248; Spuler, *a.g.e.*, s.132; Thomas T. Allsen, *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001, s. 38.

gerçekleşmiştir. Kafkas başarısının ardından hareketin gerçekleştiği esnada bazı emirlerin düşman karşısında direnemeyerek alanı terk etmeleri sebebiyle Çoban Cengiz Han yasasına göre söz konusu kimseleri sopa ile dövdürmüştür. Böylece emirlerin düşmanlığını kazanan Çoban'ın infazı için bu emirler bir araya gelmiştir.⁵⁷⁸ Uzun bir müddet Çoban'ı takip etmişler ve nihayetinde iki taraf karşılaşmış, Çoban ve oğlu savaş alanından kaçmak zorunda kalmıştır. İrencin Noyan'ı da taraflarına çeken muhalifler Ebu Sa'îd adına yarlıg çıkararak olayı meşrulaştırma gayretine dahi düşmüş ve Sultaniye'ye doğru ilerlemeye başlamışken,⁵⁷⁹ Çoban ise vezir Tâcüddîn Alîşâh ile Sultaniye'ye gelerek hana her şeyi anlatmışlardır.⁵⁸⁰ Ancak han yine de İrencin'in gönderdiği elçilerden duydukları sebebiyle rahat değildir. Bu sebeple bir soruşturma yapılmasını istedi ve neticede Emir Çoban'ın suçsuzluğu netleşmiştir. Bu durumun daha da büyümeden çözülmesini isteyen Ebu Sa'îd Han Emir Çoban'ı görevlendirmiş, böylece savaş hazırlıkları başlamıştır. Han'ın da hassa askerleri ile Emir Çoban'a destek verdiği savaş,⁵⁸¹ Ebu Sa'îd Han'ın verdiği ciddi destekler neticesinde kazanılmıştır. Muhalif olanlar ve onları arka planda destekleyenler idam edilmişlerdir.⁵⁸² Bu isyan arka planda iki ayrı grubun düşmanlığından ziyade farklı kabilelere mensup Moğol emirlerinin devleti yıkabilme ihtimallerini gösterdikleri bir güç gösterisidir.

Fars bölgesini idarecisi olan Şerefeddin Mahmud Şah, bölgeyi idaresi için oğulları Celâleddîn Mesud Şâh, Gıyâseddîn Keyhüsrev, Şemseddîn Muhammed ve Cemâleddîn Ebu İshak arasında paylaşmıştır. Sabık vezir Reşîdüddin'in oğlu Gıyâseddîn Muhammed hanlığın veziri olarak atanmıştır. 725/1325 yılına gelindiğinde Şerefeddin Mahmud Şah da onunla akrabalık bağı kurmuştur. Şiraz'da oldukça güçlenen Şerefeddin Mahmud ve oğulları dağınık haldeki yerleşim birimlerini birleştirerek neredeyse tüm Fars'ı kendilerine bağlı hale getirmişlerdir. Mahmud Şahın burada bağımsız hareket ettiğini devlet görevlilerini görevden almasından ve yeni

⁵⁷⁸Vassaf/Âyetî, *a.g.e.*,s. 351

⁵⁷⁹*a.g.e.*,s. 352; Hândmîr, *a.g.e.*, III, s. 205;

⁵⁸⁰Hândmîr, *a.g.e.*, III, s. 206; Şebânkâre'î, *a.g.e.*,s. 274;

⁵⁸¹Vassaf/Âyetî, *a.g.e.*,s. 352.

⁵⁸²*a.g.e.*,s. 353; 4 Nuveyrî, *a.g.e.*, XXXIV, s. 232;

atamalar yapmasından anlayabiliriz. Bölgenin huzur ve refahını korumak içinde tedbirler alarak bölgeye saldıranlara karşı savunmayı güçlendirmiştir.

Şiraz'da sükûneti sağlayan Kerduçin Hatun bu meziyetinden ötürü Ebu Sa'îd Han tarafından Fars hâkim yapılmış yanına da vergi tahsildarı olarak Emir Togay görevlendirilmiştir. Seleflerinin aksine Togay'ın bölge kalkınmasını sağladığı ile ilgili bilgilere rastlamaktayız. Kendisi Şiraz'ı bayındır hale getirerek tarımı destekleyici metodlar uygulamıştır.⁵⁸³ Ebu Sa'îd Bahadır Han döneminde Şiraz'da hanın kardeşi Sâtî Bîk ve Kerduçin'in yönetimi birlikte sürdürdüklerini görmekteyiz. Ebu Sa'îd Han 730/1330 tarihli bir yarlığında adı geçen kimselerin devletin resmi temsilcileri olarak vergi toplama ve tanzim kısmından sorumlu oldukları ve Şiraz'daki vergi gelirleriyle yönetim uhdelelerini bu kimselerin alması hususunda emri bulunmaktadır.⁵⁸⁴ Özgüdenli'nin yayınladığı yarlığda bu kısım şu şekilde geçmektedir: “...730 Hani yılı vergileri, süregelen uygulamalar üzere altun tamga uyarınca Şehzâde-i Cihan Kerduçin -Allâh büyüklüğünü (azametini) arttırsın- ve Şehzâde-i Cihan Bîk- Allâh büyüklüğünü (azametini) arttırsın- in mürebberine havale edilmiştir. Bu zamanda onların naipleri, bazılarının vergilerini ulaştırdığını ve bir kısmının ise şu ana kadar bâki kaldığını ve ulaştırmamış olduğunu bildirmişlerdir. Şayet (durum) bu şekilde ise bu suçtur. Bu belge, yarlığ ve al-tamga hükmü uyarınca tam ve eksiksiz bir şekilde havale edilmiş olan, yeniye ait vergi gelirlerinin ödenmesi için kaleme alınmıştır. Hiçbir bahâneye ve karşı koymayateşebbüs etmesinler. Vergileri ulaştırmada ihmal göstermesinler. Meliku'd-hass, Eminu'd-dîn Hâce Cevher'in vergi gelirlerini alacağı ve Şehzâde Cihan'ın adamlarına teslim edeceği bildirilmiştir. Bu konuda bir hata ya da eksiklik olmasın. Bu şekilde hareket edilsin ve itimad kılınsın.”⁵⁸⁵

Tüm bunların yanı sıra Ebu Sa'îd Bahadır Han döneminde Avrupa'da iklimin etkileri sonucu ekilebilir araziler olumsuz etkilenmiştir. Üstelik nüfusun hızlı artışı sonucu araziler mevcut nüfusun besin ihtiyaçlarının gideremez hale gelmiştir. Bu durumun neticesinde Avrupa'da kıtlık medya gelmiş, beslenme eksikliği ölümlerle

⁵⁸³ Vassaf/Ayeti, a.g.e., s.359 vd.

⁵⁸⁴ Özgüdenli, a.g.m., 2005, s.70 vd.

⁵⁸⁵ Vassaf/Ayeti, a.g.e., s.359 vd.; Özgüdenli, a.g.m., 2005, s.74.

sonuçlanan önlenemez bir girdaba girilmesine sebep olmuştur. İklimin normalleştiği 1317 yılında halkın %15'inin çeşitli hastalıklar nedeniyle vefat ettiği, geride kalanlarınsa oldukça zayıf düştükleri kaynaklarca aktarılmaktadır. Kıtlığın izleri hemen silinememiş 1332 yılına kadar etkileri devam etmiştir. Besin açığı mevcut ürünlerin fiyatlarında da ciddi artışların olmasına, eldeki besinlere belli zümrelerin ulaşmasına sebep olmuştur. Avrupa kıtlığının pençesindeyken doğunun bundan etkilenmediğinin hatta İlhanlı Devleti'nin bundan fayda sağladığını tahıl ihracatı artışını baz alarak söylememiz mümkündür.⁵⁸⁶ Buna mukabil geçmişte pek çok kez İlhanlılarda da fiyat artışları sebebiyle bölgesel krizler yaşandığını da söyleyebiliriz. Bu durumu örnek vermek gerekirse 668 yılında buğdayın kilogramı 50 dinara kadar yükselmiş, hatta pazarlarda pirinç bulunamamıştır. Bağdat örneğinden devam etmek gerekirse 673 yılında bir çekirge istilası sebebiyle mahsüller zayi olmuştur. Bunun üstüne bir yıl sonra da arka arka arkaya yaşanan don olayları mahsülleri vurmuş, ağaçlar ve meyveleri zarar görmüştür. O derecedir ki besi hayvanları ve koyunlar dahi zayi olmuş, durum Bağdat'ta bir grubun sahte para basmasına kadar gitmiştir.⁵⁸⁷ Ebu Said döneminde yaşanan durum ise koşulların devlet çıkarına değerlendirilmesi ile ilgilidir. Bu sayede dış ticaret hacminde bir süre büyüme yaşanmıştır.

Ebu Sa'îd Bahadır Han da kendinden önceki bazı hanları özellikle müsriflik hususunda titizlikle örnek almıştır ki ve ayağını yorganına göre uzatmamıştır. Çevresinde sık sık bahşişler veriyor, kapısını çalana ihsanlarda bulunuyordu. Örneğin Bağdat'da yine nakit dağıtımını yaparken yanlarındaki para tükenmiş ancak han borç alarak yoluna devam etmiştir.⁵⁸⁸

3.1.Reşîdüddin Fazlullah'ın Akibeti ve Bürokrasideki Yerinin Oğlu Gıyaseddîn Muhammed ile Doldurulmaya Çalışılması

İlhanlı Devleti'nin en etkili devlet adamlarından bir olan Reşîdüddin ve soyu aynı Cüveynî ailesi gibi devletin kurumlarında dallanmış ve budaklanmışlardır. Abaka

⁵⁸⁶M. Tezcan, "Türk-Moğol Hâkimiyeti Döneminde Karadeniz'de Ticaret", *TAD*, Cilt. XXIV, Temmuz 2009, s: 174

⁵⁸⁷İbnü'l Fûvatî/Cevad, *a.g.e.*, ss.366, 381, 384, 401.

⁵⁸⁸İbn Battuta, *a.g.e.*, I, s.322.

Han döneminde devlet hizmetine giren Reşîdüddin vezir Sadüddeve'nin dikkatini çekmeyi başarmış ve yetkilerinin artırılmasını sağlamıştır. Geyhatu Döneminde büyük bir servet sahibi olan Reşîdüddin devlet iflas ettiğinde kendi serveti ile saray mutfağının ihtiyaçlarını görmüştür ki bu ihtiyaçların on binlerce koyun olduğunu söyleyerek serveti hususunda fikir sahibi olabiliriz.⁵⁸⁹ Şehzadeliğinde Gâzân'ın himayesine giren Fazlullah, Onun hanlığı döneminde de Dîvânda görevlendirilmiştir. Sâvecî'nin vezirliği döneminde ona yardımcı tayin edilmiştir. Gâzân Han döneminde hazineden tahsil edilmek üzere 1000 dinar ile Rab-ı Reşîdî'yi inşa etmiştir. 12 yapıdan oluşan bu mahallenin gideri için de yıllık 1.000.000 dinar vilayet vergilerinden aktarılmak üzere Reşîdüddin'in emrine verilmiştir.⁵⁹⁰ Gâzân Han'ın güvenini bir hayli kazanan Reşîdüddin onun döneminde baş danışmanken halefi Olcaytu döneminde ise vezir olarak atanmıştır. Olcaytu Han Döneminde de daha büyük bir imara girişerek 1000 haneli bir mahalle yapımına başlamıştır. Bu görevini de hakkıyla yerine getirmesi üzerine Olcaytu'nun gözdesi haline gelir olmuş onun mezhep değiştirmesinde de rol oynamıştır.⁵⁹¹ Ancak nüfuzu arttıkça Sâvecî ile arası açılmış, ondan kurtulduktan sonra da çift vezirlik sistemi gereği yanına atanan Tâcüddin Ali Şâh'la da arası açılmış, 1315 yılı itibari ile de üstünlük mücadelesine dönüşen çekişmeleri herkesin malumu olan ciddi bir düşmanlığa dönüşmüştür. Bu durumun çözülmesi için Reşîdüddin Olcaytu Han'a çözüm ile gitmiş ve ülke yönetimi ikisi arasında bölüştürülerek çözülmüştür.⁵⁹² Zira şehzade Ebu Sa'îd bu dönemde Horasan'da Çağataylı tehdidine karşı 500.000 dinar istemiş ancak hazine bu parayı karşılayamayınca Han ikisine de durumu sormuş ve taraflar mesul olarak apaçık birbirlerini suçlamışlardır. Sonuç itibari ile de Reşîdüddin'in önerisi olan vezirler arası pay edilmiş bir ülke yönetim şekli ortaya çıkmıştır. Ancak bu durum hanın pekte hoşuna gitmemiştir. Üstelik Reşîdüddin'in de bir hastalık sebebiyle devlet işlerinden uzak düşmesi Tâcüddin'in işine yaramış ve hazineden kendisinin sorumlu olmadığına Reşîdüddin'in haksız

⁵⁸⁹Ebû'l-Ferec, *a.g.e.*, s. 644.

⁵⁹⁰ Vassaf/Ayefî, *a.g.e.*,s. 210 vd.

⁵⁹¹ Togan, *a.g.m.*,1988,s. 706 vd.

⁵⁹²Reşîdüddin Olcaytu'ya ya Ali Şâh'ı ya da kendisini tüm yetkilerle donatarak diğerinin yetkilerinin alınmasını ve yahut da ülkenin ikisi arasında pay edilerek çalışma alanlarına müdahalenin ortadan kaldırılmasını talep etmiştir.

kazanç ile zenginleştiğine Olcaytu'yu ikna etmiştir. Bu yakınlaşma sonucu Reşîdüddin'in mal varlığı araştırılmış ve 4.000.000 dinarı her yıl hazineden kaçırdığı tespit edilmiş yine Tâcüddin'in etkisi üzerine Reşîdüddin affedilmiştir. Ancak Ebu Sa'îd'in istediği 500.000 dinarı kendi göndermiştir. Çok geçmeden Olcaytu Han'ın hastalanarak 1316 senesinde vefat etmesi üzerine bu kez daha ciddi bir suçlama ile karşı karşıya kalan Reşîdüddin,1317 senesinde devlet işlerinden el çekmiştir. Buna rağmen Tâcüddin 'in onu hala bir tehdit olarak görmesi nedeniyle hanı, sabık vezirin şerbetdar olan oğlu aracılığı ile Olcaytu'yu öldürme telkinleri sonuç vermiş ve Reşîdüddin 1318 yılında idam edilmiştir. Böylece Ebu Sa'îd döneminde daha da artan yüksek devlet memurlarının güç mücadelesinin kurbanı Reşîdüddin olmuştur.

Reşîdüddin Fazlullah'ın oğlu olan Gıyasüddin Muhammed babasının katlinden sonra Olcaytu Han'ın hizmetine girerek üç yıl Horasan'da atabeylik yapmıştır. Reşîdüddin, Horasan'da yolsuzluk yaptıkları ile ilgili şikâyetler gelen başkalar ve bitigçileri nasıl yola getireceğini, yolsuzlukları nasıl önleyeceğini anlattığı nasihatlerini oğlu Gıyaseddin Muhammed'e göndermiştir.⁵⁹³ Gıyaseddin Muhammed de babasından sonra önce Yezd hâkimi olmuştur. O esnada Dımaş Hoca'nın da katli ile yeni vezir arayışı başlamıştır. Bu vezir seçiminde Ebu Sa'îd Han iki özelliğe dikkat etmiştir. Birincisi dîvân dışından olan yeni bir soluk olması, ikincisi ise ortaya çıkmış sorunları çözebilecek yetkinlikte olması. Yapılan değerlendirmeler sonucunda da bu makam için İlhalıların en önemli vezirlerinden biri olan Reşîdüddin'den bürokrasi ve idareyi öğrenmiş, yönetimde tecrübeli olan oğlu Gıyaseddin Muhammed uygun görülmüştür. İktisadî hayattan sorumlu tutulmuş, ülkeyi kalkındırmak için bir takım girişimlerde bulunmuştur. Bunlardan bir de şehir ve vilayetlerin şihnelerini görevden alarak yenilerini görevlendirmek olmuştur. Babasının idamından sonra Yezd atabeyliğine atandıysa da Dımaşk hocanın ölümü üzerine Ebu Sa'îd Bahadır Han'ın ve ümeranın adayı haline gelmiş ve yapılan görüşmeler sonucu vezir olarak atanmıştır. Onun vezir seçilmesi kuşkusuz babasının devlet yönetimi hususundaki yetkinliğinden kaynaklanmaktadır. Zira han da bu düşüncesini onu huzuruna kabul ettiğinde

⁵⁹³ Reşîdüddin, *a.g.e.*, 1980, s.145 vd.

Reşîdüddin'in yetkinliğinde kimseyi bulamadım' şeklinde dile getirmiştir. Tabi onun vezirliğinde de çift vezirlik sistemi sürdürülmüştür. Zaman içinde nüfuzunu arttıran vezir Gıyasüddin Muhammed ülkenin iktisadî durumunu düzeltmeye yönelik tedbirler aldıysa da çürüme köklerdeki ve kötü gidişatı durduramamıştır. Gıyaseddin Mesud'un merkezi otoriteyi taşrada tekrar etkin kılma çabaları ve iktisadî tedbirleri tumar arazi sahibi olarak daha da güçlenen emirlerin hoşuna gitmemiştir. Bu arazilerdeki kontrol kaybedilmiş bu sebeple de emirlerin gelirlerinin hazineden tahsil edileceği bir sistem uygulamaya çalışmıştır. Onun merkeze bağlı yükselişi yine pek tabi emirleri rahatsız etmiştir zira Gâzân döneminde kısmen terk edilen Moğol ananelerine ve feodal düzene tekrar dönülmeye başlanmıştır.⁵⁹⁴

Gıyaseddin Muhammed'in vezirliği döneminde ülkede iktisadî düzenlemeler yaptığı ve bu konuda gelen şikâyetler üzerine tedbirler alındığını 3 Ocak 1331 tarihinde yayınlanan yarığda görmekteyiz. Söz konusu yarığda vergilerin tahsili esnasında kanun dışına çıkılmaması emredilmiş, keyfi uygulamalara izin verilmeyeceği üzerinde durulmuştur. Bu yarığların tek başına bir etki yaratmadığını peşi sıra çıkarılan diğer yarığlarda da ısrarla aynı konu üzerinde durulmasından anlamaktayız.⁵⁹⁵ Gıyasüddin Muhammed dönemine denk geldiği düşünülen Ani kitabelerinden anlaşıldığına göre Ani ve Gürcistan'ın bir takım şehirlerinde kalan, nemerive kanuni olmadığı ifade edilen bir takım vergilerin toplanması esnasında halkın zulme uğradığı ve topraklarını terk etmek zorunda kaldığı anlaşılmaktadır. Bu duruma çözüm üretilerek söz konusu vilayetlerde tamga ve bac dışında vergi toplanamaması ve bu vergiler adı altından halktan belirlenen miktar dışında para toplanması yasaklanmıştır.⁵⁹⁶

Ankara kitabesinde de benzer yasaklamaların olması benzer durumların orada da yaşandığını göstermektedir. Bu kitabeye göre malın cinsi sabit olmak üzere

⁵⁹⁴ Melville, Charles, "The End of the Ilkhanate and After: Observations on the Collapse of the Mongol World Empire", *The Mongols' Middle East - Continuity and Transformation in Ilkhanid Iran-Islamic History and Civilization*, Vol. 127, 2016, s. 320 vd.

⁵⁹⁵ Özgüdenli, a.g.e., s.69 vd.

⁵⁹⁶ Barthold, a.g.m., 1931, s.138.

belirlenen tamga vergisi ve kobçur vergisinin kanunda belirlenenin dışında alınmasından bahsetmiştir.⁵⁹⁷

3.2. İncu Sistemi İçerisinde Büyüyen İnculu Ailesi

Fars bölgesinde bulunan incû topraklarının⁵⁹⁸ sorumlusu olarak Olcaytu Han Şerefeddin Mahmudşâh'ı görevlendirmiştir. Bu vazife ile görevlendirilen kimseler incû /incû olarak bilinmişlerdir. Bu görev tanımı ile tanınması zaman içerisinde Şerefeddin ve ailesinin incûlular olarak bilinmesine sebep olmuştur. Şerefeddin Mahmud'un Ebu Sa'îd'in han olması ile görevinde bir değişiklik olmamış aksine Şiraz, Kirman, Yezd'i içine alan Fars'ın neredeyse tamamında bağımsız hareket eder hale gelmiştir. Zaman içinde Emir Çoban'ın hizmetine girmiştir. Fars'a Kerduçin'in⁵⁹⁹ hâkim olduğu 719/1320 yılında hanedan ailesinin arazilerinden sorumlu olarak görevlendirilen Şerefeddin aynı zamanda vergi vekili olarak Ebu Sa'îd'in kişisel varlıklarının korunmasından da sorumlu tutulmuştur. Bu yetki alanını kısa sürede genişletmiş ve yıllık ortalama 100 tümenlik (1.000.000 dinar) bir gelirinde sahibi olmuştur. Bu miktar hiç de azımsanmayacak bir servete eşdeğerdir. Şerefeddin Mahmud'un idareyi eline alıp kontrolü sağlamasının ardından bölge idarelerini oğulları Cemaleddin Mesudşah, Gıyaseddin Keyhusrev, Şemseddin Muhammed ve Cemaleddin Ebu İshak arasında dağıtmıştır. 735/1325 yılına baktığımızda Salgurluları denetlemek için Şiraz'a gitmiştir. Esasen buralarda malı mülkü olduğu bilinmektedir ki, Şiraz ve Şebankare incûlerinden yıllık 100 tümen (1.000.000 dinar) edindiği bilinmektedir. Artık bölgenin hâkimi haline gelmiş ve bölgede görev yapanların istikrarı ve düzeni bozmalarının önüne geçmek için tedbirler almıştır. Hatta hakkında şikâyet bulunan görevlileri denetlemiş ve zulme karışanları görevden almıştır. 1330 yılına gelindiğinde artık bölge İnculular idaresine girmiştir. Ancak Ebu Sa'îd Han'ın bu tarihte Şiraz'a gönderdiği yarılgıda resmi temsilci olarak kardeşi Satî Bik ile

⁵⁹⁷ P.Witteck, Ankara'da Bir İlhani Kitabesi, *THİTM*, C.I, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1931, s.162 vd.

⁵⁹⁸ Fars bölgesindeki bu incû araziler Abaka ile başlayarak Ebu Said'e kadar has incû sayılmıştır. Ehemmiyetli topraklardır. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 190 vd.

⁵⁹⁹ Mönge Timur'ın kızı ve Karahitay hâkimi Celalüddin Suyurgatmış'ın hanımıdır. Geyhatu'dan beri Fars'da etkin olan Tibî hanedanlığı zayıflayınca bu bölgeyi Kerduçin'in kontrolüne bırakmayı uygun görmüştür.

Kerduçin Hatun'un bulunduğunu hatırlatmıştır. Vergilerinin toplanması ve tanziminin onların sorumluluğunda olduğu bildirerek esasen bölgenin İlhanlı egemenliğinde olduğunun unutulmamasını hatırlatmış olsa gerektir. Özgüdenli Hocamızın yayınladığı bu yarlığ'da “... 730 Hani yılı vergileri, süregelen uygulamalar üzere altun tamga uyarınca Şehzâde-i Cihan Kerduçin -Allâh büyüklüğünü (azametini) arttırsın- ve Şehzâde-i Cihan Bik- Allâh büyüklüğünü (azametini) arttırsın- 'in mürebbilerine havale edilmiştir. Bu zamanda onların naipleri, bazılarının vergilerini ulaştırdığını ve bir kısmının ise şu ana kadar bâki kaldığını ve ulaştırmamış olduğunu bildirmişlerdir. Şayet (durum) bu şekilde ise bu suçtur. Bu belge, yarlığ ve al-tamga hükmü uyarınca tam ve eksiksiz bir şekilde havale edilmiş olan, yeniye ait vergi gelirlerinin ödenmesi için kaleme alınmıştır. Hiçbir bahâneye ve karşı koymaya teşebbüs etmesinler. Vergileri ulaştırmada ihmal göstermesinler. Meliku'd-hass, Eminu'd-dîn Hâce Cevher'in vergi gelirlerini alacağı ve Şehzâde Cihan'ın adamlarına teslim edeceği bildirilmiştir. Bu konuda bir hata ya da eksiklik olmasın. Bu şekilde hareket edilsin ve itimad kılınsın”,⁶⁰⁰ diye vergiler hususunda uyarılar da bulunmuştur.

Ebu Sa'îd'in bir süre sonra bölgeye Emir Musafir İnak'ı tayin etmesi (734/1334) Şerefeddin Mahmudşah'ın düzenini bozmuş olmalı ki komplo kurarak onu bölgeden uzaklaştırmaya çalışmıştır. Musafir İnak'a pusu kurarak canına kastetmişler, kaçıp saraya sığınması üzerine sarayı dahi basacak kadar ileri gitmişlerdir. Artık Ebu Sa'îd döneminde hanın otoritesinin nasıl zayıfladığını ve görevlilerin nasıl cüretkâr davranabildiklerini göstermesi açısından bu ayrıntı önemlidir. Tabi Ebu Sa'îd Han olaya karışanların idamına hükmetmişse de Şerefeddin Mahmud Şah vezir Gıyaseddin Muhammed sayesinde hapis ile cezalandırılmış, bir müddet sonra da bağışlanmıştır. Bu arada Şiraz'daki oğlu Emir Gıyasüddin Keyhüsrev incû ise Emir İnak'a rahatlık vermemiştir. Hanın ölümü üzerine de İnak'ın merkeze gönderilmesini sağlamıştır. Ebu Sa'îd Han'ın vefatı sonucunda İlhanlılar yıkılış sürecine girmiş incûlular ise Çobanoğulları, Celayirliler ve Muzafferiler ile mücadele ede ede bölgedeki hâkimiyetlerini sürdürmeye çalışmışlardır.⁶⁰¹ Şeyh Ebu İshak İncü 743/1343 yılında

⁶⁰⁰Özgüdenli, a.g.m., 1999, s.74; Vassaf/Ayetî, a.g.e.,s.359 vd.

⁶⁰¹John Limbert, “İnju Dynasty”, Encyclopedia İranian, <https://iranicaonline.org/articles/inju-dynasty>

kendi adına sikke kestirerek ve hutbe okutarak devletini kurmuştur. Böylece incülu-Muzafferi savaşları da başlamış olmuş ve Şey Ebu İshak mevcut servetini de bu savaşlar için harcamıştır. Karşılıklı mücadeleler sonucunda Şiraz'ın Muzafferilerin kontrolüne girmesiyle Ebu İshak sadece saltanatını değil hayatını da kaybetmiştir.

3.3.Ebu Sa'îd Han'a Ait Dört Yarlıg

Ebu Sa'îd Bahadır Han dönemine aid olan dört yarlıg günümüze ulaşmış ve alanında uzman araştırmacılar bu yarlıgları çalışmalarında kullanmışlardır.⁶⁰² Bu yarlıglar içinde barındırdığı bilgiler sebebiyle oldukça önemlidir ve tarihin alt bilimlerine de ışık tutmaktadır. İlhanlı İktisadî hayatının temel taşlarında vergiler hususunda da bilgi vermeleri hasebiyle bu yarlıgların ilgili gördüğümüz kısımlarını değerlendirmeyi uygun bulduk.

I.yarlıgta; 730 yılı öncesinde Tebriz mutasarrıfı olan kimsenin bu görev üç yıl suretle tekrar devam edeceği ve kimsenin onun görevini yapmasına engel oluşturacak bir davranışta bulunmaması gerektiği belirtilmiştir. Muhtemelen önceki yıllarda mutasarrıfın vergi toplamakta güçlük çekmiş olması kuvvetle muhtemeldir ki İlhan ona duyduğu güveni vazifesinde tekrar üç yıl süre ile kalacağını duyurarak göstermiştir.Zira mutasarrıfların görev süresinin üç yıl olduğu da bu şekilde bilgimize sunulmuştur.

II.yarlıgda ise daha önce de üzerinde durduğumuz üzere Şiraz'ın Kerduçin ve Sati Bik'in uhdesine bırakıldığı, buranın vergi gelirlerinin toplanmasında ve ulaştırılmasında ihmallere rastlandığı, hiçbir bahane göstermeksizin bu ihmali yapan şahısların mutasarrıf, tamgacı ve ya naibler vasıtası ile Meliku'l Hass Emiru'd-din Cevher'e ivedilikle iletmeleri emrolunmuştur. Karşımıza çıkan meliku'l hass unvanı taşıyan kimsenin vergi toplamadan değil ama vergilerin nakledilmesinden sorumlu olduğunu bu yarlıgdaki bilgiler ışığında düşünebiliriz.

⁶⁰² Yarlıgların tam metinleri için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "İlhanlı Hükümdarı Ebu Said Han'a Ait Dört Yarlıg", *Belleten*, C. 69(254), 2005, ss.65-104.

III.yarlıgda, debbağcılık ile meşgul olan esnafa ödenmesi gecikmiş deri ücretlerinin bulunduğunu, bunun tahsilatından da Tebriz hakim, naib ve mutasarrıfının sorumlu olduğunu, debbağların muhasebelerinin hesaplanarak tahsilatının yapılması emredilmiştir.

IV.yarlıgda da benzer şekilde Tebriz’de ismi belirtilmemiş bir emir, hakim, nab ve mutasarrıfın bu yarlıgın muhatabı olan kimseden fazla vergi talep etmemeleri ancak vergi tahsilatı için gelip giden memurların onun evinde konaklaması, bu konaklama esnasında ise bayramlık, nevruzluk giysi talep etmemeleri, yarlıg hükmüne aykırı hareket edenlerinde cezalandırılması emrolunmuştur. Vergi tahsilât memurlarının gittikleri yerlerde halkın evinde konakladıkları, ihtiyaçlarını halka gördürdüklerini daha önce belirtmiştir. Bu yarlıgda konaklama işini sürdürmelerini ancak onların üstüne yük olmuş haksız taleplerinin artık mümkün olmayacağını belirtmesi açısından önemlidir.

Bu dört yarlıgı değerlendirirken Abaka Han döneminden günümüze ulaşmış üç yarlıga da değinmek gerekmektedir. 665/1266 tarihli ilk yarlıg bitikçilerin ve halktan vergi adı altında zorla para toplamalarına dair, 667/1268 tarihli olan ikinci yarlıg Papa’nın gönderdiği piskoposluk heyetinin İlhanlı hâkimiyet sahasına girmeleriyle iyi ağırlanmaları için, 670/1271 tarihli olan üçüncü yarlıg ise vergi memurlarının tüccarlara kötü muamelede bulunmamaları hususunda yazılmıştır.⁶⁰³ Bu yarlıgların benzer gerekçelerle yazılmış olmasından anlamaktayız ki vergi tahsilâtında usulsüzlükler devam etmektedir. Abaka Han’dan Ebu Sa’îd Han’a kadar geçen süreçte ne denetlemeler, ne ağır yaptırımlar, ne de reformlarbu durumu ortadan kaldıramamıştır. Halk halen daha vergi memurlarının keyfi uygulamalarına maruz kalmaktadır. Dolayısıyla Gâzân Han döneminde alınan tedbirlerin geçerliliğini yitirdiğini, tahsilât memurlarının tekrar şikâyet unsuru haline geldiğini söz konusu yarlıglardan görmekteyiz.

⁶⁰³ İbrahim Güneş, İlhanlı hükümdarlarından Abaka Han’a Ait Üç Yarlıg, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 2021, S.1, ss. 114-125.

4. Ebu Sa'îd Bahadır Han Sonrası Devletin İktisadî Durumu

İlhanlı Devleti Ebu Sa'îd Bahadır Han'ın ardından hemen yıkılıp ortadan kalkmamıştır. Ancak büyük bir siyasî boşluk oluşmuştur. Ebu Sa'îd'in kendinden sonra tahta oturtacak bir varisi olmadığını ancak vefatı esnasında hatunu Dilşad'ın hamile olduğunu, onun ölümünün ardından da bir kız bebek dünyaya getirdiğini aktaran kaynaklar bulunmaktadır. Ayrıca kendisi hayattayken benim yerime Arpa Han'ı oturtunuz diye tahtın varisini belirlediği de aktarılmaktadır. Bazı kaynaklara ölmeden vezir Gıyaseddin Mesud'a hükümeti kurması yönündeki vasiyetinden söz etmektedir.⁶⁰⁴ Neticede Vezir Gıyaseddin Mesud'da Han'ın ölümünün ardından ümeranın da görüşünü alarak Arpa Han'ı tahta oturtmuştur. Ancak Diyarbekr valisi Ali Padişah Arpa Han'ın hanlığını kabul etmemiş ve Baydu 'nun torunu Musa'yı desteklemiş, Bağdat Hatun'un da desteğini alarak 1336 yılında Arpa Han'ı yenmiştir. Altı aylık bu kısa hanlığın ardından Baydu'nun torunu Musa, han olmuş ancak dört ayın sonunda Anadolu Umum valisi Celayirli Şeyh Hasan, Muhammed'i han ilan ederek 1336 da Ali Padişah ile savaşmış ve mücadeleler sonunda Musa'yı tahttan indirerek öldürmüştür.

Ebu Sa'îd Bahadır Han döneminde güçlenen valiler ve emirlerin bu dönemdeki etkileri bariz ortadadır. Merkezi idarenin zayıflaması valileri güçlendirirken Moğol devlet yapılanmasının temel taşlarından olan ülüş hakkı kaynaklı iktidar mücadeleleri şehzadeler arasında olmaktan çıkmış, Emir Çoban'la birlikte üstünlüğü ele geçiren göçebe askeri aristokrasi mücadelesine dönüşmüştür.⁶⁰⁵ Bu feodal aristokratların mücadeleleri sonucu tüm yerleşim birimleri özellikle şehirler harap hale gelerek olumsuz etkilenmiştir. Kum, Siraf gibi büyük kentler küçük kentlere Berzend, Kirmanşah gibi küçük şehirlerde köylere dönüşecek kadar tahribata uğramış ve nüfusu azalmıştır.⁶⁰⁶

⁶⁰⁴ Mustafa Demir, "İlhanlı Devleti'nin yıkılışı sürecindeki Siyasi Gelişmeler", *Türkler*, Cilt: 8, ss.376-385.

⁶⁰⁵Petrushevsky, *a.g.m.*, 1968,s. 483, 495 vd.

⁶⁰⁶*a.g.e.*, 1968, s. 497.

Gâzân Han reformlarının Olcaytu ve Ebu Sa'îd dönemlerinde uygulanmasında ortaya çıkan aksaklıklar, onlardan sonra reformların kontrolünün kaybedilmesine sebep olmuştur. Ebu Sa'îd Han döneminde angarya vergilerin tekrar alınmaya başlaması halefleri döneminde arttırılarak sürdürülmüştür. Reformların uygulanmaması ve eski uygulamalara dönülmesi durumu iyice kötüleştirmiştir. Zira artık merkezi otorite taht kavgaları ve siyasî çekişmeler sebebiyle yok denecek kadar azdır. Talep edilen vergiler halkın gelir düzeyi kontrol edilmeden belirlenmiştir.

Ebu Sa'îd döneminde sonra vergi gelirlerinde ciddi bir azalma olduğunu dönemin kaynaklarından görmekteyiz. Horasan dışındaki⁶⁰⁷ tüm İlhanlı ülkesinin gelir miktarı 1335-1340 yıllarında 19.203.800 dinardır. Devletin Gâzân Han dönemindeki geliri yapılan reformlarla ortalama %25 artarak 17milyondan⁶⁰⁸ 21.milyon dinara çıkardığını tekrar hatırlarsak yaşanan düşüşün Geyhatu dönemindeki iflas eşiğiyle aynı olduğu daha anlaşılır olacaktır.1350'lerde İlhanlı bütçesine baktığımız zaman hassa araziler ile dîvân arazilerinden yıllık 28.354.220 dinar vergi toplanabilmiştir.⁶⁰⁹

4.1.Pax Mongolica'nın Çöküşü

Pax Mongolica tabiri batılı âlimler tarafından XIII. ve XIV. yüzyıllarda (1260-1350) Moğol istilasını sonucu zapt edilen Türkistan, Çin, Yakın Doğu, Avrasya kıtasında ikamet eden ahalinin iktisadî, sosyal ve kültürel açıdan hayatlarına dâhil olan Moğollar sayesinde yaklaşık yüzyıl doğunun zenginliklerine ulaşabilme fırsatı bulmaları sonucu batının zenginleşmesini ifade etmek için kullanılır. Moğol kontrolüne girmiş Asya kıtası ile İtalyan şehir devletlerinin kontrolünde olan deniz ticaretini her iki cephe içinde kolaylaştıran bir dönem olmuştur. Moğol İmparatorluğu ve bekalaları döneminde ticaret güzergâhları üzerinde meydana gelen barış ve istikrar dönemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde deniz yolu ile yapılan ticaret daha maliyetli olduğu için kara ticareti önem kazanmıştı. Doğu batı yönlü ticaret yolları

⁶⁰⁷Özel bir konuma sahip olan Horasan, Mazenderan, Kuhistan, sistân, Taberistan, Kums'un gelirleri verilen miktarlara kodahil edilmemiştir. Şehzadelerin uhdesine bırakılan bu yerlerin gelirleri ekseriyetle yerel bütçeye dâhildi. Petrushevsky, *a.g.e.*,1968, s. 499; Spuler, *a.g.e.*,s. 340.

⁶⁰⁸Vassaf'ın bu miktarı 18 milyon dinar olarak verdiğini daha önce aktarmıştık.

⁶⁰⁹Mazenderani, *a.g.e.*,s. 243 vd.

üzerinde kurulan bu güvenli ve istikrarlı dönem iktisadî ilişkilerin gelişmesini ve batının doğu ile ticarî ilişkilerinin sürekliliğini sağlamıştır. Daha istila hareketlerinin başında batıların misyonerler göndererek hem Moğolları tanımak hem de dinsel açıdan onları etkileyerek hem Müslümanlara karşı bir güç oluşturmak hem de İktisadî bağlar kurma çabasında buldukları çıkarımını yapmak yanlış olmayacaktır. Bu misyonerleri büyük tüccarların takip etmesi de bu çıkarımımızı destekler niteliktedir. İşte batının doğu ile yakınlaşması, Moğol Barışı anlamında kullanılan Pax Mongolica, uzak mesafe seyahatlerinde ve ticarî hayatta güvenli bir ortamın oluşmasını sağlamıştır. Karadeniz'in Kuzey'inden Çin'e kadar devam eden ticaret yolunun ister gece ister gündüz ne kadar güvenli olduğunu aktaran batılı kaynaklar mevcuttur. Hatta bu kaynaklar tüccarın sadece ölümü dâhilinde mallarının o toprağın sahibine kaldığını aktarmaktadırlar.⁶¹⁰ Moğollar bu dönem sayesinde micro ekonomilerini macro ekonomi haline getirmişler ve ticarî hayat sayesinde iktisadî büyüme yaşamışlardır.

Esasen Avrupalıların 1260'lı yıllardan başlattıkları Moğol Barış Çağı Moğol bekalarının Türksitan'daki kendi aralarında vuku bulan çatışmalardan dolayı ticarî hayatı sekteye uğramıştır. Avrupalı tüccarların Pekin'e ulaşmakta zorlandıkları uzunca bir dönem yaşanmıştır.⁶¹¹ Avrupalı tarihçilerin tanımlamayı bu kadar erken dönemden başlatmaları Cengiz Han dönemindeki kadar yoğun bir istila hareketi yaşanmıyor olması ve Avrupalı misyonerlerin bölgede dolaşımına müsaade edilmesinden kaynaklanmış olmalıdır. Bu sebeple bu tarihler arası Avrupa ile yapılan ticaretin engellere takılmadan yapıldığını düşünmemekteyiz. Buna binaen 1310'lardan sonra çatışmaların hafiflemesi ve İlhanlıların olumlu tavrı Pax Mongolica yakıştırmalarını karşılamıştır. Ancak İlhanlıların içinde bulunduğu karışıklıklar ve gerilemeler sebebiyle 1330'lerden sonra Doğu- Batı ticareti Moğol öncesi döneme geri dönmeye başlamıştır. 1335 yılında Moğollar İran'ın hâkimiyetini kaybetmeye başlamış,

⁶¹⁰<http://www.silkroadfoundation.org/artl/paxmongolica.html>;
<http://www.silk-road.com/artl/paxmongolica.html>.

⁶¹¹ Jong Kuk Nam, *Rethinking Trade Between Europe and the Mongol Realm During the Pax Mongolica*. 서양중세사연구,(43), 2019, 103-152; Michal Wasiucionek, "Entangled Histories, Entangled Chancelleries? Moldavia and the Crimean Khanate between Pax Mongolica and Pax Ottomanica", *From Pax Mongolica to Pax Ottomanica*, Koninklijke Brill NV, Leiden, 2020, Pages:249–269.

Karadeniz'in kuzeyinde Rus prenslikleri Moğollara karşı birleşmiş, üstelik Türkistan'ı veba salgını tehdit eder olmuş, ticaret yolları eski güvenli ortamını kaybetmiştir. Pax Mongolica'nın sona ermesi yalnızca Moğolları değil İtalyan şehir devletleri içinde olumsuz sonuçları beraberinde getirmiştir. Zira bölgede ortaya çıkan yeni bir güç haline gelen Osmanoğulları zaman içinde İlhanlıların yerini alarak İtalyan şehir devletlerinin bölgedeki gücünü kırmıştır.

4.2.Modernleşme Çabalarının İktisadî Hayata Etkileri ve İktisadî Düzenlemelerin Değerlendirilmesi

Devletin yıkılışı ile ilgili siyasî, iktisadî, askeri pek çok sebep şüphesiz sayılabilir. Zira bu sebepler birbirleri ile ilintilidir. Ancak Hülagû'dan itibaren kaynaklardan okuyarak görebildiğimiz bürokratların zenginleşmesi ve nüfuz sahibi olmaları neticesinde ortaya çıkan feodalleşme kuşkusuz en büyük nedenlerden biridir. Bu sebeple ortaya çıkan rekabet ve verilen kayıplar devletin köklerine de vurulan darbelerden sayılabilir. Gazan Han döneminde merkezi otorite güçlendirilmiş ve mali sistem seleflerine nazaran merkezileştirilmiştir.

Daha önce bahsettiğimiz üzere Geyhatu Han'ın müsrifliği ile başlayan ekonomik kriz Gâzân Han döneminde yapılan ve Olcaytu Han döneminde aksamaya başlayan reformların Ebu Sa'îd Han döneminde uygulanamaz hale gelmiş olması devletin zayıflamasının temel amillerinden biri haline gelmiştir. Yavaş yavaş eski uygulamalar tekrar uygulanmaya başlanmış bu da eski problemleri olduğu gibi tekrar su yüzüne çıkarmıştır. Yine mali alanda liyakat sorunu baş göstermiş, devlet görevlileri çalmaya başlamış, halk tekrar maddi manevi zulme uğramıştır. Yine aynı şekilde vergilerin merkeze ulaştırılma sorununu çözen uygulama da terk edilmiş ve aksaklıklar tekrar baş göstermiştir. Halktan diledikleri şekilde aldıkları vergilerin yanında bu görevliler kendi ihtiyaçlarının da halktan temin etmişlerdir. Şikâyetler bir çığ gibi büyüdüğü için Ebu Sa'îd Han 1331 yılında yayınladığı bir ferman ile Tebriz'deki görevlilerin halktan önceden belirlenenler dışında vergi talep etmesini men etmiştir. Merkezde dahi yaşanan bu tür haksız girişimlerin merkezi otoritenin

etkisinin azaldığı bölgelerde had safhalara ulaştığını söylemek mümkündür. Ebu Sa'îd Han'ın 1335 yılındaki vefatı sonucunda da devlet iflas etmiştir.⁶¹²

Yıkılışa ekonominin olumsuz etkisi üzerinde uzmanların farklı görüşlerinin bulunduğunu söyleyebiliriz. John Mason Smith, Ebu Sa'îd'in istikrarlı bir hükümdar olduğunu devletin kötü gidişatını durdurmak amacıyla iktisadî anlamda da girişimlerde bulunduğunu aktarmaktadır. Olcaytu döneminde iktisaden düşen ivmenin Ebu Sa'îd döneminde yeniden yükseldiğini belirtir. Smith, Ebu Sa'îd Han döneminde sikkelerle bozulma yaşanmadığı, eskiden de olduğu gibi ayarında küçük düşürülmelere gidilse de bu ayar düşürmenin amacının eskimiş ve dolayısıyla yıpranmış sikkelerin ağırlığında tutmak olduğu kanısındadır. Bu ayar düşürmeye rağmen gümüş sikkenin diğer İslam beldelerine göre çok daha değerli ve bol olduğunu da ekleyerek aslında para üzerinden Ebu Sa'îd Han'ı yüceltirken yıkılışı ekonomiye değil siyasî çekişmelere bağlar. David Morgan ise ekonomiyle temellendirmeksizin Moğol ananelerinde veliahdı olmayan han öldüğünde nasıl bir yol izlenmesi gerektiği ile ilgili bir yönergenin bulunmaması ve vezir Gıyaseddin Mesud'un Hülagû soyundan olmayan Toluy neslinden devamı olan bir Moğol'u tahta çıkarmasına sebebiyet verir. Zira yeni han durumun doğal bir neticesi olarak tüm İlhanlı emirleri tarafından desteklenmemiştir, bu durumun bir sonucu olarak ise akabinde iç karışıklıklar baş göstermiştir.⁶¹³ Ancak bu dönemde Venedikli ve Cenevizli tacirlere verilen imtiyazların bu iki tüccar devleti karşı karşıya getirmesi esasen otoritede yavaş yavaş zayıflamaların olduğuna da işaret etmektedir. Tüm bunların yanında ticarî hayatın iktisadî hayatın yapı taşlarından olması sebebiyle yolların güvenliği sağlanmış, gerekli yerlere köprü inşası yapılmış, yeni yollar yapılmaya devam edilmiştir. Hatta Ebu Sa'îd Han hazinenin kötü durumuna rağmen bağış ve ihsanlarda bulunmaya devam etmiştir. 727/1327 yılında Bağdat şehrinde yine yardım yaparken yanlarında nakit para kalmayınca bir tüccardan borç aldığı bilinmektedir.⁶¹⁴

⁶¹²Lambton, *a.g.e.*, 1986, s. 98

⁶¹³John Masson Smith, "Dietary Decadence and Dynastic Decline in the Mongol Empire", *Journal of Asian History*, Vol. 34, No. 1, 2000, s. 52; Morgan, *a.g.m.*, 2009, s. 433.

⁶¹⁴İbn Battûta, *a.g.e.*, I, s. 322; Danuu, *a.g.t.*, s. 264.

Gâzân Han'ın mali reformlarının hazine gelirlerine katkısı şüphesiz fazla olmuştur. Aldığı tedbirler neticesinde iktisadî her alanda olumlu sonuçlar elde edilmiştir. Yapılan reformların birbirini dolaylı yoldan tamamlar nitelikte olması aslında iyileşmeyi pek çok alanda mümkün ve hızlı kılmıştır. Örneğin bir arazi sahibi arazisini genişletmek istediğinde kadıya rüşvet vermektedir. Verdiği rüşveti de yine arazisinde çalışan halktan toplamaktaydı. Rüşvetin yasaklanması dolayısıyla adli alanda yapılan reformlar iktisadî alandaki usulsüzlüklere de yönelik olmuştur. Ayrıca Moğolların artık mahalli idari gelenekleri yadırgamıyor olmaları, yerleşik kültürü benimsemiş olmaları ziraî faaliyetlere karşı daha ılımlı yaklaşımları ziraî reformlar için önemli bir adımdır. Gazan Han metruk arazileri dahi iyileştirme çabasıdayken göçebe Moğolların ziraat alanlarını tahrip etmelerini de engellemek istemiştir. Böylece yerleşik- göçebe çatışmasının da bir nebze hafiflemesini amaçlamıştır. Bu sebeple de Moğol askerlerinin tarım ile de uğraşmalarını sağlamak amacıyla askeri ikta uygulamasına başlayarak yaylak ve kışlaklar üzerindeki arazileri ikta arazi olarak askerine tahsis etmiştir. Böylece halkın ve ganimet gelirlerinin yok denecek hale gelmesi sebebiyle hazinenin üstünde oldukça ağır bir yük haline gelmiş askerilerin ihtiyaçları daha kolaylıkla çözülmeye başlanmıştır. Ancak reformları kolaylaştırmak için İran soylularına da bir takım tavizler vermiş olması, özel şartlı ve koşulsuz büyük toprak mülkiyetlerinde artışın yaşanmasını da beraberinde getirmiştir.

Halefleri döneminde yaptıklarının terk edilmesi de aynı hızda düşüşü desteklemiştir. Olcaytu döneminde Gâzân Han'ın reformları uygulanmaya çalışıldıysa da yeterli başarı sağlanamamıştır. Özellikle ikta reformu yaygınlaştırılamamış ve Gâzân Han reformlarının uygulanması sırasında da görevli olan Sa'düddin Sâvecî'nin sistemi durdurarak eski düzene dönme teklifi sonucu ikta sistemine son verilmiştir. Ama Ebu Sa'îd Han döneminde ikta arazilerin sözünün geçmesi sistemin tamamen uygulamadan kaldırılmadığını bazı bölgelerde uygulamasının devam ettiğini bize göstermektedir.

Ebu Sa'îd Bahadır Han'ın da devletin kötü gidişatını durdurmak için çaba göstererek iktisadî anlamda seleflerinin girişimlerine benzer girişimlerde bulunduğunu söyleyebiliriz. Tarıma elverişli sahaların verimliliğini artırmak ve buraları geliştirmek

için çalışmalar yapılmasını sağlamıştır. Örneğin Erzincan'da tarımın gelişmesi için Karasu Nehri'nin güneyinde bulunan Mercan Çayı üzerine arklar yaptırarak tarım alanlarının daha iyi sulanmasını sağlamıştır. Bununla da kalmamış Anadolu'nun ticaret merkezlerinden olan bu şehrin ticarî gelirlerini artırmak için 1320 yılında Venediklilerle bir ticaret antlaşması yapmıştır. 29 maddelik bu antlaşma ile Venedikliler İlhanlı sınırları içerisinde ticaret yapma ve serbestçe ibadet edebilme hakkı kazanmışlardır. Bahadır Han ferman yayınlayarak Erzincan'da Avrupalı tacirlere ait bir kilise ile Fransiskenlere özel bir manastır yapılmasına, Erzincan dışında Sivas, Konya gibi büyük şehirlere de kilise ve manastır yapılmasına izin vermiştir. Bunlarla birlikte yapılan antlaşmaya göre Venedikli bir tüccarın ölmesi durumunda malları ülkesine iade edilmesi kabul edilmişti. Ancak yapılan bu antlaşmaya rağmen taraflar arasında bazı sorunlar meydana gelmiştir. Erzincan'da ölen İtalyan tüccar Francesco Canal'ın malları geri iade edilmesi gerekirken Bedreddin Lülü tarafından el koyulmuş ve geri verilmemiştir. Venedik'ten Marco Corner adında bir elçi meselenin çözümü için Tebriz'e gönderilmiş fakat 1328 yılında İlhanlılar tarafından tutuklanmıştır. Bunun karşılığında Venedik de mukabilinde karşılık vermiş ve 1332 yılında Venedik mallarına zarar verdiği gerekçesi ile Tebrizli bir tüccar tutuklanmıştır. Bu durum devletin merkezi otoritesini neredeyse tamamen yitirdiğini, uluslararası ilişkilerde dahi kontrolün sağlanamadığını göstermesi açısından örnek bir anektodur.

Müstemfi'nin 1330 yılında yazdığı eseri son dönem İlhanlı iktisadî durumunu bizlere göstermesi açısından oldukça önemlidir. Bu kaynağa göre Gâzân Han'a kadar Horasan hariç⁶¹⁵ Anadolu, Gürcistan, Kafkasya'nın eyaletleri ile el-Cezire'nin vergi geliri 1700 tümendir.⁶¹⁶ Vassaf ise bu rakamın 1800 tümenden fazla olduğunu aktarmaktadır.⁶¹⁷ Gâzân Han'ın girişimleri sonucu bu rakam 2100 tümeni bulmuştur. Bu %25'lik bir artışa tekabül etmektedir. Ancak Olcaytu'yla başlayan Ebu Sa'îd ile devam eden gerileyiş sonucunda 1335-40 yıllarında söz konusu rakam da 1900 tümen

⁶¹⁵Horasan bu hesaplamanın dışında tutulmuştur zira gelirleri veliaht şehzadeye ayrılmıştır. Horasan'ın yanında Taberistan, Kuhisatan, Sistan Mazenderan ve Kums'un gelirleri de aynı gerekçe ile Ebu Said dönemindeki gelirlere dâhil tutulmamıştır. Kazvini/Lestrang, *a.g.e.*, s. 147.

⁶¹⁶Kazvini/Lestrang, *a.g.e.*, s. 27.

⁶¹⁷Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s.

(19.203.800 dinar) civarına gerilemiştir. Devlet için olumlu diye nitelendirebileceğimiz bir durumsa Kubilay Hanlığı'nın diğer Moğol bekaları içinde İlhanlıları destekler tavrı olmasıdır. Örneğin Buhara'ya elçi gönderilmiş ve orada sayım yaptırılarak on altı bin kişi bulunduğu anlaşılmıştır. Bunların sekiz bini Büyük Han'a aitken beş bini Batu'ya üç bininin ise Hülagû Han'ın annesine ait olduğu tespit edilmiştir. Bu kişilerden Batu'ya ait olanları sürgün ile buradan çıkarılmış ve şehrin dışında katlettirmiştir.⁶¹⁸ Tabi Kubilay Han'ın bu tutumunda taht mücadelesinde kendine yakın olanlara taraf olması da etkili olmuştur. Ve bu tutumunun olumlu etkileri de bir müddet daha devam ederek devletin ömrüne katkı sağlamıştır.

Devletin var olduğu ortalama seksen yıllık süreçte idarî ve siyasî gelişmeler mali hayatı da doğrudan şekillendirmiştir. Şüphesiz ki Moğol yayılmacı hareketi söz konusu bölge için yıkım, ölüm ve gerileme getirmiştir. Bütün bunların yanında devletleşme süreci yıkıcı politikaların akabinde yapıcı politikaları, acımasız yayılmacı tavrı uluslararası diyaloga bırakmıştır. Oluşan siyasî hırslar neticesinde Doğu ve Batı arasındaki iletişim kolaylaşmış, özellikle ticarî hayattaki olumlu gelişmeler kültürel etkileşimi de artırmış ve netice de pax mongolica adı verilen dönemin yaşanmasına yol açmıştır. Bu sürecin artı ve eksilerini yahut doğru ve yanlışlarını değerlendirdiğimizde sormamız gereken soru Moğol yayılmacılığı söz konusu milletin aç gözlülükten beslenen bir hırsızlığı mıdır yoksa dönemin siyasî konjektüründen ve ortaçağ şartlarından kaynaklı sistemli bir yayılma hareketi midir? Bunun cevabını verebilmek için Moğolların yaşam şartları ve varolma motivasyonlarının değerlendirilmesi elzemdir.

⁶¹⁸Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*,s. 28.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İLHANLI DEVLETİ'NİN İKTİSADÎ YAPISI

Cengiz İmparatorluğu tarih sahnesine çıktıktan hemen sonra 1206 yılında yapılan büyük kurultay ile devletin temelleri atılmıştır. Bu kurultayda devlet teşkilatının çerçevesi oluşmuştur. İlhanlı Devleti de Moğol İmparatorluğu'nun bir şubesi olması sebebiyle öncelikle köklerine tutunarak teşkilatlanmaya başlamıştır. Ancak yönetim sahasındaki etnik ve dinsel farklılıkların yanı sıra kendilerine bağladıkları devletler ile yerel hanedanlıkların yapılanmasından da etkilenmişlerdir. Hâkimiyet alanları genişledikçe Türkistan'daki devlet bürokratlarının devletin hizmetine alınması devlet yapılanmasının kozmopolit olmasını sağlamıştır. Bu süreç İlhanlılarda da benzer şekilde işlemiştir. Bunun sonucu olarak da kökleri bozkır kültürüne dayanan devlet yapılanması kadim İran geleneği ile beslenmiştir.

1. Maliye Teşkilatı

İlhanlı Devleti'nin ekonomisinin temellerinden biri şüphesiz geçmişten süregelen Moğol ekonomisinin yapı taşı olan hayvancılıktır. Ancak hükmettikleri sahanın ve ele geçirilen yeni bölgelerin göçebe- yerleşik kültürünün bir sonucu olarak tarım hayatı da ticarî mailyette yapılmaya başlanmıştır. Ortaçağ ekonomik sisteminde ayakta kalabilmek için sürdürülebilir ekonomik sistemlere ihtiyaç olması, bu sistemin de tek bir alandan ziyade pek çok alanda aktif olmakla mümkün olacağı Hülâgû Han fark edilmiş olması bu anlamda girişimleri de beraberinde getirmiştir. Bu sebeple İlhanlı Devleti kurulduktan sonra yağma, ganimet ve hayvancılık ile beslenen devlet hazinesi için yeni iktisadî faaliyetlerinde uygulanmasına önem vermiştir. Genişleme politikası esnasında tarım alanlarının kıymetini fark etmiş, ticarî hayatı canlandırmak için girişimlerde bulunmuş, halefleri döneminde de zaman zaman bu farkındalık sürdürülmüştür. Hayvancılık ve tarımın doğal bir sonucu olarak da ticarî hayat gelişme göstermiştir. Kuruluşunda istilacı bir tavra sahip olan İlhanlıların süreç içinde finansal açıdan güçlenmesi ticarî açıdan da güçlenmesi anlamına gelmiştir. Devletin daha kuruluşta Nizarî İsmailî ve Abbasi hazinelerinin de katkısı ile güçlü bir hazineye sahip olması mali açıdan teşkilatlanmayı da zorunlu hale getirmiştir. İlhanlıların batı seferlerinden oldukça hatırı sayılır ganimetler elde ettiklerini söylemek mümkündür.

Şüphesiz hazine gelirlerinden bir diğeri olan vergiler onu takip eden ikinci önem sırasındadır. Hülagû batı seferine çıkacağı günlerde Baycu Noyan'a vergiler ile ilgili emir vermiştir. Bu emre göre seferde görevli askerlere vereceği ulufe için yüz men ağırlığında bir fiçı içki hazırlanmasını istediği yarlıg bütün tabi ülkelere gönderilmiştir.⁶¹⁹ Bu isteği de o henüz Karakurum'dayken yerine getirilmiştir. İlerleyen zamanlarda bu iki gelirin önem sırasının değiştiğini söyleyebiliriz.

Hülagû'nun batı yönlü sefere çıkması ile birlikte ölümüne kadar askeri harekâta bulunduğunu söylemek mümkündür. Devletini kurduktan sonra da askeri ve siyasî yoğunluk sebebiyle olsa gerek devlet teşkilatlanmasının üstünde pek durmamıştır. Yeni bir yapılanmaya gitmekten daha ziyade hali hazırda mevcut bulunan Moğol idari sistemini uygulamayı tercih etmiştir. Onun döneminde devletin tam kurumsallaşmadığını söyleyebiliriz. Bağdat seferi sonrasında ganimetlerin fazlalığından olsa gerek sistemli bir mali yapının olmayışının eksikliği Hülagû tarafından hissedilmiş olacak ki büyük Dîvânda devletin gelir ve giderlerinin hesaplanmasının gerekliliğinden bahsetmiştir. Dîvânda görevli olan Şemseddin Cüveynî'nin siyakat yazısını bilmesi ve hesap kitaptan anlıyor olması onun bu konuya yönlendirilmesini sağlamıştır. Cüveynî, Cemalettin Münşî ile görüşerek vergi tahsili için vilayetlere gönderilen beratların Dîvâna getirilmesini sağlamıştır. Münşî eliyle bu beratlar kayıt altına alınmıştır. Bu kayıtlar gönderildiği vilayetler ile ay ve yılları da belirtilerek kayıt altına alınmışlardır. Kurulan bu kayıt düzeni ile oluşturulan defterler Hülagû Han'a gösterilmiş onayı alınmıştır. Sadece bu kayıt altına alma ile dahi devletin geliri artış göstermiştir. İhtiyaçlar karşılandıktan sonra kalan gelirler hazineye aktarılmıştır.⁶²⁰ Böylece devletin hem hazinesi oluşturulmuş hem de hazine gelirleri kayıt altına alınarak belirli bir sistem uygulanmaya başlanmıştır. Maliye teşkilatının en yetkili kimsesi Sahib-i dîvân olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde maliyenin başındaki kimse yani maliye bakanı Sahib-i dîvândır. Ancak vezirlerin zaman zaman bu yetkiyi devraldıkları görülmektedir. Böylece vezaret ve Sahib-i dîvânlık makamının iç içe geçtiği dönemlerin hayli sık olduğunu belirtmekte fayda vardır. Bu

⁶¹⁹Yuvalı, *a.g.e.*, 2019, s. 57.

⁶²⁰Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.214 vd.

Dîvânın merkezi otoriteyi iktisadî anlamda güçlendirmenin yanı sıra devletin ekonomisini sürdürülebilir kılma için yardımcı kurumları ve memurları bulunmaktadır. İlhanlı mali teşkilatının en yetkili Dîvânı ise Dîvân-ı istifa'dır. Ancak ilk hanlar döneminde bu Dîvân ile ilgili kesin veriler üzerinden konuşmak pek mümkünde değildir.

Abaka Han döneminde idari sisteme çeki düzen verilmiş, eyaletlere Moğol valilerin yanında yerel yöneticiler de görevlendirilmiştir. Mali hususlarla bu yerel yöneticiler muhatap olmuştur. Ancak Abaka Han döneminde müstevfilerden ve Dîvân-ı istifadan söz edilse de bunun üstünde mevcut başka Dîvân var mıdır bunun cevabını vermek güçtür. Teşkilatın başında bulunan Sahib-i dîvânın zaman zaman müstevfi olarak da adlandırıldığını görmekteyiz. Ondan başka eşref'ül memalik ve müşavirlerinde Dîvâna atandığı kaynaklarda karşımıza çıkmıştır.⁶²¹

Tüm kurumlarında olduğu gibi mali açıdan teşkilatlanırken de kurulan mekanizmayı köklerinden beslemişlerdir. Aynı zamanda da kendilerinden önce mevcut topraklarda hükmeden devletlerin sistemlerini de kullanmaya başlayarak zaman içinde daha sistemli hale getirmişlerdir.⁶²² Bu şekilde harmanlayarak oluşturdukları sistemi doğru olduğunu düşündükleri uygulamalarla revize etmeye çalışmışlardır. Hülagû Han'ın hazine gelirlerinin tespiti için yaptığı girişim, Abaka Han'ın Tusî'den risaleler istemesi, Geyhatu Han'ın kâğıt para kullanımına geçilmesine onay vermesi, Gâzân Han'ın reformları süreç içerisinde iktisadî hayatı düzenleme kaygısından yapılmıştır. Zira Gâzân Han devletinin başına geçtiğinde içi boşaltılmış bir hazine ile karşılaşmıştır. Onun reformlarının sonuçları devletin gelir düzeyini hızla artırmaya başladıysa da planlanan kadar uzun süreli olamamıştır. Ancak devletin yıkılışını yarım yüzyıl geriletmiştir. Halefi Olcaytu ve Ebu Sa'îd zamanında da Gâzân Han'ın uygulamaları devam ettirilmeye çalışılsa da beklenildiği oranda ivme kazanamamış ve yavaş yavaş reformlar terk edilerek eski uygulamalara dönmüştür.

⁶²¹Spuler, *a.g.e.*, s. 322; Togan, *a.g.m.*, 1931, s. 31.

⁶²² Petruşevsky, *a.g.e.*, 59 vd;

1.1. Maliye Teşkilatının İşleyişi

Maliye teşkilatı Moğol geleneğinin yanında hâkim olunan bölgelerin mirasının etkilerini de barındırmıştır. Esasen her anlamda karar mercii büyük hanlıktır ve iktisadî açıdan da büyük hanlık kararları uygulanmaktadır. Mülki memurların maaş usulü ile çalışmaları Mengü Kağan döneminde kararlaştırılmış bütün Moğol devletleri de bu uygulamayı sürdürmüşlerdir. Maliye çalışanlarından daruga, başkak, darphane müdürü, vezir, müstevfi, istifa memurları, uluğ bitigçi, defterdar-ı memalik devlet bütçesinden maaş alarak görevlerini icra etmişlerdir. Bunlar dışında ulus beyi, tümen beyi, binbaşı, yüzbaşı, onbaşı, vali, yarguçi, bakşi, vilayet mutasarrıfları, yasavul, naib-i saltanat, nazır-ı memalik, reis, tutkavul, kadı-ul kudat ve kadılar da devlet bütçesinden maaş almaktaydılar. Ancak muhtesipler pazar ve dükkânlardan para toplarlar, evkaf müdürleri, kadılık kâtipleri, imam ve müezzinler vakıflardan, zekât ve öşür üzerinden maaş alırlardı. Kervansalar ve tutkavulların da maaşları kervanlardan toplanırdı ancak bu işi devlet yapar maaş olarak Dîvân tarafından ödenirdi.⁶²³

Dîvân görevlilerinin maaşları sene bazında 30 tümen 1.300 dinar olarak verilmiştir.⁶²⁴ Memur maaşlarını karşılayabilmek için ayrılan topraklar mevcuttu. Dîvânlar için ayrılan araziler üzerinden elde edilen gelirler Dîvân çalışanlarına maaş olarak verilmiştir.⁶²⁵

Moğol askerleri ise aylık maaş usulüne göre görev yapmamışlardır. Askerlerin galibiyet sonrası toplanan ganimet üzerinden ödeme aldığı bilinmektedir. Ancak rütbe sahibi askerler için durum farklı olmuştur. Kaynaklarda Hülagû'nun ordusunda komutan olan 15 kişinin ismi geçmektedir.⁶²⁶ Bir tümen 10.000 kişi olduğu için bu komutanlara bağlı 150.000 askerin bulunduğunu söylemek yanlış olmaz. Askerlere nazaran bu tümen komutanlarının Hülagû Han'dan itibaren düzenli maaş usulüne tabi olduklarını aktaran kaynaklar vardır. Söz konusu komutanının 10.000 dinar maaş

⁶²³Togan, *a.g.m.*, 1931, s. 40 vd.

⁶²⁴Kalkaşandî, *a.g.e.*, IV, s. 426.

⁶²⁵Petruşvsky, *a.g.e.*, II, 1344, s. 5 vd.

⁶²⁶Smith, *a.g.m.*, s. 39.

alırken askerin rütbesi düştükçe bu miktarında düştüğünü söyleyebiliriz. Binlik komutanı 1000 dinar yüzlük komutanı ve daha düşük rütbeliler ise 100 dinar almıştır.⁶²⁷ Ordu ihtiyaç halinde handan destek talep etse de ekseriyetle kendi kendini desteklemekteydi. Bunun yanında ordu komutanının payının ise 500.000 dinara kadar çıktığı da kayıtlarda geçmektedir. Bu durum da mevkilere göre değişiklik gösteren maaşların zaman ve mekâna göre de farklılıkları bulunmuştur. Düzenli ve istikrarlı bir maaş cetveli oluşturulmamıştır. Savaş ganimetinin asker için önemi de bu noktada ortaya çıkmaktadır. Zira Ayn Calût Savaşı'ndaki mağlubiyetten ötürü askerler kendilerine vaad edilen ödemeyi dolayısıyla alamamışlardır.⁶²⁸ Abaka Han döneminde eyaletlerden nakdî ve aynî olarak toplanan gelirler orduya destek olması açısından askerlere dağıtılmıştır. Ancak Reşîdüddin buradaki asker sözcüğünün komutan, emir ve noyanları nitelediğini aktarmaktadır. Gâzân Han'ın yaptığı reformlara kadar destek dağıtımlarının bürokrasi eliyle yapılması sebebiyle askerler yeterli oranda faydalanamamıştır.⁶²⁹

Moğollar ele geçirdikleri yerleri yönetici ailesine ve yönetim şekline karışmaksızın görevli valiler, emirler ve komutanlar eliyle yönetmişlerdir. Dolayısıyla bu bölgelere vergi tahsilâtı için de görevlileri memur etmişlerdir. Anadolu'da karşılaştığımız bu sistemin aynısını Kafkasya bölgesi Ermenilerinde de görmekteyiz. Bölgedeki Moğol kumandanlar eliyle toplanan vergiler için ayrıca vergi tahsildarları görevlendirilmiştir. Bu bölgeye gelen ilk vergi tahsildarı olarak Tonguz Ağa adlı şahsın ismi kaynaklarda zikredilmiştir.⁶³⁰ Ancak bazı vergi tahsillerini hazineye ait arazilerde uygulanan iltizam usulsü ile yaptıkları dönemler olmuştur.⁶³¹ İltizam uygulaması kuruluş döneminde karşımıza çıkmasa da ilerleyen süreçte birden fazla yerde görülmüştür. Şiraz örneğinde olduğu gibi. Şiraz İlhanlı egemenliğine girdiğinde burası da valiler aracılığı ile yönetilmeye başlanmıştır. Ancak bölgenin ileri gelenleri

⁶²⁷Uyar, *a.g.t.* s. 160 vd.

⁶²⁸Spuler, *a.g.e.*,s.405.

⁶²⁹Uyar, *a.g.t.*,s.94.

⁶³⁰Aknerli Grigor, *a.g.e.*,s.23.

⁶³¹Ebu'l Ferec, *a.g.e.*,II, s.554.

Abiş Hatundan sonra bölgeyi kendileri yönetmeyi teklif etmişlerdir. Bunun karşılığında da 500 tümen ödemeyi taahhüt etmişlerdir. Ancak meblağ oldukça fazladır ve taahhütlerini diğer pek çok yerdeki gibi yerine getirmekte zorluklar yaşamışlardır.⁶³² 1293 yılından itibaren 1335 yılına kadar bölgenin yönetimi anlaşmaya göre Cemaleddin ve ailesine verilmiştir ki karşılığında 1000 tümen ödemeyi kabul etmişlerdir. Bu taahhüt karşılığında dört yıl boyunca incü arazilerin vergilerini toplama hakkını da elde etmişlerdir.⁶³³ Ancak Gâzân Han'ın 694/1295 yılında 100 tümen vergi tahsili için bölgeye memurlar görevlendirdiği bilinmektedir.⁶³⁴ Yukarıda bahsi geçen 1000 tümen miktarı ise 698/1299 yılında belirlenmiştir.

1.2. Maliye Teşkilatının Kurumları ve Memurları

İlhanlı Devleti'nin kurulmasıyla idari ve mali alanlarda bir takım düzenlemelere başlayan Hülagû Han, Dîvân teşkilatını oluşturmuş akabinde de hazine idaresi kurmuştur. Böylece yeni devletin gelir ve giderleri de nihayetinde düzenlenmeye başlanmıştır.

İlhanlı Dîvân teşkilatı incelendiğinde her kurumun kendine has bulunan Dîvânının çalışma alanı ile ilişkili alt Dîvânlarının da bulunduğunu görmekteyiz. İlhanlı Dîvân teşkilatında maliyeyi sistemli ve ayrıntılı şekilde göstermek maalesef mümkün olmasa da kaynaklardan tespit edebildiğimiz haliyle devletin iktisadî hayatıyla ilişkili olduğunu düşündüğümüz kurumları ve görevlileri aşağıda belirtmeye çalıştık.

1.2.1. Kurumları

İlhanlı Devleti'nin mali örgütlenmesinin ilk adımının Hülagû döneminde atıldığını daha önce belirtmiştik. Atılan bu adımı Uzunçarşılı'nın aşağıdaki aktarımından daha net görebiliriz.

⁶³² Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s.131.

⁶³³ Özgüdenli, *a.g.t.*, s.185.

⁶³⁴ Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s. 202.

“...Hülagû'nun Bağdat'ı almasından bir süre sonra, büyük Dîvânda devletin gelir ve giderlerinin hesaplanması ihtiyacı gündeme gelmiştir. Dîvânda görev yapan Hoca Şemseddin Cüveynî, siyakat yazısını biliyor ve hesap işlerinden anlıyordu. Cüveynî, Cemalettin Münşi ile görüştü. Birkaç senedir Cüveynî'nin imzası ile vergi tahsili ve harcamalar için görevli memurlar olan muhassıllara verilmek üzere vilayetlere gönderilen beratlar (izin belgeleri) Dîvâna getirildi, Cemalettin Münşi, bu belgeleri defterlere kayı etti. Sonra da tarih sırası ile kaydını yaptığı izin belgelerine dayalı olarak vilayetler itibarı ile gelir ve giderleri ay ay ve yıl yıl kayıt etti. Şemseddin Cüveynî bu defterleri Han'a arz etti, Han çok memnun oldu. Kayıt düzeni kurulunca devletin gelirleri iki sene içinde artış göstermeye başladı, elli tümen dinardan yüz tümen dinara çıktı memur ve asker maaşları ile saray masrafları karşılandıktan sonra kalan tutar, yeni kurulan hazineye gelir kaydedildi... Cüveynî, defterlerin muhafazası için Seyit Sadrettin Hamza'yı, Defterdar-ı Memalik (Devlet varlıklarını, gelirlerini kayıt eden) tayin etti. Defterdar-ı Memalik'in emri altında yeni bölümler oluşturuldu...”.⁶³⁵

Örgütlenmedeki kurumların bazılarının zaman zaman ayrıldığını zaman zamansa içiçe geçtiğini yaptığımız araştırma esnasında farkettilik. Hülagû ile atılan temeller Gâzân Han dönemi ile sistemleşmiştir. Gâzân Han dönemine kadar maliye kurumu atamaları dışında kurum yapılanması ile ilgi teferruatlı bir kayıt tespit edemedik. Ancak dönem dönem farklı unvanlara rastlamamız maliyeteşkilatı ve alt birimleri hususunda bir çatı oluşturmamıza yardımcı olmuştur. Maliye bakanlığının karşılığının İlhanlılarda da Dîvân-ı istifa olduğunu düşünerek merkeze bu Dîvânı aldık.⁶³⁶ Dönemin kaynaklarında geçen ilişkili üst ve alt kurumları ile oluşturduğumuz maliye teşkilatı birimleri aşağıda sırası ile verilmiştir.

⁶³⁵Uzunçarşılı, a.g.e., s. 214.

⁶³⁶Danu tezinde Dîvân-ı Ala'nın kurultaydan sonra en büyük makam olduğundan ve başta mali konular olmak üzere devlet yönetimi ile alakalı her hususa baktığını aktarmıştır. Dîvân-ı Ala'nın kaynaklarda çok az geçmesi ve emirü'l ümeraların yönetiminde olması bu Dîvânın karar Dîvânı olmaktan ziyade istişare için toplandığını bize düşündürmüştür. Ayrıca bürokraside Fars kökenli devlet adamlarının artması neticesinde Moğol emirlerini küstürmemek amacını taşıyor olduğu da akla gelmektedir. Bunun yanında zaman zaman Dîvân-ı Bozorg ile ihtilafa düştüğü bu ihtilafı çözmesi için de hali hazırda bir

1.2.1.1. Vezaret Makamı

Hanın birinci dereceden yardımcısı olan vezire ait olan makamdır. Ülkeyi idare etmek, memur ataması yapmak ve memuriyetleri onaylamak, mali işlerin idaresiyle ilgilenmek ilk önce vezirin görevidir. Büyük Moğol Hanlığında mali işlerinde baş vezirin kontrolüne bırakıldığı görülmektedir. Ancak İlhanlı Devleti'nde bazı durumlarda mali işler yetkisi vezirden alınmış, Sahib-i dîvâna verilmiştir. Bu durum ekseriyetle iki makamın birbirinden ayrılması durumunu da ortaya çıkarmıştır. Esasen mali işler başkanı Sahib-i dîvândır ve diğer idari işler vezirin uhdesindedir. Ancak bu iki makamın tek kişide toplandığı durumlarda tüm mali ve idari yetki tek elde toplanmış, her iki Dîvâna da aynı kişi başkanlık etmiştir.

Seyfeddîn Bitikçi'nin⁶³⁷ idamının ardından söz konusu görevde Şemseddin Cüveynî'yi görmekteyiz ve vezirlik makamının yanında Hülâgû Han ona Sahib-i dîvânlık makamını da vermiştir. 1282 yılında Argun Han tarafından öldürülene kadar bu iki makamı birlikte yürütmüştür. Cüveynî, takriben otuz yıl süre ile görevini ifa edecektir. Bu süreçte sahip olduğu servet düşman kazanacağı kadar fazla hale gelmiştir. Öyle ki onun yalnızca emlâklarından günlük geliri bir tümen yani on bin dinârı bulduğu kaynaklarca aktarılmıştır.⁶³⁸ Ardından vezir olarak görevlendirilen Emir Bûka'nın⁶³⁹ da idari görevlerinin yanı sıra iktisadî açıdan da geniş yetkilere sahip olduğu bilinmektedir. Emir Bûka Çingsang unvanı alarak vezirlik görevine tayin edilmiştir. Ancak onun döneminde İlhanlı Devleti iktisadî açıdan buhran içerisindeydi. Hazinesinin nakdî varidatı 150 tünden daha da azdı. Bu durumu Ahmed Han'ın tahta

hakem-i memalikin bulunması da bu durumu teyit eder niteliktedir. Bunun yanında günümüze ulaşmış bir Dîvân-ı Ala yarlığının bulunması istişare neticesinde ortak karar alınabildiği ve yarlığ çıkarma yetkisi bulunduğunu göstermesi açısından mühimdir. Danuu, a.g.t., s.312 vd.

⁶³⁷ Spuler, *a.g.e.*, s. 311. Seyfeddîn Bitigçi'nin sahib-i diban unvanına sahip olup olmadığı ile ilgili elimizde bir bilgi olmasa da Horasan Dîvânlığında uluğ Bitigçi olduğu dönemde mali işlerde sorumlu olduğu dikkat çekmektedir. Onun vezirliğinin yanında devlet hazinesinden ve mali işlerden sorumlu olduğunu aktaran kaynaklar da mevcuttur. Cüveynî, *a.g.e.*, s. 410; Danuu, *a.g.t.*, s.138.

⁶³⁸ Abû'l Farac, II, *a.g.e.*, s.585; Hândmîr, *a.g.e.*, III, s.10; Beyânî, II, *a.g.e.*, s.388;

⁶³⁹ Moğol kökenli bu emir 1279 yılında inak unvanını almış ve tamgaçı olmuştur. Onun altıntamga sahibi olması ile büyük emirler statüsü elde etmesi ona tüm devlet işlerinin uhdesine bırakılmasının kapısını açmıştır. Hayli geniş yetki ve imtiyaza sahip olduğunu gördüğümüz Emir Bûka iktisadî anlamda aldığı sert tedbirleri ve uyguladığı vergi politikalarındaki acımasızlığı ile tarihte yer etmiştir. Sümer, *a.g.m.*, 1989, s.186.

geçer geçmez devlet hazinesini açtırarak tüm devlet erkânına yetkinliklerine göre bağışta bulunmasının yanı sıra orduda görev yapan her bir askere de 120 dinar dağıttırması açıklar niteliktedir. Yolsuzluğun had safhaya ulaştığı günlerde bu duruma çözüm için Han'ın emri ile bütün değerli madenler Suğurluk'ta toplandıysa da yine yolsuzluklar sebebiyle harcanarak tüketilmiştir. Bu noktada emir Bûka'nın iktisadî tedbirler alacak yetkiye de sahip olduğunu vergileri artırarak hazinedeki açığı kapatma yoluna gittiğini söyleyebiliriz. Örneğin Kirman'dan 600 bin dinar olan vergi yerine 690 bin dinar vergi toplanmasını istemiş,⁶⁴⁰ Anadolu'nun tagar vergisi öyle yükseltilmiştir ki 50 yıllık devlet birikimini dahi aşacak miktara ulaşmıştır.⁶⁴¹ Fars'ta Hülagû Han'ın harcamaları için 100 bin dinar, yöneticisi için 50 tümen naibi içinse 20 tümen toplanırken; Bûka geçmiş yılları da bahane ederek birikmiş bakiye diye 500 tümen altın talep etmiş ve toplanmasını sağlayarak hazineye aktarılmasını sağlamıştır.⁶⁴² Bu açıdan baktığımız zaman Emir Bûka'nın da vezirlik ve Sahib-i dîvânlık yetkilerine sahip olduğunu söylememiz mümkünse de bu unvanlarla görev yaptığını söyleyemeyiz. Emir Bûka'nın isyanı ve idamının ardından önceden naibi olan Celalüddin Semnani'yi⁶⁴³ vezir olarak görmekteyiz. Vezaret makamının kime verileceği ile ilgili yapılan toplantıda Sa'düddeve Irak müşrifliğindeyken iktisadî açıdan yaptığı girişimlerin başarılı olmasından dolayı ön plana çıkmış, ona tüm İlhanlı memleketinin mali yetkisi verilirse hazinenin dolup taşacağı dile getirilmiştir. Bu durumun neticesinde Sa'düddeve vezir olarak atanmıştır.⁶⁴⁴ Han'ın özel hazinesinin⁶⁴⁵ dahi ona emanet edilmesi ve iktisadî tedbirler alarak hazine gelirini arttırmış olmasına bakarak Sa'düddeve'nin de mali yetkilerinin geniş olduğunu söylememiz mümkündür. Geyhatu'nun hanlığı döneminde vezir olan Sadrüddin Zencanî de devlet hazinesinin israf sonucu boşaltıldığı bir döneme denk gelmiştir.

⁶⁴⁰Danu, a.g.t., s.177.

⁶⁴¹Bu sebeple bir tagarın değeri 70 dirhemi geçmiştir. Aksarayî, a.g.e., s.115 vd.

⁶⁴²Vassaf/Ayetî, a.g.e.,s. 126 vd.

⁶⁴³5 ay gibiçok kısa bir süre vezirlik yapmasından onun oluşan siyasi boşluğu doldurarak vekâleten vezir olduğunu söylemek mümkündür.

⁶⁴⁴Ayrıntılı bilgi için bkz. Uyar, a.g.m., 2003.

⁶⁴⁵Bu hususta temkinli davranarak bu hazinenin 1000 tümene çıkmasını sağlamıştır. Vassaf/Ayetî, a.g.e.,s.133.

Onun Sahib-i dîvân-ı Memalik unvanına sahip olduğunu kaynaklarda görmekteyiz.⁶⁴⁶ Bu unvanın karşılığı olarak da Geyhatu Han kendisinden ülke ekonomisini iyileştirmesini ve içinde buldukları buhrandan kurtarmasını beklemiştir. Sahib-i dîvân incû ve dalay arazilerin birleştirilmesi ile hazineye bir miktar nakit girişi sağladıysa da yeterli olmamıştır. Onun döneminde faiz üzerinden hazineye gelir elde edilmeye çalışılmış ancak bu da yolsuzluk ve rüşveti çoğaltmaktan öteye gitmemiştir. Gâzân Han döneminde de suyurgamiş ve altamga ile ödüllendirilen Zencanî, Gâzân Han'ın reformlarının uygulanması noktasında aldığı bir takım tedbirler neticesinde tekrar itibarını kazanmıştır. Ancak bu durum uzun soluklu olmamış, faizcilik yine artmaya başlayınca halk onu sorunlu tutmuştur. Onun öldükten sonra dahi ardında pek çok borç bıraktığı kaynaklarca aktarılmaktadır.⁶⁴⁷ Baydu döneminde vezir olan ve Gâzân Han döneminde bir müddet sonra görevini tekrar kazanan Cemâleddin Destcerdanî'nin yetkisinin Baydu Han döneminde sadece mali işlerle sınırlı olduğunu aktaran kaynaklar vardır. Gâzân Han tarafından Zencanî'nin idamından sonra vezir-i memalik unvanı ile görevlendirilen Müstevfi Sâvecî Reşîdüddin Fazlullah ile çift vezirlik döneminin ortağı olmuştur.⁶⁴⁸ Kendisi Sahib-i dîvân olarak mali işlerle uğraşırken Reşîdüddin Fazlullah ise idari işlerden sorumlu tutulmuştur. Bu dönemde vezaret ve Sahib-i dîvânlık makamlarının birbirinden ayrıldığını görmekteyiz. Yani idari ve mali yönetim ayrılmıştır. Ancak Olcaytu Han döneminde yasaya çarptırılması ile yeni Sahib-i dîvân Tacüddin Alişah Gilanî olmuştur.⁶⁴⁹ Ve çift vezirlik sistemi devam ettirilmiştir. Reşîdüddin Fazlullah'ın idamı ve Tacüddin Alişah Gilanî'nin ölümünün ardından Ebu Sa'îd Han Rukneddin Sayın'ı vezirliğe getirdiyse de bu dönem kısa sürmüştür ve icraatleri hakkında fazla bilgi mevcut değildir. Ebu Sa'îd Han boş kalan vezirlik makamı için dîvân dışından birinin olmasının yanında mevcut sorunlara çözüm üretmeye yetkin bir kimse olmasını da istemiştir. Yapılan görüşmeler sonucu bu makama Reşîdüddin Fazlullah'ın oğlu Gîyasüddin Muhammed önerilmiş ve sultanın onayıyla vezir olarak tayin edilmiştir. Onunla vezareti paylaşan ortak vezir

⁶⁴⁶Danuu, *a.g.t.*, s. 199.

⁶⁴⁷*a.g.t.*, s. 217.

⁶⁴⁸Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*,s.193.

⁶⁴⁹*a.g.e.*,s.279.

Hâce Alaeddin Muhammed Horasan vezirliğine gönderilmiştir.⁶⁵⁰ Nitekim Gîyasüddin Muhammed kısa bir sürede tüm yetkileri eline almıştır. Gîyasüddin Muhammed iktisadî kalkınma amacıyla pek çok tedbir almış ve bazı girişimlerde bulunmuştur. Onun aldığı bu tedbirlerle devletin iktisaden rahatladığı bir dönem yaşamıştır. Sahib-i dîvân olarak yaptığı mali düzenlemelerle Han'ın takdirini ve güvenini kazanmıştır. Ebu Sa'îd'in ölümü üzerine ortaya çıkan karmaşa döneminde Gîyasüddin Muhammed'de idam edilmiştir.

1.2.1.2. Dîvân-ı Bozorg / Sahib-i Dîvân Makamı

Bütün devlet işlerinin görüşüldüğü dîvândır. Büyük dîvânolan Dîvân-ı Bozorg mali ve idari konularda yetkilendirilmiştir. Vergilerin toplanması hususunda en yetkili Dîvândır. Dîvânın başkanı Sahib-i dîvândır. Farklı kullanım şekilleri ile kaynaklarda geçmektedir. Dîvân-ı Kebir-i İlhani, Dîvân-ı İlhani, Sahib-i dîvân-ı Memalik-i Ala gibi. Sahib-i dîvânlar maliye teşkilatının başıydı. Maliyeyi ilgilendiren konulara bakan Dîvân maaş tahsilâtı, incû araziler, vergi, harç işlemleri ile ilgilenir, devletin tüm geliri bu Dîvânda toplanırdı. Toplanan gelir masraflar ve ihtiyaçlar oranında dağıtılırdı. Muhassıl adlı vergi toplama memurlarının atamasından da sorumlu tutulmuşlardır. Bu dîvânın üyeleri hem bürokratlardan hem de askerlerden oluşurdu. Dîvân-ı Bozorg memurları olan Sahib-i dîvân, müstevfi, işraf-ı memalik, nazır-ı memalik, uluğ bitigçi, münşi-i dîvân, hafız-ı mal bu dîvânın toplantılarında da bulunurdu.⁶⁵¹ Diğer dîvânlar alacakları kararları vezire danışmaktaydılar. Vezir ise Dîvân-ı Bozorg naiblerine durumu aktararak onların fikirlerini de alarak karar vermekteydi.⁶⁵² Muhtemelen bu şekilde danışma gereği duyması maliyenin durumu hususunda bilgi almasının gerekliliğinden kaynaklanmış olmalıdır.

1.2.1.3. Dîvân-ı İstifa/Müstevfi Makamı

İlhanlı Devleti'nin idari taksimatında mali bölgelerin de etkisi olmuştur. Bu mali bölgelerin iktisadî kontrolü Dîvânı istifanın başı olan Müstevfi'nin

⁶⁵⁰Danuu, *a.g.t.*, s.263.

⁶⁵¹Dayı, *a.g.m.*, 2021, s.82 vd.

⁶⁵² Reşîdüddin Fazlullah, *a.g.e.*,1945, s.19.

sorumluluğundadır ve bu dîvân Dîvân-ı Bozorg'a bağlıdır. Dîvân-ı İstifa dolayısıyla devletin mali işlerinden sorumlu dîvândır. Bütün İlhanlı bölgelerinde maliye konusunda çalışmalar yapmaktan sorumlu olan Müstevfi-i Memalik'in günümüz karşılığı maliye vekilidir.⁶⁵³ İlhanlı topraklarında ve bağlı bulunan yerlerden mali hususlarda gelen şikâyetleri dinler, orada uygulanan nizama göre değerlendirir ve Sahib-i dîvâna iletirdi. Gelir gider oranlarını hesaplamak, maaşların dağıtımını sağlamakla görevli olan Dîvân-ı istifa mali işler dışında başka bir yükümlülüğe sahip değildi. Müstevfiler vergileri belirlemek ve çıkarmanın yanı sıra irad ve salma kaynakları bulurlar, vilayetler kanunlarını belirler,⁶⁵⁴ eyaletlerdeki varidatı vezir tarafından belirlenmiş görevli memurlar aracılığı ile toplanmasından da sorumluydular. Bu dîvânda mali işlerin kaydının tutulduğu defterler bulunmaktaydı ve söz konusu defterler dîvânın sorumluluğundaydı. Defterleri muhafaza etmesi ve kayıtlardan sorumlu olması için ilk defterdar-ı memalik olarak Seyid Sadruddin Hamza seçilmiştir.⁶⁵⁵ Bu zat mali işlerdeki dürüstlüğü ile tanınmıştır. Defterdar-ı Memalik devletin muhasebesinin başındaki görevlidir. Kaynaklarda müstevfi olarak karşımıza çıkmaktadır. Devletin gelir ve giderlerini hesaplamaktan sorumludur. Şehirler ve vilayetlerin idari birimleri mali hesapları aylık ve yıllık olarak tespit ederek Sahib-i dîvâna iletme zorundaydı. Bunu müstevfiler aracılığı ile yapmaktaydılar. Bu yol ile Sahib-i dîvânda gerekli incelemeleri yaptıktan sonra Han'a bilgi vererek tutulan evrakları kendisine iletirdi.

1.2.1.4. Dîvân-ı İşraf / İşraf-ı Memalik Makamı

Bu Dîvân teftişten sorumlu Dîvândır. Devlet gelirlerini ve giderlerini denetleyen bu dîvân mali işlerin denetimini de yapması sebebiyle konumuzla ilişkilidir. Başında Müşrif-i Memalik bulunmaktaydı. Görevlerini işraf memurları aracılığıyla yerine getirmişlerdir. Hazine ve asker maaşlarının teftişini yaparlar ve suiistimallerin olmamasını sağlarlardı. Müşrif-i Memalik vilayetlerdeki işraf memurları yani

⁶⁵³Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.229.

⁶⁵⁴“1299 yılında Horasan'ın veziri ve vezir oğlu Nizameddin Yahya Vecihi, maliye ve vergileri çıkarmak, irad ve salma kaynakları bulmak ve vilayetlerinin kanunu koymak için yarlığ ile Rum'a geldi. Yanında çok sayıda katip, hacib, tahsildar ve diğer memurları getirdi.”Aksaraylı, *a.g.e.*, s.209 vd.

⁶⁵⁵Danu, *a.g.t.*, s.144.

müşrifler aracılığıyla mali durumlardan haberdar olmaktaydı. Görevlendirilen müşrifler teftişten sorumlu memurlardı. Musul'da vali olan el-Başıki'nin adı yolsuzluğa karışmış Hülagû Han'da buraya bir mali teftiş memuru gönderilmesini emir buyurmuştur. Gönderilen el-Hafîzî'yi, el- Başîkî 16 bin dinar rüşvet vererek susturmuş ve yaptığı yolsuzlukların üstünü bu şekilde örtmüştür. Bu olay İlhanlı eyaletlerinde bu ve benzeri rüşvet ve iltimas olaylarından teftiş memurlarının da nasiplenmesine iyi bir örnektir. İlhanlı Devleti'nin ilk zamanlarında bu makam doğu ve batı işraflığı olmak üzere iki kola ayrılmıştı.⁶⁵⁶ Vassaf Mecdü'l Mülk'ün Müşrif-i Memalik olduğunu aktarmaktadır.⁶⁵⁷

1.2.1.5. Dîvân-ı İncü / Dîvân-ı Dalay / Hazine-i Hassa

Moğolların Yakındoğu'ya gelmesinden sonra mahalli hanedanlara ait topraklar İlhanlı hükümdar ve ailelerinin mülkiyetine geçmiştir. İncü araziler yeni ele geçirilen yerlerdeki hanedan üyelerinin arazilerine ve kıdemli memurlara verilmiş arazilere el konulması ile oluşturulmaktaydı.⁶⁵⁸ Hükümdara ait olan İncülerin kaydı ayrı tutulurken müsadere ve çeşitli sebeplerle sahihsiz kalan toprakların da eklenmesiyle birlikte oldukça genişleyen İncü toprakların idaresi ve gelirlerinin hesaplanması Hükümet-i İncü adı verilen bağımsız bir daire olan Dîvân-ı İncü adında bir dîvân kurulmuştur.⁶⁵⁹ İlhanlı Devleti'nin has arazilerinin kaydedildiği, denetlendiği Dîvândır. Bu emlak gelirleri için hususi bir kasa ayrılmış, hususi memurlar atanmıştır. İncü araziler ile ilgili ilk görevli kimse olarak Altacu Aka'yı görmekteyiz. Argun Aka'yı ikta işlerinden, Fars ve Bağdat incülerinden ise Suncak Aka'nın sorumlu olduğunu görmekteyiz.⁶⁶⁰ İncü, hanedan üyelerinin giderlerini karşılamak amacıyla ayrılan mülklere verilen isimdir. Devlet toprakları da hanedanlığın şahsına ait topraklar olarak kabul görmüştür. Ancak söz konusu kavram hanedan üyelerinin masraflarını karşılamak için kullanılan gelir kaynaklarını içermektedir. İncü olarak en

⁶⁵⁶Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 218.

⁶⁵⁷ Vassaf/Ayetî, *a.g.e.* s. 60.

⁶⁵⁸Spuler, *a.g.e.*, s. 356 vd.

⁶⁵⁹Aksarayî, *a.g.e.*, 145; Özgüdenli, *a.g.t.*, s. 263; Yuvalı, *a.g.e.*, 2019, s. 250.

⁶⁶⁰ Reşîdüddin Fazlullâh, *a.g.e.*, 2013, s. 78 vd.

çok geliri olan araziler seçilmiştir. Bu araziler silsile halinde miras gibi sürdürülmüştür. Örnek verecek olursak Fars eyaleti Abaka Hanın has incûsudur ve onun ölümünden sonra Ahmed Teküdar'a ait olmuş sonrasında da Argun Han'a geçmiştir. Bu iktalar tecrübeli kimselerin idaresine bırakılmış ve gelirleri doğrudan hanedanlık üyelerinin kullanımına sunulmuştur.⁶⁶¹ Padişah Hatun'un incûsu olduğu bilinen Sîrcân'ın 50.000 dinar vergi ödediği, hatta taht kavgası içinde olduğu üvey kardeşi Siyurgatmış'ın buranın kendisine verilmesi halinde 70.000 dinar vergi ödeme taahhüdü sonucunda bölgeyi onun uhdesine bırakmışlardır.⁶⁶² Dolayısıyla toprak üzerindeki tasarruf da hükümdara ait olmuştur. Kendine ait bir hazineye de sahiptir. Hükümdara ait bu özel hazineye yeni ele geçirilen bölgelerde hükümdarların yahud idari kadronun elinden alınan arazi gelirleri de dâhil edilmiştir. Bu araziler⁶⁶³ sadece hükümdara ayrılmamıştır. Haneden kadınlarına, hükümdarın kardeşlerine ve oğullarına ve hatta gerekli durumlarda komutanlara, askerlere, devlet memurlarına verilmiştir.⁶⁶⁴

Gelir düzeyinde bu varidattan çok haberdar olamamaktayız. Ancak Vassaf eserinde Argun Han döneminde Şiraz incûlerinin yıllık gelirinin 600.000 dinar olduğunu belirtmektedir.⁶⁶⁵ Gâzân Han döneminde ise bu miktar 1.000.000 dinarı geçmiştir⁶⁶⁶ ki yapılan reformların etkisi burada aklımıza gelmelidir. 1292/3 yılında Fars eyaletinin son dört yılı kapsayan İncû ve Dalay arazilerden getirisi 4 bin tümen olarak hesaplanmıştır. Yani yılda 10.000.000 dinara karşılık gelmektedir. Masraflar düşükten sonra her yıl 114 tümene karar verilmiş olması ödeme güçlüğünden kaynaklanıyor olsa gerektir. Zira söz konusu yıl devlet hazinesine aktarılmak üzere 100 tümen altın ile 1500 menn inci istenmiş, Şeyh'ül İslam Cemalü'd-devle ve'd-din

⁶⁶¹Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 235.

⁶⁶² Siyurgatmış bu şekilde tahtını da koruyabilmiştir. Üçok, *a.g.e.*, 2011, s.132.

⁶⁶³ Bu araziler İncü/ Hassa-ı İncü / Soyurgal / İkta olarak tanımlanabilir. Golden, *a.g.e.*,s. 322.

⁶⁶⁴ Barthold, *a.g.m.*, 1931, s.150.

⁶⁶⁵ Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*,s.130.

⁶⁶⁶ *a.g.e.*,s.179.

İbrahim bin Muhammed el Tîbi kendi hazinesinden aktardığı 30 tümen ile kapatabilmiştir.⁶⁶⁷

Kaynaklarda Dîvân-ı Dalay'a İncû Dîvânı ile birlikte rastlamış olmamız ikisinin arasında yakın bir ilişki olduğunu bize düşündürmektedir. Ancak Dalay araziler ve Dalay dîvânı yalnızca Anadolu'dan haber veren kısımlarda geçmektedir ki bunun Anadolu'ya has bir uygulama olduğu akla gelmektedir. 1277 yılından sonra Türkiye Selçuklu Devleti'nin arazileri Moğol yöneticilerin eline geçince buralar iltizama verilmiştir. Devlet arazilerinin umuma açık hale getirilmesi uygulaması dalay olarak karşımıza çıkmıştır. Dolayısıyla buranın idaresi için de bir Dîvân oluşturulmuştur.

İlhanlı Devlet'inden başka Osmanlı Devleti'nde karşımıza çıkan hazine-i hassa padişahın özel gelirleri ve giderleri için kurulmuş bir teşkilattır.⁶⁶⁸ Kavram itibariyle Has'ın padişaha ve onun ailesine, yüksek rütbesi bulunan görevlilere ait olan şahsi mülkleri, araziler ve gelirleri fade etmek için kullanıldığını görmekteyiz.⁶⁶⁹ Hazine-i hassa sarayın ihtiyaçlarının görüldüğü hazinedir. Ancak zaman zaman devletin ihtiyaçları için de kullanılmıştır.⁶⁷⁰ Başta Dîvân-ı İncü hazinesine ait olduğunu düşündüğümüz Hazine-i Hassa daha kalabalık bir zümreye hizmet verirken Dîvân-ı incü hazinesinin yalnızca hükümdar ve ailesine özel olması incû Dîvânının bir alt Dîvân olma ihtimalini aklımıza getirmiştir. Hazine-i hassa dalay ve incû gelirlerinin de toplandığı hazine olmalıdır.

1.2.1.6. Nazır-ı Memalik Makamı

Bu Dîvânın da mali işler ile ilgisinin olduğu kaynaklarca belirtilmektedir. Zira Nazır-ı Memalikin görevleri arasında devletin hazine hesaplarını tutmak ve emirlerin ve bazı memurların maaşlarını vermek de sayılmaktadır.⁶⁷¹ Nazır-ı Memalik hazine işlerini düzenlemekle görevlendirilmiştir. Bu konuda yapılan eylemlerin deftere

⁶⁶⁷ *a.g.e.*, s. 152.

⁶⁶⁸ Arzu Terzi, Hazine-i Hassa", *TDVİA*, C.17, s. 137.

⁶⁶⁹ Cengiz Orhonlu, Nejat Göyünç, "Has", *TDVİA*, C.16, s.268.

⁶⁷⁰ Spuler, *a.g.e.*, s. 358; Barthold, *a.g.m.*, 1931, s. 150.

⁶⁷¹ Dayı, *a.g.m.*, 2021, s.81; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 219.

geçirilmesinden de sorumlu kılınmıştır. Devletin bütçesi, gelir gider kalemleri, vergilerle ilgili hususlar ve maaşları tanzim etmesinin yanında belli yerlerin satışı yahut kiralaması da bu makam aracılığı ile yapılmıştır.

1.2.1.7. Zabit-i Kar-i Hezane (Devlet İşleri Dairesi)

Zabit-i kar-i hezane yani hazine işleri dairesi vezirin sorumluluğundaki bir kurumdur. Bu hazinenin gelir giderleri vezir tarafından kayda geçirilmiş, u kayıtlarda Han'a sunulmuştur. Hazinenin başına bir hazinedar görevlendirilirken, hace-i saray ise denetlenmesinden sorumlu olmuştur. Gelir ve giderleri de vezirin kendisi tarafından kayda alınmıştır. Hazineden yapılan harcamalar vezirin bilgisi ve hanın onayı ile gerçekleştirilmiştir.⁶⁷²

Devletin bekası için gerekli olan hazine oldukça öneme sahip olmuştur. Hanların da hazineye önem verdikleri görülmektedir. Gâzân Han reformlarla iyileştirilen hazine düzenli ve denetimli bir hazine bir hale getirilerek iki kısma ayrılmıştır. Böylece hazinelere birinde altın, altından yapılmış kıymetli eşyalar ile paralar toplanmış, diğerinde ise kıymetli eşyalar ve hilatlar toplanmıştır. Bu hazinelerin başına sorumlu olarak hazinedarlar görevlendirilmiştir. Hazinedarın da usulsüzlük yapmasına karşı altı ayda bir denetlenmesi kuralı getirilmiştir. Bu görevlinin maaş olarak hazineye getirilen her 100 dinardan 2 dinarı alması uygun görülmüştür.⁶⁷³

1.2.1.8. Dîvân-ı Hâsılat

Gâzân Han döneminde toprak reformu kapsamında özellikle metruk arazilerin tekrar tarıma açılması ile ilgili çalışmalar yapılmıştır. Bu amaçla kurulan bu Dîvân miri ve metruk arazilerin geri kazandırılması için hizmet vermesi ön görülen Dîvân olarak kaynaklarda geçmektedir.⁶⁷⁴

⁶⁷²Danuu, *a.g.t.*, s. 308.

⁶⁷³Erdoğan Merçil, "Hazinedar", *TDVİA*, 1998, C.17, s. 141 vd., Danuu, *a.g.t.*, s. 309.

⁶⁷⁴Spuler, *a.g.e.*, s. 346 vd.

1.2.1.9. Daru'd Darb Dîvânı

Sikke ve para ayarından sorumlu olan Dîvân olarak kaynaklarda karşımıza çıkmaktadır.⁶⁷⁵ İlhanlı Devleti'nde pek çok kentte para basımı yapılmıştır. Ancak Gâzân Han dönemine kadar sikke darbında belirli bir vezin bulunmadığı günümüze ulaşan sikkelerden de anlaşılmaktadır. Biz bu dibanın da Gâzân Han döneminde yapılan para reformu bünyesinde kurulduğunu, amacının tüm İlhanlı hâkimiyet sahasında para birliğini sağlamak ve darphaneleri denetlemek olduğu kannatindeyiz.

1.2.2. Memurları

Devletler idari teşkilatlanmalarını yaparken iktisadî alanda da yönetim, denetleme ve işleyişi kolaylaştırmak için memurlar görevlendirmişlerdir. İlhanlı Devleti'nde de gelirlerin ve giderlerin denetlenmesinden kaydına, vergilerin tespiti ve toplanmasına dair memurlar görevlendirildiğini kaynaklardan görmekteyiz. Maliye kurumu içinde görev yapan tüm memurların bağlı oldukları Dîvânlar mevcuttu. Dîvân çalışanları senede 300.000 dinara kadar maaş alabilmekteydiler ve Dîvân için de ayrılmış toprakların gelirleri maaş karşılığı kendilerine verilmekteydi.⁶⁷⁶

1.2.2.1. Vezir

Devlet teşkilatlanmasında vezirlik makamı hükümdardan sonra gelen en önemli makamdır. Bu sebeple devletin en yüksek memuru kuşkusuz vezirdir. Zira vezir tayini esnasında han tarafından söz konusu kimse soyurgallık ile taltif edilmiştir. Hatta hilat, al tamga, altın kemer, altın divit ile de ödüllendirilmiştir.⁶⁷⁷ Vezirler yalnızca idari hususlarda değil iktisadî, askerî, hukukî gibi pek çok alanda sorumluluk üstlenmişlerdir. Bu makam baş vezir ve yardımcılarını olarak İlhanlı Devleti'nde de pay edilmiş olmalıdır. İlk İlhanlı veziri Seyfeddin Bahadır bin Abdullah Harezmî'dir.⁶⁷⁸

⁶⁷⁵Danu, *a.g.t.*, s. 310.

⁶⁷⁶ Dayı, *a.g.m.*, 2021a, s. 79.

⁶⁷⁷ Nahçıvanî, *a.g.e.*, II, s. 76.

⁶⁷⁸ Spuler, *a.g.e.* s.311; Abbas Aştiyani, *a.g.e.*, s.197; Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s.284.

Vezirlerin maaşı iki şekilde verilmekteydi. Birincisi maaş karşılığı ki bu kayıtlarda yıllık 150 tümen olarak geçmektedir; ikincisi ihsan ve ödüdür ve bunda bir sınırlama yoktur.⁶⁷⁹ Ancak İlhanlı vezirlerinin edindikleri servet incelendiğinde hayli hatırı sayılır meblağlar ortaya çıkmaktadır. Genellikle bu servetlerin açığa çıkması haklarında iddia edilen yolsuzluk suçlamaları neticesinde yargılanmaları ve İlhan tarafından mallarına el konulması ile olmuştur.

Bu sebeple vezirlerin mal varlıklarına bakarak maaşları dışında da gelirleri olduğunu söyleyebiliriz. Cüveynîler ile ilgili ortaya atılan yolsuzluk iddialarından daha önce bahsetmiştik. Bunun yanında onların görevleri esnasında önemli işler yaptıklarını hatırlatmakta fayda var. Şemseddin Cüveynî 1259 yılında Sahib-i dîvân olarak atanmış, mali işlerde düzenlemeler yapmıştır.⁶⁸⁰ Hazinesinin emvalini çoğaltmak ve belli bir denetimde tutmak amacıyla Anadolu, Bağdat, Fars, Horasan, Tebriz, Kirman gibi pek çok vilayete naipler atamıştır.⁶⁸¹ Onun mali işlerdeki uygulamaları kaynaklarda makamının emlak-ı dîvân olarak geçmektedir.⁶⁸² Sahib-i dîvân Şemseddin Cüveynî'nin yalnızca emlakından günlük geliri bir tümen yani 10.000 dinardı.⁶⁸³ Ayrıca iki bin tümen nakit paranın yanında dört bin tümen değerinde araziye sahip olduğu ve hatta hayvan sürülerinin de bulunduğu belirtilirken Anadolu'da 1277 yılında yapılan katliam esnasında birkaç şehri satın alarak kurtarma yoluna gitmiştir.⁶⁸⁴ Vassaf

⁶⁷⁹ Danuu, *a.g.t.*, s. 294; Güneş, *a.g.t.*, s. 222.

⁶⁸⁰ 1259 yılında Şemseddin'in İlhanlı Sahib-i dîvânı olduğunu kardeşi Ata Melik'in ise Irak ve dâhilîde Huzistan'a Sahib-i dîvân olduğunu aktarmaktadır. Ata Melik'e bu görevde İmameddin Ömer b. Kazvîni yardımcı olacaktır. Kaynaklarda bu tarihler değişkenlik göstermektedir. Reşîdüddin bu tarihi 1263 olarak verirken Ata Melik kendi eserinde Bağdat fethinden bir yıl sonra 1259 tarihinde bölgenin yönetiminin kendisine verildiğini belirtir. Reşîdüddin Fazlullâh, *a.g.e.*, 2013, s.71 vd; Bilgin, Orhan, "Ata Melik Cüveynî", *DİA*, C. 8, İstanbul, 1993, s. 140 vd., Hülgu fethettiği yerlerin yönetimine önem vermekteydi. Bu sebeple sivil görevli olan Sahib-i dîvânın yanına yardımcı görevlendirirken askeri görevli da atamıştır. Askeri görevli olan Şahnenin yanında vakıflar için sorumluda atayarak idari mekanizmayı oluşturmak istemiştir. Pai-nan Rashid Wu, *The Fall Of Baghdad (The Fall of Baghdad and Mongol Rule in Al-Iraq, 1958-1335)*, University of Microfilms, 1974, s. 154. Ancak zamanla bu sivil ve askeri yönetici çatışmasına dönerek hanların çok baş yemesine sebep olmuştur. Cüveynî'ye yardımcı olarak atanan İmameddin Kazvîni'nin yolsuzluktan idam edilmesi ve akabinde askeri görevli şahne Ali Bahadır'ın katli bu çatışmanın bir örneğidir.

⁶⁸¹ Reşîdüddin Fazlullâh, *a.g.e.*, 2013, s.

⁶⁸² Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s. 40.

⁶⁸³ Ebu'l Ferec, *a.g.e.*, II, 1950, s.585.

⁶⁸⁴ Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s. 84.

onun idam edildiğinde el konularak incû Dîvânına aktarılan mal varlığının 360 bin tümen civarında olduğunu aktarmaktadır.⁶⁸⁵ Sa'dud-devle'nin 1291 yılında Argun Han iyileştiği zaman Bağdat halkına dağıtılmak üzere 30.000 dinar ve Şiraz fukarasına 10.000 dinar ayırması onun da servetinin hatırı sayılır meblağda olduğunu göstermektedir.⁶⁸⁶ Kişisel serveti ile ilgili her hangi bir meblağ tespit edemediysek de bu miktardan yola çıkarak servetinin büyüklüğü hususunda değerlendirme yapabiliriz. Sadruddin Zencanî'nin ise şahsi servetinin ölümüne sebep olduğu kimselerin servetlerinden meydana geldiği söylenmektedir. Rüşvet ve iltimasla edindiği söylenen servetinin miktarı bilinmese de idamından sonra ardında hayli borç bıraktığı bilinmektedir. Reşidüddin Fazlullah'ın servetinin kuşkusuz en yüklü servetlerden biri olduğunu belirtmek mübalağa olmaz. Tabi bu değerlendirme de diğer vezirlerin servetleri hakkında kısıtlı bilgi olması da etkilidir. Kendisine her vilayetten 2 köy verilmesinin yanında Bağdat ve Tebriz'in mahsulâtından da 1/3 oranında gelir kazandığı bilinmektedir. Sadece Olcaytu Han'a sunduğu eseri için her yıl 8 tümen ödemesinin ötesinde pek çok emlak vermiş ve yıllık mahsulâtın belli bir oranını ona bırakmıştır.⁶⁸⁷ İlhanlı topraklarının farklı yerlerinde onun da şahsına ait toprakları vardı, Onun sadece nakit parası 3500 tûmendir.⁶⁸⁸ Parasını ortak tüccarlara dağıtmıştı ve bu sistem ile sürdürülen ticaretten düzenli olarak kar almaktaydı. Kar payı kendisine aynî olarak ilaç, parfüm, deri, kumaş gibi ürünler ile ödenmekteydi.⁶⁸⁹ Tacettin Alişah Sultaniye'de yaptırdığı çarşı ve kervansaray gibi yapılardan yılda 100 tümen gelir elde ederdi. 714/1315 yılında hazine denetlenmesi esnasında 300 tümenlik açık bulunduğu Taceddin Alişah Gilanî bunun maaşı olduğunu belirtmiş ve Han tarafından da bu söylemi desteklenmiştir.⁶⁹⁰

⁶⁸⁵ *a.g.e.*, s.40.

⁶⁸⁶ *a.g.e.*, s. 135.

⁶⁸⁷ Kâşânî/Örs, *a.g.e.*, s. 223 vd.

⁶⁸⁸ Reşidüddin Fazlullah'ın topraklarının bulunduğu yerler hususunda mektuplarında detaylı bilgi mevcuttur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Reşidüddin Fazlullâh, *Mukâtebât-i Reşîdî*, Tashih Muhammed Şefih, Pencab Üniversitesi Press, Lahor, 1945.

⁶⁸⁹ Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s.155.

⁶⁹⁰ Kâşânî/Örs, *a.g.e.*, s. 236.

1.2.2.2. Sahib-i Dîvân / Maliye Veziri

Maliye memur tayini ve mali düzenlemeler, maliyenin idaresi, hazine gelirinin yükseltilmesi, postaların idaresi, para bastırılması, hesapların tutulması gibi görevler Sahib-i dîvân'ın sorumluluğundadır. Hülagû Cüveynî'yi Sahib-i dîvân olarak atayınca, Cüveynî derhal düzenlemelere gitmiş ve görev ve makamın görev ve sorumluluklarını belirleyerek, kurallar koymuştur. Buna göre zabıt defterinin her üç yılda bir yenilenmesi ve ülke çapındaki mali kayıtların Sahib-i dîvâna sunulması, her şehir ve vilayet başta olmak üzere tüm idari birimlerinyerine getirdiği görevleri ay ve yıl yilhesaplayarak Sahib-i dîvân makamına ulaştırması zorunlu kurallar olarak belirlenmiştir. Bu kayıtların Sahib-i dîvân tarafından kontrol edildikten sonra Hülagu Han'a sunulmasına karar verilmiş ve bu şekilde uygulanmıştır.⁶⁹¹ Sahib-i dîvânlar ülkenin mali işlerini düzenlemiş, denetlemiş ve iktisadî tedbirler almışlardır. Bağlı devletler ülkelerinde yaşanan mali usulsüzlükleri Sahib-i dîvâna şikâyet etmişlerdir. Buradan da anlayabileceğimiz üzere bağlı devletlere gönderilen görevliler mali konular ve diğer konuları birbirinden ayırmış ve doğrudan muhatabına iletmişlerdir.

İlhanlı vezirleri arasında Seyfeddin Bitikçi,⁶⁹² Şemseddin Cüveynî, Sadrüddin Zencanî, Cemaleddin Descerdani,⁶⁹³ Sadüddin Sâvecî,⁶⁹⁴ Tacüddin Alishah Gilani,⁶⁹⁵ Reşîdüddin Fazlullâh'ın ⁶⁹⁶ vezirliğin yanında Sahib-i dîvân olarak görevlendirildiklerini kaynaklardan görmekteyiz. Sözü geçen vezirler idari işlerin yanında bu yetkilendirme ile maliye ve gelir işlerinden de sorumlu tutulmuşlardır.

1.2.2.3. Defterdar-ı Memalik /Müstevfi-i Memalik

Dîvân-ı istifanın başında bulunan Müstavfi-i Memalik maliyenin düzenini sağlamakla görevli olan memurdu. Vergi defterlerini kontrol eder, af başvurularını incelerdi. İktisadî şikâyetleri dinler, söz konusu yerin kaidelerine göre çözer, akabinde

⁶⁹¹ Nakçıvanî, *a.g.e.*, II, s.126 vd.

⁶⁹² Kaynaklarda doğrudan Sahib-i dîvân olarak geçtiğine rastlamadık. Ancak Sahib-i azam unvanının kullanılıyor olması Sahib-i dîvân olduğunu düşündürmektedir. Cüveynî, *a.g.e.*,s.

⁶⁹³ Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*,s.161.

⁶⁹⁴ *a.g.e.*,s.193.

⁶⁹⁵ *a.g.e.*,133.

⁶⁹⁶ *a.g.e.*,s 214.

ise Sahib-i Daivan'a bildirirdi.⁶⁹⁷ Şehirlerde ve eyaletlerde de müstevfiler bulunmaktaydı ve siyakat yazısını bilmeleri mecburdu.

Sahib-i dîvân Şemseddin Cüveynî'nin Bağdat'da müstevfi olan kardeşi Ata Melik Tusyer ve Bayat şehirlerinin bac vergilerini kaldırmış, bölgeyi bayındır hale getirerek kalkınmasını kolaylaştırmaya çalışmıştır. Sahib-i dîvân olduğunda ivedilikle kendi naiblerini önemli vilayetlere tayin etmiş ve defterdar-ı memalik olarak da Seyid Sadrüddin Hamza'yı görevlendirmiştir.⁶⁹⁸

Vezir Sâvecî Vassaf'ta Hacı Sadüddin Muhammed Müstevfi-i Sâvecî olarak geçmektedir.⁶⁹⁹ Bu dağılım daha ziyade mali işlerle diğer işleri ayırma açısından yapılmıştır. Sâvecî maliyeden sorumlu tutulmuş Reşîdüddin ise kanun, nizam işlerinden sorumlu tutulmuştur. Sâvecî özellikle muhasebe alanını kurumsallaştırmaya çalışmıştır. Zira kendi oğlunu muhasebe eğitimi alması için görevlendirmiştir. 708/1309 yılında yazılan Saadetname⁷⁰⁰ adlı muhasebe defteri onun sayesinde tutulmuştur. Bu defterin tutulmasında merdiven yöntemi kullanılmıştır. Müstevfiler mali tedbirler alabilirler, makamın bütçesinin yetmediği hallerde vilayet-i has gelirlerinden kullanabilirlerdi. Gâzân Han dönemi müstevfisi Muineddin'dir. 1336 yılına baktığımızda ise müstevfi olarak karşımıza Hamdullah Kazvinî çıkmaktadır.⁷⁰¹

1.2.2.4. Tamgaçı

Göktürk ve Uygur Devletleri'nde bulunduğu bilinen görevlilerinden biri olan tamgaçı İlhanlı Devleti'ne de sirayet etmiştir.⁷⁰² Şehir vergileri sorumlusudur.

⁶⁹⁷ Nahçıvanî, *a.g.e.*, II, s.125 vd.

⁶⁹⁸ *a.g.e.*, II, s. 129.

⁶⁹⁹ Gâzân Han döneminde 198 yılında gösterdiği yararlılıklardan ve Zencanî'nin idamından dolayı Sahib-i dîvân unvanı ile vezir-i Memalik görevine atanmıştır. Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s 193.

⁷⁰⁰ Merdiven usulü ile tutulan muhasebe yöntemidir. Orta Doğu'da yazılan ilk muhasebe kayıt örneğidir. Başlıtan sonra tarih verilerek günlerin karışmaması sağlanmaya çalışılmıştır. Her muhasebe kaydı bir sayı ile gösterilmiştir. Hesabın toplanmasına, iptal edilen işlemlere, gelir gider dengesine yer veren önemli bir kaynaktır. Cemal Elitaş, Bilge Leyli Elitaş, Ortadoğu'da Yazılı ilk muhasebe Öğreti eseri: Saadetname, *MFTAD*, C. 2, 2012, ss.105- 118; vergi memurlarının kullanılan şemayı değiştirerek bir takım kısaltımlara gitmeleri ile oluşmuştur. Seravî/Göyünç, *a.g.e.*, s. 23.

⁷⁰¹ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 233.

⁷⁰² Salim Koca, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı", *GTT II*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 328; Ahmet Taşağıl, "Göktürkler", *GTT I*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.697.

Tamgaçın olarak da kaynaklarda geçmektedir. Gümrük memuru anlamında kullanılan bir kelime⁷⁰³ olması sebebiyle bu memurların topladığı bir verginin bulunması da doğaldır. Tamga vergisi adlı bu vergi devletin temel vergilerindendi. Abaka Han döneminde Azerbaycan şehirlerinin her birine tamgacı tayin edilmiştir. Tebriz tamgacısı bu dönemde Emir Ali'ydi. Tebriz'in şahnesi olan Narduy Ahtaçı'da tamga vergisini toplamakta yardımcı olmuştur ki bu vergiyi zorla topladığı kayıtlarda geçmektedir. Küçük Asya ve Avrupa'dan Şam vasıtası ile Tebriz'e gelen tacirlerden tamga vergisi alınması için bin adet tamgacı tayin edilmişti. Şiraz şehrini Melik Fadıl Ebu İshak b. Muhammed Şah İncu'nun yönettiği dönemde buranın vergilerini toplamakla görevli Kıvameddin Tamgacı'nin kendisine verilen bu görev karşılığında günlük on bin dinar akçe aldığını aktarmaktadır.⁷⁰⁴Risâle-yi Felekiyye'nin aktarımına göre ise tamgacı günlük 20 dinar, yardımcısı da 10 dinar ücret almaktaydı.⁷⁰⁵

Anadolu'da da tamga vergisinin uygulamaya konulduğunu daha önce belirtmiştik. Daha önce toplanmayan bu verginin uygulamaya konmasındaki amaç Türkiye Selçuklu Devleti'nin yıllardır ödemekle mükellef tutuldukları haraç ve angarya giderlerin ödenmesinde sıkıntıların yaşanmasıdır. Bu vergi ile Selçuklu maliyesine el konulmuş, Selçuklu ekonomisi doğrudan ilhanlı mali sistemine dâhil edilmiş ve vergiler önce İlhanlı hazinesine aktarılarak Selçuklu Devleti'nin ihtiyaçlarının buradan karşılanması sağlanmıştır.⁷⁰⁶

1.2.2.5. Başkak/Daruga/Şahne

Moğolca'da "basmak, sıkmak, daraltmak" anlamına gelen daruga terim olarak Türkçe'deki yargan, baksak ve Arapça ile Farsça'daki hâkim, şahne ile aynı anlamda kullanılmıştır.⁷⁰⁷ Hem idari hem de mali yetkileri bulunan başkaklar ele geçirilen yerlere atanmışlardır. Devletin iktisadî hayatı için ciddi öneme sahip olan vergi

⁷⁰³Özyetgin, *a.g.e.*, s.173.

⁷⁰⁴İbn Battuta, *a.g.e.*, I, s. 289.

⁷⁰⁵Mâzenderânî, *a.g.e.*, 257.

⁷⁰⁶ İlhan Erdem, "Sahib-i dîvân Şemseddin Cûveynî'nin Anadolu'ya Gelişi, Yeni Moğol Rejiminin Kurulması ve Sonuçları", *60. Yılında İlim ve Fikir Adamı Prof.Dr. Kâzım Yaşar Koprıman'a Armağan*, s.337 vd.

⁷⁰⁷ Abdulkadir Yuvalı, "Daruga", *TDVİA*, C.VIII, İstanbul 1993, s.505-506.

tahsildarı olarak karşımıza çıkan başkakar⁷⁰⁸ devletin yasalarının dışına çıkmamak kaydıyla belirlenen miktardaki vergilerin toplanmasından sorumlu vergi memurlarıdır. Aynı zamanda vergi mükelleflerini belirlemek için görev sahalarında bulunan ahaliyi de sayarlar, bu raporlara göre vergi dağılımı yapılmasını sağlarlar. Toplanan her vergiyi türüne göre taksim ettikten sonra belirlenen defterlere geçirirlerdi. Herhangi bir sorunla karşılaşmalarının önüne geçmek için altın tamga⁷⁰⁹ verilen bu tahsilât memurlarının altında da yardımcı görevliler bulunmaktaydı. Bu görevliler başkakarlar danışmadan iş yapamazlardı, tıpkı bitigçiler gibi. Görevlendirdikleri yardımcılar ile topladıkları vergileri merkezde bulunan Dîvân-ı istifaya teslim ederlerdi. Başkakarların maaşları dîvân gelirlerinden ödenirdi.⁷¹⁰ Moğollar da fethettikleri yerlere büyük kağanın naibi durumunda sivil ve askeri sorumlular tayin etmişlerdir. Bu sorumluların arasında vergi tahsildarları da vardır ve onlar daruga /başkak olarak bilinmektedirler.⁷¹¹ İlk kez Cengiz Han'ın bu görevli ile ilgili 1218 yılında tayin yaptığına kaynaklardan ulaşılmaktadır. Başkaklık Büyük Kağanlık ve ona bağlı kurulan İlhanlılarda da sürdürülen bir yapı olmuştur. Hatta kültürel etkileşim sonucu farklı milletlerde de karşımıza çıkmaktadır. Rus knezlikleri buna örnektir. Altın Orda'dan etkilenen Rus Knezliklerinde başkakarlar benzer şekilde vergi toplama ve asayişten sorumlu memurlardır.⁷¹² Sadece büyük şehirlerde değil küçük kasabalarda da başkakarlar bulunmuştur. Ancak bu görevlinin tam olarak görevi ile ilgili net bilgi vermek mümkün değildir. Valilerin yanında görevlendirildiğini kaynaklardan öğrendiğimiz bu görevlinin fethedilen bölgelere tayin edilerek buralarda gerek sivil gerekse askeri işlerle ilgilendikleri bilinmektedir. Ancak idari anlamda tam yetkiye sahip olmadıkları da valilerin yanında görevlendirilmelerinden anlaşılmaktadır. Ancak vergilerin toplanmasından sorumlu olmalarından başka asayiş

⁷⁰⁸ Spuler, *a.g.e.*, s.304.

⁷⁰⁹ Mührün altın suyuna batırılması ile oluşturulan altın-tamgalar mali konularda yazılmış yahut elçiler için hazırlanmış yarlıglara basılmıştır. Kalkaşandî, *a.g.e.*,IV, 1913, s.428; Uzunçarşılı,*a.g.e.*, s.198 vd.; Gazan Han'ın mühür emrinden sonra bir mali veya mülkiyet kararı ile ilgili işlemlere ilişkin bir belge söz konusu olduğunda her zaman altın tamga kullanılırdı. Gottfried, *a.g.m.*, s. 331.

⁷¹⁰Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 213.

⁷¹¹I. Vasary, "The Origin of the Institution of Basqaqs", *Acta Oriental ia Academiae Scientiarum Hung, Tomus XXXII/2* (1978), s. 201-206.

⁷¹²Spuler, *a.g.e.*, s. 353.

sağlama hususunda valiye destek vermekle de görevlendirildikleri anlaşılmaktadır. Topladıkları vergiyi merkeze ulaştırmak da yükümlülükleri arasında sayılmaktadır. Salgurlu Atabek Ebu Bekr b. Sa'd Ögeday'a elçiler göndererek bağlılığını bildirmesinin yanında Moğol şahnesi ile Şiraz'ın yönetiminin müşterek olmasını kabul etmiştir.⁷¹³ Ögeday Kağan'ın İran'daki karışıklıkları çözmesi için görevlendirdiği Curmagun Noyan'a yola çıkarken büyük bir ordu ve komutanların yanında başkaklarda verilmişti.⁷¹⁴ Hülagû sefere çıkarkan Emir Argun da başkak sıfatı ile yanında görevlendirilmişti.⁷¹⁵ Hülagû'nun da Şiraz'a iki başkak görevlendirdiği yine kaynaklarda geçmektedir.⁷¹⁶ Bu noktada eldeki veriler eyaletlere mutlak surette gönderilen görevlilerden birinin başkak olduğunu göstermektedir. Şebânkarâî, Gazan Han döneminde Şiraz şahnesiolan Emir Sadak'ın Cengiz Han tarafından kendisine kurulan tuzağı söyledikleri için tarhanlık ile ödüllendirilen gençlerin neslinden geldiğini aktarmıştır.⁷¹⁷

Esas görev sahaları Moğollara tabi şube devletlerdir. Tabi devletlerin sözü konusu yükümlülükleri yerine getirebilmesi için hükümdarlarına yardım eder ve gerektiğinde denetlerlerdi.⁷¹⁸ Bu açıdan değerlendirdiğimizde Selçuklularda da başkakların varlığından bahsedebiliriz. Bu müessesenin Karahanlılarla ortaya çıktığını, kavram adı değişerek şahnelik olarak Selçuklularda sürdürüldüğünü aktaran kaynaklar vardır. Bu kaynaklara göre Moğollarda bu müesseseyi aynen uygulamaya koymuşlar ancak başkakın yanında daruga kavramını da kullanmışlardır.⁷¹⁹ Eyaletlerde idarî, askerî ve mali görevlerle yetkilendirilmiş büyük memurlara daruga denilmiştir.⁷²⁰ Bu iki kavram Moğol bekalarında kullanılmaya devam etmiştir.⁷²¹ Ancak kaynaklardan edindiğimiz tespitlere göre başlangıçta daruga daha büyük

⁷¹³Vassaf/Ayetî *a.g.e.*, s. 91 vd.; Spuler, *a.g.e.*, s. 341.

⁷¹⁴Vassaf/Ayetî *a.g.e.*, s. 326.

⁷¹⁵Şebânkarâî, *a.g.e.*,s.218.

⁷¹⁶Lambton, *a.g.m.*, 1987, s. 101.

⁷¹⁷Şebânkarâî, *a.g.e.*, s. 190.

⁷¹⁸Spuler, *a.g.e.*, s. 352 vd.

⁷¹⁹Kamalov, *a.g.e.*, s. 174.

⁷²⁰Yuvalı, Abdulkadir, "Daruga", *DİA*, VIII, s.505 vd..

⁷²¹P.D. Buell, *Historical Dictionary of The Mongol Word Empire*, (Historical Dictionaries of Ancient Civilizations and Historical Era), 2003,s. 119.

bölgelerde alt memurları arasındaki dengeyi sağlamak ve devletin kararlarını uygulamakla⁷²² görevliyen başkakar daha dar sahalardan sorumlu tutulmuşlardır. Ancak zamanla bu iki kavram birbirinin yerini almaya başlamıştır. Bu müessese ile ilgili Büyük Kağanlık, İlhanlı ve Altın Orda devletlerinde memurlar bulunduğunu söyleyebiliriz. Buna örnek olarak başkakarın Ögeday Kağanla birlikte Şiraz'da yöneticilik yaptıklarını olduğunu söyleyebiliriz. Abiş Hatun'un Mengü Timur ile evliliğinden Gâzân Han'ın reformlar yaptığı yıla kadar başkakarın Şiraz ve çevresinde görevlerini icra ettikleri bilinmektedir. Bu dönemde Fars'ta vergi tahsildarı olarak Emir Hurkudak'ı görmekteyiz.⁷²³ Ayrıca başkakarın mali yolsuzluklara da bulaştıklarını söyleyebiliriz.

Eyaletlerin yönetimine valilerin yanında atanan şahnelerin varlığını dakaynaklardan görmekteyiz. Hülagû döneminde Bağdat'a Ali Bahadır atanmış hatta onu şehirdeki tüccarlardan da sorumlu kılmıştır.⁷²⁴ Ali Bahadır'dan sonra da Emir Karabuka Bağdat şahnesi olmuştur.⁷²⁵ Hama'ya Hüsrevşah adlı bir acemi, Haleb'e İmadeddin Kazvinî adlı kimseyi, Dımaş'ı ele geçirdiklerinde Suriye'nin Gazze'ye kadar olan bazı bölgelerine farklı kimseleri şahne olarak atamıştır.⁷²⁶ Hülagû döneminden itibaren Musul'un İlhanlıların görevlendirdiği vali ve şahnelere aracılığı ile yönetildiğini söyleyebiliriz. Bu noktada yine valilerin yanında görevlendirilmiş şahnelerin başkakarla aynı yetkilere sahip olmuşlardır. Bu durumda bazı diğer görevler gibi bu görevlerin de zaman zaman iç içe geçtiklerini, birbirlerinin yerini aldıklarını düşünmekteyiz. Musul'dan Lu'lu ailesi Memlûklere sığınınca Musul, şahne olarak atanan es-Salih'in yönetiminde kalmıştır. Yine Abaka Han döneminde Aşmut şahne olarak görevlendirilmiştir.⁷²⁷ Geyhatû döneminde Bağdat şahnesi olarak Muhammed Şökürçi görevlendirilmiştir.⁷²⁸ 706/1307 yılında Emir Sadık başkak olarak

⁷²² Nahcivânî, *a.g.e.*, II,s.35 vd.

⁷²³ Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s. 202.

⁷²⁴ Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*,s.22; Dayı, a.g.m.,2021b, s. 582.

⁷²⁵ İbnü'l-Fuvatî/Cevâd, *a.g.e.*, s. 349.

⁷²⁶ El-Ömerî, *a.g.e.*, s. 390 vd.

⁷²⁷ Ebu'l Ferec, *a.g.e.*, s. 598.

⁷²⁸ İbnü'l- Fuvatî/Cevad, *a.g.e.*, s. 290.

Şiraz'a gönderilmiş ve yedi yıl burada görev yapmıştır. Ardından Emir Aştu şahne olarak bölgeye gönderilmiştir. Abiş Hatun'un kızı Kerduçin yönetimi ele aldığı yanına merkezden bir başkak ve görevliler gönderilmiştir.⁷²⁹ 719/1320 senesinde Emir Toga'nın⁷³⁰ başkak görevi ile Şiraz'a gönderildiği bilinmektedir. Toga'dan sonra da oğlu Emir Setti sürdürmüş akabinde de Kerduçin'in kız kardeşinin eşi Kara Mahmut başkak olarak görevlendirilmiştir.

Bir müessese olarak başkaklığın geleneksel Moğol kültüründen gelerek yıkılışa kadar varlığını sürdürdüğünü söyleyebiliriz. Bunun yanında başkak, daruga yahut şahnelerin vergiler ile ilgili görevlerinin yanında farklı görevlere sahip olmaları mümkündür. Örneğin şahnelerin tüccarlardan da sorumlu tutulduklarını ya da tüccarlardan sorumlu memurlar atadıklarını da söylemek mümkündür.⁷³¹ Ortaya çıkan kavram kargaşası da buradan kaynaklanıyor olabilir. Bu görevlilerin bölgelerinde farklı isim ve amaçlarla belirlenmiş vergileri topluyor olmalarının yanında idari bir takım görevlerinin bulunduğu da ortadadır. Ancak şahnelerin başkaklara göre yetkilerinin daha geniş olduğunu ve mali yetkilerinin yanında idari yetkilere de haiz olduklarını söyleyebiliriz. Bu noktada bu iki kavramın kullanım sahasına da bakmak gereklidir. Zira Türk-İslam devletlerinde şahnelik valiliğe karşılık gelmektedir. Arapça bir kelime olarak karşımıza çıkan şahnenin Müslümanların yaşadığı bölgelerde, Türkçe bir kelime olan başkakın ise Türklerin çoğunlukta yaşadığı bölgelerde kullanıldığını aktaran kaynaklarda mevcuttur.

1.2.2.6. Uluğ Bitigçi

Dîvân-ı inşa makamının başı ve başkâtiptir. dîvân kararlarını not eden ve yazışmalardan sorumlu görevlidir. Mali işleri takip eder, dîvân gelirlerini arttırmanın yollarını araştırarak, çalışmalar yapması açısından konumuzla ilişkili dîvânlardandır. Defter-i Cem adlı gider defterini inceleyerek gelir gider denetimini yapmanın yanında

⁷²⁹ Lambton, *a.g.m.*, 1987, s. 103.

⁷³⁰ Vassaf Emir Toga'nın 1286-87 yılında Kuhistan'a Şahne olarak görevlendirildiğini aktarmaktadır. Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s. 130

⁷³¹ Dayı, *a.g.m.*, 2021b, s. 582.

usulüne uygun not edilip edilmediğini kontrol etmişlerdir. Uluğ Bitikçi'nin sorumluluğundaki dîvânda yardımcıları münşiler olmuştur. Bu münşiler iyi eğitimli, âlim kişilerdir. Uluğ Bitikçinin görevleri baktığımızda dîvâna ait mali işlerin takibini ve tahsilâtını yaptıklarını görebiliriz.⁷³² Örneğin 665/1266 yılında Fars'a bitikçi olarak gönderilen Şadi ve Temur eyalet hazinesinden yıllık vergi almak amacıyla görevlendirilmiştir. Ancak bu bölgede görevli bir vali bulunmamasından dolayı görevlerini yerine getirememişlerdir.⁷³³ 670/1271 yılında Cüveynî Fars'a vergi toplama ve hesapların kontrolü için bir vali ile birlikte Uluğ Bitikçi Hüseyin İlkay'ı görevlendirmiştir. Görevliler vilayetin hesaplarını incelemiş ve her bir yerel liderin kendi bölgesinden sorumlu olmasını sağlamıştır. Akabinde de fars için mukataalar belirlemiştir.⁷³⁴ Bölge yönetimini yerel liderler arasında pay ederek birden fazla sorunlu tayin etmesinin yanında güçlü tek bir liderin yönetimini engelleyerek bölgedeki feodalleşmenin önüne geçmeye çalışmış olmalıdır.

1301 yılında ise onun yerini Seyid Kutbeddin almıştır. Abiş Hatun'un azledilmesi ile⁷³⁵ 1286 yılında Şiraz hâkimleri Fars'ın kendi uhdelerine bırakılmasına karşılık olarak 500 tumen ödeyeceklerini vaad etmişlerdir. Onların bu vaadlerini yerine getirmesine yardımcı olması için Fahreddin Mübarek Şah bitigçi olarak görevlendirilerek Şiraz'a gönderilmiştir.⁷³⁶

Uluğ Bitigçilere bağlı çalışan bitikçiler İlhanlı hâkimiyetindeki bölgelerde vergi tahsilâtı ile görevlendirilmişlerdir. Gâzân Han döneminde yapılan reformlar üzerine her vilayete Mülazım-ı Dîvân-ı Bozorg unvanıyla bitikçiler ve kâtipler gönderilmiştir. Kâtipler⁷³⁷ kadastro listesi çıkarmakla yükümlüken bitigçiler ellerindeki altın tamgalı emlak senetleri ile tahsilât yapmışlardır.

⁷³²Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 233.

⁷³³Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, 190 vd.; Lambton, *a.g.m.*, 1987, s. 104.

⁷³⁴ Lambton, *a.g.m.*, 1987, s. 104.

⁷³⁵ Vassas Abiş döneminde Dîvân mülklerinin israf edildiğini, hazinenin boşaldığını ve halkın baskı ile sindirildiğini aktarmıştır. Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s. 190; Lambton, *a.g.m.*, 1987, s. 103.

⁷³⁶ Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s. 130 vd.

⁷³⁷ Bitigçiler unvanlarından da anlaşıldığı üzere Dîvân-ı Bozorg'a bağlıdır. Kâtipler içinse Gâzân Han kadastro idaresi kurdu muştur. Kadastro idaresinde sayımı yapılan emlaklar kadastro defterine

Bitikçilerin görevlerini suistimal ederek pek çok bölgede haksız kazanç ettikleri çeşitli kaynaklarca aktarılmıştır. Daha önce bahsi geçtiği üzere Abaka Han döneminde faizcilik ile kar elde etme politikası esnasında hazineye verilen silah gibi emvalin onayı rüşvet karşılığı bitikçi ve kâtiplere onaylatılmıştır.⁷³⁸

1.2.2.7. Bukavul

Askeri işleri organize etmekle görevli olan bu memurun yetkileri diğer memuriyetlerde gördüğümüz üzere geniştir. Asker sayısını saptamak, ihtiyaçları tedarik etmek ve dağıtımını yapmak, gelirleri düzenlemek onun bu yetkilerindedir. Her bir tümen için bir bukavul atanmıştır. Savaş bittikten sonra ele geçirilen ganimetin pay edilmesi de onun sorumluluğunda olmuştur.⁷³⁹ Maaşlarını Dîvân-ı Bozorg'dan almışlardır.⁷⁴⁰

1.2.2.8. Kervansalar

Bu görevli ticaret yollarının ve eşlik ettiği kafilenin güvenliği sağlamaktan mesuldü.⁷⁴¹ Kervan yolculuğu boyunca kervanda bulunan herkes kervansaların emrindeydi. Onun sözlerinin dışına çıkamazlardı. Bu göreve tayin edilen kişi tüccarlardan görevini ifa edebilme karşılığında ma'hud adı verilen bir vergi almaktaydı. Ayrıca onun ve maiyetindeki 100 kişilik askeri kuvvetin de ihtiyaçlarını kervancılar karşılamışlardır.⁷⁴² İlhanlılar bu konuya oldukça önem vermişlerdir. Yol keserek kervan soyan ve tüccarları öldüren soyguncu ve eşkiyalara karşı müsamaha göstermemişlerdir.⁷⁴³ Bir dönem Sultaniye, Irak-ı Acem ve Yezd kervanlarının kervansaları olarak bahsi geçen isim Seyfeddîn Mogûltây'dır. Yine bu görevi ifa için görevlendirilen kimselerin başında da bir memur olmalı ki Tâceddîn Alişâh'ın

kaydedilmiştir. Mal sahibi senedini kaybederse kadastro defterine işlenmiş haliyle buradan tekrar temin edebilmesi sağlanmıştır. Spuler, *a.g.e.*, s. 348.

⁷³⁸ Reşidüddin, *a.g.e.*, 2013, s.

⁷³⁹ Mustafa Uyar, "İlhanlı (İran Moğolları) Ordusunda Hiyerarşi: Askerî Yetkililer ve Nitelikleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 49, 1 (2009), s:41.

⁷⁴⁰ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 228; Uyar, *a.g.m.*, 2009, s. 41.

⁷⁴¹ Nahçivânî, *a.g.e.*, II, s. 171 vd.

⁷⁴² Abu'l- Ferec, *a.g.e.*, 2011, s.7.

⁷⁴³ Marco Polo, *a.g.e.*, I, s. 31.

kervansalari makamının başı olduğu hususunda kayıtlar mevcuttur.⁷⁴⁴ Ayrıca İbnü'l Fûvatî'de Bağdat'tan Mekke'ye giden kafileden yük başına 12 dinar toplanması da muhtemelen kervansalarının işi olmalıdır.⁷⁴⁵

1.2.2.9. Tutgavul

Kervanlara sorun yaratan soyguncular ile mücadele eden memurlardır. Yol muhafızı olarak görevlendirilen rahdarlığın diğer bir karşılığı da tatagavul yahut tutgavulluktur. Ticaret yollarının, kervanların, yolcu ve tüccarların can ve mal güvenliğini sağlamakla görevlendirilmiş devlet memurları olan tutgavulların sorumlusunu bizzat han bir yarlğ ile atamıştır. Yarlğ hükmüne göre görevlendirildikleri bölgelerin yöneticilerinin de onlara yardımcı olması ve kervan sahiplerinin bu görevlilere bac vergisini ödemeleri buyrulmuştur. Verginin yol güzergahı da baz alınarak mı belirlendiği hususunda bir malumat olmasa da kervanda bulunan hayvanlarla ilişkilendirilerek belirlendiği malumumuzdur. Ücretlerini kervanlardan emtianın ağırlığına ve türüne göre değişmek kaydıyla almışlardır. Mesela İskenderun-Tebriz kervan yolunu kullanan tüccarlar ticaret yükü ile yüklenmiş her hayvanları için 50 dirhem ödemişlerdir. Yani kervandaki mal taşıyan her hayvan başına bu verginin ödendiğini söylemek mümkündür. Pegolotti, Ayas'tan Tebriz'e giden kervan yolundan bahsederken Erzincan'a uğranıldığını ve bu şehre girişte her yük için 5 akçe, şehir içinde her yük için 9 akçe, Erzincan'dan Tebriz'e çıkışta ise her yük için vergilerle birlikte 3 akçe alındığını belirtmiştir. Tüm bu yol boyunca tüccarın güvenliğini sağlayan görevliye de 50 dirhem para verilmiştir. Bu kervandan toplamda 203 dirhem gümrük vergisi alınmıştır. Bu kervan yollarını koruyanlara tahsis edilen vergiye “*bedrika*” adı verilmiştir.⁷⁴⁶

⁷⁴⁴ Nahçivânî, *a.g.e.*, II, s.171 vd.

⁷⁴⁵ İbnü'l Fûvatî/Cevad, *a.g.e.*, s.425.

⁷⁴⁶ Yaşar Bedirhan, “Türkiye Selçukluları Devrinde Anadolu'nun Ticaret Şehirleri”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. XXIV, Aralık 2015, s. 37; Erol Keleş, “İlhanlıların Anadolu'da Kurduğu Vergi Nizamı ve Neticeleri Hakkında Bir Değerlendirme”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C. 124, S. 244, Ocak-Şubat 2020, s. 15.

1.2.2.10. Bacdar

Bac vergisini toplayan görevli kaynaklarda karşımıza bacdar olarak da çıkmaktadır. Dolayısıyla aynı görevi yapan bu iki görevlinin aslında aynı memuriyete sahip olduklarını düşünmekteyiz. Onlarda görevleri karşılığında vergi almaktaydılar. Gâzân Han döneminde bu verginin belirlenmesi ile ilgili bir düzenleme yapılmış ve beli bir kaideye tabi tutulmuşlardır.⁷⁴⁷ Kaynaklardan bacla arasında nasıl bir fark olduğunu anlayamadığımız ancak aynı bac gibi şehir kapılarında bacdarlarca alınan büyük ve küçük ternagir adlı bir vergiden de bahsetmektedir.⁷⁴⁸

1.2.2.11. Rahdaran

Rahdaran önemli ticaret yolları üzerinde görevlendirilmişlerdir. Görevleri hırsızlıkları önlemek ve soyguncuları yakalamaktır.⁷⁴⁹ Maaşlı çalışmaktadırlar. Devlet işleri mukabilinde belirlenmiş bir ücret öderdi ancak onlar görevli oldukları sahadan geçen her iki deveden yada dört eşek/katır yükünden yarım akçe ücret alırdı. Gâzân Han döneminde Şiraz ve Kirman'a rahdaran olarak Muhammed Muzaffer'in,⁷⁵⁰ yine Şemseddîn Emîr ve Cemâleddîn Âyâz'ın⁷⁵¹ da görevlendirdiğini görüyoruz. Emir Cinkur'un oğlu Burâlgi görevli rahdaranlardan sorumlu tutulmuştu.⁷⁵² Rahdaranların kendilerini tutan kimselerden ücret alıyor olması devlet hazinesini maaş yükünden kurtarmıştır. Zira sayıları hiç de az değildir. 10.000'e varan rahdaran bulunduğu kaynaklarca ifade edilmektedir. Rahdaranların da görevlerini kötüye kullanmalarını ve görevli olmayan kimselerin rahdaran kimliği ile yolsuzluk yapmasını engellemek için belirlenmiş güzergâhlara görevliler ile ilgili bilgilerin yanı sıra ücret tarifeleri de asılmıştır.⁷⁵³

⁷⁴⁷Togan, *a.g.m.*, 1931,s. 16 vd.

⁷⁴⁸Barthold, *a.g.m.*, 1931,s. 157 vd.

⁷⁴⁹ Nahçivânî, II, *a.g.e.*,s. 166 vd.

⁷⁵⁰Özgüdenli, *a.g.e.*, 2009, s. 343;

⁷⁵¹ Nahçivânî, II, *a.g.e.*, s.166 vd.

⁷⁵²Özgüdenli, *a.g.e.*, 2009, s.344.

⁷⁵³*a.g.e.*, 2009, s. 343 vd.

1.2.2.12. Melikü'l Tüccar

Tüccarlar zaman zaman kendi aralarında zamana zamansa idarecilerle sorunlar yaşamaktaydılar. Devlet bu tür durumlarla ilgilenmesi için Melikü'l tüccar makamını oluşturmuş ve bu makama memur görevlendirmiştir. İlhanlılar kendileri ile ticaret yapan tüccarların ve hatta kendi tüccarlarının bir haksızlığa uğramamalarına özen göstermişlerdir. Bu sorunları tespit ve çözüm için, onların mahkeme ve dîvândaki işlerinin takibini yapacak Melikü'l-tüccar adlı bir memur görevlendirmekteydiler.⁷⁵⁴ Tüccarların tüm işlerinin yanında dîvân işlerinden de sorumlu olan bu görevli gerektiği takdirde mahkeme işlerini de takip ederlerdi.⁷⁵⁵ Tacirlerin haklarını gözeten görevlidir. Onların sorunları ile ilgilenir, bu sorunların çözümü için Dîvân-ı Bozorg'da onların haklarını savunurdu.

Bu kimseler devlet eliyle zengin ve tanınmış, saygı gören tüccarlar arasından seçilmiştir. Melik'ul tüccar unvanı alan bu kimse büyük dîvân toplantılarına katılır ve tüccarların haklarını gözeterek, mevcut sorunları aktararak herhangi bir hak kaybına uğramamalarını sağlamaya çalışmıştır. Ayrıca vuku bulan tartışmalarda yardımcı olmuş, mahkemeye gitmiş problemlerde ise yine tüccar haklarını gözetebilmek amacıyla mahkemelere katılmıştır. Hâce Zeyneddîn Ali de bir dönem Meliku'l tüccar görevinde bulunmuştur.⁷⁵⁶

1.2.2.13. Muhassıl

Başkak yahut Darugalar ile birlikte çalışan muhassıllar orta dereceli vergi toplama işi ile görevlendirilmiş memurlardır. Dîvân-ı Buzurg tarafından atamaları yapılırdı. Savaş öncesinde ordunun tüm ihtiyaçlarının karşılanması, görevli memurların ihtiyaçları ile maaşlarının temini için, ayrıca bu görevinin yanında han, ribat, köprü, kale yapımı gibi imar faaliyetlerini sürdürmek amacıyla alınan vergilerin de toplanması için görevlendirilmişlerdir.⁷⁵⁷

⁷⁵⁴Efe Durmuş, *Siyâsî, İktisâdî ve Kültürel Açından İlhanlı-Memlûk Münasebetleri*, Harran Üniversitesi, *Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi*, 2005, s. 54.

⁷⁵⁵Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 254.

⁷⁵⁶ Nahçivânî, *a.g.e.*, II, s.158 vd.

⁷⁵⁷ Reşîdüddin Fazlullah, *a.g.e.*, 2010, s.182; Aksarayî, *a.g.e.*, s.68.

1.3.İlhanlı Kamu Maliyesi ve Bütçesi

1.3.1. Genel Bilgi

Kamu maliyesi, devlet örgütünün toplumun ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla gelirleri nasıl tanzim edeceğini ve harcamasını ne şekilde yapacağını belirle yöntemi olarak tanımlanmıştır.⁷⁵⁸ Yani kamu maliyesi için devletin gelir-giderlerinin yönetimi ve bütçesidir diyebiliriz.

İlhanlı Devleti'nin malî alanda teşkilatlandığını ve zaman zaman bir takım çalışmalar yaptıklarını bilsek de kurumun prensipleri hususunda XIV. yüzyıl başına kadar bir bilgi edinilememiştir. Bu dönemde devletin dininin İslam olması sebebiyle ve kuruldukları sahanın çoktan beri islamî hükümlerle yönetiliyor olmasının etkileri devlet maliyesinde de görülmüştür. Bu sebeple İslam devletlerinin kamu maliyesine bakmak gereklidir ki, İslam'ın ilk yıllarında itibaren baytümâl adlı devlet hazinesi oluşturulmuştur. Dolayısıyla bu hazinenin gelirleri ve kalemlerini şekillendiren bütçe hukuku da düzenlenmiştir. Bu mali hukuk da yüzyıllar boyunca geliştirilerek kullanılmıştır. Dolayısıyla İran'da vergi sistemi Emeviler, Abbasiler hükümetleri ile onlara bağlı hükümetler döneminde şer'i hükümler doğrultusunda yapılmıştır.⁷⁵⁹

İlhanlı Devleti'nin de gelir ve gider kalemleri bulunmuş, bunlar belirli kurallar dâhilinde yönetilmiştir. İslâm Hukuku'nu kamu maliyesi hukuk kurallarında uyguladığına yönelik elde veriler bulunmaktadır. Gelir ve gider kalemlerinin dağılımını, hangi gelir kaleminin hangi gider kalemlerine ayrılacağını titizlikle tayin etmişlerdir. Ancak burada üzerinde tekrar durulması gereken bir husus, vergi tayin etmede ya da mevcut vergileri arttırmada Gazan Han dönemi istisnası belirtilmek üzere keyfi uygulamalara yer verildiği gerçeğidir.

⁷⁵⁸ F. Nilgün Balkaya Akça, Kamu Maliyesi Kavramı ve Gelişimi, *Gazi Üniversitesi Ebdüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.8, 2000, s. 179.

⁷⁵⁹ Gurbanali Kanarrudî, Nizâm-ı Malîyât-ı Mogulan ve Te'sir an Der İnhitat ve Zeval Şehr-i Hoy-ı İran, *Pejuheşnâme-i Târih*, Vol.4, s.87.

1.3.2. İlhanlı Devleti'nde Bütçe

İlhanlı Devleti'nde ciddi anlamda bütçe çalışmalarının yapıldığını XIV. Yüzyılın başından itibaren, günümüze ulaşan kayıtlar nedeniyle bilmekteyiz. Öncesi hususunda fazla bilgi edinemesek de hemen yüzyılın başında yazılan Saadetname aslında daha önceden de muhasebe kayıtlarının tutulmuş olacağını ve bir takım düzenlemelere ihtiyaç duyulduğunu hissettirmektedir. Kuruluş döneminde henüz Müslüman olmasa da devletin tebasının Müslüman olması sebebiyle İslam kültüründen etkilendiklerini dile getirmiştik. Ne oranda İslam kamu hukukundan etkilendiğini anlayabilmek için de Beytül-mâl'in gelir ve gider kalemlerini incelemek gereklidir. Bu şekilde kıyas yapabilmek daha mümkündür.

Beytül-mâl'in gelir ve gider kalemleri⁷⁶⁰

En temel haliyle gelir (mevârid) kalemleri; zekat, haraç, cizye, öşür, ganimet, gümrük vergileri, devlet arazisinden elde edilen gelirler (madenler, defineler vs.), buluntu, sahipsiz mallar ile mirasçı bırakmadan ölenlerin malları, infâk gelirleri, sulh bedelleri ve yabacıların sundukları hediyeler.

Beytül-mâl'in gider(masârif) kalemleri; görevli maaşları(kadı, şeyh, belediye çalışanları, öğrenci vs.), ordu giderleri, kamu hizmetleri (eğitim, sağlık, imar vs.), Allah yolunda ve yolcu olanların sadakası, yardımlar (fakir, muhtaç, yetim, gazi, hastalar için).

Günümüze ulaşmış dört öğreti defterini incelediğimizde gelir ve gider kalemleri ile ilgili İslam hukuku ile hacim açısından olmasada uygulama açısından neredeyse aynı benzerlikleri tespit edebilmekteyiz.

Hazine-i Amire'nin gelir –gider kalemleri

Gelirler; özellikle Hülagû döneminde ganimet gelirleri hazinenin en önemli kalemiydi. Bu dönem genişleme faaliyetleri tüm hızıyla devam etse de sonraki hanlar

⁷⁶⁰Mehmet Erkal, "Beytül-mâl" *TDVİA*, C.6, İstanbul 1992, s.90-94.

döneminde sınırların genişlemesi durma noktasına gelmiştir. Dolayısıyla da ganimet gelirleri ikinci plana itilmiştir. Ganimetin yerini de ivedilikle vergi gelirleri doldurmuştur. Bunları vergiler başlığında ayrıntılı şekilde ele aldık ancak temel hatları ile belirtmek gerekirse her ne kadar bölgesel etkileşim bu nokta da oldukça yoğun olduysa da göçebe kültürün tamamen terkedilmemesinin doğal bir sonucu olarak kopçur gibi vergilerin de alımı devam ettirilmiştir. Bunların yanında vassalların ve diğer devletlerin hediyeleri de hiç azımsanmayacak kadar fazladır. Ayrıca devlet arazisi üzerinden sağlanan gelirler ile ihracat getirileri de bir hayli yüksektir. Varisi olmayan ölümlerin terekesi, buluntu mallar da burada sözü edilmesi gereken gelirlerdendir.

Gideler hususuna gelince hazine-i amirenin en büyük gider kalemi görevli maaşları ile kamu hizmetleridir. Düşkünler, fakir ve yoksullar için sadaka ve yardımların bütçeden belirli miktarda ayrıldığı söz konusu defterlerde görülmektedir. Bunun yanında bu defterlerde emekli maaşları, harcırahlar, idrarat (burslar ve aidatlar) ve memleketi bayındır hale getirmek (özellikle yol, köprü iyileştirmeleri hususlarından sıklıkla bahsedilmekte) için de düzenli şekilde bütçe ayrıldığı tespit edilebilmektedir.

Camiü'l Hesap'ta verilen gelir gider bilançosunu burada örnek olması açısından Bağdat ve Azerbaycan örneği ile verebiliriz.⁷⁶¹

	Gelir	Gider
Bağdat	885.000 Dinar	879.500 Dinar
Merkez	450.000 Dinar	
Basra ve Vasıt	420.000 Dinar	
Diğer yerler	15.000 Dinar	

⁷⁶¹ Göyünç, *a.g.m.*, s. 83.

Azerbaycan	280.500 Dinar	280.500 Dinar
Tebriz	148.500 Dinar	
Meraga	44.000 Dinar	
Erdebil	36.000 Dinar	
Serav	17.000 Dinar	
Nahcıvan	35.000 Dinar	

Aynı defterde verdiğimiz örneklere ek olarak ayrıca el-Rum, Irak-ı Acem, Diyarbekir, Kirman, Şiraz 'ın diğer vilayetlerle birlikte gelir- giderleri verilmiştir. Vilayet gelirlerinin tamamının miktarı 2.683.500 dinar, giderleri ise 2.605.000 dinardır. Vilayet giderleri olarak 850.000 dinar, saray giderleri olarak 1.420.000 dinar, diğer giderler olarak geçen 50.000 dinar bilgisi de gider cetvelinin görülmesi açısından önemlidir. Bu rakam ilaveten 215.000 dinar tutarında vergi affı uygulanmıştır. Sarayın giderinin de vilayet giderlerinden oldukça fazla olması saray harcamalarının çok ciddi rakamlara ulaştığını göstermesi açısından önemlidir.

1.3.3. Defterler ve Defterlerde Vergi Sarf Yerleri

İktisat tarihi çalışmalarında muhasebe defterlerinin önemli bir yeri vardır. İktisadî kayıt tutma geleneği çok eskilere dayanmaktadır. Eski Yunan, Roma verileri üzerinden araştırmacılar bu sistemi M.Ö. 3000-4000'li yıllara kadar dayandırmışlardır. Ancak bunlar basit kayıtlardır. Muhasebe defteri tutma geleneği İtalyan şehirlerinde başlamıştır. Literatüre İtalyan metodu olarak geçen bu sistemde basit bir sistemdir ve zamanla ticarî hayatın gelişmesi ile ihtiyacı karşılayamaz olmuştur. Sonraları kullanılan çift yanlı kayıt sistemi ihtiyacı karşılayacaktır. Bu sistemin temelini atan kişi olarak bilinen muhasebenin babası Luca Pacioli'dir. 1494 yılında yazdığı Summadi Aritmetica adlı eseri kendinden sonra bu alan da çalışmalar yapanlara bir

ışık olmuştur.⁷⁶² Ancak çift taraflı kayıt sisteminin daha önceden yazılmış İlhanlı Devleti muhasebe defterlerinde bulunuyor olması Luca Pacioli'nin bu defterler aracılığı ile bu sistemle tanışmış olabileceğini kanıtlar niteliktedir. Esasen çift taraflı kayıt sistemi bilinenin aksine ortalama 150 yıl önce İlhanlı Devleti'nde kullanılmış bir yöntemdir. Siyakat⁷⁶³ yazısı ile tutulduğu bilinen bu kayıt biçimi yukarıdan aşağı biçiminde tutulmasından dolayı merdiven yöntemi⁷⁶⁴ olarak literatüre girmiştir. Merdiven basamak formunda muhasebenin temeli kaydedilen tüm kalemlerin hiçbir alt başlığın dallanmadığı çıktı başlığına atıfta bulunmasıdır.⁷⁶⁵ Devlet muhasebesinde kullanımının Abbasi Devleti'nde ilk örneklerinin görüldüğü bu sistemin XIII. yüzyılda İlhanlı Devleti'nde kullanıldığı, hatta İlhanlı Devleti'nin farklı tarihlerde ve farklı kimselerce yazılmış dört adet öğretici kitabının bulunduğu, akabinde de Osmanlı Devleti'nde geliştirilerek kullanımı devam etmiştir. Günümüz çift taraflı kayıt tekniğinin pek çok özelliğinin o dönem kayıt usulünde de bulunuyor olması aşama aşama geliştirilerek günümüze değin kullanıldığını göstermektedir. Yani Abbasi Devleti ile doğan bu sistem İlhanlı Devleti'nde büyümüş, serpilmiş, Osmanlı Devleti'nde ise olgunlaşarak yaklaşık 1100 yıl varlığını sürdürmüştür. Bu durumda şüphesiz devletlerin aynı çok yakın ve ortak coğrafyalarda hüküm sürmüş olmaları devlet geleneğindeki etkileşimi beraberinde getirirken Orta Doğu'nun devletçi yapılanmasının yüzyıllar boyu sürdürülmesi devlet muhasebesinin doğarak koşullara uygun şekilde gelişmesini beraberinde getirmiştir.

İlhanlı Devleti'nde merdiven yöntemi ile muhasebe kayıtlarının tutulduğu defterler arasından dört tanesi günümüze ulaşmıştır. Bunlar Saadetname, Kanunu's-

⁷⁶² Ahmet Vecdi Can, "Luca Pacioli Muhasebenin Babası Mıdır?", İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi-Türk Dünyası Kırgız-Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, Sayı: 12- Mayıs 2007, Celalabad Kırgızistan.

⁷⁶³ Maliye ve vakıf kayıtlarında kullanıldığı bilinen bu yazı biçiminin Abbasi Devleti'nde kullanıldığı bilinmektedir. Öncesi ile ilgili bir veri bulunmuyorsa da bu yazı sistemi yüzyıllar boyu maliye kayıtlarında kullanılmaya devam edilmiştir. İnce, iç içe, noktası yazılmaktadır, bu özellikleri sayesinde az yer kaplamaktadır.

⁷⁶⁴ Bu yöntemde bir normal yazım şekli bir de nokta kullanılmadan (siyakat) yazım şekli mevcuttur. Bu şekilde yazım şeklinin zorlaştırılması devlet hazinesi ile ilgili mühim bilgiler içermesinden laınaklı olmalıdır. Yine bu sebeple olsa gerektir ki rakamlar üzerinde oynanması ihtimaline tedbir amaçlı yer yer yazı ile yazıldığı da görülmektedir.

⁷⁶⁵ Felek A'la-i Tebrizî /Nabipour, *a.g.e.*, s. 31.

saade, Cami'u'l Hesab ve Risale-i Felekiyye'dir. Bu defterler esasen bir muhasebe kayıtdefterinden ötedir. Zira hepsi bir öncekini örnek olarak yazılmış öğreti kitaplarıdır. İleride dîvânda görev alacak maliye memurlarının danışacağı, mali hizmetlerin üst kademeleri için aday yetiştirmek amacı ile kaleme alınmış eserlerdir. Memurlara yol göstermesi için kayıt tutan memurun ödemesi gereken tutar, alınan miktar, elde edilen verim, bölgenin veriminin tahmini, bölgenin harcamaları gibi başlıklara ve örneklere yer verilmiştir.⁷⁶⁶ Defterlerin tamamında konunun ciddiyetle ele alındığı satır aralarından anlaşılmaktadır. En ince ayrıntısına kadar nasıl kayıt tutulacağını aktaran bu defterlerde kayıtların kalem kalem tutulduğu da verilen örneklerde görülmektedir.⁷⁶⁷

Bazı vergi memurları yeni kayıtları tutarken pek çok tekrarı atlamak ve kendilerini temel esaslarla sınırlandırmak istediklerinden başlık ve alt başlık şemasında bir takım değişiklikler yaparak ve bazı tekrarlar yerine kısaltmalar kullanarak merdiven basamağı formatını oluşturmuşlardır. Zaten muhasebenin temelini işlem ve kısaltmalara dayalı olması sebebiyle bu yöntem pek çok muhasebe memuru tarafından kabul görmüştür.⁷⁶⁸ Bu defterleri incelediğimizde kural ve kaidelerinin gayet net ve anlaşılır olduğunu görebilmemiz mümkündür. Görev tanımı ve sınırlılıklarına ve hatta memurlar arası sınırlara varana kadar olması gereken usul ayrıntıları ile açıklanmıştır. Muhasebe memurunun kayıtlarını tamamlayınca başka bir muhasebe memuruna göstererek onaylatması hata olasılığının önüne geçmek için alınan tedbirlerdendir. Açıklama gereken pek çok teknik terime de bu öğreti defterlerinde yer verilmiştir.

Müelliflerin defterleri oluştururken muhasebe hususundaki hassasiyetlerini anlayabilmemiz için bazı örnekleri vermemiz gereklidir. Örneğin vergi tahsildarının gelir ve giderleri tam olarak üç olasılık ile kayda aldıklarını görebiliriz. İlki eşit olma durumu, ikincisi gelirin giderden fazla olması, bir diğeri giderin gelirden fazla olmasıdır. Eşit olması durumunda “*tamamen harcandı*” ibaresi ile dîvânda

⁷⁶⁶ *a.g.e.*, s. 33.

⁷⁶⁷ *a.g.e.*, s. 40.

⁷⁶⁸ Seravî/Göyünç, *a.g.e.*, s. 23.

karşılaştırılır ve doğruluğu teyit edilir. Netice de dîvân başkanı onay verir. Diğer durumlar için vergi indirimleri memurların onaylanan bütçeyi aşan maaş artışları gibi hanedan ailesinin çıkarlarını ilgilendiren konular ile ilgili durumları ayrı ayrı listeler, aynı çalışma hayvan ölümleri, mahsul kıtlığı gibi durumların eklenmesi, tebanın çıkarları doğrultusunda da ayrıca yapılır. ⁷⁶⁹ Yaptığı çalışmayı tahsildar dîvânbaşkanına sunar, gelir gideri aşarsa vergi tahsildarından talep olacaktır, bakiye tespiti yapılır, onaylanan hesap tabloları birikim ile ilgili belirli işaret konularak hesap defterine eklenir. Gider açığında da benzer uygulama yapılır ve mükellef söz konusu borcu öder. Defter tekrar kontrol edilir ve defterhane de saklanır. Bazı durumlarda vergi tahsildarının talebi bakiyeden fazladır. Harcama başlığı altına “tam olarak harcandı” şeklinde açıklama düşülür. ⁷⁷⁰ Burada teferruatlı olarak konulan kurallar, vergi tahsildarlarının alacağına fazla olması, az olması, eşit olması gibi durumlar için belirli işaretler ve bir sistem oluşturulmuştur. Harcama başlığı, bakiye tespiti, terimler, işaretler gibi her durum incelikle belirlenmiştir. Örneğin vergi mükellefinin fazlasının iadesi istenmişse ayrı başlık açılır ve “*ayın son günü emrine uygun olarak x vergi hasılatından vergi mükellefi lehine falanın iadesi gerçekleştirilmiştir.*” notu düşülür. Tahliye makbuzuna da iadenin nasıl yapıldığı her durum için söz konusu defterde örnek yazım planı verilmiştir. ⁷⁷¹ Tek seferlik talimatların (elçi hediyeleri için vs. talep edilen meblağlar gibi) bile defterlerin ödeme ve nakit bakiye kısımlarına kaydedilmiştir. ⁷⁷²

Bir öğreti defteri olduğunun vurgusu kitabın kullanıcıları için verilen tavsiyelerle de kendisini göstermiştir. Vergi tahsildarı hesapları kapatırken vicdanlı hareket etmeli, bakiye tutarını ve kalan borcun kısmî kalemini borçları girdiği sayfaya yapmalıdır. Ancak kalan borcun özellikleri sığmayacak durumdaysa kaç sayfadan sonra listelendiği de not edilmelidir. ⁷⁷³

⁷⁶⁹ Felek A’la-i Tebrizi/Nabipour, *a.g.e.*, s. 64 vd.

⁷⁷⁰ *a.g.e.*, s. 66.

⁷⁷¹ *a.g.e.*, s. 76.

⁷⁷² *a.g.e.*, s.137.

⁷⁷³ *a.g.e.*, s. 83.

Muhasebe memuru düzenlemenin başlangıcında gelir ve giderlerin belirlenmesi ile ilgilenecek, paranın değerlendirilmesi gibi durumları dikkate alacak, değişen dengeleri açıklığa kavuşturacaktır.

Gelirlerin belirlenmesi bir maliye kurulu ya da dîvânın yetkili memurunun denetimi ile vergi tahsildarının öngörüsü üzerine yapılan sözleşmeye göre mümkündür. Bu öngörü dîvân ve maliye kurulu yahut bölgeden güvenilir kişiler tarafından tahmin yoluyla belirlenirdi.⁷⁷⁴ Hatalı ve ihtilaflı vergi çekleri ayıklanmalı ve vergi tahsildarı huzurunda Dîvân başkanına sunulmalıdır. Vergi çeklerinde rütbe ve konum önemlidir. Her halükarda hükümdarın vergi çeklerinin önceliği vardır. Diğer durumda düzenleme tarihi dikkate alınır. Deftere kaydı yapılan vergi çekleri arşive gitmeden iki muhasebe memuru tarafından tekrar kontrol edilirdi.⁷⁷⁵

Defterlerde kaydı tutulan her hesabın başına tanımlayıcı olması açısından isim verilmiştir. Sadrü'l-Hesab ve Ümmü'l Hesab gibi. İsminden ne zaman tutulduğu belli olsun diye tarihe yer verilmiştir. Rakamların doğruluğunun tespit edildiğini göstermek için belirtilen miktarın sonuna (خوب) hub, doğru olmadığı tespit edilen miktarın sonuna ise (بن) -in yazılmıştır. Zira silinme durumu yahut kazınma durumu şüphe oluşturacaktır, bu durumun önüne kontrol işaretleri ile geçilmesi tercih edilmiştir. Yıl boyunca yapılan yazışmalar ve hesap kayıtları yılsonunda yıllık defterlerde toplanmıştır.

Maliye dîvânındaki defterlerde iki tarihlendirme yapılıdır. Hicrî takvim ve Celalî takvim. Hesap defterleri kapatılıp mühürlendikten sonra izinsiz kimsenin deftere bakmasına izin verilmez. İlk adım kayıt tutulan defteri kontrol etmek ve doğruluğunu işaretlemek için belirlenmiş eğik bir işaret yapılıdır.⁷⁷⁶

⁷⁷⁴ Felek A'la-i Tebrizî/Nabipour, *a.g.e.*, s. 84.

⁷⁷⁵ *a.g.e.*, s. 85.

⁷⁷⁶ *a.g.e.*, s. 20.

Dîvân uzmanları muhasebe yöntemini başlıklar ve alt başlıklar ile oluşturmuşlardır. Böylece denetleyiciler kayıtların denetlenmesi sırasında değiştirilen miktarları çabuk tespit ederlerdi.⁷⁷⁷

Öncesinde vilayetler Nevruz'dan başlamak üzere yıllık defter tutarlar ve yılsonunda Dîvân-ı Bozorg'a teslim ederlerdi. Böylece devlete ait olan tüm veriler arşivlenirken şikâyetler karşısında incelenecek bir veri kaynağının oluşması sağlanmıştır. Bu defterlerde günlük aylık yıllık tasnifler yapılır konu başlıkları, tarihler yahut sayfa numaraları bulunurdu ve burada kullanılacak usul uygulandığı coğrafyada da kullanılan usule göre tutulurdu. Bu işi yapanlara bitigçi denirdi ki bu kavram Moğolca da yazman/kâtip anlamına gelmektedir. Her memuriyette gördüğümüz gibi bitigçilerin de bir baş görevlisi bulunurdu ki onun unvanı da uluğ bitigcidir. Bitigçi olarak görevlendirilecek kişilerin siyakat yazısı bilmeleri gerekirdi. Bitigçinin kaydı tuttuğu defterler ruznamçe olarak bilinirdi ve ruznamçeler de avarece adlı daha büyük defterlere aktarılmaktaydı. Gelir giderler dışında alınan vergiler ve oranları da verilmekteydi. Bu defterlerden devletin mali durumu ve sistemi ile ilgili bilgiler edinebilmekteyiz. Esasen en sağlıklı bilgilere Gâzân Han sonrasında tutulan defterlerden ulaşabilmekteyiz. Gâzân Han yaptığı pek çok reformun içinde devletin idari ve mali teşkilatını düzene sokmayı amaçlayarak defterhane adlı daireyi kurmuşdur. Burası bir devlet arşividir. Bu sayede de artık herşeyin kayıt altına alınması ve kayıt altına alınmış evrakların kaybolmasının önüne geçilmesi amaçlanmıştır. Dîvânlardan çıkan her türlü kayıt daha yürürlüğe girmeden kopyası alınmış uygun deftere kaydedilmiştir. Ayrıca kayıd tarihi, kayıd eden kâtip gibi ayrıntılara da yer verilmiştir. Maliye defterleri ve vergi kayıtları da bu dairede arşivlenmiştir.⁷⁷⁸

Saadetname'de ve Risale-i Felekiyye'de yedi defterden, Risale-i Sahibiyye'de (730/1330) beş defterden, Camiü'l Hesab'da ise altı defterden söz edilmiştir. Bu kaynaklardan sonra tarihli olanların önce tarihli olanlarla aynı içeriğe sahip olan

⁷⁷⁷ *a.g.e.*, s. 29.

⁷⁷⁸ Spuler, *a.g.e.*, s. 345; Özgüdenli, *a.g.e.*, 2009, s. 233; Hinz, *a.g.m.* 1949, s. 774.

kısımları vardır. Bahsi geçen yedi defter Ruznamçe, Tahvilat defteri, Tevcihat defteri, Avârece, Müfredat defteri, Kanun-u Memleket Defteri ve Camiü'l Hesab defteridir. Saadetname de ise defteri-i harc-ı mukarrer ve Risale-i Sahibiyye'de defter-i mukarrer-i Dîvân adlı defterlerin sözü geçmektedir ki bu verilen defterler mukarrer defteri olarak aynı defter olmalıdır. Bunlara ilaveten kanun-u memleket defterinde ticaret vergi kanunu, damga vergisi kanunu gibi daha özel de kanun maddelerinin bulunuyor olması ticari hayatın kural ve kaidelerini belirleyen kuralların özelleşerek belirlendiğini göstermesi açısından mühimdir. Bunların yanısıra defterlerde ambar muhasebe defteri, koyun muhasebe defteri, darphane muhasebe defteri, inşaat muhasebesi defteri hibi defterlerin de bahsi geçmektedir. Aslında bu defterlerin bahsi geçmesinden anlamaktayız ki gelir ve gider kalemleri kayıtları titizlikle tutmaktan mükelleftirler. Bu defterler maddi karşılığı olan her ürünün ya da işin muhasebe kaydının tutulmasının gerekliliğini örneklerle bu defterler aracılığı ile belirtmişlerdir.

Risale-i Felekiyye'yi baz alarak bu defterleri aktarmak istersek; Ruznamçe/defter-i talik mali olayların tutulduğu günlüklerdir. Dîvân kararları ve resmi belgeler geliş sırası belirtilerek gün gün bu deftere kayıt edilmiştir. Defterin başlangıç günü Nevruz yani 21 Mart olarak kabul edilmiştir.⁷⁷⁹ Tevcihat defteri/ defter-i vücub harcamaların kaynağının belirlendiği defterlerdir. Tahvilat defteri ise bazı şahısların sorumluluğuna verilen meblağların kaynağı ve tutarının yazıldığı defterdir. Avârece ise devletin ve eyaletlerinin yıllık gelir gider bilgilerinin ve muhasebesinin⁷⁸⁰ tutulduğu defterlerdir. Kanun-u Memleket defteri vilayet gelirlerinin kaydının tutulduğu defterdi. İki ayrı defter olarak tutulmaktaydı. Defter-i Me'huz ve Defter-i Mal. Defter-i Mal'da vilayet gelirleri kaydedilirken Defter-i Me'huz'da damga ve gümrük resimlerinin kaydı tutulurdu. Mukarrer defterinde ise sene başından itibaren olmak üzere yıl bitimine kadar ki süreç için kesinleşmiş gelir ve giderlerin kaydının tutulmuştur. Amaç varidat ile masrafları belirterek gelir gider dengesinin

⁷⁷⁹ Bu defter Camiü'l Hesab'ta da bahsi geçmektedir. Göyünç, İmâd es- Serâvî ve Eseri, *Tarih Dergisi*, S.20, ss. 73-86, s. 82.

⁷⁸⁰ İsmail Küçük, *Türk Devletlerinde Mali Yönetim VIII. – XIII. Yüzyıllar Arası*, *Mutav*, Ocak 2013, s.233.

kurulmasını sağlamaktı.⁷⁸¹ Camiü'l Hesab devletın gelirleri ve bu gelirlerin tüm yıl boyunca harcandığı kalemlerin yazıldığı defterdir. Bu sebeple yılsonunda tutulmaktadır. Bu defterde vergi aflarının kaydı da tutulmuştur.⁷⁸² Müfred defterinde ise mukarrer defterindeki belirtilmiş gelir ve giderlerin vilayetlere göre ayrılarak sadece toplamlarının yazıldığı defterlerdir.

Günümüze ulaşan dört muhasebe kitabının yalnızca gelir gider kayıtlarının tutulduğu bir maliye kaydı değildir. Aynı zamanda maliye ile ilgili kavramların bulunduğu, vergi planlamaları ve düzenlemelerinin bulunduğu çok yönlü eserlerdir. Bu açıdan bu kitaplar kendilerinden sonra bu işle görevli kimselere de yol gösterecek bir klavuz niteliğinde tutulmuşlardır.

1.3.4. Hazine Varidatı

Devletin varidatı Hülagû döneminde yapılan düzenlemelerin sistemli şekilde uygulanmasıyla dördüncü senesinde (1263) 50 tümen, beşinci senesinde (1264) 100 tümen, altıncı senesinde (1265) 200 tümen ve yedinci (1266) senesinde 300 tümen⁷⁸³ şeklinde artmıştır. Böylece devlet hazinesinde kontrollü bir artış sağlanmıştır.

Hülagû Han dönemindeki sistemli artışın sağlanmasının altında yatan sebep ganimetlerdeki süreklilik olsa gerek ki bu sistemli yükseliş sonrasında devam ettirilememiştir. Devletin iflas dönemi olan Geyhatu dönemi hazine gelirleri 18 milyon dinar / 1800 tümen civarındaydı.⁷⁸⁴ Hazine gelirlerinin 7 milyon dinarı Dîvân görevlilerinin masrafları için ayrılırdı. Kalanı ise devlet giderleri ve hükümdar masraflarına ayrılmaktaydı.⁷⁸⁵ Sadece Tebriz'in varidatı 80 tûmendir.⁷⁸⁶ Bu miktar Geyhatu'nun müsrifliğine yetmemiş devlet iflasın eşiğine gelmiştir. 1295 yılında

⁷⁸¹ Mukarrer defterinin de Camiü'l Hesap'ta bahsi geçmektedir. Göyünç, *a.g.m.*, s. 82.

⁷⁸² Göyünç, *a.g.m.*, s. 82.

⁷⁸³ Danu tezinin 145. Sayfasında masraf olarak verdiği bilgilerde bu rakamı 600 tümen olarak verirken 303. Sayfasında varidat olarak verdiği bilgilerde 300 tümen olarak aktarmıştır. Her iki bilgi de aynı kaynak aynı sayfadan aktarılmıştır. Aktardığı kaynağı için bkz. Nahçıvanî, *a.g.e.*,II, s.128-129.

⁷⁸⁴ Kazvîni/Lestrang, *a.g.e.*, s. 27.

⁷⁸⁵ Jahn, *a.g.e.*, 1942, s.278; Özgüdenli, *a.g.t.*,s.272; Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*,s. 165.

⁷⁸⁶ Aksarayî, *a.g.e.*, s.192.

İran'ın geliri 1700 tümen, Gâzân Han devrindeyse 2100 tûmendi. 1340 yılına gelindiğinde ise ancak yarısı miktarında gelire sahipti.⁷⁸⁷

1336 yılı devlet bütçesine baktığımızda Azerbaycan'ın Tebriz dışındaki geliri 1.375.700 gümüş dinar olarak tespit edilmiştir. Tebriz'in 1341 yılındaki geliri ise 875.000 gümüş dinar olarak tespit edilmiştir.⁷⁸⁸ Bu yıllarda Tebriz ile birlikte Azerbaycan'ın geliri net bir rakam olmasa da ortalama 2.250.700 gümüş dinardır.⁷⁸⁹ 1350 yılında Azerbaycan'ın geliri 3.420.000 gümüş dinardır.⁷⁹⁰ Tüm İlhanî Devleti gelirleri ise 28.264.220 dinardır.⁷⁹¹

XIV. yüzyılda İlhan devletinin en varlıklı yeri 2.87 milyon dinarlık geliri ile Fars idi. Gâzân Han'ın reformları ile geliri 4 milyon dinara ulaşmıştır. 739/1338-1339 yılı bütçe kayıtlarına göre Şîrâz'ın ödediği vergi 572.500 dinardır. Bu rakam, Şîrâz ve çevresinin ödediği vergi miktarının İlhanlı Devleti'nin toplam vergi gelirlerinin beşte birine denk geldiğinin de göstergesidir. Risale-i Felekiyye'den Özgüdenli'nin aktarımına göre 750/1349 yılında Fars'a gelen 4 milyonluk vergi gelirinin büyük kısmı Şîraz'dan gelmektedir.⁷⁹²

Hükümdar	Devlet Varidatı	
Hülagû Han	1263- 50 tümen	1264- 100 tümen
	1265-200 tümen	1266-300 tümen
Argun Han	10.000.000 dinar/1.000 tümen ⁷⁹³	

⁷⁸⁷Kazvinî/Lestrang, *a.g.e.*, s. 27 vd.

⁷⁸⁸Kazvinî/Lestrang, *a.g.e.*, s. 82, 89.

⁷⁸⁹*a.g.e.*, s. 77-94.

⁷⁹⁰Tüm Azerbaycan'dan kasıt Arran dahilinde Mugan, Ordubad, Hoy, Selmas, Ucan, Meraga, Tebriz, Serav, Dehkargan, Erdebil, Hıyav, Otav, Kalkhal, Nahcivan, Şirvan'ın bir kısmı, Urmiye, Kağız Künan, Eher, Uşriye, Veravi, Kerker, Mazenderanî, *a.g.e.*, s. 250 vd.

⁷⁹¹*a.g.e.*, 247 vd.

⁷⁹²Kazvinî/Lestrang, *a.g.e.*, s. 116 vd.

⁷⁹³Vassaf bu dönem hazine varidatının 10.000.000 dinar olduğunu söylemektedir. Bu giderler düştükten sonraki miktar olabilir.

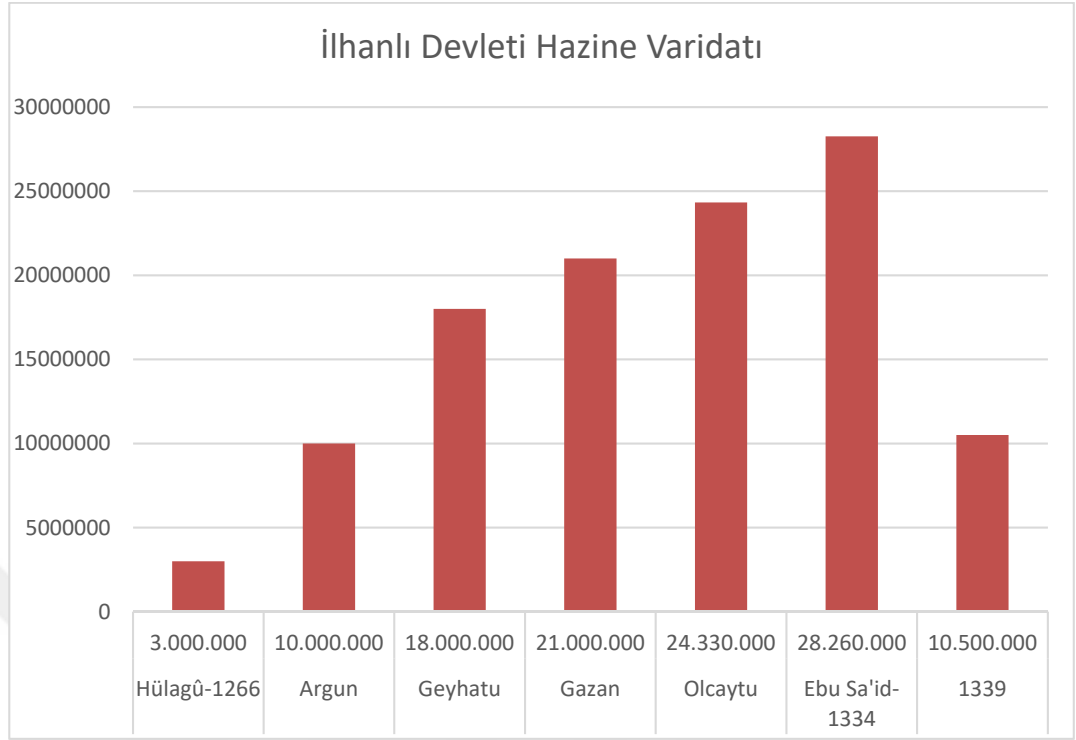
Geyhatu Han ⁷⁹⁴	18.000.000/1800 tümen
Gâzân Han Öncesi ⁷⁹⁵	17.000.000 dinar/1700 tümen (Horasan hariç)
Gâzân Han ⁷⁹⁶	21.000.000 dinar
Olcaytu Han	24.330.000 dinar/2433 tümen
Ebu Sa'îd Han -1334 tarihinde ⁷⁹⁷	28.260.000 dinar/2.826 tümen
1339 Yılı	10.500.000 Dinar/1.050 tümen

⁷⁹⁴Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s. 157

⁷⁹⁵ El-Cezire, Küçük Asya, Gürcistan ve Kafkasya'nın vilayetleri için verdiği rakamdır. Horasan imtiyazından dolayı bu hesaba dahil değildir. Kazvinî/Lestrang, *a.g.e.*, s. 27; Barthold, *a.g.m.*, 1931, s. 145.

⁷⁹⁶Kazvinî/Lestrang, *a.g.e.*, s. 27; Barthold, *a.g.e.*, 1931, s. 145.

⁷⁹⁷Özgüdenli, *a.g.t.*, s.273.

1.4. Toprak Sistemi

1.4.1. Toprak Rejimi

Moğollarda toprak yönetiminin temelini soyurgal sistemi meydana getirmiştir. Moğolca “lütfetmek, bağışlamak, merhamet etmek” gibi anlamları olan bu sistem Arap-İslam devletlerinde ve Selçuklular’da görülen ikta sistemi ile hemen hemen aynı özelliklere sahip olmuştur. Zira toprakların taksimi İlhanlılar da da geçmişten gelen mecburiyetlerden biriydi. Bunun sebebi her ne kadar kabile asabiyyetine bağlansa da aynı zamanda feodal yapılanma ile de açıklanır. Gizli tarihte geçen noyanlık, tarhanlık gibi ünvanların ve yetkinliklerin güven ve sadakat neticesinde verilmesi feodalleşmenin sınırlarını da göstermektedir. Tabiyki sadakat sonucu herkese hesapsızca toprak dağıtımı söz konusu değildir ki Cengiz Han’ın bu konuda titizlikle dağılım yaptığını zaten bölgede söz sahibi olan kimseleri öncelikli tuttuğunu kaynaklarda görebiliriz.

İlhanlı Devleti hâkim oldukları toprakları eyaletler şeklinde yönetmişlerdir. Ancak kaynaklarda İlhanlı eyaletlerinin sayısı hususunda net bir bilgi mevcut değildir. Nuzhetü'l Kulûb’da 18 bölge verilmiştir ve bu bölgelerin idari taksimi coğrafi

konumlarına göre belirlenmiştir. Handmir ise 10 bölge ismi vererek eyaletlerden söz etmektedir. Bunun dışında 8 eyaletten oluştuğunu aktaran çağdaş kaynaklarda mevcuttur.⁷⁹⁸ Bütün toprakları tek bir merkezi yönetim altında birleştirmek hâkimiyet sahasının geniş olması ve kendilerine bağlı devlet ve hanedanlıklara⁷⁹⁹ dokunmadıkları için tercih edilmiş olmalıdır. Bu sebeple merkeze bağlı olarak yönettikleri toprakların yanı sıra bağlı hanedanlık, devlet ve yerel hanedanlıkların yönetimine bıraktıkları idare şeklini benimsemişlerdir. Bu eyaletlerin başına hanedan mensubu bir kişiyi vali olarak atamışlardır. Eyaletin büyüklüğüne binaen bazı yerlere ayrıca bir de vezir görevlendirmişlerdir.

Hülagû Han ve halefi Abaka döneminde Moğol toprak sisteminde merkezileşme başlamıştır. Bu topraklar merkeze bağlı olan feodallerin topraklarıdır. Onların toprakları çeşitli gerekçe ve yöntemler sonucu elde edilmiştir. Elde edilen topraklarda vergiler usulsüz kazanç ile sağlanmıştır. Gâzân Han dönemine kadar aynı sistem farklı görevliler ve eklenen ya da değiştirilen başka vergilerle devam ettirilmiştir. Önce de bahsettiğimiz üzere Gâzân Han toprak sisteminde reform yapmış ve toprak üzerinden haksız kazanç elde edilmesini engelleyici politikaları uygulamaya geçirmiştir. Ülkenin her köşesine ulaşması için bitigçiler görevlendirmiş ve bu bitigçiler tarafından toprakların kaydının tutulmasını buyurmuştur. Tespit edilen her toprağın Defter-i Kanun adlı arazi defterlerine kaydı tutulmuştur. Bu defterlerde miri, metruk ve vakıf arazilerin bahsi geçmiştir.⁸⁰⁰ Petruşevski ise devlete ait olan arazilerin dîvanî, mülkî, incû, vakıf, hâsılât, ikta gibi bir takım sınıflara ayrıldığından bahsetmektedir.⁸⁰¹

⁷⁹⁸Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Güneş, İlhanlılarda Eyalet Teşkilatı, *TAD*, ss. 162-185; Hândmir, *Düstürü'l-Vüzerâ*, Tsh. Said Nefisî, Tahran 1976; G. Le Strange, *The Geographical Part of The Nuzhat al-Qulûb Composed by Hamd- Allâh Mustawfî of Qazvîn in 740 (1340)*, London, 1919.

⁷⁹⁹Moğollara tabi statüde bulunan yerel hanedanlıklar Salgurlular (1148-1286), Kertler (1245-1389), Fadluyeler (1056-1355), Yezd Atabekliği (1030-1318), Kutluğhanlar (1222-1306), Büyük (1155-1424) ve Küçük (1184-1597) Lur Atabeklikleri, Bavendiler (665-1349) ve Bâduspâniler (665-1598) ve Moğol hâkimiyetini kabul eden tabi devletler Anadolu Selçukluları (1075-1308), Mardin Artukluları (1106-1409), Hısn-ı Keyfa Eyyübîleri (1232-1462), Kilikya Ermeni Krallığı (1080-1375), Gürcü Krallığı (1259-1329) ve Trabzon Rum İmparatorluğu (1204-1478) gibi devletlere baktığımız zaman hâkimiyet sahasının oldukça geniş olduğunu tahmin etmemiz mümkündür. Güneş, *a.g.m.*, s. 166.

⁸⁰⁰Özgüdenli, *a.g.t.*, s. 233 vd.

⁸⁰¹ Petruşevsky, *a.g.e.*, 1344, I, s. 79; II, s. 45.

Ortaçağ toprak mülkiyeti anlayışı incelendiğinde karşımıza servetin toprağa dayalı olduğu, ele geçirilen toprakların ekseriyetle hükümdara ait olduğu bir anlayış ile karşılaşmaktayız. İlhanlı Devleti'nde toprak hukukunu araştırdığımızda ise net çizgileri çekilmiş, kısımlara ayrılmış bir sitemin bahsi geçmemektedir. Toprak rejimi nasıl oluşturulmuştur, kısımları nelerdir eldeki veriler ile netlik kazanmamıştır. Ancak birinci el kaynaklardan rastladığımız toprak sistemi ile ilişkili kavramlar genel bir hat çizebilmemize yardımcı olmuştur.

Geleneksel Moğol kültüründe egemenlik sahasındaki tüm topraklar hana aittir ve bu topraklar han tarafından idare edilmiştir. Devlete ait olan bu toprakların bir kısmının ikta olarak dağıtılmış, bir kısmın vakıf ve mülk olarak tasarruf edilmiş bir kısmı ise metruk arazi olarak atıl vaziyette kalmıştır İlhanlı devletinde ise toprağın taksiminde tahmin edebileceğimiz gibi geleneksel Moğol kültürünün yanında hâkimiyet sahasının önceki sahiplerinin dağılımının da etkisi olmuştur. Karşımıza çıkan incûdan kasıt hükümdar ve ailesine ait olan arazileri yani Türk İslam Devletleri'nde karşımıza çıkan has arazilerin dâhilinde olduğunu düşündüğümüz bir uygulamayı, dalay ise miri arazilerin dâhilinde olan bir uygulamayı ifade etmek için kullanılmıştır. İlhanlı topraklar sistemini incelerken mülk arazilerin yanında askeri iktanın ve iltizam sisteminin uygulandığı miri arazi ve Gâzân Han döneminde reformlar ile tekrar kazanılmaya çalışılmış metruk araziler ile hayır kurumlarının yapımı için ayrılan vakıf arazilerin de bulunduğunu düşündürten veriler ile karşılaştık.

1.4.1.1. Mülk Arazi

Tasarruf hakkı şahıslara ait olan arazilerdir. Miras bırakılabilen mülk araziler bir kişiye ait olabilmesinin yanında müşterek mülkiyete de sahip olunabilen arazilerdendi. Bu topraklar ekilip biçilmek koşuluyla mülk sahibine bırakılmıştır. Müslümanların tasarrufunda olan öşrî ve gayrimüslimlerin tasarrufunda olan haracî topraklar mülk arazi statüsündedir. Aynı zamanda Nasîrüddin Tûsî'nin Abaka Han'a sunduğu risalesinde toprak sahibi zenginse ve toprak verimli ise mülk sahibinin 1/10 oranında öşür denen vergiyi vermesinin ama fakir bir çiftçinin toprağı da verimsiz ise o yarım öşür denen 1/20 oranında vergi vermesinin gerektiğini önerdiğini daha önce belirtmiştir. Yine devlet vassallarından her yıl tekrar belirlenen oranlarda haraç

almaktaydı. Haraç miktarı belirlenirken adilene bir çalışma yapılmadığını Anadolu Selçuklu Devleti'nin her yıl İlhanlıların menfaatine yönelik ve düzensiz şekilde yapılan haraç artışında görebiliriz. Bu sebeple mülkiyet üzerinde siyasi otoritenin oldukça baskın ve etkin olduğunu vergi toplama dönemleri hususunda kaynakların verdiği bilgiler ışığında açıkça görebilmekteyiz.

1.4.1.2. Mirî Arazi

Rakabesi devlete ait olan ancak işletme hakkı halka bırakılan arazileri ifade etmek için kullanılan kavramdır. Tarım arazilerinin büyük çoğunluğu ve yaylak ile kışlak araziler, hükümdar ve ailesine ait olan araziler ve vakıf araziler miri arazi statüsündedir.

1.4.1.2.1. İncû ve Dalay Arazi

Geliri en fazla nerenin yüksekse orası incû olarak ayrılmıştır. Fars, Bağdat ve Anadolu'nun bir kısmı hanedanlığa incû arazisi olarak ayrılmıştı. Van Eyaleti'nin bir şehri olan Ani hanların hususi mülküydü.⁸⁰² Fars incûleri hükümdara ait has incûlerin başında gelmiştir.⁸⁰³ Hükümdarları incû arazileri haleflerine kalmaktaydı. Ancak durum şehzade ve hatun incûlarında aynı değildi. Gâzân Han'ın yaptığı düzenleme ile şehzadeler ve hatunlar kendilerine ait olan incû arazileri erkek çocuklarına bırakabilmişlerdir. Bir devlet erkânının idaresine bırakılan araziler ikta usulünce idare edilmiştir. Bu iktalardan gelen gelir ise devlet hazinesine değil hanın hazinesine aktarılmış ve İlhan ile ailesinin giderlerine kullanılmıştır.⁸⁰⁴ İncü araziler sebebiyle çıkan çatışmalarda mevcuttur. Daha önce bahsettiğimiz üzere Argun- Ahmed Teküder ve Gâzân- Baydu mücadelelerinde incû araziler bahane edilmiştir.⁸⁰⁵

Abaka Han'ın incûsu Fars eyaletiydi. Burası bu sebeple taht kavgalarını da beraberinde getirmiştir. Akabinde Ahmed Teküder'e sonrasında ise Argun Han'a

⁸⁰²Uzunçarşılı, *a.g.e.*,s.236; Petruşevsky, *a.g.e.*,II, 1344, s. 13.

⁸⁰³Uzunçarşılı, *a.g.e.*,s. 197; Petruşevsky, *a.g.e.*,II, 1344, s. 13.

⁸⁰⁴Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.235 vd.

⁸⁰⁵Argun Ahmet Teküder'e, Gâzân ise Baydu'ya karşı Fars incûlerinin kendilerine ait olduğu gerekçesi ile isyan etmişlerdir. Uzunçarşılı, *a.g.e.*,s. 197.

geçmiştir.⁸⁰⁶ Argun döneminde Fars'ın köylerinin mezraların meyve bahçelerinin ¼ i incüye dönüştürülmüştür. Zira Teküder zamanında Abiş Hatun tarafından vaat edilen 500 tümen altın toplanamamıştır. Yapılan incelemede ise bu miktarın zaten toplanmasının mümkün olmadığı görülmüştür.⁸⁰⁷ Aynı şekilde Şiraz İlhanlı ailesi için ayrılan incü adlı has topraklardandır. Hükümet-i İncü adlı bağımsız bir daire tarafından idaresi ve gelirlerinin hesaplanması sağlanmıştır.⁸⁰⁸ Şehzadelerinde hatunların da farklı yerlerde İncü arazileri vardı. Kaynaklar hatunların senelik iki yüz tümen gelir edindiklerini aktarmaktadır.

Bu topraklardan beklenen gelir miktarına örnek olması için Fars incü ve dalay arazilerinin mukataya verilmesi örneğini vermemiz yerinde olacaktır. Muhammed el-Tibî incü ve dalay topraklar için 692 /1293 yılından itibaren dört yıl boyunca 1000 tümen ödemesi karşılığında mukata olarak bölgenin sorumluluğunu almıştır. Ancak bölgede mali bir çalışma yapılmadan üstelik bir süre önce 500 tümenin dahi toplanamadığı ve toplanamayacağına anlaşıldığı ortadayken bu rakama mukataya verilmesi doğru bir değerlendirme yapılmadığını düşündürmektedir. Bunu altında yatan sebebe bakarsak Tibî'nin ikna etmek için bir yıllık ödemeyi önden yapmış olması ve yanında çeşitli kıymetli hediyeler de getirmiş olması Argun dönemi rezervlerinin de tükendiği günlerde İlhan'ın hoşuna gitmiş olmalıdır. Muhammed el-Tibi'nin bu ayrıca kendine mukata verilen yerlere başkak, katip gibi görevli memurların da gönderilmemesini içeren bir yarlık almış olması bölge için farklı planları olduğunu göstermektedir. Anca süreç onun planladığı gibi gitmemiş, 693/1294 yılında Moğol sürülerinin özellikle Horasan, Bağdat, Diyar-ı Bekir ve civarlarında telef olmasına sebep olan gül hastalığının akabinde hükümet Tibî'ye gönderdikleri maliye memurları aracılığı ile 100 tümen ve 5000 men tutarında bir ödeme talep etmişlerdir. Gerekçe olarak da kıyı bölgelerinin mukatasının geçmişten

⁸⁰⁶ Petruşevsky, *a.g.e.*, II, 1344, s. 13; Reşidüddin, *a.g.e.*, 2013, s. 88.

⁸⁰⁷ Lambton, *a.g.e.*, 1987, s. 107.

⁸⁰⁸ Osman Gazi Özgüdenli, "İncü", *TDVİA*, C.22, s.281; Özgüdenli, *a.g.t.*, s.263 (Dipnot: 19); Yuvalı, *a.g.e.*, 2019, s.250.

gelen bir borcu olduğunu öne sürmüşlerdir.⁸⁰⁹ Aslında Baydu'yu devirmek için Gazan Han'ın da Fars incüsünden alınmak üzere 100 tümen toplamak için görevliler gönderdiği bilinmektedir. Tüm bu kargaşadan pek çok yer gibi Fars da nasibini almıştır. Bitmek bilmeyen talepleri karşılayamaz hale gelmişlerdir. Bu miktarın ordu için harcandığını ile süren meliku'l islam bu talebi reddetmiştir.⁸¹⁰ İlhanlı Devleti'nin 1276 tarihinden sonra Anadolu topraklarında uyguladığı Dalay sistemi miri arazi sistemiyle benzerlik göstermektedir. Selçuklulara ait olan topraklara Moğol yöneticilerinin el koyarak bu toprakları umuma açarak iltizama verdikleri sistemdir.⁸¹¹ Anadolu'da ikta sisteminin yerini alan mukataa sistemi ile idare edilen dalay arazi sistemi vergi suiistimallerini artırmış, halkı zora sokmuştur. Geyhatu döneminde incû ve dalay araziler ile ilgili bir düzenleme yapıldığı bilinmektedir. Anadolu incûlerinden sorumlu olan Hasan ve dalaylarından sorumlu olan Taycu'dan bu görevler alınmış ve görev Mücireddin Emirşah'a verilmiştir. Kardeşi Rükneddin Muhammed'i de ona yardımcı olması için görevlendirmişlerdir.⁸¹² Arazilerin devletleştirilmiş ve bununla hazineye nakit para girişi amaçlanmıştır. Belli bir miktarın girdiği de kaynaklarca bilinmektedir. Muhammed el-Tıbbî 692/1293 yılında Fars'ın son dört yıldaki incû ve dalayların getirisini 4000 tümen olarak hesaplamış ancak bazı gider ve masrafları çıktıktan sonra her yıl 114 tümen verilmesinin mümkün olduğuna kanaat getirmiştir. Söz konusu yıl hazine için 100 tümen altın ve 1500 menn inci istenmiş, el- Tıbbî, şahsi hazinesinden 30.000 tümen ekleyerek ödeme yapabilmıştır.⁸¹³ İncü ve Dalay arazilerde yapılan bu yeni uygulama bir takım Moğol emirleri arasında probleme yol açmıştır. Özellikle önceden bu arazilerden sorumlu noyanlar Hasan ve Taycu gibi, Geyhatu'ya şikâyette bulunmuşlardır.

⁸⁰⁹ Lambton, *a.g.e.*, 1987, s. 108.

⁸¹⁰ Lambton, *a.g.e.*, 1987, s. 109 vd.

⁸¹¹ Turan, *a.g.e.*, 2004, s.629.

⁸¹² Aksarayî bir tahsildar yerine dört tahsildarın, bir kâtip yerine sekiz kâtibin göreve başladığını söyler. Dolayısıyla burada hem denetimden uzak şekilde memurlar bulunmakta hem de her görevlinin devlet i.in bir gider unsuru olması açıısından önemlidir. Aksarayî, *a.g.e.*, s. 144.

⁸¹³ Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s. 152.

1.4.1.2.2. İkta Arazi

Kelime olarak kesmek, kopramak, parçalamak anlamına gelen ikta istilâh olarak arazi ve gayrimenkulün imtiyazının, tasarruf hakkının yönetici tarafından bir kimseye verilmesi olarak bilinmektedir. İkta sisteminin İran'daki tarihine baktığımızda Sasani İmparatorluğu hükümdarlarının uydu pozisyonunda olan Hire'de hüküm süren Lahmi Krallarına bazı köyleri ikta olarak vermiş olmaları örneğinden esasen oldukça köklü bir geçmişe sahip olduğunu söyleyebiliriz. Sasaniler de de iktalar önceleri askeri ikta olarak verilmiştir. Ancak zamanla köylünün ve çiftçinin köleleştiği, bir sisteme dönüşmüş ve efendilerin ortaya çıkması ile dihkânlık adlı bir sınıfın oluşmasına sebebiyet vermiştir.⁸¹⁴Büyük Selçuklu Devleti döneminde de askeri ikta olarak uygulanmaya başlayan ikta sistemi ile bölgedeki dihkânlık tamamen ortadan kalkmamış, mahalli idarelerde devam etmişse de zayıflmıştır.

İlhanlı Devleti'nde tarım hayatının büyük bir bölümünün gerçekleştiği mahalli idarecilerin bulunduğu bölgelerde ikta arazilerin varlığı bilinmektedir. Bu sistemin İlhanlıların erken döneminde kullanıldığını söylemek için elde pek veri olmasa da daha önceden bahsettiğimiz askerî ikta uygulamasının bulunduğu bilinmektedir. İlerleyen dönemlerde ise Azerbaycan, Horasan, Şirvan gibi yerlerde ikta sisteminin uygulandığını kaynaklar aktarmaktadır.⁸¹⁵ İkta sisteminin uygulanmasının altında yatan sebepler iktisadîdir ve istila esnasında boşalan bölgeyi elde tutmak ve yeniden tarımsal üretimi başlatabilmek için kullanılmıştır. Ayrıca siyasi amaçlarla da uygulandığı ortada olan bu sistem ile kendisine sadık olduğunu düşündüğü bürokratlarına ve nüfuzlu kimselere yöneticinin ikta verdiğini düşünmek yanlış olmaz. Zira her ne kadar ülkü olarak Moğollar dünya hâkimiyetini benimsemiş olsalar da her karış toprağın bir dirhem fazla gelir anlamına geldiğinin de farkında olmalılar. Zira bu denli hızlı ve geniş olanlara yayılmalarının bir diğer sebebi de vergi toprak ilişkisi olmalıdır.

⁸¹⁴ Mustafa Demirci, Abbasilerde Toprak Sistemi, Marmara Üniversitesi, *İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı*, Doktora Tezi, İstanbul 2001, s. 180.

⁸¹⁵ Petruşevsky, *a.g.e.*, 1366, s. 46.

Fars'ın tüm ikta arazilerin 676/1277 yılında Melik Şemseddin Muhammed'e verildiğinden, ancak onunda taahhüdünü yerine getirebilmek için halka baskı kurduğundan neticede ikta arazilerde çalışan halkın çok ezilmesi sonucu büyük bir kriz çıktığından bahsetmiştir.⁸¹⁶ İltizama verilen bu ikta toprakların neredeyse tamamında mültezimlerin baskı ve şiddetinden dolayı benzer olaylar yaşanmıştır.⁸¹⁷

Bu arazilerden ürüne göre vergi toplanmış olması kuvvetle muhtemeldir. Bir mali takvim Gazan Han'a kadar kullanılmış mıdır bilmesek de geleneksel olarak mali yılbaşının ön planda tutulmaya çalışıldığı ancak yıl içine yayılım gösterdiğini söyleyebiliriz. Bunun sebebi olarak da hasat ayının bölgeden bölgeye farklılık göstermesi ve pek çok farklı sebepten ötürü acil nakite duyulan ihtiyaç gösterilebilir.

Miri araziler üzerinden verilen askeri ikta araziler özel mülk haline getirilmemiş, devletin mülkiyetinde kalmıştır. Denetimi emirlerin kontrolündeyken, kaydını bitigçiler tutmuştur. Arazisini kendi haline bırakan, işlemeyen askeriden toprak geri alınmıştır. Mülkiyet hakkı devlette bulunmak koşulu ile ikta arazi varislere bırakılabilirdi. Tarımda sürekliliği sağlamaya ve askerin masrafını gidermeye yönelik başlatılan bu uygulama devlete de işlenen arazinin gelirinden alınan 50 menn hububat vergi ile destek sağlamıştır.⁸¹⁸ Kendilerine ikta verilen askerlere aynı zamanda imaret işleri ile ve ziraî faaliyetlerle de ilgilenmeleri söylenmiş, tarım yapan köylüye nasıl muamelede bulunacakları ve nasıl hitap edeceklerine de değinilmiştir.⁸¹⁹ Ancak bu arazileri kesin bir dille sınırlandırmamıştır. Moğollarda toprak hükümdar ailesinin erkek çocuklarına, devlete hizmet etmiş nökerler ile noyanlara pay edilmiştir.⁸²⁰ Ele geçirilen topraklar devlet mülkü edildikten sonra askeri ikta olarak dağıtılmıştır. Çeriğ Yurd olarak geçen bu sistem ile tümenler kendilerine bırakılan araziler üzerinde vergi karşılığında geçimlerini karşılamışlardır. Bu usule göre tahsis edilen bölgenin geliri de

⁸¹⁶ Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s. 114 vd.

⁸¹⁷ Kazvinî/Strange, *a.g.e.*, s. 27.

⁸¹⁸ Özgüdenli, *a.g.t.*, s. 244.

⁸¹⁹ Nahçivânî, *a.g.e.*, 1976, s.187, 371.

⁸²⁰ B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilat Moğol Göçebe Feodalizmi*, Çev Abdülkadir İnan, TTK yayınları, Ankara 1944, s. 169.

askeri iktaya bırakılmış, asker erzak, silah, çadır gibi gereksinimlerini de buradan temin etmekle mükellef tutulmuştur.⁸²¹ Bu iktalar bu birliklerin yerini dolduran birliklerin de gelirlerini karşılayarak miras şeklinde varlığını sürdürmüştür. Bununla devlet hazinesine nakit para girişinin olması amaçlanmıştır. Bu arazilerin kullanım onayını gösterir belgelere sahip olan ikta sahibine beratdar unvanı verilmiştir.⁸²² Gâzân Han'da askerlere ikta olarak arazilerin verilmesini ve bu arazilerin mukataa senetleri ile belirtilmesini emretmiştir. Ayrıca Gazan Han toprak mülkiyetine de sınırlama getirerek 30 yılı aşmamak koşulu ile mülkiyet hakkı verilmesi düzenlemesi yapmıştır.

1.4.1.3. Metruk Arazi

Metruk kelimesi sözlükte “*terk edilmiş, bırakılmış*” olarak geçmektedir. Arazi anlamında kullanıldığında karşımıza kimsenin özel mülkü olmayan, terk edilmiş, kamunun doğrudan yararlanabileceği topraklar olarak çıkmaktadır. Köylünün istifadesine bırakılan yahut merkezden uzak uzun süre bakımsız kalmış toprakları ifade eden metruk araziler İlhanlı Devleti'nde de mevcuttu. Gâzân Han döneminde de metruk arazilerin geri kazanılarak işlenmesinin sağlanması için reformlara girişilmiştir. Bunun amaç için çalışmak üzere Dîvân-ı Hasılat adlı bir Dîvânın kurulduğunu kaynaklarda görmekteyiz.⁸²³

1.4.1.4. Vakıf Arazi

Sözlükte karşımıza “durmak, alıkoymak” olarak çıkan vakıf kelimesi terim olarak ise, bir malın sahibi tarafından, dini, içtimai, hayri amaçlarla ayrılması, tahsis edilmesidir. İslam ülkelerinde bulunan hayır müessesesi olarak tanımlanabilir. Devlet gözetiminde olmasına rağmen vakıf belgesi ile mütevellisinin tasarruf ve idaresine bırakılan arazilerdir. Evkaf müdürleri, kadılık kâtipleri, imam ve müezzinlerler zekât ve öşür üzerinden olmak üzere vakıflardan maaş alırlardı.

⁸²¹ Togan, *a.g.e.*, 1981, s. 288.

⁸²² Spuler, *a.g.e.*, s.360.

⁸²³ *a.g.e.*, s. 346 vd.

Hülagû Han Nasîrüddin Tûsî'yi Meraga gözlem evinin inşası için görevlendirdiğinde kendisini evkaf nazırı tayin ederek vakıflardan sorumlu kılmıştır. Gâzân Han Şenb-i Gâzân'a taşınmaz mallarını vakfetmiştir. Vakıf sisteminin Hülagû Han'dan itibaren uygulandığını görsekte Gâzân Han döneminde ve sonrasında vakıf sistemine daha fazla önem verildiğini söylemek mümkündür. Onun öncesinde vakıf araziler ve vakfedilen mallar ile ilgili pek bilgiye rastlayamadık. Ancak Gâzân Han hayır kurumlarının yapılması için vakfedilmiş araziler ile ilgili de düzenlemeler yapmış olması bu arazilerin daha önce de bulunduğunu gösterir niteliktedir. Onun döneminde vakıflardan sorumlu zabıt-i evkaf-ı Gâzânî adlı görevli memur atanmıştır.⁸²⁴ Olcaytu Han'ın da Sultaniye şehrinde pek çok vakfı bulunmaktaydı. Devlet adamlarının özellikle vezirlerin de tarım arazilerini ve taşınmaz mallarını vakfettikleri kaynaklarda geçmektedir. Özellikle Reşîdüddin Fazlullâh'ın Rab'ı Reşîdi olmak üzere Yezd, Hemedan, Şiraz gibi şehirlerde pek çok hayratı bulunmaktaydı.

1.5. Vergi Sistemi, Gelirleri ve Vergiler

Vergi uygulaması, iktisadî açıdan devletlerin yapı taşlarından biridir. Tarih boyunca pek çok alanda vergilendirme yapılmış, gerek hayvanlar üzerinden gerekse sahip olunan mallar ve mülkler, ekilip biçilen topraklar üzerinden vergi alınmıştır. Bu açıdan toplum vergi ödeyenler ve vergiden muaf olanlardan oluşmuştur. Vergi ödeyen sınıf içinde göçebeler, köylüler, çiftçiler, şehirli, zanaatkârlar ve tüccarlar bulunmuştur. Farklı dönemlerde, farklı bölgelerde, farklı isimlerde vergiler alındığı görüldüğü gibi bazı vergilerin de bölge özelinde alındığı ve bazı bölgelerinde gerekli hallerde bir takım vergilerden muaf tutulduğu görülmüştür.

1.5.1. Vergi Sistemi

Daha önce de belirttiğimiz gibi Cengiz Han'ın Moğolların vergiden muaf tutulmaları gerektiğini düşündüğü için Cengiz İmparatorluğunda da vergi sistemi onun bu fikrine uygun bir şekilde tanzim edilmiştir. Ancak çok geçmeden kopçur vergisi toplanmaya başlamıştır. 1236 yılına gelindiğinde ürünlerde her on çuvaldan biri,

⁸²⁴ Özgüdenli, *a.g.t.*, s. 383.

koyunlarda ise her yüz koyundan biri tercihe bırakılarak alınmaya başlanmıştır. Vergilendirme çalışmalarında Mahmut Yalavaç ve başdanışman Yeluçutsai'nin (Ye Lu C'hut'ia) önerilerine uygun şekilde vergi toplanmasına karar verilmiştir. Böylece hem hane hem şahıs vergisi alımı başlamıştır.⁸²⁵ Bu düzenleme ile Cengiz Han vergi kültürünün devleti için önemli bir gelir kaynağı olduğunun farkında olmuş, halefi de aynı farkındalığı sürdürmüştür. Ögeday Kağan'ın bu konuda bir takım tedbirleri de içeren kararlar aldığını görmekteyiz. Saray masrafları için mal sahibinin her yıl sürüsünden bir koyun alınmasının yanında fakirler için de %1 koyunun yanında 1/10 tagar tahıl verilmesi emrolunmuştur.⁸²⁶ Toprağın verimliliğine göre değişen bir toprak vergisi de konulmuştur.⁸²⁷ Mengü Han döneminde de vergi memurlarının keyfi davranışları kontrol altına alınmak istenmiştir. Memurların kendi başlarına vergi koymaları yasaklanmıştır.⁸²⁸ Tüm bu tedbirlerle vergilendirmede ciddi bir düzenleme yapılmış ve hazine gelirlerinde artış gözlemlenmiştir. Hazine için oldukça önemli ehemmiyete sahip olan bu gelirin toplanması amacıyla hususi memurlar atanmıştır. Bu memurlar idarecilere yardımcı olmak üzere etkinlik sahalarına gönderilmişlerdir. Merkezde, doğuda, batıda hükmedilen her saha da görevli idareciler görevlendirilmiştir. Örneğin Cormagun Kafkasya'da ilerlemenin yanında hususî vergi tahsildarlarını denetleme ile görevlendirilmiş ve çeşitli yetkililere sahip olmuştur. Baycu Noyan da aynı şekilde batıda ilerlerken mali işleri tanzim etmek üzere görevlendirilmiştir.⁸²⁹

Vergi isimlerini tek bir kaynaktan tespit etmek oldukça güçtür. Zira Büyük Moğol İmparatorluğu'nun hâkimiyet sahası geniştir ve ona bağlı kurulan hanlıklar ile sınırlar daha da genişlemiştir. Vergi isimleri tespiti yapılsa bile bu terimlerin içerik ve şekil bakımından bölgeden bölgeye farklılıklar gösterdiğini bilmekte fayda

⁸²⁵ Yuvalı, *a.g.e.*, 2019, s. 124; Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ankara 1982, TTK, s. 335.

⁸²⁶ J. Mason Smith, "Mongol and Nomadic Taxation", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 30, 1970, s. 70.

⁸²⁷ Roux, *a.g.e.*, s. 270.

⁸²⁸ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 491.

⁸²⁹ Spuler, *a.g.e.*, s. 334.

bulunmaktadır. Bunun yanı sıra maliye hususunda görevlendirilen memur isimleri de benzerlik göstermektedir.

Moğol idarecilerinin çok iyi bildiği bir durum vardı ki çiftçi, tüccar ve şehirlilerden toplanacak vergi göçebelerden toplanacak vergiden kat kat fazlaydı. Bu sebeple bu iktisadî faaliyet ile muhatap kesimlerin vergilerini göçebe memurlardansa yerleşik kültüre adapte olmuş memurlara teslim etmeyi tercih etmişlerdir.⁸³⁰

Tüm Moğol halef devletlerinde alınan bu nedenle hazine için oldukça önemli olduğunu söyleyebileceğimiz üç temel vergi mevcuttu. Bunlar Kopçur, Tamga, Kalan vergileridir.⁸³¹ Reşîdüddin vergilendirmeyi üç kısımda açıklamıştır.⁸³² Arazi vergisi olarak gılan/kalan, hayvan vergisi olarak kopçur ve tüccar vergisi olarak tamga. Gılan arazi sahiplerinden ürün üzerinden alınmaktayken, kopçur konargöçerlerden yılda iki taksit halinde hayvan sayısına oranla alınmış, tamga / bac ise şehirde oturan, ticaret erbabından alınmıştır.⁸³³

İlhanlı devleti topraklarında her eyaletin vergi toplama konusunda kendine has kanunları bulunmaktaydı. Egemen oldukları bölgelerden zaman zaman farklı vergiler alındığını söylemek mümkündür. İran'ın birçok yerinde kırk yedi çeşit vergi türü bulunduğu kaynaklarda geçmektedir. Tamga vergisi uygulanan ilk vergilerdendir. Bu vergiden herkes sorumlu tutulmuştur. Gürcistan'da ise şahıs vergisi ki bu kelle vergisi olarak da bilinir, 1243'lerde alınırken İran'da 1256 yılında, Anadolu'da ise 1277'lerde alınmaya başlanmıştır.

Hülagû Han Azerbaycan'a geldiğinde Emir Argun kendisine bir rapor sunarak ülke sorunlarından bahsetmiştir. Bu rapor baz alınarak bir nüfus sayımı yapılmış buna mukabil bir takım vergiler hususunda düzenlemeye gidilmiştir. İlk etapta bu düzenlemelerin İran, Azerbaycan ve Gürcistan'da yapıldığını görmekteyiz.

⁸³⁰V. Barthold, *Türkistan Halklarının Tarihi*, (Çev. G. Aynakulova), Ankara/Astana 2018, s.219.

⁸³¹Allsen, T. T. *The Yüan Dynasty and the Uighurs of Turfan in the 13th Century*. (M. Rossabi, Ed.), *China among Equals: The Middle Kingdom and its Neighbours, 10th-14th Century*, 1983, s. 262.

⁸³² Yuvalı, *a.g.m.*, 1994, s. 585; Togan, *a.g.m.*, 1931, s. 18.

⁸³³ Togan, *a.g.e.*, 1931, s. 21.

Anadolu'nun vergi oranı ile ilgili bir değişikliğe gidilmemiş, ancak Selçuklu Devleti'nin iç karışıklıklar içinde olması ve taht kavgaları yaşanması sebebiyle ülkeyi iki kısma ayırmış, devletin ödemekle mükellef olduğu vergiyi iki sultan arasında bölüştürmüştür.⁸³⁴ Daha önce 70 dinar kopçur olarak belirlenen vergi askerlerin, posta menzillerinin masraflarını ve diğer giderleri karşılamamaktaydı bu amaçla yeni ek vergiler konmuştur. Bu vergilerin toplanmasında güçlük yaşandığı için taksitler halinde alınmasına karar verilmiştir. Kopçur vergisinin uygulanması sonucu gelir eşitsizliği ortaya çıkmıştır. Zira zengin ile fakirin ödediği vergi aynı olunca Emir Argun'un yeni düzenlemeye gitmesi sonucu zenginlerin 500 dinar fakirlerinse 1 dinar ödemesi uygun görülmüştür.⁸³⁵

Reşîdüddin Fazlullah Irak-ı Acem ve Azerbaycan ile vergi sistemi kobçur ve tamga olan eyaletlerin vergi tahsili işinin mukataa politikası sebebiyle görevlendirilen kimselere bırakıldığını ve mukataaları belirli bir grubun elde ettiğini, vergi tahsil masraflarını dahi halktan temin ettiklerini hatta kopçuru 20 -30 kez tahsil edecek kadar halkın sırtına bindiklerini ifade etmektedir. Bu usulsüzlüklerin üstünü örtmek için ise şahne ve bitigçilere de rüşvet verildiğini aktarmaktadır.⁸³⁶ Çeşitli bahanelerle halktan sürekli toplanan vergiler genellikle vezirlerin de bilgisi dâhilinde olmuştur. Ve hazineye girmeyen meblağ için ise toplanamadığı gibi bahaneler ileri sürülmüştür. Aksine üst üste toplanan vergileri ödeyemez hale gelen halkın yerlerini ve yurtlarını terk ettiklerini dönemin müellifleri, yarılgar ve vergi kitabeleri aracılığı ile teyit edebilmekteyiz.⁸³⁷ Ekonomik istikrarsızlığın temel sebeplerinden biri olan bu vergi usulsüzlüğünü ortadan kaldırmak için alınan tedbirler de uzun vadede başarı sağlayamamıştır. İlhanlıların iktisaden gerileyiş ile hükmettikleri topraklarda hazineyi rahatlatmak için vergi artışlarında bulunmaları üretimde düşüşe sebep olmuştur. Halkın vergiler altında ezilmeye başlaması topraklarını terk etmelerine kadar gitmiş ve bu durum devletin iktisaden gerileyişini hızlandırmıştır. Bu durumla ilgili İbn

⁸³⁴ Sözü geçen sultanlar IV. Rükneddin Kılıç Arslan ile II. İzzeddin Keykavus'tur.

⁸³⁵ Cüveynî, *a.g.e.*, s.430 vd.

⁸³⁶ Reşîdüddin /jahn, *a.g.e.*, s. 243.

⁸³⁷ Kazvinî, *a.g.e.*, 2018, s.604; Hinz, a.g.m., 1949, s. 778-780.

Haldun *Mukaddime*'de yüksek vergi talebi halkın elindeki sermayenin azalmasına sebep olduğunu, bu durumun ise üretim sahasını daralttığını dolayısıyla da üretimin düştüğünü aktarır. Aksi uygulandığı takdirde ise düşük vergi üretimi artırırken halkı zenginleştirir ve dolayısıyla devlet zenginleşir, diye ekler.⁸³⁸

Vergi usulsüzlüklerinin olması esasen normaldir. Zira hazine memurları dahi nereden ne kadar vergi toplanacağı hususunda yeterli bir bilgiye sahip değildir. Hatta vergi beratının nereye nasıl yazılacağını, vergi çeşitlerini, verginin ne süre ile toplanması gerektiğini dahi bilmeyen memurlardan bahsedilmektedir.⁸³⁹ Vergilerin toplanması için pek çok görevli tayin edilirken, vergilerin usulsüz toplanması durumunda da gelen şikâyetleri değerlendirmek üzere de görevliler tayin edilmiştir. Bu görevliler vilayetlerde vergi tahsilâtının adaletle yapılıp yapılmadığını kontrol etmişlerdir. Ancak rüşvet yahut iltimas bu görevliler arasında da görülmüştür. Bu tarz durumlarda da tekrar görevliler gönderilerek sorunun çözümü sağlanmaya çalışılmıştır. Bu görevlilerin yaptıkları teftişte bir ihmal yahut suç tespit ettikleri takdirde merkeze raporlamışlar ve haksızlığa uğrayanın mallarının iadesini sağlamışlardır. Abâkâ Han, 678/1279 tarihinde Fars bölgesindeki bir takım şikâyetler üzerine Suncâk Noyan'ı Şiraz'a yollamış, kendisi de devletin gelir gider defterlerini incelemiştir. Hatta tespit ettiği usulsüzlüklere karışanların da yargılanmasını sağlamıştır.⁸⁴⁰

Gâzân Han'dan önce vergi sisteminde bir istikrar olmaması ve keyfe keder alınan muhtelif vergiler nedeniyle halk oldukça fakirleşmiştir⁸⁴¹. Vergi görevlilerinin kendi çıkarlarına hizmet etmesi, doğal afet gibi olağanüstü halleri bahane ederek olandan daha fazla kayıp göstermeleri ve vergi gelirlerinin iki katını sildiklerinin beyanı gibi usulsüzlükler, çiftçilerin bu görevlilerin insafına kalmış olması gibi maduriyetlerden dolayı en küçük yerlere dahi ulaşılmasını sağlayacak bir vergi

⁸³⁸ İbn Haldun, *a.g.e.*, s. 231 vd.

⁸³⁹ Reşîdüddin /jahn, *a.g.e.*, s. 244 vd; Özgüdenli, *a.g.t.*, s. 219.

⁸⁴⁰ Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, 118 vd..

⁸⁴¹ *a.g.e.*, s. 199.

reformu zorunlu hale gelmişti. Bunun farkında olan Gâzân Han, vilayetlere gönderdiği vergi kâtipleri aracılığı ile vergi mükelleflerini tespit ettirmiş, vergi mükellefi bölgeleri kayıt altına aldırarak, söz konusu birimin vergi hedefinin de belirlenmesini sağlamıştır.⁸⁴² Bu şekilde en ince noktasına kadar planlanan Gâzân Han dönemi vergi reformu sayesinde hazine rahatlamıştır. Örneğin bu reformla Şiraz ve Bağdat'ın vergi gelirlerinde 500.000 dinarlık artış olmuştur.⁸⁴³ Yağma ve talan anlayışını sürdürmeye devam etmek isteyen zihniyetin halen varlığı ve Gâzân Han'ın da bu emirleri rahatlatma çabalarını kaynaklarda görmekteyiz. Bahsi geçen anekdota baktığımızda Tacik köylünün tarafını tutmadığını, yağmalamayı kendisinin de istediğini ancak bunun devlet için iyi bir politika olmadığını zira yağma ve talan ile elde ettikleri mallar bitince de halkının kendisinden gıda ve erzak bekleyeceklerini, köylünün de elinde tohumu, mahsulü ve hayvanı olmadığı için bu taleplerini karşılayamayarak öfkeleneyeceğini belirttiği söylemi yaptığı reformlarının gerekçesini de açıklamaktadır.⁸⁴⁴

Vergi çeşitleri üzerinde yapılan düzenlemelere baktığımızda haraç vergisinin kapsamı ile ilgili bir değişiklik yapılmadıysa da tahsilât zamanı ve şekli düzenlenmiştir. Öşürde de benzer değişiklikler yapılmış, alınacak verginin toprağın durumuna göre belirlenmesi kararlaştırılırken, cizye vergisi İslami usullere göre düzenlenmiş,⁸⁴⁵ dolayısıyla talep edilen miktar azaltılmıştır. Ancak Olcaytu döneminde bu miktar tekrar artırılarak alınmaya başlanmıştır.⁸⁴⁶

Ayrıca Reşîdüddin Fazlullah'ın *Düstur'ul Memleket* adı ile bir kanun taslağı hazırladığı kaynaklarda geçmektedir. Bu çalışmanın amacı vergi mükelleflerinin sorumlulukları ve vergi cezaları ile ilgili düzenleme yapmaktır. Bu taslakta kopçur haraç gibi vergilere, halkın malı mülküne, dükkânlara, kurulacak köy ve şehirlere, para

⁸⁴² Hermann, *a.g.m.*, s. 324; Nabipour, *a.g.t.*, s. 121f.

⁸⁴³ Özgüdenli, *a.g.t.*, s. 301.

⁸⁴⁴ John Limbert, *Shiraz in the Age of Hafez: The Glory of a Medieval Persian City*, University of Washington Press, 2004, s.70.

⁸⁴⁵ Özgüdenli, *a.g.t.*, s. 290 vd.

⁸⁴⁶ Diler, *a.g.e.*, s. 375.

politikasına ve vergi tahsilâtına değinilmiştir.⁸⁴⁷ Her bölgede, eyalette, şehirde vergilerin aynı olmadığı yerine göre mahalli vergilerde bulunduğunu söylemiştik. Örnek vermek gerekirse Azerbaycan'da şahnegi adlı darugalık vergisi, köçe parası, sabun parası gibi vergilerin alındığı bilinmektedir. Hatta Azerbaycan'da vergileri belirleyebilmek için Şumare adı verilen nüfus sayımı yapılmıştır. Ancak bu vergilerin başka bir yerde de alındığına dair elimizdeki kayıtlarda bir bilgi yoktur.

Tüccarlar vergilerini sığağı sığağına seyahat esnasında ödemekle mükellef tutulmuşlardır. Aynı uygulamanın köylü için yapılmadığını, köylünün vergisini iki taksitte ödeyebilmesi için kolaylık sağlandığını söyleyebiliriz. Bu kolaylıkta ekim ve hasat zamanı göz önünde bulundurulmuş olmalıdır.

Merkezde ve eyaletlerde vergi toplama işi ile görevli memurların vergileri önceden belirlenmiş esaslara uygun olarak aynî ve nakdî olmak üzere iki şekilde toplanmıştır.⁸⁴⁸ Aynî toplama usulü para ile nakit alınan vergi değildir. Aynî vergiler mal üzerinden alınmıştır. Nakdî toplama usulü ise doğrudan para ile alınan ödemelerdir. Kaynaklarda rastgeldiğimiz motavağğehat (Motavağğehat) kavramı da başlangıçta vergi ismi olduğunu bize düşündürtse de nakdî olarak alınan vergiler için kullanılan bir kavram olarak tercüme edilmiştir. Ancak dönemin kaynaklarından Risale-i Felekiyye, Camiu'l-Hesap, Tarih-i Mübarek Gazanî de hem nakdî hem de aynî mallardan oluşan vergiler için kullanılmıştır. Bu sebeple bu kavram bir vergiden öte vergilerin ödeme biçimi ile alakalı olarak kullanılmış olmalıdır.⁸⁴⁹

1.5.2. Vergi Gelirleri

Mengü Han döneminde 10-60 yaş arası erkeklerden sayılarak kayıt altına alınan her kişiden de 60 akçe toplanmıştır. Çeşitli meslek gruplarının da vergiye tabi tutulduğu bilinmektedir. Ayrıca pek çok yerde olduğu gibi Ermeni yurdunda da toplanan ağır vergilerden dolayı halkın büyük sıkıntılar çektiğini kaynaklar

⁸⁴⁷ Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s. 347.

⁸⁴⁸ Togan, *a.g.e.*, 1981, s.303.

⁸⁴⁹ Hermann, *a.g.e.*, s. 323; Seravî/Göyünç, *a.g.e.*, s. 28.

aktarmaktadır⁸⁵⁰. Hülagû İran yolundayken askerlere verilecek ulufe için bütün ülkelere haber göndermiş, buna göre herkesin yüz men⁸⁵¹ ağırlığında olan bir tagar un, elli men ağırlığında olan bir fıçı içki hazırlamasını istemiştir. Bunun üzerine emirler ve mal sahipleri ulufe hazırlamak, yiyecek, giyecek maddeleri hediye etmek için yarışa girmişlerdi. Daha önce belirlemiş oldukları menzillere tedârik ettikleri şeyleri koymuşlarböylece Hülagû daha İran'a dahi ulaşmadan bir nevi vergilendirme işine başlamıştı.⁸⁵²

Hülagû'nun bölgeye gelmesi ve devletini kurması ile artık vergiler büyük kağanlığa değil İlhanlı devletine verilmeye başlanmıştır. Kösadağ Savaşı ardından savaşmadan tabii olmayı tercih eden Kilikya Ermenileri yıllık 100 bin baş domuz ödemeyi kabul etmişlerdir.⁸⁵³ Türkiye Selçuklu Devleti de vezir Mühezzibüddin Ali'nin girişimi ile yıllık nakdî 360 bin dirhem aynî de 10 bin koyun, sığır ve deve vermeyi kabul ederek Moğollara tabii olmuşlardır.⁸⁵⁴ Yani savaşmadan teslim olan yerler için de mücadele sonucu yağma ve talana uğrayan yerler içinde aynı durum geçerlidir. Ancak bu yerlerin vergi oranlarına baktığımızda istikrarlı bir gelişme gösterdiklerini söyleyemeyiz. 1269-70 yıllarında Bağdat'ın yıllık geliri yaklaşık 20 tümen yani 200.000 dinardı. Bu rakam Mecdü'l-Mülk'ün Ata Melik Cüveynî'ye yönelttiği yolsuzluk suçlamalarında geçmekteydi.⁸⁵⁵ Mecdü'l-Mülk, Irak-ı Arap ve Huzistan gelirlerinden 12 yıl boyunca Ata Melik'in eksik verdiğini iddia etmiştir. Bu duruma rağmen 1278'de ise vergi geliri 50.000 dinara düşmüştür. 1336 yılına gelindiğindeyse gelirin 800.000 dinara kadar yükseldiği görülmektedir. Bu halde şehirlerin vergi potansiyelindeki bu değişimi devletin ve görevlilerinin yanlış vergi tutumlarına bağlamak mümkündür.

1282 tarihinden Gâzân Han dönemine kadar taht kavgaları ve Geyhatu Han'ın israfları hazineyi tüketmişti. Üstelik bir de hayvan vebasası (yut) baş göstermiş, İlhanlı

⁸⁵⁰ Aknerli Grigor, *a.g.e.*, s. 24;

⁸⁵¹ 3 kilogramlık ağırlık birimi, Petrusevsky, bu ağırlık birimini 3.700 gram olarak belirtmektedir

⁸⁵² Cüveynî, *a.g.e.*, s. 499; Şebânkâreî, *a.g.e.*, s. 261; Erdem, *a.g.t.*, s. 148.

⁸⁵³ Aknerli Grigor, *a.g.e.*, s. 33.

⁸⁵⁴ Yazıcızade, *a.g.e.*, s.561.

⁸⁵⁵ Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s.84.

mali anlamda çökmüştü. Baydu Han şehzade Gâzân ile giriştiği mücadeleyi kazanabilmek için para istikrazına başvurmuş bu haliyle devlet bir de borçlu konuma düşmüştü.

1294 yılında İlhanlı Devleti'nin yıllık geliri 1800 tümen olarak hesaplanmıştı. Bunun 700 tümeni Dîvânlara tahsis edilmişti ve bu yüzden artık hükümdarın dağıtacağı hediye ve bahşişler kesilme noktasına gelmişti. Ayrıca Şiraz ve Bağdat'dan gelecek gelirlerde sorun çıkması üzerine hazine daha da bozulmuştu.⁸⁵⁶ Bu sebeple Gâzân Han çok ciddi mali reformlar yapmıştı. Ancak o dönem için çözüm getiren bu reformlar halefleri döneminde süreklilik kazanamadığı için devletin vergi gelirleri yükselişini sürdürememişti. Olcaytu Han döneminde ordunun masrafı devlet gelirinin üzerindeydi.⁸⁵⁷

Hamdullah Kazvinî'nin *Nüzhetü'l-Kulûb* adlı eserinden İlhanlı hâkimiyet sahasında vergiye tabi olan yerleri en küçük birimden itibaren vergi miktarıyla birlikte görmekteyiz. Ancak Spuler'in de belirttiği üzere Horasan, Kuhistan, Mazenderen, Taberistan vergi tekniği açısından İran'ın diğer kısımlarından ayrı tutulmuşlardır. Buralar özel bir konuma sahip olmuşlardır. Buraların vergi gelirleri ayrı hesaplanmış ve ayrı idare edilmiştir. Ebu Sa'îd Han döneminde vezir Gıyaseddin bu durumu usulsüz bulmuş ve Horasan gelirinin sabit olarak belirlenmesini ve giderlerin kalem kalem belirlenerek paranın hazineye aktarılmasını emretmiştir.⁸⁵⁸ Bu tarihten sonra kaleme alınmış olan kaynakta bu yerlerden yalnızca Horasan'a yer verilmesinin sebebi bu düzenlemeden kaynaklı olsa gerekir.

Vergi Alınan Yerler ⁸⁵⁹	Yıllık Vergi Miktarı
------------------------------------	----------------------

⁸⁵⁶ *a.g.e.*, s. 155.

⁸⁵⁷ Spuler, *a.g.e.*, s. 325.

⁸⁵⁸ Kazvinî/Strang, *a.g.e.*, s. 146; Spuler, *a.g.e.*, s.340.

⁸⁵⁹ Bu tablo hazırlanırken Kazvinî'nin *Nuzhetü'l-Kulub*'undan ve Mazenderanî'nin *Risale-i Felekiyye*'sinden faydalanılmıştır. Kazvinî'nin maliye dîvânındaki etkinliği dikkate alındığında defterlere erişiminin de kolay olması sebebiyle verilerin doğruluğu konusunda daha güvenilir olduğunu düşünmekteyiz.

	İlhanlı Dönemi /dinar	İlhanlı Öncesi /dinar
Azerbaycan ⁸⁶⁰		20.000.000
Tebriz	1.150.000	
Erdebil	85.000	
Pişkin ⁸⁶¹	5.200	
Naw Diz ⁸⁶²	11.000	
Hoy	53.000	
Salmas	39.000	
Urmiye	74.000	
Sarav	81.000	
Meraga	185.000	
Dizmar	40.800	
Nahçıvan	113.000	
Fars ⁸⁶³	2.871.200	2.335.000

⁸⁶⁰ 27 şehir ve 9 tümen bulunmaktadır. Tabloda geliri verilen şehirleri sırası ile gösterdik. Bunun dışında kaynakta pek çok kasaban vergi gelirleri ile birlikte yer almaktadır. Kazvini/Strang, *a.g.e.*,s.77 vd.

⁸⁶¹ Kazvini burada beş tümenin bulunduğu bahsetmektedir. Muhtemelen burası yayk yahut kışlak olarak askerlere tahsis edilmiş bir yerdir. Zira vergi gelirine baktığımızda beş tümen askerin ihtiyaçlarını karşılayacak gelire sahip olmadıkları ortadadır. *a.g.e.*,s.85.

⁸⁶² Yenikale olduğunu düşündüğümüz bu ilçede Kazvini Buluk adlı incü arazi olduğundan bahsetmektedir. Ayrıca bu kaleye bağlı pamuk, üzüm, pirinç, mısır yetiştiren 20 köy bulunmaktadır., *a.g.e.*,s.86.

⁸⁶³ Fars'ın önceki gelirleri ile ilgili kaynağımız 914 yılında Halife muktedir zamanında 10.500.000 dinar olarak, Büveyhiler zamanında 55.000.000 olarak belirlendiğini, Selçuklular zamanında ise 2.335.000 dinara ancak ulaştığını belirtir. Selçuklular dönemindeki bu düşüşü müellif ülke topraklarının zaman zaman daralmasına bağlamıştır. Kazvini/Strange, *a.g.e.*,s.112.

	Şiraz ⁸⁶⁴	450.000	
	Şirvan ⁸⁶⁵	113.000	1.000.000
	Gustasfi ⁸⁶⁶	118.500	1.000.000
	Küçük Asya ⁸⁶⁷	3.300.000	5.500.000
	Erzincan	332.000	
	Erzurum	22.000	
	Arak	10.700	
	Aksaray	51.000	
	Akşehir	135.000	
	Bayburt	21.000	
	Divriği	40.300	
	Develu	40.300	
	Ammuriye	72.800	
	Khartabirt	215.000	
	Shahrah	15.000	
	Kastamonu	15.000	

⁸⁶⁴ *a.g.e.*, s.114.

⁸⁶⁵ *a.g.e.*, s.94.

⁸⁶⁶ *a.g.e.*, s.94.

⁸⁶⁷ *a.g.e.*, s.94 vd.; Barthold, *a.g.m.*, 1931, s.147; 1243 yılında her sene 400.000 dinar, 1254 yılında her sene 1.200.000 hyperber ve hediyeler, 1335 yılında 3.300.000 dinar haraç vermeleri istenmiştir. 1277 yılında ilave vergi olarak tamga uygulamasına da geçilerek ilave tamga vergisi toplanmaya başlanmıştır.

	Kayseri/Qaysariyah ⁸⁶⁸	140.000	
	Karahisar/Qara-Hisar ⁸⁶⁹	25.300	
	Niğde/Niğdah ⁸⁷⁰	41.500	
	Kemah	34.400	
	Niksar	187.000	
	Sivrihisar	25.000	
	Kırşehir	57.000	
	Irak-ı Acem	350.000	25.200.000
	Irak-ı Arap	3.000.000	
	Gürcistan ⁸⁷¹	1.202.000	5.000.000
	Kurdistan ⁸⁷²	201.500	2.000.000
	Büyük Ermenistan ⁸⁷³	600.400	2.000.000
	Ahlat	390.000	
	Bargiri	25.000	
	Bayan	16.000	

⁸⁶⁸Kazvîni/Strange, *a.g.e.*, s. 98.

⁸⁶⁹Ayrıca müellif Niğde yakınlarındaki bir Karahisar'dan bahsetmektedir ki vergisi 14,600 dinar, bir de Konya yakınlarındaki bir Karahisar'dan bahsetmektedir ki onun da vergisi 11,600 dinardır. Kazvîni/Strange, *a.g.e.*, s. 97.

⁸⁷⁰Kazvîni/Strange, *a.g.e.*, s. 99.

⁸⁷¹Barthold, *a.g.m.*, 1931, 147 vd.; Kazvîni/Strange, *a.g.e.*, s.94.

⁸⁷²Kazvîni/Strange, *a.g.e.*, s.

⁸⁷³Burada Moğolların Ahlat tümeni de bulunmaktadır ve bu tümenin giderleride bölge halkı tarafından karşılanmaktadır. Kazvîni/Strange, *a.g.e.*, s. 100.

	Arjish	80.000	
	Van ve Vestam/Vestan ⁸⁷⁴	53.400	
	Valasjird	7.000 dinar	
	Malazgirt	14.000 dinar	
	Ayn	15.000 dinar	
	Küçük Ermenistan ⁸⁷⁵	30.000 dinar	
	Aladağ	6.500 Dinar	
	Vilayet-i Ermen ⁸⁷⁶	230.000 ⁸⁷⁷	
	Bağdat	800.000	5.000.000
	Arran ve Mugan ⁸⁷⁸	303.000	3.000.000 ⁸⁷⁹
	Erciş	80.000 ⁸⁸⁰	
	Aladağ	20.000 ⁸⁸¹	

⁸⁷⁴Kazvîni/Strange, *a.g.e.*, s. 101. Van Gölü'nün kuzeybatısında bir kasaba.

⁸⁷⁵Kazvîni/Strange, *a.g.e.*, s. 100.

⁸⁷⁶ Van gölü havzasındaki şehirlere verilen isimdir. Ahlat, Bitlis, Bargiri, Malazgirt ve Hımıs.

⁸⁷⁷Kazvîni/Strange, *a.g.e.*, s. 101; XIV. yüzyıl ortalarında yazıldığı kabul gören ve Ön Asya'nın mali durumunu yansıtan devlet bütçesi sayılan Risale-i Felekiyye adlı eserde bu miktar 540.000 dinar olarak verilmiştir. Nüzhet'ul Kulub adlı kaynağın verdiği rakamla on beş yılda bu oranda farklılık göstermesi İlhanı Devleti'nin parçalanmasıyla iktisadî anlamda refah düzeyinin daha da arttığını göstermesi açısından önemlidir. Mazenderanî, *a.g.e.*, s.80 (51'a), s.108 (65b).

⁸⁷⁸Müellif Mugan'da mercanköşk adlı bir otun bittiğini, sonbahar'da bu otu yiyen sığırların telef olduğunu ama ilkbahar'da yediklerinde daha az zararlı olduklarını aktarmaktadır. Bu bitkinin bu özelliği bilginin kışlaktan ziyade yaylak olarak kullanılmış olma ihtimalini yükseltmektedir. Kazvîni/Strange, *a.g.e.*, s. 92.

⁸⁷⁹ Atabeyler zamanındaki gelirini belirten miktardır. Kazvîni/Strange, *a.g.e.*, s. 91.

⁸⁸⁰Strange, *a.g.e.*, s.240; Togan, "*a.g.m.*", 1931, 25.

⁸⁸¹ Aladağ'dan hazineye aktarılan vergi miktarı 6.500 dinardır. Togan, *a.g.m.*, 1931, s.25.

Diyarbekr ⁸⁸²	1.925.000	10.000.000
Musul	328.000	
Jazirah	170.200	
Hani ve Silvan	171.000	
Hasankeyf	82.500	
Sanjar	147.500	
Mardin	236.200	
Mush	69.500	
Meyyafarikin	224.000	
Şebankare	266.100	2.000.000
İsfahan	500.000	
İsfahan ⁸⁸³	350.000	
Şirvan ⁸⁸⁴	113.000	1.000.000
Kirman	676.000	880.000
Hürmüz	60.000	
Gilan	20.000	

⁸⁸² 29 şehirden oluşan ve başkenti Musul olan bu eyaletin atabeylikler zamanında ve Bedreddin Lülü dönemine kadar ödediği vergi geliri ile Moğollar döneminde ödediği vergi geliri arasında ciddi bir düşüş görülmektedir. Kazvîni/Strange, *a.g.e.*, s. 101.

⁸⁸³ Barthold, *a.g.m.*, 1931, s. 154.

⁸⁸⁴ Kazvîni/Strange, *a.g.e.*, s. 93.

Luristan	91.000	
Horasan ⁸⁸⁵	300.000	10.000.000
Sultaniye ⁸⁸⁶	300.000	

1.5.2.1. Vergiler

1.5.2.1.1. Tabî Halktan Alınan Vergiler

1.5.2.1.1.1.Haraç

Haraç kelimesi Arapça “harc” kökünden gelir ve sözlük anlamı “topraktan çıkan şey demektir. ⁸⁸⁷ İslam’dan önce de Ortadoğu’da kullanıldığı bilinmektedir. ⁸⁸⁸ İlhanlı Devleti’nin kendine bağlı devletlerle olan ticarî ilişkileri haraçgüzarlık temeline dayanmıştır. Yerli hükümdarlar İlhanlı idaresi altında buldukları süre zarfında devletin belirlediği miktarda haraç ödemişlerdir. ⁸⁸⁹ Haraçgüzarlıkla tabiiyetlerini kabul etmiş devletler ve yerel hanedanlıkların artı ürünlerine sahip olmuşlardır. ⁸⁹⁰ Moğol ilerleyişinin ilk yıllarından Kirman ve Fars’ın (623/1226) yerel yöneticileri haraç ödemeyi kabul ederek Moğol tabiiyetine girmişlerdir. ⁸⁹¹ Türkiye Selçuklu Devleti Alâeddin Keykubad döneminde Moğol tabiiyetini kabul ederek onlara haraç vermeyi kabul etmişlerdir. Böylece Selçuklu Devleti yıkılışa kadar haraç ve daha başka vergilerden de sorumlu tutulmuşlardır. İlhanlılar Müslüman oldukları Gazan Han dönemine kadar Selçuklu dönemine kıyasla haraç vergisinde ciddi oranda artışlar gerçekleştirmişlerdir. Ancak haraç oranlarında eyaletlere göre farklılıklar vardır. Bazı vilayetlerde % 25-33 civarında olan toprak

⁸⁸⁵ Gâzân Han öldükten sonra vergi düzenlemeleri terk edilmiştir. Olcaytu Han döneminde Emir Yesavul cebir kullanarak Horasan’dan fazla fazla 300.000 dinar toplamıştır. Herat’tan da 50.000 dinarı yine cebir ile toplamıştır. Spuler, *a.g.e.*, s. 349.

⁸⁸⁶ Han karargâhi bulunduğu getirdiği hâsılatır. Barthold, *a.g.m.*, 1931, s. 154.

⁸⁸⁷ C. Kallek, “Harac”, *TDVİA*, C.15, s. 88-90.

⁸⁸⁸ S. Tuğ, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*; A.Ü.İ.F. yay.,No. 50, Ankara 1963, s. 86.

⁸⁸⁹ Spuler, *a.g.e.*, s. 341.

⁸⁹⁰ Erdem, *a.g.m.*, 2003, s. 50.

⁸⁹¹ A.K. S. Lambton, *Mongol Fisce Administration in Persia, (part II)*, *Studia Islamica*, No.65, Published Brill, 1987, s.97.

vergileri Hûzistan ve Irak'ta % 60-66'ya kadar yükselmiştir.⁸⁹²Bu orantısızlıktan olsa gerek, Gâzân Han'ın mali reformlarının içerisinde haraç miktarının düşürülmesi de mevcuttur. Daha önce Tusî'nin iktisadî hususlardaki önerilerinden bahsettiğimiz üzere adil ve vicdanlı hükümdarların haracı 1/10 yahut 1/20 oranında aldığı hatta toprak mahsul vemediyse bu vergiden muaf tutulduğu aktarımı önemlidir.⁸⁹³

Bu verginin oranı da bazı durumlarda değiştirilmiştir. Fars örneğinde bu durumu görmekteyiz. Önceden belirlenen haracın üzerine % 10 oranında ek vergi ilave edilmiş, bu vergiden emirler ve Moğol prens, prensesler de mükellef tutulmuştur.⁸⁹⁴ Haraçtaki bu değişim ve Moğol hanedan ailesinden de vergi talep edilmesi aynı zamanda devletin mali durumundaki bozulmadan kaynaklanmıştır.

1.5.2.1.1.2.Cizye

İslam Devletlerinde gayrimüslim tebaanın erkeklerinden alınan baş vergisine Cizye denilmektedir. Gürcüler Moğol tabiiyetini kabul ettikten sonra burada Güyük Han'ın emriyle başkâk tayin edilen Buka'nın Cizye vergisi topladığı kaynaklarda geçmektedir. Spuler, cizye vergisinin tamga ve bac gibi şehirlilerden alındığını aktarmaktadır. Hatta bu vergiyi vermeyenlerin çocuklarının alındığını da aktarmaktadır⁸⁹⁵. Çin'de 15 ile 1 dinar arasında alınan Cizye vergisi İran'da 10 ile 4 dinar arasında alınmıştır. Azami düzeyde ödeyecek kimselerin fazla olduğunu düşünerek hesap yapmak yerinde olacaktır. Bir senede nüfusa oranla her on kişiden 70 dinar toplanması öngörülmüştür. Argun Han döneminde bu verginin zenginler için az olduğu düşünülmüş ve 10 dinarlık Cizye 500 dinara çıkarılmıştır. Bu düzenlemeden

⁸⁹² Cengiz Kallek, "Haraç", *DİA*, C. 16, İstanbul 1997, s. 71-88.

⁸⁹³ Tûsî, *a.g.e.*, 1988, s. 21; Nasireddin Tûsî, Tarassul, (Nşr. M.Minovi-V.Minorsky), "Naşir al-Din Tûsî on Finance", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, X, S. 3, London, 1940, s.772. Yaltkaya, bu durumda yarım haraç alındığını aktarmaktadır. Şerefeddin Yaltkaya "İlhaniler Devri İdari Teşkilatına Dair (Nasireddin Tusi'nin Bir Eseri)", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası* II, İstanbul: Evkaf Matbaası Yayınları, 1939,, s. 11.

⁸⁹⁴ Lambton, *a.g.m.*, 1987, s.117.

⁸⁹⁵ Aknerli Grigor, *a.g.e.*, s. 189 vd.

düşünebiliriz ki herkesten aynı oranda alınmamıştır ki zaten alınması da mümkün değildir.⁸⁹⁶

İlhanlı Devleti'ne tabiyetini kabul eden Trabzon Rum İmparatorluğu'nun da Cizye vergisi vermekle mükellef olduğunu ancak önceki bölümlerde aktardığımız üzere Anadolu'da ise 1277'den önce Cizye vergisinin alınmadığı kaynaklarda geçmiştir. Bu tarihten sonra Cizye vergisi Anadolu'da Şemseddin Cüveynî vasıtası ile alınmaya başlanmış ve haracın yanında bir takım yeni vergiler de alınmıştır.

1.5.2.1.1.3.Öşür

Onda bir anlamına gelen “uşr” kelimesi Türkçeleşerek öşür kavramına dönüşmüştür. Fıkıhta toprak ürünlerinden alınan zekatı ifade etmektedir.⁸⁹⁷ Mülk toprakların mahsülünün zekatı olarak bilinen öşür Müslümanlara ait mülk arazi üzerinden alınmıştır. Ancak bu verginin İlhanlı Devleti'nde alındığı ile ilgili malumat çok azdır. Toprakların incû ve ikta olarak kullanılıyor olması, arazilerin devletleştirilmesi öşür vergisinin toplanma alanını daraltmış olmalı. Erzincan'da Karayazı köyünün 8.000 dinar tutarındaki vergileri Mevlana Mahmud'a idrar⁸⁹⁸ karşılığı verilmiştir. Mevlana Mahmud ise idrarı öşür, kopçur, cizye gibi vergiler ile tahsil etmiştir.⁸⁹⁹ Öşürün dahi Anadolu'da toplanmasının güçlüğünden bahseden kayıtlardan hareketle⁹⁰⁰ bu verginin Anadolu'da alınmaya devam edildiği ortadadır. İran'da da alınmaya devam edilmiş olmalıdır.

1.5.2.1.2. Ziraatten Alınan Vergiler

1.5.2.1.2.1.Kopçur

Kaynaklarda Uygurlardan itibaren alındığı tespit edilebilen Qobçır olarak karşılaştığımız bir hayvan vergisidir. Uygurlara ait kayıtlarda da hayvan vergisi olarak

⁸⁹⁶Spuler, *a.g.e.*, s. 337.

⁸⁹⁷Mehmet Erkal, “Öşür”, *TDVİA*, C.34, İstanbul 2007, s.94.

⁸⁹⁸Devletin maaş tahsis ettiği kişilere verdiği paranın ismidir. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 237.

⁸⁹⁹Togan, *a.g.e.*, s. 292.

⁹⁰⁰*Anonim Selçukname*, s. 52 vd.; Aksarayî, *a.g.e.*, s. 151 vd.

alındığı aktarılmıştır.⁹⁰¹ Uygurlardan Cengiz İmparatorluğu'na geçen vergi diğer Moğol bakiyelerinde de karşımıza çıkmıştır. Bozkır hayatının temel geçim kaynaklarından en önemlisi olan bu vergiyi Uygurlar at üzerinden vermişlerdir. Ulak atı olarak ödediklerini gösterir kayıtlar mevcuttur.⁹⁰² Osmanlı Devleti'ndeki ağnam vergisiyle benzerlik göstermektedir.⁹⁰³ Konargöçerlerin hayvan sürülerinden alınan bir vergidir. Senede iki kere nakdî ve aynî olmak üzere iki şekilde ödenmiştir. İlhanlılar döneminde yerleşik ve göçebelere alınan bu vergiyi göçebelerin yılsonunda yerleşiklerin ise talep halinde iki taksit olarak ödenmesi sağlanmıştır. Göçebe ve yerleşiklerden alınan oran farklılık göstermektedir. Göçebelerin sürülerinden 1/100 oranında alınırken yerleşiklerin sürülerinde 1/10 oranında alınmıştır. Ancak zamanla bu oranda değişiklik yapılmış ve 1/50 nispetinde alınmıştır. Devletin ihtiyaçlarının baz alınarak belirlenen bu oran her bölgede farklılık göstermiştir.⁹⁰⁴ Nevruz-u Celalî'den başlayarak yirmi gün zarfında toplanmasına karar verilmiştir.⁹⁰⁵ Bu vergiden yaşlılar, çocuklar, din adamları muaf sayılmıştır. 100 den az hayvanı olan da bu vergiye tabi tutulmamıştır.⁹⁰⁶ Kalem ve kılıç ehlinin de kopçur yükümlülüğü olmamıştır.⁹⁰⁷ Diğer vergiler arasında oldukça önemlidir. Zira ekseriyetle göçebe toplumlardan alınan bu vergi her dönem tahsil edilmiştir.⁹⁰⁸ Türkistan'da da yılda iki kez alınıyor olması bunu teyit eder niteliktedir.⁹⁰⁹ Kimden hangi oranda alınacağı kayıt altına önceden alınmıştır.

Allsen, çalıştığı kaynaklardan hareketle bu verginin yerleşiklerden alınan hane vergisi anlamına da geldiğini ifade etmektedir. Yetişkin erkeklerden hane başına

⁹⁰¹ Ahmet Caferoğlu, "Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, 4(0), 1934, s. 40 vd.

⁹⁰² Ayşe Melek Özyetgin, *Eski Türk Vergi Terimleri*, Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi: 4, Köksav Yayınları, Ankara 2004, s. 136.

⁹⁰³ H. İbrahim Demir, "Türk Vergi Kültürüne Etkisi Açısından Türk Vergi Uygulamaları Tarihine Kısa Bir Bakış", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 2018, 5(18), pp.64-92, s. 79.

⁹⁰⁴ Yalıtıkaya, *a.g.m.*, 1939, s. 12; Tüsi, *a.g.e.*, 1988, s. 22; Tüsi, *a.g.e.*, 1940, s. 773 vd.

⁹⁰⁵ Togan, *a.g.m.*, 1931, s.19.

⁹⁰⁶ Spuler, *a.g.e.*, s.337. Petruşevsky, *a.g.e.*, 1366, s. 59.

⁹⁰⁷ Petruşevsky, *a.g.e.*, 1366, s.59

⁹⁰⁸ Spuler, *a.g.e.*, s. 335.

⁹⁰⁹ Togan, *a.g.m.*, 1931, s. 19.

alınan bu verginin sonradan uygulamaya konduğunu ve aynı adla adlandırıldığını dile getirmektedir.⁹¹⁰

Cüveynî'nin aktarımına göre bu vergi emir Argun'un teklifi ile 1253 yılında uygulamaya konulmuştur. Öncesinde orantısızca alınan vergiler böylece nüfus sayımının da yapılması ile sistemleşmiştir.⁹¹¹ Reşîdüddin'in aktarımına göre zor durumdaki ordalara ve birliklere yardım amacıyla büyük ordu at ve koyun gibi hayvanlarla birlikte bazı ürünler göndermiştir. Bu durum sistemleşmeye başlayınca meralardan alınan bir vergi uygulamasına dönüşmüştür.

Tebriz, Semerkant, Buhara, Sultaniye gibi ticarete önem arz eden şehirler bu vergiden muaf kılınmışlardır. Anadolu'daki Ankara ve Ani'nin de bu vergilerden muaf kılındığı kaynaklarda geçmektedir.⁹¹² Kopçur vergisi Anadolu'da ekseriyetle koyun üzerinden alınmıştır. Ayrıca Zeki Velidi Togan Erzurum'da kopçur ve kalan vergilerinin alınmadığını çalışmasında belirtmiştir. Sadece tamga vergisi alındığını dile getirmesine rağmen başka bir kaynakta bu konuyu destekleyen bir veriye biz ulaşamadık.⁹¹³ Ancak hayvancılığın oldukça fazla geliştiğini okuduğumuz Erzurum'da kopçur vergisinin alınmamasının gerekçesi olarak ihraç edilen hayvanlar üzerinden tamga vergisi alınacak olmasından kaynaklanmalıdır. Zira bu yolla tamga vergisi ile kopçurdan gelecek meblağdan daha fazla kazanç elde edecek olmalılardır. Aksi halde büyük bir yekun olan bu vergiden vazgeçilmesinin devlete zararı olacaktır.

Bunun yanında aynı isimli olan ama şahıs vergisi niteliği taşıyan bir verginin varlığını kaynaklar bize iletmiştir.⁹¹⁴ Cüveynî, Mengü Kağan'ın çeşitli isimler altında

⁹¹⁰ Allsen, *a.g.e.*, 1987, s.168 vd.

⁹¹¹ Erdem, *a.g.m.*, 2005, s.7 vd..

⁹¹² Barthold, *a.g.m.*, 1931, s. 150 vd.; Ani kentini Hülagu Han dönemi veziri Şemseddin Muhammed 163 yılında satın almıştır. Yeniden imar edilen kentten tamga vergisi alınmamıştır- ki ticarî öneme sahip kentlerin bu vergiden muaf tutulduğuna raslamaktayız. Bayarsaikhan, Dashdondog, *The Mongols and the Armenians (1220-1335)*, Editors Michael R. Drompp Devin De Weese, Leiden Boston: BRIL 2011, s.114.

⁹¹³ Togan, *a.g.e.*, 1946, s. 302

⁹¹⁴ David Morgan, *The Mongols*, 2. Baskı, Blackwell Publishing, Oxford, 2007, s. 88; Özgüdenli, *a.g.t.*, s.285;

halktan pek çok vergi toplandığını ve bu durumun beraberinde bir takım karışıklıkları da getirdiğini, çözüm olarak da Mahmud Yalavaç'ın Maverâünnehir'de uyguladığı kopçur adlı vergi sisteminin her yerde uygulanması ile çözülebileceği söylemini aktarmıştır. Bu verginin şahısların gelirleri ve malları üzerinden belirlenecek bir miktarı yılda bir kez olmak üzere toplanacaktır⁹¹⁵. Kopçur adlı bu iki verginin biri daha özel diğeri daha kapsamlı bir vergi olması sebebiyle farklılık göstermektedir. Tüm bu verilerden anlaşıldığı üzere kopçur vergisi göçebelere hayvan üzerinden aynı olarak alınırken yerleşik unsurlardan malları oranında nakdî olarak alınmış olmalıdır.

1.5.2.1.2.2.Kalan

Moğollarda kopçurla birlikte temel vergilerden sayılan alban tebanın hana karşı olan yükümlülüklerinin ücreti kabul edilerek tahsil edilen vergilerin genel adı olarak kullanılmıştır.⁹¹⁶ Bölgeden bölgeye değişiklik gösteren kalan İlhanlılarda tarla ve bahçelerden alınmıştır.⁹¹⁷ Barthold ekili arazilerden ve yerleşik halktan alındığını söylese de Lambton keyfi ve düzensiz bir vergi olduğunu belirtir. Reşîdüddin'de ise sefer ve ziyafetlerdeki masraflar için alınan bir verginin adı bu şeklide geçer.⁹¹⁸ Toprağı işleyen çiftçiden zirai mahsül üzerinden alınan vergidir. Çiftçi hasat sonunda ürününden 1/10 oranında vergi vermekten sorumludur. Uygurlarda bu vergiyi toplayan görevli kalançıdır.⁹¹⁹ Spuler bu verginin emlak vergisi olduğunu belirtmektedir.⁹²⁰ Çin ve Türkistan'da bu vergi 1-11 dinar arasında alınırken İlhanlı sahasında 1-7 dinar arasında alınmıştır.⁹²¹ Tebriz bu vergiden muaf tutulmuştur. Schurmann bu verginin Uygurlardan alınan alban vergisi olduğunu aktarmaktadır. Vergi ismi;

Alban → Alwan → Qalwan → Kalan şeklinde değişim geçirmiştir. Alban çiftçinin toprak sahibine karşı yükümlülüğünü ifade etmek

⁹¹⁵ Cüveynî, *a.g.e.*; s. 416.

⁹¹⁶ Özyetgin, *a.g.e.*, s. 89.

⁹¹⁷ Togan, *a.g.m.*, s. 9

⁹¹⁸ Kanarrudî, *a.g.m.*, s. 91.

⁹¹⁹ Ahmet Caferoğlu, "Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları", *Türkiyat Mecmuası*, C.IV, İstanbul, 1934, s: 39.

⁹²⁰ Spuler, *a.g.e.*, s.337

⁹²¹ Togan, *a.g.m.*, 1931, s. 18 vd.; Spuler, *a.g.e.*, s. 337.

için kullanılmış bir ıstılahtır.⁹²² Bu vergi ödemekle yükümlü kimse askeri hizmet olarak ödeyebildiği gibi nakdî olarak da ödeme imkânına sahip olmuştur.⁹²³

1.5.2.1.2.3.Tagar

Moğol askerlerinin ihtiyaçlarını yiyecek bazında karşılamak için alınmıştır. İçine buğday gibi ürünlerin konulduğu çuval yahut yiyecek azık anlamına gelmektedir. 1 tagar⁹²⁴ 100 men'dir. 1 men'in karşılığı ise 832 gramdır. Piriyeve eserinde 1 tagar'ın 100 Tebriz men'ine yani 295 kg'a eşit olduğunu aktarmaktadır.⁹²⁵Bu vergi 100 litre⁹²⁶ buğday, 50 litre şarap, 2 litre pirinç olarak yani aynî olarak da toplanmıştır.

Hülaçü ve Geyhatu'nun Anadolu seferi esnasında Selçuklulardan talep ettikleri tagar vergisinin Selçuklu Devleti'nin elli yıllık birikimini aşacak nitelikte olması⁹²⁷ tagar vergisinin karşılığını anlamamız açısından örnek teşkil edebilir.

1.5.2.1.2.4.Rüsüm-u Avamil

Kaynaklardaki bilgilerden bölgesel bir tarım vergisi olduğunu çıkarmaktayız. Anadolu'ya mali düzenlemeler için gönderilen Nizameddin Yahya'nın Erzincan'da bu vergiyi topladığı hatta vergi oranını da 2 bin- 3 binden 50 bin dinara yükselttiği bilinmektedir.⁹²⁸

II. Mesud'un Selçuklu sultanı olduğu dönemde İlhanlı müstevfisi olarak Anadolu' da görev yapan Şerefeddin Osman toprağı sürece her çift öküz için 100 dinar ziraat vergisi almıştır.⁹²⁹ Selçuklu Devleti'nde ve akabinde Osmanlı Devleti'nde

⁹²² Schurmann, *a.g.m.*, s.327.

⁹²³ Petruşevsky, *a.g.e.*, 1366, s.61; Togan, *İktisadî Vaziyet*, s. 19; Galstyan, *a.g.e.*,s.29.

⁹²⁴ Tagar bir hacim ölçüsüdür bu sebeple aldığı ürün bazındaki ağırlık değeri değişebilmektedir.

⁹²⁵ Piriyeve, *a.g.e.*, s. 217. Bu hesap Vassaf'ta şöyle yapılmıştır: Bir kile 10 menn'e / 10 kile 1 tagar'a; her menn 0,83 kg'a / yani 10 menn 8,33 kg'a; 1 tagar 83,3 kg'a tekabül eder. Ayrıca her menn 260 dirheme karşılık gelir. Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*,s. 214.

⁹²⁶ 1 litre = 326 gramdır.

⁹²⁷ Aksarayî, *a.g.e.*, s. 115 vd.

⁹²⁸ Erdoğan Merçil, *Selçuklularda Vergiler*; Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2021, s. 94.

⁹²⁹ Aksarayî, *a.g.e.*, s.195 vd.

alınan çift avamil vergisi ile aynı vergi olma olasılığı yüksektir. Zira bu vergi Osmanlı'de iki hayvan ile işlenecek araziden alınmıştır.

1.5.2.1.2.5.Rüsum-u Mevâşi

Osmanlı Devleti'nde davar (koyun, keçi) ve ma (öküz, inek) gibi hayvanlardan alınan bir vergi olarak karşımıza çıkan Mevaşi vergisi Ebu Sa'îd Bahadır Han dönemine ait bir köy için çıkarılmış fermanında geçmektedir. Dolayısıyla Kopçur'dan ayrı olarak hayvanlar üzerinden alınan bir diğer vergi olmalıdır. Ancak kaynaklarda kopçur kadar sık bahsinin geçmemesi bu verginin sabit bir vergi olmasıyla olağan üstü durumlarda alındığını akla getirmektedir.⁹³⁰

1.5.2.1.3. Ticaretten Alınan Vergiler

1.5.2.1.3.1.Tamga

Tamga vergisi İlk kez Kuzey Çin'de Ögeday Han'ın ilk yıllarında Yeh-lü Ch'u-ts'ai'nin gelir reformları kapsamında uygulamaya konmuş bir vergidir. Çinli vezir Ögeday Han'a üzerinde çalışılmış ciddi argümanlar ile gelmiş ve bu vergi ile ilgili öngörülerini kabul ettirmiştir. Reform yapılırken vergi oranı 1/30 olarak belirlenmiştir.⁹³¹Neredeyse tüm kaynaklarda tüccar ve zanaatkârlardan alınan bir vergi olarak geçmektedir. Kökeni Türkçe'dir ve temel anlamı işaret, damgadır. Bunun yanında pul anlamında da kullanılmıştır. Bu sebeple de ticaret vergisi olarak kullanılmaya başlanmıştır.⁹³²Saray tüccarı olan ortaklara uygulanıp uygulanmadığı hususunda mevcut bir bilgiye ulaşamadıysak da muaf olmaları kuvvetle muhtemeldir. Zira bu vergiyi ortaklardan almak bir nevi hanedan ailesinin de vergi vermesi anlamına gelecektir. Moğolların dört temel vergisinden biri olan tamga Mengü Han döneminde Batı Asya'da agresif şekilde toplanmış ve İlhanlılara da aynı şekilde sirayet etmiştir.

⁹³⁰ Gottfried, *a.g.m.*, s. 326.

⁹³¹ Thomas. T. Alssen, *Princes and Their Partners, Asia Major, Vol.2 No.2, 1989, pp.83-126, s. 122.*

⁹³² Alssen, *a.g.e.,1987, s. 159.*

Tüccarlardan ve pazarlardan tahsil edilen bu vergi ülkenin ekonomik durumu göz önüne alınarak vergilerin toplanması için belirlenmiş vergi oranlarının zaman zaman değişmesine neden olmuştur. İlhanlılardan önce alınmayan bu verginin 1/240 nispetinde alınmasına karar verildiği kaynaklarca aktarılmıştır.⁹³³ İlhanlıların kurulmasıyla birlikte alındığı bilinmektedir.⁹³⁴ Tamga vergisi 1/240 oranında alınırken bir dönem 1/120 oranında alınmaya başlanmıştır. 1340 yılında Tebriz'den toplanan tamga vergisi geliri 87,5⁹³⁵ tûmendi ki civar nahiyeleriyle birlikte 115 tûmendi. Azerbaycan'dan ise 2.09 tûmen toplanmaktaydı.⁹³⁶Yine önemli şehirlerden olan Şiraz hazineye 450.000 dinar öderken İsfahan'ın 350.000 dinar ödemiş olması bu şehirlerin ticaret hacmi konusunda fikir edinmemizi de sağlamaktadır.⁹³⁷

Her ne kadar bu vergi miktarı yasal olarak belirlendiyse de ciddi suiistimallerde yaşanmıştır. Dolayısıyla bu vergide bir birlik sağlanamamıştır. Belirlenen miktardan fazla alındığı zaman da tüccarlar muhtelif Pazar arayışına girişmeye başlamıştır. Bazı yerlerde yarıya indirilmesi uygun görülmüş, bazı yerler ise tamamen muaf tutulmuştur.⁹³⁸ Van'da tüccarlardan her on dinarda dinarın yirmi dördte biri oranında tamga vergisi alınmıştır.⁹³⁹ Ankara ve Ani⁹⁴⁰ kalan ve kopçur vergilerinden muaf tutulsalar da şehirde satılmak için getirilen mallar üzerinden tamga vergisi vermişlerdir. Bu sebeple şehir kapılarının gelir kaynağı anlamına da geldiğini söylemek mümkündür.

⁹³³ Yaltkaya, *a.g.m.*, 1939, s. 12; Tûsî, *a.g.e.*, 1988, s. 22; Tûsî, *a.g.e.*, 1940, s. 773.

⁹³⁴ Petruşevsky, *a.g.e.*,62; Galstyan,*a.g.e.*,s. 29; Özyetgin, *a.g.e.*, s.103- vd.; Uyar, *a.g.m.*, s.73.

⁹³⁵ Hamdullah Kazvini'nin verdiği bu rakam ile aynı yıl için Abdullah Mazenderani'nin verdiği rakam bir hayli farklıdır. Mazenderani 288,1 tûmenden bahsetmektedir. Ancak Hamdullah Kazvini bu rakamı Dîvân defterinden aktarmaktadır. Ayrıca dönemin verilerine baktığımızda da Mazenderani'nin verdiği rakam inandırıcı değildir.

⁹³⁶ Kazvini/Strange, *a.g.e.*, s. 91.

⁹³⁷ Barthold, *a.g.m.*, 1931,s.155.

⁹³⁸ Özgüdenli, *a.g.e.* s. 291.

⁹³⁹ Yaltkaya, *a.g.m.*, 1939, s. 8vd.

⁹⁴⁰ Barthold Ani'den tamga dışında vergi alınmamasını buranın incü arazi sayılmasından kaynakladığını söylemiştir. Barthold, *a.g.m.*, 1931, s.154.

Ayrıca ticaret ve sanayi kurum ve kuruluşlarından tamga vergisi alınmaktaydı ki kaynaklarda geçen yanında rüsûm-e şarabhâne /şarap yapımı, rüsûm-e sabunhâne/sabun yapımı vergileri tamga vergisi özelinde alınmış olmalıdır.⁹⁴¹

1.5.2.1.3.2.Bac

Bac kelimesi Farsça kökenli bir kelime olup, hisse, pay anlamına gelmektedir. Fars yazıtlarında bâcî olarak geçen bu vergiyi toplayan görevliye de bâcîkâre unvanı verilmiştir. Kelime zamanlar baj, baz, bac olarak değişime uğrarken görevliye verilen unvan da bajban, bajhah, bajdar, bacdar olarak değişime uğramıştır. Bu terimle pek çok farklı alanda toplanan vergiler için kullanılırken karşılaşmamız mümkündür. İlhanlılarda bir nevi geçiş ücreti olarak karşımıza çıkmıştır.⁹⁴² Ancak farklı gerekçelerle alındığı da görülmüştür. Örneğin yolların asayiş için İlhanlılar döneminde alınan bir verginin adı olmasının yanı sıra, sınır kapılarında insan ve hayvan başına alınan bac rahdari olarak karşımıza çıkmaktadır.⁹⁴³ Bu vergiyi kullanan devletin Fars kültürü ile etkileşimde bulunmuş olması muhtemeldir. Şehirlerin pazarlarından tahsil edilen vergileri ifade etmek için kullanılan bac vergisi 2/100 oranında alınmıştır. Hülagû Han batı seferi planı doğrultusunda Ceyhun nehrine ulaşmış ve burada bulunan gemilere el koymuştur. Bu durum karşısında da gemi sahiplerinin zorluk yaşamamasını engellemek için ve kendisine yardım edenleri ödüllendirmek için olsa gerek ki vermekle yükümlü oldukları bac vergisini kaldırmıştır.⁹⁴⁴

1.5.2.1.4. Diğer Vergiler

1.5.2.1.4.1.Aş-i Ordu

Ordunun erzak ihtiyacını karşılamak için toplanan vergiye verilen isimdir. Argun Han döneminde her vilayetten toplanmasına karar verilmiştir. Ancak daha önce

⁹⁴¹Barthold, *a.g.m.*, 1931, s. 153.

⁹⁴²Yaltkaya, *a.g.m.*, 1939, s. 13;Tûsî, *a.g.e.*, 1988, s. 23; Tûsî, *a.g.e.*, 1940, s. 77 vd.

⁹⁴³Celal Yeniçeri "Bac", *TDVİA*, C.4, s.411.

⁹⁴⁴Reşidüddin, *a.g.e.*, 2013, s. 17; Spuler, *a.g.e.*, s. 60; Cüveynî, *a.g.e.*, s. 504.

sözünü ettiğimiz usulsüzlükler sebebiyle bu vergide ne beklenildiği ölçüde ne de düzenli toplanabilmiştir. Görevlilerin suiistimalleri sebebiyle oluşan bu durumu telafi için Emir Buka sorunu vergi mükelleflerinde görmüş olacak ki vergileri artırarak zorla toplama yoluna gitmiştir. Örneğin 669/1270 yılında Kirman'ın tüm vergi miktarı 600.000 dinardır.⁹⁴⁵ Ancak onun vergi artırımını sonrası 690.000 dinara çıkarılmıştır. Bu vergi miktarının ihtiyaçlar dağılımına bakarsak 100.000 dinarı saray ihtiyacına, 120.000 dinarı asker ihtiyaçlarına, 90.000 dinarı erzak için, 30.000 dinarı içecek için, kale ve sur onarımı için 10.000 dinar, 10.000 dinar yam ihtiyacı için, öncü ve karavul ihtiyacı içinse 30.000 dinar olarak taksim edilmiştir.⁹⁴⁶

1.5.2.1.4.2.Esbab-ı Nüzl

Sefere giden ordunun ihtiyaçları için hububattan alınan vergidir. Bu vergi gibi esbab-ı nüzl vergisinin de alındığı kaynaklarda geçmektedir. 1261 yılında Alıncak Noyan'ın Anadolu'ya gelişi esnasında onu IV. Rükneddin Kılıç Arslan yanında Muineddin Pervane ile karşılaşmıştır. Gelenlerin ihtiyaçlarının karşılanması için “esbab-ı nüzl” hazırlanmıştır.⁹⁴⁷

1.5.2.1.4.3.Begaya-yı Mal

Argun Han döneminde bu adla anılan bir verginin toplandığı kaynaklarda geçmektedir. Bu vergi geriye dönük vergi tahsili yapılması ile ilgilidir. Cüveynî bu vergiler ile ilgili yapılan zulmün haddini aştığını, vergi tahsildarlarının gariban insanlardan acımasızca, baskı, şiddet ve işkence ile vergileri toplamaya devam ettiklerini, dul ve yetimlere varana kadar vergi topladıklarını dile getirmiştir. Hatta bu insanların içine düştükleri zorluğu anlatmak için Argun Han'ın sarayı önüne

⁹⁴⁵ Lambton, *a.g.e.*, 1987, s.97.

⁹⁴⁶ Danu, *a.g.t.*, s. 177.

⁹⁴⁷ Zeki Velidi Togan, “Reşideddin'in Mektuplarında Anadolu'nun İktisadî ve Medenî Hayatına Dair Kayıtlar”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 15, S. 1-4, 1953, s. 35; Yuvalı, *a.g.e.*, 2019, s. 367; Erdem, *a.g.m.*, 2003, s. 64; Keleş, *a.g.m.*, 2020, s. 15 vd.; Merçil, *a.g.m.*, s. 66; Özkan Dayı, “Vezir Şemseddin Cüveynî'nin İlhanlı Devletindeki Faaliyetleri(1263-1284)”, *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, S. 1, Mart 2018, s. 100.

toplanarak vergi memurlarının keyiflerine göre hareket etmelerine son verilmesini istediklerini de ifade etmiştir.⁹⁴⁸

1.5.2.1.4.4.Hazr-ı Gale

Olağanüstü hallerde özellikle devletin diğer vergileri toplamasında zorluk yaşadığı, hazinenin boş kaldığı durumlarda toplanan bir vergi türüdür. Bitigçiler daha önce vergisi ödenmiş bir mahsulü gelip kontrol ederek, ürün miktarı gibi hususları tahmin yoluyla yeni vergi miktarı belirlerler ve ödenenden kalan kısmı tekrar tahsil ederek toplamışlardır.⁹⁴⁹

1.5.2.1.4.5.Rahdaranlık

Kelime anlamı olarak yol anlamına gelen rah ile tutan anlamı katan dar ekinin birleşmesi ile oluşan rahdar yol tutan anlamına gelmiştir. İlhanlı devletinde bir geçiş vergisi olarak karşımıza çıkan rahdarlık yolcu güvenliği sağlayan görevlilerin yol muhafaza hakkı olarak karşımıza çıkmaktadır. Belirlenmiş noktalardan belirlenmiş oranlarda tahsil edilmiştir.⁹⁵⁰

1.5.2.1.4.6.Takbur

Şehirlerin imarı için toplanan vergi. Gâzân Han döneminde kaldırıldığı ile ilgili malumatımız olan ancak ne zaman alınmaya başlandığı ile ilgili bir bilgiye sahip olmadığımız hane başına alınan vergidir. Olcaytu Han döneminde tekrar alınmaya başlanan bu vergi köyde oturan hane başına yıllık iki dinar miktarında belirlenmiştir. Bu hane vergisi nakdî olarak toplanmıştır.⁹⁵¹

1.5.2.1.4.7.Tabgur

Kaynaklarda taburun aslı olan kelime olduğu, dört yandan dizilip istihkam şeklini almış ve araları zincirle bağlanmış araba olarak verilmiştir.⁹⁵² Tapkur > tabgur

⁹⁴⁸Cüveynî, *a.g.e.*, s. 486.

⁹⁴⁹Hinz, *a.g.m.*, 1949, s.777.

⁹⁵⁰Köprülü, *a.g.e.*, 1983, s. 168.

⁹⁵¹Aksarayî, *a.g.e.*, s. 33; Özgüdenli, *a.g.t.*, s. 350; Hinz, *a.g.m.*, 1989, s. 64.

⁹⁵²Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türk'î*, C.II, Dersaadet 1318.

> tabûr > tabur şeklinde bir değişime uğradığı kaynaklarca ifade edilmiştir. Örnek olarak ise Salgur > Salur dönüşümü verilmiştir. Ancak İlhalı Devleti'nin Fars'ta 703/1304 yılı sonunda bölgeye maliye memurları göndererek sınırların savunulması için tabgur adlı bir vergi talep ettikleri bilinmektedir.⁹⁵³ Esasen bu verginin takbur ile aynı olabileceğini düşündüysük de Gazan Han'ın bu vergiyi yasaklamış olması ve vergilerin toplanış amaçlarındaki farklılık ayrı vergiler olduğunu göstermektedir.

1.5.2.1.4.8.Tütün

Uygurlar tarafından alındığını bildiğimiz bu vergi bir çeşit hane vergisidir ve her evden alınmıştır.⁹⁵⁴ Ancak Moğollarda bu vergi hane başına değil kişi başına alınmıştır.⁹⁵⁵

1.5.2.1.4.9.Nal Baha

Han ordusu ve haremiyle bir bölgeden geçerken geçtikleri yerin yöneticisinin takdim ettiği hediye ve paraların karşılığı olarak halktan toplanan vergidir.⁹⁵⁶ Baha Farsçada paha, kıymet anlamına gelmektedir. İstila öncesinde de alınan bu vergi yabancı askerlerin geçtikleri bölgelerde yapacakları yağma ve talanları engellemek için ödenen paraya verilen isim olarak sözlükte karşımıza çıkmaktadır.⁹⁵⁷ Moğol tahakkümü altındaki Anadolu'da III. Gıyaseddin Keyhüsrev'in tahta çıkarılmasından sonra Anadolu mali işler sorumlusu olan Taceddin Mu'tez'in toplanması gereken vergileri dört kısma ayırdığını görmekteyiz. Bu vergilerden biri Nal Baha olarak karşımıza çıkmaktadır.⁹⁵⁸ Bu şekilde Anadolu'dan toplanan olağan vergilerden biri haline gelmiştir.

⁹⁵³ Lambton, *a.g.m.*, 1987, s. 117 vd.

⁹⁵⁴ Ahmet Caferoğlu, "Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları", *Türkiyat Mecmuası*, C.IV, İstanbul, 1934, s: 42; Özyetgin, *a.g.m.*, 2004, s: 112 vd.

⁹⁵⁵ Özyetgin, *a.g.m.*, 2004, s: 112 vd.

⁹⁵⁶ Piriye, *a.g.e.*, s. 220.

⁹⁵⁷ *Persian-English Dictionary*, London 1977, s. 1412.

⁹⁵⁸ Aksarayî, *a.g.e.*, s. 89; Bu vergi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, Na'l Baha ve Kullanılışına Dair Örnekler, *Belleten*, TTK, C.60, S.227, 1996, ss.21-32.

1.5.2.1.4.10. Şumare-i Kopçur

Mengü Han'ın İlhanlı devletine yüklediği vergidir. Hayvan sayımı yapılarak alınan bu vergi kopçur vergisi ile aynı değildir. Kopçur gibi tüm halktan ve belirli zamanlarda alınmamıştır. Şumare-i Kopçur ordunun ihtiyaçları, devletin nakdî paraya ihtiyaç duyduğu zamanlar, afetler sebebiyle başka vergi toplanmasının mümkün olmadığı zamanlarda toplanmıştır. Bu vergi hayvan üzerinden alınmıştır ancak binek ve koşumlu hayvanlar bunun dışında tutulmuştur. Otlaklarda bulunan tüm hayvanların sayılması sonucu belirlenen vergiyi toplayan memurlar halktan hizmet parası da isteme hakkına sahip olmuşlardır.⁹⁵⁹

1.5.2.1.4.11. Nüzl

Kelime anlamı olarak “bir yere inme, konma, konaklama, misafire hazırlanan yiyecekler” olarak geçmekte olan nüzulün askerî ve mali açıdan verdiği anlam “askeri bir bölüğün/tümenin gıda ihtiyaçları için belirlenmiş miktardaki zahirenin aynı olarak temin ve tedarikinin yapılmış olmasıdır⁹⁶⁰. İlhanlı Devleti'nde vergi memurlarının yahut devlet adamlarının tebanın evinde kalması, konaklaması, ihtiyaçlarını karşılaması için alınmış vergi olarak karşımıza çıkmıştır. Kalacak yer anlamına gelmesinden mütevellit bu ıstılah kullanılmış olmalıdır. Gâzân Han döneminde imar faaliyetleri kapsamında görevlilerin barınması için yapılan yapılardan dolayı toplanmasını gerektirecek durum ortadan kalktığı için önemini yitirmiştir.⁹⁶¹

1.5.2.1.4.12. Bağşümar

Bağ ve bahçesi bulunanlardan alınan vergidir. Vergi miktarı arazinin büyüklüğü baz alınarak belirlenmiştir.⁹⁶²

⁹⁵⁹ Spuler, *a.g.e.*, s. 299; Özgüdenli, *a.g.t.*, s. 89; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 183.

⁹⁶⁰ Ömer İşbilir, “Nüzül”, *TDVİA*, C. 33, Ankara 2007, s. 311.

⁹⁶¹ Piriye, *a.g.e.*, s. 217.

⁹⁶² Piriye, *a.g.e.*, s. 227.

1.5.2.1.4.13. Haneşümar

Hane başına toplandığı bilinen vergidir.⁹⁶³ Ayrıca Serşomar adlı bir vergide kayıtlarda geçmektedir ki bu da yetişkin erkeklerin ödediği hane vergisidir.⁹⁶⁴ Aynı vergi olup bölgesel farklılıklardan dolayı farklı isimlerle anılmış olabilirler.

1.5.2.1.4.14. Mal-ı Yam

Posta vergisi olarak karşımıza çıkan ıstılah İlhanlı tahakkümü altındaki Anadolu'dan alınmış vergilerden biridir.⁹⁶⁵ Bu vergi ile posta memurlarının ve elçilerin ihtiyaçları görülmüştür.

1.5.2.1.4.15. Şahnagi

Yılda bir kez İlhanlı vergi memuruna %3 oranında verilen ürün vergisidir. İran'da bu vergiyi darugalar, Anadolu'da ise şahneler toplamıştır.⁹⁶⁶

1.5.2.1.4.16. Uluğ Mal / Dalay

Z.Velidi Togan Mal-ı Bozorg vergisini Uluğ Mal vergisi olarak açıklamaktadır. Uluğ Mal'ın Moğolca karşılığı dalaydır.⁹⁶⁷ Genel harcamalar için alınan vergi şeklinde açıklanan ıstılah Moğolların Anadolu'da tahsil ettikleri vergilerden biri olarak bilinmektedir.⁹⁶⁸

1.5.2.1.4.17. Nemerı

İlave anlamına gelen nemerı kelimesinden ve Baydu –Gâzân mücadelesi esnasında alınan bu vergiden anlamaktayız ki olağan üstü durumlarda halktan acil toplanan vergidir. Genellikle hazinenin boş olduğu durumlarda alındığı bilinmektedir ki bu durumda hayli sık toplanmış olmalıdır. 1296 yılında mücadeleler esnasında asker sevkیاتlarının hazinedeki parayı eritmesi sebebiyle Fars halkından hem avans /borç

⁹⁶³ Piriyeve, *a.g.e.*, s. 230.

⁹⁶⁴ Petruşevsky, *a.g.e.*, s. 59 vd., Kenanoğlu, M. M., "Vergi", *TDVİA*, İstanbul 2013, 43, s. 55.

⁹⁶⁵ Merçil, *a.g.m.*, 1996, s. 28.

⁹⁶⁶ Hinz, *a.g.m.*, 1949, s. 780.

⁹⁶⁷ Merçil, *a.g.m.*, 1996, s.21 vd.

⁹⁶⁸ Merçil, *a.g.e.*, s. 29.

hem de neneri talep edilmiştir.⁹⁶⁹ Neneri'nin Ermenice karşılığı "eklenen" yahut "ilişkili olan"dır. Ani kentinde de bu verginin alındığı bilinmektedir.⁹⁷⁰

1.5.2.1.4.18. Gerek /Yerek

Ordunun askeri mühimmat ve silah ihtiyacını karşılamak için alınan vergidir. Bu işlerle ilgilenen aynı isimli bir Dîvân da bulunmaktadır. Sözü edilen askeri malzemeler ve diğer asker ihtiyaçları için Gazan Han askeri reformlar kapsamında kurulmuş olmalıdır.⁹⁷¹ Ayrıca gerekli hallerde şehir ve köy halkından mal-es silah diye bilinen silah yapımı için toplanan bir verginin bulunduğu da bilinmektedir⁹⁷².

1.5.2.1.4.19. Berat Vergisi

Olçaytu Han döneminde alındığı bilinen vergilerdendir. Bu vergiyi görevli memur dışında şehzadelerin de toplama yetkisi bulunmuştur. Toplanacak miktar ve bölge önceden belirlenerek toplanmıştır⁹⁷³.

1.5.2.1.4.20. Şirbaha

Çeyiz anlamına gelen şirbaha ekseriyetler emirlerin çocuklarının düğün zamanlarında masrafların giderilmesi amacıyla halktan toplanan vergidir.⁹⁷⁴

1.5.2.1.4.21. Saveri

Harac üzerinden alınanbu vergi, İlhanın, emirlerin yahut Moğol olan feodallaerin giysi ve yemekleri için haracın %10'u olarak halktan alınan vergidir.⁹⁷⁵

⁹⁶⁹Vassaf/Ayeti, *a.g.e.*,s. 155; Barthold, *a.g.m.*, 1931,s. 155.

⁹⁷⁰ Dashdondog, *a.g.e.*, s.116.

⁹⁷¹ Uyar, *a.g.t.*, s. 171.

⁹⁷² Piriye, *a.g.e.*, s. 219.

⁹⁷³ Gördeğir, *a.g.t.*, s. 279.

⁹⁷⁴ Priye, *a.g.e.*,s. 218.

⁹⁷⁵ Priye, *a.g.e.*,s. 223.

1.5.2.1.4.22. Vogûh-e Emârat

İnşaat projelerini finanse etmek, inşaat giderleri için kullanmak, kentlerin surlarının, barajlarının ve köprülerinin bakım ve tamiratını yapabilmek için alınan ek vergidir.⁹⁷⁶

Bunların dışında kaynaklarda birçok farklı isimde vergilerin bulunduğu da bilinmektedir. Ancak her bölgeden toplanmıyor oluşu ve düzenli vergilerden sayılmaması sebebiyle bu vergi isimleri ile karşılaşmak da hayli güçtür. Örneğin yerel vergi olduğunu düşündüğümüz 667 yılında Bağdat'tan miktarı belli olmayan bir vergi toplanmıştır. Petruşevski de şaltakat adlı bir vergiden haber vermektedir. Bu verginin toplanış amacını da muhtemelen miktarın büyüklüğünden dolayı insanların mallarını sonuna kadar almayı amaçlayan vergi olarak vermiştir.⁹⁷⁷

Ayrıca vergilerin alt vergiler şeklinde özelleştiği de bu defterler aracılığı ile tespit edilebilmektedir. Örneğin ipek vergisi, yük hayvanı vergisi, koyunağılı vergisi, kantar vergisi, dabbağhane vergisi, boyacılık vergisi, tabakhane vergisi gibi.

1.6. Para Ekonomisi

Büyük Moğol İmparatorluğu'nda Cengiz Han para birimini sabit kılmıştır. 2,5 kg. ağırlığında balışTürkçe'de yastuk adı verilen altın ve gümüş külçeler kullanılmıştır.⁹⁷⁸ Bu külçelere görünümünden dolayı yastuk denilmiştir. Ticarete ise daha küçük birimler kullanılmıştır. Gümüş paraların ve külçelerin hesabı ise tümen⁹⁷⁹ hesabı ile yapılmıştır. Rubruk 1253 yılında böyle bir yastuğun 2338 gram ağırlığında olduğunu tahmin etmiştir. Hinz'ın verdiği bilgiye göre ise Rubruk sadece 188 gram hatalıdır. Yeni Hinz'ın verilerine göre 2150 gram ağırlığındadır. Bu bilgi altın ve gümüşten oluşan külçenin para olarak Büyük Cengiz İmparatorluğu öncesinde de kullanıldığını göstermektedir. Türkistan'da yüzyıllarca yöneticilerin değişmesine

⁹⁷⁶ Hermann, *a.g.e.*, s.327.

⁹⁷⁷ Petruşevsky, *a.g.e.*, s. 773.

⁹⁷⁸ Battûta, *a.g.e.*, II, s.903; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, s. 246.

⁹⁷⁹ Mali ve askerî işlerde on bin rakamı ile gösterilen ölçü birimi.

rağmen varlığını sürdürmüş bir para birimidir. Cengiz İmparatorluğunda da bu kullanımı devam etmiştir. Baliş Moğol Devleti'ndeki para piyasasının temelini oluşturmuştur.⁹⁸⁰ Paraların hesabı tümen üzerinden yapılmıştır. Cengiz Han döneminde madeni para kullanılırken Ögeday döneminde 1236 yılında kağıt para kullanımına geçilmiştir ve kağıt baliş 10 dinara tekabül etmiştir.⁹⁸¹

XIII. yüzyılda Yakınoğu'da gümüş madeni kıtlığı yaşanmıştır. Ancak Diyar-ı Rum da gümüş madenlerinin işleniyor olması Anadolu'nun bundan etkilenmesini engellemiştir. Üstelik İlhanlılar ticaret yolları üzerinde kurdukları denetim sonucu ortaya çıkan ticaret ağı vasıtasıyla hayli gümüşe de sahip olmuşlardır. Topraklarında mevcut olan 200 civarı darphane sayesinde sikke basımında sorun yaşamamışlardır. Sikkeler boldur ve kolayca tedavülü sağlanmıştır. Sikke arzı ve dolaşımı da ticaret aracılığı ile sağlanmıştır. Bu durumun kolaylaşması için devlet para piyasasına müdahaleci bir tavır benimsememiştir. Bu sikkeler kalite ve değer açısından değerlendirildiğinde ticarî hayatın hayli canlı olduğunu bize düşündürmüştür. Ancak aynı durumun XIV. Yüzyılın ilk çeyreğinde devam ettiği söylenemez. Sikke basımındaki denetimsizlik bölgeler arası tutarsızlığı da beraberinde getirmiştir. Paraların ağırlıklarının ve içindeki gümüş, altın miktarının gittikçe düşürülmesi anında piyasayı etkilemeye başlamış ve ekonomiyi zora sokmuştur. Bu sebeple tağşişe⁹⁸² gidilmiştir. Tağşişe gidilmesinin sebeplerine baktığımızda kamu harcamaları, hazine açığı, enflasyonun artması sonucu halkın alım gücünün düşmesi, gelir gider dengesizliği gibi sebepler gösterilebilir. Esasen ilk tercih tağşiş olmamıştır. Evvela vergilerin yükseltilmesi ve çoğaltılması yoluna gidildiyse de bu mevcut iktisadî problemleri çözmeye yetmemiştir. Zira vergiler hususundaki olumsuzluklardan daha önce bahsetmiştik.

Ömer Diler sikke basımı için üç ayrı karar merci bulunduğunu aktarmaktadır. Devlet merkezi, eyaletler ve bağlı yerel idareler. Para basımı bu şekilde hiçbir izne

⁹⁸⁰ Yuvalı, *a.g.e.*, 1997, s.151.

⁹⁸¹ Yuvalı, *a.g.e.*, 1997, s.159.

⁹⁸²Tağşiş, değerli madenlerin içerisine daha değersiz olanlarına katılarak gerçek değerinin düşürülmesi işlemidir

gerek olmadan sağlanmışır. Ancak ordu komutanlarına zarurî durumlarda sikke basımı için müsaade verilmiş, komutanlarında bir izne ihtiyaçları olmadan para basımlarının yolu açılmışır. Bunlar dışında tarikatların da para basımına müsaade edilmesi durumun ne denli kontrolsüz olduğunu göstermesi açıısından önemli bir malumattır.⁹⁸³

Sikkelere darbedildiği yılın yazılması çok eski dönemlerden beri uygulanan bir sistemdir. İlhanlıların hâkimiyetinde bulunan Tiflis'te darbedilen sikkelere yılın yanı sıra basıldığı aylarında yazılması uzunca bir süre devam etmiştir. Hatta bir müddet sonra Sivas şehrinde darbedilen bazı sikkelerde de günlerin de yazılması bu usulün yayılım gösterdiğini göstermektedir.⁹⁸⁴ İran, Irak, Gürcistan, Anadolu, Azerbaycan gibi ticaretin ve sanayinin gelişmiş olduğu yerlerde madeni para darbı için zaten koşulların uygun olması sebebiyle kısa sürede İlhanlılar adına altın, gümüş ve bakır sikke darbı gerçekleşmiştir.⁹⁸⁵ Bu işi hızlandıran ise bölgeye görevlendirilen valiler olmuştur. Görevli valiler dolaşımdaki sikkelerin kaldırılmasını ve yeni paraların basımını sağlamışlardır.⁹⁸⁶ Hülâgû döneminde paraların üstüne önce Mengü Han'a tabilikten dolayı Büyük Kağan'ın adı sonra Hülâgû'nun adı yazılmışır. 651/1254/1255 tarihli sikkeleri Mengü Han ile ortak bastırırken 655-56/1258 yılında kendi adına sikke bastırıldığını elimizdeki nümizmatik verilerinden tespit edebilmekteyiz.⁹⁸⁷ Bunun sebebinin de bu tarihten itibaren İlhanlı Devleti'nin kurulmuş olmasıdır. Hülâgû Han İlhanlı Devleti'ni kurduktan sonra hâkimiyet sahasında ortak bir para kullanımını sağlamamıştır. Ve bununla ilgili bir düzenleme yapmamıştır. Diğer alanlarda da uyguladığı gibi yerel geleneği yani Büyük Kağanlığın uygulamalarını sürdürmeye devam etmiştir. Ancak bununla ilgili bir kural kaide

⁹⁸³ Diler, *a.g.e.*, 2006, s.23 vd.

⁹⁸⁴ Celil Ender, "Darbedildiği Günün Tarihini Taşıyan İki İlhanlı Sikkesi", *Türk Nümizmatik Derneğinin 20. Kuruluş Yılında İbrahim Artuk'a Armağan*, Türk Nümizmatik Derneği Yayınları, İstanbul 1988, s. 95.

⁹⁸⁵ Nyama, *a.g.e.*, 107.

⁹⁸⁶ Aykut, *a.g.m.*, 1992, s. 124.

⁹⁸⁷ Yuvalı, *a.g.e.*, 2019, s. 160.

koymamış, tabii devletler kendi adlarına para basımını sürdürmüş ve basılan paraların üstüne kendi isimlerini yazdırmaya da devam etmişlerdir.

İlhanlılar en fazla sikke türlü olarak dinarı tercih etmişlerdir.⁹⁸⁸ Ancak dönemin Ortaçağ İslam Devletlerinde kullanılan dinar ile İlhanlı dinarı aynı değildir. Bir dinarın karşılığı altı dirhemdir ve gümüş sikkedir.⁹⁸⁹ Esasen bu durum göstermektedir ki bu sikkenin dinar olarak adlandırılmasının nedeni dirhem olarak bir dirhem ağırlığındaki gümüş paraya alışılmış olmasıdır. Bu sebeple altı dirhem ağırlığındaki bu gümüş sikke dinar olarak adlandırılmıştır.⁹⁹⁰ Klasik İslam dirhemi 2,97 gr. ağırlığındayken İlhanlı dirhemi 3.26 gr. civarında darp edilmiştir.⁹⁹¹ Ve bu da klasik İslam dirhemi ile aynı dirhemi kullanmadıklarını göstermektedir. Dolayısıyla da İlhanlı Devletinde en fazla itibar gören sikke de bu gümüş dinar olsa gerektir.⁹⁹² Bu bilgilerden hareketle İlhanlı Devleti'nde altın sikke darpedilmediği gibi bir çıkarım yapmak hataya düşmek demektir. Hülagû Han'dan itibaren mevcut sikkeler incelendiğinde altın sikkelerin varlığı ortadadır.⁹⁹³ Aynı zamanda bölgenin kültürünün etkisini de darp edilen sikkelerde görmek mümkündür.⁹⁹⁴ Eldeki nümizmatik kaynaklardan hareketle altın dinarın ağırlığının 4,25 ila 7 gr. arasında değiştiğini söyleyebiliriz.⁹⁹⁵ Aynı farklılığın gümüş dinarda da karşımıza çıkıyor olması Gazan Han dönemine kadar sikke ayarında birlik olmadığını kanıtlar niteliktedir.

Abaka Han döneminde başlayan paranın ağırlık ve ayarındaki düşüş başlamış, selefleri Argun ve Geyhatu döneminde de devam etmiştir. Geyhatu dönemi uygulanmış olan Çav hususunda daha önce ayrıntılı bilgi vermiştik. Bu kâğıt paraya geçiş hikâyesi öngörüldüğü şekilde kabul görmemiş çok kısa bir süre sonra bu

⁹⁸⁸ Spuler, *a.g.e.*, s. 327; Aykut, *a.g.e.*, s. 27

⁹⁸⁹ Bu sikkeye dinar denilmesinin sebebini dirhem diye 1 dirhem ağırlığında gümüş paraya alışmış olan halkın, 6 dirhem veya Gâzân Han'ın 3 miskal ağırlığındaki iri gümüş parasına dinar gözüyle bakmış olabileceğinde aranmalıdır. Bkz. Halil Sahillioğlu, "Dinar", *DİA*, C. 9, İstanbul 1994, s. 354

⁹⁹⁰ Halil Sahillioğlu, "Dirhem", *DİA*, C. 9, İstanbul 1994, s. 371.

⁹⁹¹ Hinz, *a.g.e.*, 1990, s. 7 vd.; Şevket Pamuk, "Para, tarih ve nümizmatik", *Ak Akçe: Moğol ve İlhanlı Sikkeleri*, haz. Tuncay Aykut-Şennur Aydın, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1992, s. 19.

⁹⁹² Barthold, *a.g.m.*, 1931, s.144 vd.

⁹⁹³ Diler, *a.g.e.*, s. 235; Aykut, "Sikkeler", s. 125.

⁹⁹⁴ Kalkaşendî, *a.g.e.*, VIII, s. 63; Diler, *a.g.e.*, s. 233-252

⁹⁹⁵ Spuler, *a.g.e.*, s. 328.

uygulamadan vazgeçilmiştir. Zira çav kullanımına yönelik hükümdar yarığına rağmen protestolar yapılmıştır. Bu duruma baktığımızda başkentteki bu protestoların katı tedbirlere karşı sürdürülmesi ve Geyhatu Han'ın geri adım atması halkın etkinliğini göstermesi açısından önemlidir. Zira Tebriz'in hazineye katkısı göz ardı edilecek bir meblağ değildir. Tutarsız mali önlemlerle beraber sikkenin ayarındaki değişkenlik devletin mali sistemini derinden etkilemiş ve bununla beraber gelirlerin azalması, israfın önlenememesi ve hayvan vebasının getirdiği sıkıntılar İlhanlı Devleti'ni iflasın eşiğine getirmişti.⁹⁹⁶Para basımı ile ilgili bir kuralın konmamış olması, üstelik yerel hanedanlıklara ve tabi devletlere para basım hakkının verilmesi ve sistemli bir denetim ağının kurulmaması para birliğinin sağlanmasını engellemiştir. Bu sebeple de para hususunda istikrar sağlanamamış ve kontrol kaybedilmiştir. Bağlı devletlerin bastırdığı paralar incelendiğinde kendi adlarına para basılmasının da sorun edilmediği gibi ağırlıkları, ayarları hususunda da bir düzenlemeye gidilmediği görülmektedir. Bu sebeplerdendir ki paranın bazen ayarı bazense ağırlığı düşürülmüş, gümüş oranı kontrolsüzce artırılmış, İlhanlı sınırları içinde birbirinden farklı ayar ve ağırlıkta paralar basılmıştır. Özellikle dinardaki bu istikrarsızlık, bölgeden bölgeye farklılık gösteren ayar ve ağırlık sebebiyle ticarete de %20 civarında zarar edilmesine yol açmıştır.⁹⁹⁷ Esasen Argun Han ve Geyhatu Han kendi iktidarları döneminde bir takım tedbirler almaya çalıştılsa da girişimleri ön göremedikleri sonuçları beraberinde getirmiştir. Girişimleri yayınlanan fermanlardan öte gitmemiş, belli bir kural oluşturamamışlardır. Bu durum şüphesiz ticarî hayatı zorlaştırmıştır. Bu sebeplerle Gâzân Han dönemine kadar⁹⁹⁸ para hususunda ciddi bir düzenleme yapılmadığını görmekteyiz. Gâzân Han iktisaden çok zor durumdaki yok olmaya yüz tutmuş bir devlete han olunca kendi adına para basabilmek için kendinden önceki tüm hanların bastırdığı paraları toplatarak erittirmiş ve bunlarla kendi adına para bastırabilmiştir.

⁹⁹⁶ Aykut, *a.g.e.*, s. 27.

⁹⁹⁷ Spuler, *a.g.e.*, s.327 vd.; Aykut, *a.g.e.*, s. 25.

⁹⁹⁸ Gâzân Han Döneminde para politikası oluşturularak ciddi anlamda reformlar yapılmıştır. Spuler, *a.g.e.*, s.327-328; Özgüdenli, *a.g.t.*, s.274; Tuncay Aykut, "Moğol ve İlhanlı Para Tarihi", *Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri*, Yay. Haz. Tuncay Aykut, Şennur Aydın, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1992, s.25.

Henüz şehzadeligi döneminde Gâzân Girdruh Kalesini Taceddin Yalduz'un oğullarından aldıktan sonra Simnan'a ulaştığı sırada, Ordu Buka Geyhatu Han emriyle bir harvar⁹⁹⁹ çav ve beyaz ile kırmızı kağıt ile diğerlerinden oluşan alet-edevatla çav basmak için şehzadenin huzuruna çıkmıştır. Ancak şehzade Gâzân buna müsaade etmemiş ve coğrafyanın sunduğu iklim şartlarından ötürü askeri giysilerin bile bozulduğunu, bir seneden fazla o giysilerin bile giyilemediğini, inceliğini örümcek ağına benzettiği bu kâğıtlarında asla dayanamayacağını dile getirerek getirilen çavların ve diğer malzemelerin yakılmasını emretmiştir. O dönemde dahi öngörü sahibi olduğunu kanıtlamış ve öngördüğü gibi çav kullanımı uzun soluklu olmamıştır. Devletin para ile ilgili ortak bir uygulamasının olmadığı, hükmedilen bölgelerin yerel uygulamalarını sürdürmekte olduğunufarkında olan şehzade Gâzân, bir de tabi devletlerin sikke basma hakkına sahip olmalarından çok hoşnut olmamış olsa gerek ki han olduğunda ivedilikle bu hususta çalışmalar yapmıştır. Gâzân hanın bu konu ile ilgili sistemli bir değişimin şart olduğunun bilincinde olduğunu söyleyebiliriz.¹⁰⁰⁰

Pek çok alanda reform yaparak devletin temellerini güçlendirme çabasında olan Gazan Han, veziri Reşîdüddin Fazlullahve danışmanları ile birlikte yaptığı istişareler sonucunda kendinden önceki dönemlerde yapılan iktisadî girişimler ve içinde buldukları ekonomik krizi de göz önüne alarak dolaşımdaki paranın hacmini artırmak, kalpazanlığın önüne geçmek, paranın biçimi ve saflığı ile ilgili belirli bir standartı yakalamak gibi amaçlarla çalışmalara başlamışlardır.¹⁰⁰¹Bu amaçla şeklen nasıl olması gerektiği noktasında örnek oluşturması için kendi adına alametinin bulunduğu bir para bastırmıştır. Böylece gayrimüslim ülkelerde dahi paraların üzerinde Allah ve Hz. Muhammed lafzı bulunmuştur. Akabinde vezin ve ayar ile ilgili tedbirler almıştır ki artık para basımını devletin denetlediği darphaneler yapacaktır. Bu darphaneler aracılığı ile para birliği sağlanacak ve ülkede tek tip para bulunacaktır. Buna binaen tabi ülkelerin de para basım hakkı sınırlandırılmış ve belirlenen şartlara

⁹⁹⁹ 1 Harvar bir eşek yüküne / yüz batmana denktir. Reşîdüddin Fazlullah, *a.g.e.*, 2013, s. 222; Hinz, *a.g.m.*, 1989, s.17.

¹⁰⁰⁰ Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*,s. 214.

¹⁰⁰¹ Smith, *a.g.m.*,2012, s. 348.

uyularak para basımına izin verilmiştir. Gâzân Han merkezden belirlenen ölçüler dahilinde para basımı ile ilgili düzenleme getirmiş, ancak bu düzenleme onun dönemi ile sınırlı kaldığı için ileriki dönemde bir fark yaratamamış, gümüş dinar üzerinde sağlanan standardizasyon sürdürülememiştir.¹⁰⁰² Bu konuda oldukça sıkı tedbirler olarak para basımındaki dengesizliği ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. Aynı uygulama selefleri Olcaytu ve Ebu Sa'îd dönemlerinde de sürdürülmeye çalışılmış, basılacak paraların kalıpları dahi merkezden gönderilmiştir. Ancak tüm çabalara rağmen Olcaytu han zamanında para da bozulmalar başlamıştır. Bu bozulma durdurulamamış ve Ebu Sa'îd Döneminde daha da vahim bir hal almıştır. Öyle ki 6 dirhem değerindeki sikkelerin önceden 3 miskal olan değerleri 2 miskale değin düşmüştür.

Bu son üç hükümdar döneminde sikke basımında göze batacak düzeyde bir artış söz konusudur. Ancak Ebu Sa'îd Han diğer hanlara nazaran daha fazla sikke basmıştır.¹⁰⁰³ Onun döneminde sikke basan darphanelerin sayısı da bu durumu kanıtlar niteliktedir. Bu sikke basımındaki artış reformlar ve devletin artık bir İslam devleti hüviyeti kazanmış olması ile ilişkilendirilebilir.

Dinarın kuruluş dönemindeki ortalama ağırlığı 4,25- 7 gram arasında seyrederken; ağırlıkta ve ayarda yapılan usulsüzlüklerden dolayı Argun Han döneminde ortalama 2,50 gram ağırlığındaki gümüş sikkeler dinar adıyla kullanılmaya başlanmıştır. Öyle ki yarım dirhem olarak basılan sikkelerin varlığını da kaynaklardan tespit edebilmekteyiz. Zamanla olumsuzlukların artması ve devlet ekonomisindeki bozulmaların bir sonucu olarak sikkelerdeki maden oranlarında da düşüşlere gidilmeye başlanmıştır. Gümüş sikkelerdeki gümüş oranlarında darphane farklılıklarından kaynaklı olarak %86- %90 arasında değişen şekilde düşüşler yaşanmıştır. Tüm bu iktisadî gerilemenin bir sonucu olarak da Ermenistan, Anadolu, Gürcistan, Fars darphaneleri kontrolden çıkmıştır ve pek çok yerde keyfi uygulamalar yapılmıştır. Gazan Han reformları ile Gazan ve Olcaytu Hanlar döneminde dirhem standartının 712/1312 yılında 2.13-2.17 dolaylarında seyrettiği eldeki nümizmatik

¹⁰⁰² Pamuk, *a.g.m.*, 1992, s. 19.

¹⁰⁰³ *a.g.m.*, 1992, s. 19.

kaynaklarca belirlenmektedir. Ebu Sa'îd dönemine baktığımızda bir çift dirhem in ağırlığının 1.42-1.46 gr. olduğu rahatlıkla çift dirhem esas alınarak belirlenebilir. Dinar ise 12.78- 13.02 gr. ağırlığındadır. Yani bu her iki sikkenin birbirine oranı 1/9'dur. Ebu Sa'îd Han'ın vefatından hemen önce gümüş dirhem in ağırlığı 140 gr.a kadar düşmüştür.¹⁰⁰⁴

736-737/1335-1337 yıllarında devletin 16 karatlık gümüş dirhemleri 2.88 gramken, hemen ertesi sene 738/1337-1338 yıllarında ise 14 karatlık 1 gümüş dirhem in ağırlığı 2.52 gram olarak kabul görmüştür. 1 gümüş dinarise 7.56 gram ağırlığındadır. Yine takip eden 739/1338-1339 yıllarında, her iki sikkede de azalmaya gidilmiş, gümüş dinar 6.48 gram ve 12 karat olan 1 gümüş dirhemi ise 2.16 grama düşürülmüştür. Ekonomideki bozulmalar artarak devam ettikçe paradaki düşüş hızlanmış ve 741-745/1340-1345 yıllarında gümüş dinar 4.32 gram, dirhem ise 1.44 gram değerinde seyretmiştir.¹⁰⁰⁵

1.6.1. Paranın Hikayesi

Tarihî devirlerden önce insanlar küçük topluluklar halinde yaşamış ve herhangi bir ödeme aracına ihtiyaç duymamışlardır. Mensup oldukları kabile içerisinde iş bölümü sayesinde herkesin ihtiyaçları karşılanmıştır. Bu avcı ve toplayıcı olarak karşımıza çıkan insan toplulukları başlangıçta kısıtlı bilgiye sahiptir ve zaman içerisinde basit teknolojinin gelişimi ve tarımsal hayata geçiş bilginin artmasına ve mal kavramının önem kazanmasına neden olmuştur. Kendi yaşam alanında bulunmayan yahut kısıtlı bulunan ürünleri farklı yaşam alanlarında bulunan topluluklardan temin etme yoluna gitmesi sonucu takas usulü başlamıştır. Dolayısıyla ihtiyaç kaynaklı ticarî faaliyetler mübadele yolu ile yapılmaya başlanmıştır. Her ihtiyaç sahibi ihtiyaç duyduğu malları elde etmek için ürün sahibine onun ihtiyaç duyacağı bir ürün vermesi sonucu alım satım ticareti ortaya çıkmıştır.¹⁰⁰⁶Bu durum da her malın aynı kıymette

¹⁰⁰⁴ Spuler, *a.g.e.*, s. 328.

¹⁰⁰⁵ Aykut, *a.g.e.*, s. 31.

¹⁰⁰⁶ Fidan, Murat, Dilek, Serkan, Esev, Ayşegül, "Dünden Bugüne Paranın Tarihi ve Kâğıt Para Kullanımı," *Sosyal Bilimler Dergisi, Journal of Social Sciences*, C.9, S.18, 2019, ss.142-162, s. 145.

olmadığı algısını beraberinde getirmiş ve herkesin ihtiyaç duyduğu malların takasta kullanılması mecburiyeti zorunlu kılınmıştır. Böylece gümüş, bakır, tahıl, hayvanlar gibi ürünler mal para olarak kullanılmaya başlanmıştır. Ancak söz konusu uygulama ortaya taşıma güçlüğü beraberinde getirince ve ticaret hacminin her geçen gün büyüme göstermesi neticesinde mübadele usulünün yerine para ekonomisine geçilmiştir. Bu durumun doğal bir sonucu olarak da değerli maden külçelerinin para yerine kullanılması usulüne geçilmiş, kullanım rahatlığı yaratması açısından zamanla değerli madenler belirli bir forma sokularak sikke adlı madeni para devri başlamıştır.¹⁰⁰⁷ Zira ticarî faaliyetler göstermiştir ki para bozulmamalı, taşınmaya elverişli olmalı ve değerini korumalıdır. Paranın değişim ve dönüşümündeki bir sonraki aşama ise devlet-para ilişkisinin kurulması sonucu, iktidarın hâkimiyet alametlerinden biri olarak önem kazanmasıdır.

Sikkeler tarihi aydınlatmada kullanılan değerli bir nesne olması sebebiyle çağlar sonra hala oldukça kıymetlidirler. Zira tek bir sikke hükümdarın adı, inancı, devletin ekonomik durumu gibi bilgileri de içerisinde barındırmaktadır. Bu amaçla kullanılan sikke çağının tüccar devletleri arasında ön plana çıkmış olan Lidyalılar döneminde karşımıza çıkmaktadır. Altın ve gümüş sikkenin basımı ve ticarete kullanılması bu dönemde olduğu için tarihte ilk parayı Lidyalıların icat ettiği kabul görmektedir.¹⁰⁰⁸ Akabinde pek çok devletin madeni para ekonomisine geçtiklerini görmekteyiz. Paranın değerini kullanılan maden belirlediği için tarihin o dönemlerinde bile sikke formları üzerinde hileye başvurularak içi bronz dışı altın sikkelerin basıldığı da bilinmektedir. Ancak paranın hikâyesi burada bitmemiş ticaret ve ekonomi geliştikçe metal paranın güvenliğinin zorlaşmasının yanı sıra, devletler değerli madenleri kendilerine saklamayı tercih ettikleri bir döneme girmişlerdir. Dolayısıyla da kâğıdın icadı neticesinde yazılı değeri olan kâğıt para kullanımına geçilmeye başlanmıştır. Ancak burada belirtmek gerekir ki kâğıt paranın icadı 600'lü yıllara

¹⁰⁰⁷ Keş, Yusuf ve Turgut, Burcu Fikriye, "Kültür ve Sanatın Yansıması Para Tasarımı (Osmanlı Son Dönem Kaimeleri ve Cumhuriyetin İlk Emisyonları)", *Medeniyet Sanat, İMÜ Sanat Ve Tasarım Fakültesi Dergisi*, 1(2), 2015, s. 31-47, s.33.

¹⁰⁰⁸ Altan Türe, *Dünya Kuyumculuk Tarihi 1, Eski Çağlardan Orta Çağa*, Goldaş Kültür yay., 2000, s.19; Altan Türe, *Anadolu Antik Takıları*, İstanbul: Goldaş Kültür yay., 2002, s.81.

uzanmaktadır. Burada bizim bahsettiğimiz kâğıt paranın sikke yerine tercih edilmesidir. Paranın hikâyesinin aşamalarını Uygurlar örneği ile vermek gerekirse ödeme aracı olarak önce kumaş /böz, akabinde madeni para (altın, gümüş, bakır), sonrasında ise çav adlı kâğıt para olarak karşımıza çıkmaktadır ancak farklı olarak madeni paraya ivedilikle geri dönülmüştür.

İslamiyet'ten önce Arap yarımadasında Araplar, gümüş para olarak Bizans, İran ve Güney Arabistan paralarını kullanmışlardır. Bizans'tan gelen paralar dinâr olarak adlandırılırken, İran'dan gelen paralara dirhem, varak ve fels denilmiştir.¹⁰⁰⁹XII. Yüzyılda altın arzında artış görülmeye başlamıştır. Özellikle XIII. ve XIV. yüzyıllarda İtalyan şehir devletleri, İslam Dünyası ve Avrupa'da madeni parada altın madenin tercih edildiği bir dönemin başladığı görülmektedir. Selçuklu ve İlhanlı Devleti'nde de karşımıza çıkan altın sikkelerin Osmanlı Devleti'nde de görülmesi Selçuklu ve İlhanlı devlet geleneğinin sürdürüldüğünü göstermesi açısından da önem arz etmektedir.¹⁰¹⁰ Biraz önce bahsettiğimiz üzere madeni paraların güvenliği, taşınma güçlüğü ve devletlerin değerli madenleri kendilerine saklama arzusu gibi sebeplerle ticarî hayatta banknot benzeri kâğıt para kullanım aralığı IX. yy. ile XIII. yy.'ları kapsamaktadır. Ve ilerleyen yüzyıllarda dünya üzerindeki bütün devletler aşama aşama kâğıt para kullanımına geçmişlerdir. İlhanlıların kâğıt paraya geçişi de 1294 yılında olmuştur ancak bu başarısız bir girişim olarak kalmıştır.

İslami sikkeler arasında İlhanlı Devleti'ne ait sikkelerin çeşitli olması sebebiyle en zenginlerden olduğunu söylemek mümkündür. İlhanlılar klasik İslâm dirhemine bağlı kalmamış olsa da, bölgedeki baskın İslâm kültürünün etkisi darp edilen sikkeler üzerinde görülmektedir.¹⁰¹¹Farklı tarihlerde darp edilmiş sikkelerin yanında, farklı ağırlığa ve farklı malzemeye sahip yeni sikkeler de tespit edilmektedir. Sikkeler aracılığıyla darphanelere, dönemin iktisadî durumuna, vasalların statüleriyle ekonomik durumlarına, hanların hâkimiyet dönemleri ve sürelerine ulaşılmaktadır.

¹⁰⁰⁹ Fidan, *a.g.m.*, s. 147; Artuk, İbrahim, "Sikke", *TDVİA*, C.10, İstanbul 1988, s.622.

¹⁰¹⁰ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988, s.125, Fidan, *a.g.m.*, s. 148.

¹⁰¹¹ Kalkaşendî, *a.g.e.*, VIII, s. 63; Diler, *a.g.e.*, s. 233-252.

Zira sikke basım hakkı merkezi devlete, eyaletlere ve yerel idarecilere aitti. Ancak ordu komutanlarının da acil durumlarda sikke basım izni verebilme yetkisi bulunmaktaydı. Örneğin sikkelerin basımında kullanılan maden ve sikkenin ağırlığı iktisadî durum hakkında önemli bilgiler vermiştir. Ancak sikkelerde oluşmuş bozulmalar, zanaatkârların kötü işçiliği, yapılmış yazım yanlışları sebebiyle her sikke için bu genelleme doğru olmamaktadır.

1.6.2. Para Birimleri ve Ağırlıkları

Büyük Moğol hanlığında gümüş ve altın hesaplarında birim bazında dirhem, dinar, miskal, baliş ve tümen ıstılahları kullanılmaktaydı. Altın ve gümüş balişin 500 miskal ağırlığında olduğu, bir balişin ise 2000 dinara karşılık geldiği kaynaklarca aktarılmaktadır.¹⁰¹² Bir miskal altın ise 4 gümüş dinara karşılık gelmekteydi. Bir gümüş dinar da 6 Selçuklu dirhemine denkti. Büyük Moğol hanlığının para birimi baliş olsa da İlhanlılarda durum farklılaşmıştır. İran Moğollarının altın paralarında ana ölçü miskaldı. Ama daha hassas ölçüm yapabilmek ve değişik değerlerde para basabilmek için “karat”¹⁰¹³ ölçüsü kullanılıyordu ve 20 karat 1 miskal geliyordu. Kullanılan madenler (altın ve gümü) ayar olarak neredeyse safa yakındı. İlhanlı ülkesinde para sistemini incelediğimizde yaygın olan sikke birimi olarak dinarın kabul edildiğini söyleyebiliriz. Doğuda baliş kullanımı devam ederken batıda para birimi değişiklik göstermiştir. Bundada hâkimiyet sahasının etkisi görülmektedir. Tümen ile yapılan büyük para hesapları da dinar tümeni üzerinden yapılmıştır. Vergi gelirleri tümen hesabı ile hesaplanmıştır.

Dinarın ağırlığı altının değerine tabiydi. İlhanlıların ilk yıllarında tamamıyla tedavülde olan altın dinar ortalama hesapla 4.25-7 gram ağırlığındaydı. 1 dinar (4.25 gr.): 6 dirhem temeline dayanmıştır. 6 dirhemden meydana gelen gümüş sikkelere de bu sebeple dinar denilmiştir. Darpedilen altın ve gümüş sikkelerin tamamı başlangıçta saf denilebilecek nitelikteydi. Ancak iktisadî hayatta sorunlar baş gösterdikçe tağşişe

¹⁰¹² Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*,s. 10.

¹⁰¹³ Daha hassas ölçü yapılacakdaysa karat baz alınmıştır. İkisinin birbirine oranı 1 miskal: 20 karattır.

gidilmiştir. Aynı zamanda da sikkelerin ağırlığı bölgeden bölgeye değişiklik göstermiştir.

Hülagû döneminde 4.548 gr'lık ölçü Harezmi miskalini oluşturur. (10 misline satır, 500 misline yastuk denirdi). Geçerli olan diğer bir ölçüde Semerkand miskalidir ve bu da 4.095 gr'dır. Bu iki miskal geçerli olanlardı ve Harezmi miskalinin 1/6 ine danak denirdi. Danakın 4,5 mislinden 3.411 gr lık dirhemler elde edilirken ($5.548/6:0,758 \times 4,5: 3,411$), Semerkant miskalinden ise yine aynı uygulama ile 3.071 gr. lık dirhemler ($4,095/6: 0,6825 \times 4,5: 3,071$) oluşturulurdu.

4,608 gr lık Azerbaycan miskali'nin 4/6'ü (3,072 gr.) bir dirhem kabul edilmiştir. Bunun altı misline de (18,432 gr.) gümüş dinar denmiştir. Bu gümüş dinarların 10.000 tanesi ise tümen olarak adlandırılmıştır. Tanga ise Moğollar'da çok kullanılan bir para birimidir. Ağırlığı 20 ile 35 habbe yani 1.30 ile 1.95 gr. arasında değişiyordu. Kabaca söylesen, tanga 1/3, miskal ağırlığındaki gümüş paralardı. Altın ve gümüş "baliş" ise, 500'er miskal (takriben 2,5 kilo) ağırlındaydı.¹⁰¹⁴

Yukarıda bahsettiğimiz ıstıhlardan başka dorost adı verilen külçe halindeki para kalıpları da kullanılmıştır. Üst üste konularak kullanılan dorostlarbaliş gibidir ve günlük kullanımdan ziyade büyük bahşış ve hediye amacıyla kullanılmıştır. Dorostun 100 miskale yani 425,80 gr.'a eşit olduğu kaynaklarda geçmektedir.¹⁰¹⁵

Hülagu döneminde Bağdad altınlarının en ufağı 13 karat, Mavsil altınlarının en ufağı ise 21.18 karattır. Ortalama 20, 30, 40, 50 karatlık altınlar darp edilmiştir. Gümüş paralar ise 2.70 gr lık ortalama ağırlıklar ile darp edilmiştir. Ayrıca tanga¹⁰¹⁶ adı verilen bu değerın 1/2 oranında 1.35 gr. lık basılmış dirhemler de vardır.

Abaka döneminde altın dinarlarda ciddi bir değişikliğe gidilmemiştir. Ancak dirhemlerde 2.70 gr.dan 2.60 gr.a ufak bir düşüş yaşanmıştır. Fakat Argun Han

¹⁰¹⁴ Diler, *a.g.e.*, 2006, s. 20.

¹⁰¹⁵ Özgüdenli, *a.g.t.*, s. 279.

¹⁰¹⁶ Alian, J., "Tamga", maddesi.İA, c.XI, s. 705, Ankara 1970.

döneminden itibaren altın paranın giderek azalmasına bağlı olarak önceleri dirhem denilen ve ortalama 2.46-2.59 gramdan 2.41 grama kadar değişebilen ağırlıkta olan gümüş sikkeler, dinar adıyla yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Buna ek olarak ticarete kolaylık sağlaması amacıyla yarım dirhem olarak bastırılan sikkeler de ortalama olarak 1.23-1.30 gram ağırlığındaydı.¹⁰¹⁷ Paradaki ilk ciddi değer kaybı Ahmed Teküder zamanında yaşanmıştır. Merkezdeki 20 karatlık altın değerini korurken Fars'da 25 karatlık, Hürmüz'de 20-35 karat arasında altın paralar darp edilmiştir. Dirhem ağırlığı ise 2.50 gr. a kadar düşürülmüştür. Bu durumdan da esnaf ve tüccarlar kayıp yaşamışlardır.¹⁰¹⁸

Abaka adına Nişabur'da 17 mm. çapında 2.57 gr. ağırlığında gümüş bir sikke¹⁰¹⁹, Argun adına Nişabur'da 20 mm. çapında 2.79 gr. ağırlığında gümüş sikke, Argun adına Nişabur'da 14.54 mm. çapında 1.03 gr. ağırlığında gümüş dirhem¹⁰²⁰, Gazan'ın Horasan şehzâdeliğinde 1288-1290 yılında adına iki gümüş dirhem kesildiği aktarılmaktadır.¹⁰²¹ Gazan adına 1300 yılında 19 mm. çapında 2.19 gr. ağırlığında gümüş dirhem¹⁰²², Olcaytu adına 1310-1315 yılları arasında 24 mm. çapında 4.25 gr. ağırlığında ve 23 mm. çapında 3.88 gr. ağırlığında iki tane çift gümüş dirhem¹⁰²³, Olcaytu adına 1314/1315 yılı 24 mm. çapında 8.75 gr. ağırlığında bir tane altın dinar basılmıştır.¹⁰²⁴ Bu bilgiler de İlhanlılarda paranın ağırlığının belirli bir sisteme sahip olmadığını örneklendirmektedir.

Smith'in aktardığı gibi Gâzân ve Olcâyâtü dönemlerinde basılan sikkeler dirhem standartının 2.13-2.17 gramdan az olamayacağını göstermektedir. Düzenleme buna göre yapılmıştır. Ancak belirlenen standart ağırlığın dışına çıkıldığı durumlar için de

¹⁰¹⁷ Spuler, *a.g.e.*, s.328; Özgüdenli, *a.g.t.*,s.275; Aykut, *a.g.e.*,s.25.

¹⁰¹⁸ Diler, *a.g.e.*,2006, s. 21.

¹⁰¹⁹ Diler, *a.g.e.*, 2006, s. 265.

¹⁰²⁰ Christian Rasmussen Koleksiyonu

http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?pagenum=6&cgifunction=Search&Ruler=Arghun, s.e.t., 22.03.2023.

¹⁰²¹ Diler, *a.g.e.*, 2006, s. 212.

¹⁰²² https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1884-0703-292, s.e.t., 22. 03. 2023

¹⁰²³ Aykut, *a.g.e.*, s. 167.

¹⁰²⁴ *a.g.e.*, s. 154.

darphane yetkililerinin tutumlarının etkisi akla gelmelidir. Düşük ağırlıktaki bir sikke üretimi darphane memurlarının sadece zanaatkârlığına gölge düşürecek bir durumken, ağır bir sikke üretimi işletme maliyetinin artmasının yanı sıra darphanenin stoklarının boşa gitmesi, dolayısıyla da mesleklerinin tehlikeye düşmesi anlamına gelmiştir. Böylece belirtilen kontrollere dikkat edilmiş, fazla ağırlıktaki sikkelerin kayda değer miktarlarda dolaşıma girmemesi için çaba gösterilmiştir.¹⁰²⁵ Smith ayrıca bu önlemler alınırken önemli bir hususa dikkat ettiklerini de vurgulamıştır. Avrupa, benzer durumlarda, ekseriyetle dolaşımda olan sikkeleri tedavülden kaldırarak çözüm üretmiştir. Bu durumu Smith'e göre talihsiz ekonomik ve siyasi sonuçları olan bir tekniktir. Zira eski sikkelerin tedavülden kaldırılması beraberinde nakit sıkıntısını ve dolayısıyla lamaaş ödemelerinde, ticari hayatta, vergi işlerinde aksamalarla, devlete hem sorun hem de maliyet yaratmıştır. İlhanlı bürokratları bu dezavantajların farkında olmalıydı ki ve reforme edilmiş Gâzân para birimini ilk defa piyasaya sürme işlemi paranın tedavülden kaldırılması ile yapılmamıştır. Daha ziyade sistem benimsensin diye teşvikler sağlamışlardır. Hatta aşman paralardan doğabilecek güclükler için hazine, piyasada dolaşımda bulunan aşınmış sikkelerin değerine yaklaşık değerde yeni sikkeler basmıştır. Bunlar, Gâzân'ın devletin başına geçişi ile basılmış ve 17 yıl dolaşımda kaldıktan sonra ağırlık ve değerinden %8.5 kayba uğramıştır –bu oran 1.98 grama denk gelmekteydi.-oldukça kısa sürede yapılan teşviklerle yeni sikkeler eskilerin yerini alabilmiştir. Bunun sebeplerinden vergilerin nakdî ödemesi esnasında çok dirhem alındığı için Moğol tebaası doğal olarak daha hafif yeni sikkelerle ödeme yapmayı ve ticareti sürdürmeyi tercih etmiş olabilirler. Böylece hükümet baştan planladıkları şekilde eski sikkeleri tedavülden kaldırmadan yeni sikkelere geçişi gerçekleştirmiş ve piyasadaki tüm gümüşlerin ekonomiye karışması için hepsinin toplanarak tekrar darpedilmesi zorunluluğuna ihtiyaç duymamışlardır. İşin özünde hükümetin yapmadığını yeni sikkeler yapmışlar ve devlet müdahalesi olmaksızın eski sikkeleri tedavülden kaldırmışlardır.

¹⁰²⁵ Smith, *a.g.m.*,2012, s. 349.

Bunun yanında yarım dirhemlerin, 712/1312-13 yılından sonra basılıp basılmadığı hususu yeterli bilgi mevcut değildir. Ancak dirhem 728/1327-28 yılından sonra daha az yaygın olması ve son İlhanlı hanı Ebu Said döneminde, 736/1335-36 yılından sonra ortadan kalkmış olması yarım dirhem de kullanılmadığını göstermektedir. Zira dirhem yerini çift dirhem aldığı görülmektedir.¹⁰²⁶

1.6.3. Paralardaki Unvanlar ve Semboller

Sikkeler üzerinde devleti tanıtıcı motif yahut bir takım özelliklerin bulunması geçmişten günümüze devletler geleneği haline gelmiştir. Tam anlamıyla motiflerin ne anlatmak istediğini bilmek mümkün olmasa da devletin mimari yapılarında, zanaat unsurlarında kullanılan motifleri sikkeler üzerinde de kullandığı bilinmektedir.¹⁰²⁷ Beş kollu, altı kollu, sekiz kollu yıldız formunun kullanıldığı görülmektedir ki o dönem yıldız motifi kullanımı inanç sistemi ile bağdaştırılmaktadır.¹⁰²⁸ Ayrıca aslan, pars, geyik, tavşan gibi hayvanların figürlerine de sikkelerde rastlanmıştır. Bozkır yaşamının oluşturduğu kültürün bir uzantısı olan bu tercih İslam'ın kabulü ile de hemen kaybolmamıştır.

İlhanlı hanlarının madeni paralarındaki kompozisyon ekseriyetle benzerdir. Kare, inci dizili daire kompozisyonları sıklıkla tercih edilmiştir.¹⁰²⁹ Ancak kullanılan motifler de farklılık göstermektedir.¹⁰³⁰ Abaka Han sikkelerinde altı kollu yıldız, dört yapraklı yonca motifleri işlenmişken; Argun Han sikkelerinde aslan, kuş, tavşan¹⁰³¹, Geyhatu sikkelerinde güneş motifleri işlenmiştir. Ayrıca çav üzerinde Geyhatu'ya ait olan “*Arincin Turcî*” unvanı yazılmıştır.¹⁰³² Gâzân Han'ın sikkeleri mihrap

¹⁰²⁶ Smith, *a.g.m.*, 2012, s. 351.

¹⁰²⁷ Gündegül Açıköney Parlar, İlhanlılarda Sikke Formları, *Türkler*, C.8, Ankara 2002, s. 819.

¹⁰²⁸ Bahaddin Ögel, Türk Mitolojisi, *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, Ankara 1993, s. 84.

¹⁰²⁹ Johann- Christoph Hinrichs, " Hısnı Keyfa Eyyubilerinden El Muvahhid Abdullah'ın İlhan Hülagü ve Abaka ile Müşterek Darp olunmuş İki Sikkesi", *Türk Nümizmatik Derneği Yayınları*, 39-40 Nolu Bülten.

¹⁰³⁰ Parlar, *a.g.m.*, 2002, s.920.

¹⁰³¹ Eşref Buharalı, "İlhanlılar Zamanına Ait İslami Sikkelerin Tahlili İncelenmesi (Abaka Han Devri)", *TAD*, Ankara 1996, s.22.

¹⁰³² Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s.165 vd; Jahn, *a.g.m.*, 1942, s.293 vd.

formundadır ve kompozisyonu beş yapraklı yoncadır. Halefi Olcaytu döneminde ise altın dilimli gül yaprağı yahut beş yapraklı yonca tercih edilmiştir. Ebu Sa'îd en fazla sikkeleri olan handır. Sikkeleri en çok onun döneminde farklı formlarla bastırılmıştır. Genellikle tek aslan ve insan yüzlü güneş kompozisyonu tercih edilmiştir¹⁰³³.

Hülagû Han dönemi sikkelerini ilk dönem İlhanlı sikkeleri olarak incelemek mümkündür. Bu sikkelere baktığımız zaman hâkimiyet sahasının doğal bir sonucu olarak İslami uygulamaların devam ettirildiğini ve paraların üzerinde Kelime-i Tevhid'in bulunmasının sürdürüldüğünü de görebiliriz. İlhanlı paraları insan ve hayvan tasvirli yahut tasvirsiz olmaktadır. Günümüzde pek çok etnografik eserlerin bulunduğu müzelerde İlhanlı Devleti'ne ait sikkelere rastlamak mümkündür. Örneğin Arap yazısı ve Uygur yazısı ile Irak Müzesinde Argun Han'a ait 17 adet bakır 28 adet gümüş para vardır. Gâzân Han'a ait burada 1 dinar, 7 gümüş dirhem ve 19 bakır fels bulunmaktadır. Bakır paraların üstünde hareket halindeki bir aslan onun üzerinde bir güneş, yüzünün önü ve ardında da birer altıgen bulunmaktadır.¹⁰³⁴ Devletin darpettiği her para bir nevi kimlik gibi düşünülebilir. Paraların üzerinde bulunan tüm bu özellikler, kullanılan yazı dili devletin kimliği hususunda arıntılı bilgi sahibi olmamızı sağlamıştır.

Baydu sınırlı sikke stoğu ile para bastırırken büyük han adına bastırılmış ve ilhan adını sildirmiştir. Ancak Gazan Han döneminde tam tersi bir uygulama ile sikkelerde yalnızca kendi adının bulunduğunu büyük hanın adının atlandığını söylemek mümkündür. 1309-1310 yılı itibari ile İlhanlı sikkelerinde farklılaşmalara tanık olmaktadır. Bu farklılık şekil açısından da kendini göstermiştir. Hükümdarın adı Uygur alfabesi ile arka yüz çevresine, ön yüze ise besmele yazılarak darp edilmiştir. 1313- 1314 yılına gelindiğindeyse hükümdarın ismi ve besmelenin kaldırılarak sikkeler darp edilmiştir.¹⁰³⁵ Ebu Said dönemi sikkelerde ise hanın yanı sıra yeniden ilhan unvanı kullanılmıştır.¹⁰³⁶ Tüm bu değişimlerde esasen bir güç gösterisi olduğu

¹⁰³³ Parlar, *a.g.m.*, s. 923 vd.

¹⁰³⁴ Irak Müzesinde bulunan İlhanlı paraları ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Eşref Buharalı, "Irak Müzesinde Bulunan İlhanlı Çağına Ait İslami Sikkeler", *TAD*, 17 / 28 (Mayıs 1995), ss. 267-293.

¹⁰³⁵ Aykut, *a.g.e.*, 1992, s. 84 vd.

¹⁰³⁶ Allsen, *a.g.e.*, 2001, s. 31, 39.

aşikârdır. Bu farklılığın arka planında dönem dönem büyük hanlığı arkalarına alma girişimleri dönem dönemse mutlak hâkimiyetin İlhanlı hanı olduğunu gösterme girişimleri yatmaktadır.

1.6.4. Para Basımı ve Darphaneler

Sikkelerin basımından sorumlu olan darphanelerde malzeme olarak örs, sikke pulları, ocak, terazi, kalıplar, hakkâk kalemleri, maşa çekiç gibi aletler bulunmaktaydı. Kuruluş döneminde atölyeler birkaç kişinin çalıştığı basit ve küçük birimlerdi. İlhanlı sikkelerinin pek çok farklı şehirde basıldığını kaynaklardan tespit edebilmekteyiz. Ancak özellikle ticaretin yoğun olduğu şehirlerde devletin özellikle darphane açtığı malumdur. Bundaki amaç hammaddeye yakın olarak maliyeti azaltmak olmalıdır. Tüccarların getirdiği madenlerden de taşıma vs. gibi işlemlere girişmeden faydalanılmaya çalışılmıştır.

Eldeki nümizmatik verilerden hareketle hanların dönemlerinde sikke basımı yapan darphane sayılarına baktığımız zaman özellikle son üç İlhanlı hükümdarı döneminde sürekli bir artış olduğunu Diler'in eserinde verdiği darphane haritalarından tespit edebiliriz. Hülagû Han döneminde 22 tane olan darphaneler Abaka Han Döneminde 31, Ahmet Han döneminde ise 20 kadardır. Argun Han döneminde oldukça artan darphane sayısı 40 civarıyken Geyhatu Han döneminde 21 tanedir. Gazan döneminde 97, Olcaytu döneminde 72, Ebu Said döneminde 144 tane darphanenin aktif olarak hizmet vermiştir.¹⁰³⁷

Gâzân Han'a kadar para basımında yerel hanedanlıklara yahut tabi devletlere bir kısıtlama getirilmediği için hayli fazla darphane bulunduğunu söylemek mümkündür. Gâzân Han ile birlikte darphanelerde ciddi teftişlerde bulunulmuştur. Anadolu, Gürcitan, Fars gibi pek çok yerdeki sikkeler toplatılmış ve tek tip, tek ağırlık baz alınarak yeni sikkeler basılmıştır. Hatta elinde uygun kalıp olmayan yahut durumu suistimal edebilecek uzaklıktaki yerlere dahi kalıplar gönderilmiştir. Ebu Sa'îd Han

¹⁰³⁷ Diler, *a.g.e.*, s. 249, 277, 339,

döneminde Tebriz'den gönderilen kalıplar mevcuttur. Ancak bu durumda da basım yeri ve tarihi hususunda problemler ortaya çıkmıştır.¹⁰³⁸

Müzelerde bulunan sikkelerde darp yerleri okunabilenleri incelediğimizde Anadolu özelinden yola çıkarak İlhanlı şehirlerinde bulunan darphanelerin İlhanlı öncesinde de mevcut olduğu genellemesini yapabiliriz. Zira Nişabur, Herat, Rey, İsfahan, Kum, Hemedan, Bağdat, Basra gibi şehirlerde Büyük Selçuklu Devleti hâkimiyeti esnasında darphaneler kurulmuştur.¹⁰³⁹ Günümüze ulaşan sikkeler bakır, gümüş ve altın madeninden üretilmişlerdir. Ancak basım yerleri ve darp yerlerinin bazen her ikisi bazense birinin okunması uğradığı tahribat sebebiyle ekseriyetle mümkün olmamıştır. Tebriz, Bağdat gibi kentlerde bulunan darphanelerin kuruluştan yıkılışa faal olduklarını nümizmatik verilerden hareketle söylemek mümkündür.¹⁰⁴⁰

Günümüze ulaşan sikkelerde kullanılan madenlere bakılınca en az altın en fazla gümüş madeni ile basılanlara rastgelmekteyiz. Gümüş dirhemlerin tercih sebebi muhtemelen bronzla göre daha sağlam altına göre ise daha fazla olmasından kaynaklanıyor olmalıdır. Ayrıca bakırın metal değerinin daha düşük olması da ikinci sıraya itilmesinin sebeplerinden olmalıdır. Yarım dirhem, tek dirhem çift dirhem altı dirhem gibi basım şekilleri ile karşılaşmaktayız. Gâzân Han döneminde kadar parada bir standardın olmadığı da ulaşılan diğer bir bilgidir. Gâzân Han reformları ile paraya da bir standart getirilmiştir. Ancak ilerleyen zamanlarda kontrollü şekilde sikke ağılıklarının azaltıldığı da görülmektedir. Gâzân Han'ın paraya getirdiği standardın her yerde istenilen şekilde uygulandığını söylemek mümkün değildir. Örneğin Anadolu'da beyliklerin kurulma sürecine denk gelen para reformunda istenilen ivme yakalanılamamıştır. Beyliklerin bağımsızlık sürecinde olmaları da buna etkindir.

İlhanlı Devleti çok uluslu yapısının bir gereği olarak çok kültürlü bir yapıya sahip olmuştur. Bunun bir sonucu olarak ise sosyal ve kültürel hayata yön veren çok

¹⁰³⁸ *a.g.e.*, 2006, s. 21.

¹⁰³⁹ T. Hojaniyazov, "Denejno Obrasçenie v Gosudardarstve Velikih Sel'djukov (Büyük Selçuklu Devleti'nde Para Tedavülü)", *İlim*, Aşkabat 1977, s.27.

¹⁰⁴⁰ Pamuk, *a.g.m.*, s. 19.

kültürlülük iktisadî hayatta da izler bırakmıştır. Darp edilen paralarda karşımıza çıkan Arapça, Farsça, Uygurca, Çince lisanları buna en güzel örneği teşkil etmiştir. Tek bir sikke de üç lisan, iki lisan yahut tek lisana rastlamak mümkündür. Yine kültürün bir yansımaları olarak Olcaytu Han döneminde sikkelerde önce Dört Halife'nin isimlerine rastlanırken ilerleyen süreçte 12 Şia İmamı'nın isimlerine rastlanılmaktadır.¹⁰⁴¹ Dolayısıyla sikkelerin iktisadî görevinin yanı sıra siyasi ve dini anlamlar da içerecek şekilde dizayn edildiği aşikârdır.

1.7. İlhanlı Mali Yapılanmasının Kurumsallık Açısından Değerlendirilmesi

İlhanlı Devleti'nin gelir kaynaklarının başında ganimet, vergiler, ticaret gelirleri gelmektedir. Bir ganimet devleti olan İlhanlı Devleti Hülagû Han ile birlikte ele geçirilen yerlerde hızlı şekilde oluşturulan askeri ve sivil idari birimleri ile vergi hususuna ciddi şekilde eğilmiştir. Aynı şekilde yağma ve talan ile yıprattıkları bölgelerden özellikle ticarî değeri olan kentleri ivedilikle imara başlamış, devletlerle ticarî hayatı düzenlemek ve sürekli hale getirmek için görüşmeler yapılmış ve ticarî hayatta önem sahibi olan Moğol ortaklık sistemi aynı şekilde sürdürülmüştür.

Moğollar vergi ödeme şekli olarak nakdî vergileri tercih etmişlerdir. Bunun sebebi ise hâkimiyet alanının genişliğinden dolayı aynî vergilerin taşıma güçlüğü olmalıdır. Ayrıca sikke bazında yapılan ödeme hazineye hızlı para akışı anlamına gelmekteydi ki bu da ticari, hayata paranın sokulması ve çeşitli malların hızlıca edinilmesi anlamına gelmekteydi. Ancak bununla ilgili bir dayatmaya gidildiği ile ilgili bir bilgi tespit edemediğimiz için bunun bir tercih ile sınırlı kaldığını söyleyebiliriz. Devletin önemli gelir kaynaklarından olan vergilerin tahsili ile ilgili ciddi bir düzenleme yapıldığını Gâzân Han dönemine kadar görememekteyiz. Esasen Emir Argun'un ülke problemlerini aktardığı raporunun ardından Hülagû Han nüfus sayımı yaptırarak vergi toplanacak nüfusu da belirlemiştir. Bölge olaraksa İran, Azerbaycan, Gürcistan belirlenmiştir. Yapılan vergi düzenlemeleri dolayısıyla tüm İlhanlı yurdunu kapsamamıştır. Tahsil edilmesi kararlaştırılan temel vergiler gılan-

¹⁰⁴¹ Şebânkarâî, *a.g.e.*, s.230.

kalan, bac, tamga, kopçur bir Moğol geleneği olarak yeni Moğol devletinde de alınmıştır. İlhanlı sınırları içerisinde temel vergilerin muafiyetler dışında hemen hemen her yerde alındığını söylemek mümkündür. Ancak vergi oranları için aynı şeyi söylememiz mümkün değildir. Özellikle bölgeden bölgeye miktarı değişsede hemen hemen her yerde ağır ve fazla vergi alınmıştır. Bu durumdan rahatsız olan halkın topraklarını, işlerini, evlerini yani yaşadıkları bölgeyi terk etmişlerdir. Köylülerin vergi memurlarını daha gelmeden fark ederek saklanabilmek için nöbet tuttukları bilinmektedir.¹⁰⁴² Anadolu'nun vergi yükü altında nasıl ezildiğini daha önce belirtmiştik. Aslında bu mevcut durumu anlamak için sadece bir örnek olmuştur. Aynı örneği Şiraz için de verebiliriz. Moğolların istediği haracı ödeyebilmek için Şiraz atabeylerinin evlere, suya, mallara, yiyeceklere vergiler koydukları kaynaklarda geçmektedir. Benzer durumun birden fazla yerde yaşanması bunun genel bir durum olduğu ve herhangi bir planlamayla yapılmadığını gözler önüne sermektedir.¹⁰⁴³ Tespit edebildiğimiz vergi isimlerine baktığımızda hemen hemen her şeyden vergi alındığını söyleyebiliriz. Hatta tespit edemediğimiz başka vergiler olması da kuvvetle muhtemeldir. Ancak hazinenin en önemli vergi yekûnu tamga, haraç, kopçur gibi umumi vergilerden oluşmuştur.

Ayrıca daha önce belirttiğimiz üzere Fars'a gönderilen bitigçilerin vergileri toplayamadan geri dönmeleri, onları destekleyecek bir Moğol valinin yerel yöneticilerle oluşan hukuk gerekçesiyle bulunmayışından kaynaklanmıştır. Bu sebeple görevlerini ifa edemediklerini aktaran Vassafın bu görüşünden hareketle burada görevlendirilecek Moğol valilere yerel yöneticilerin tepki göstereceği gerçeği göz önünde bulundurulmuş olmalıdır. Ancak diğer bir ihtimal de böyle bir görevlendirme sonucu bölgede oluşabilecek sıkıntılı ortamı doğru şekilde yönetebilecek bir yetkili sıkıntısı yaşıyor olmasından kaynaklanıyor olması da muhtemeldir.

¹⁰⁴²Spuler, *a.g.e.*, s.3412.

¹⁰⁴³ Sadece söz ettiğimiz vergiler değil daha pek çok çeşit vergi talep etmişlerdir. Mülk sahiplerinden malları üzerinden, sarnıçlar ve değirmenler, kuyulardan, kişilerden... Hatta ürün veren her alandan, tarlalar ve meyve ağaçlarından metrekare hesabı yaparak haraç alınmasını istemişlerdir. Bu vergilerin toplanması esnasında da oldukça zulüm etmişler, halkın cebindeki son kuruşu dahi almışlardır. Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s. 95.

Vergi gelirlerinin İlhanlı öncesi ve sonrası durumu incelediğimizde gördüğümüz düşüşün pek çok etkeni bulunmaktadır. Moğol asker ve devlet adamlarının halk eliyle ihtiyaçlarının karşılanması dahi mükelleflerin ödemelerini olumsuz etkilemiş olmalıdır. Türkiye Selçuklu Devleti'nde karşılaştığımız bölgede bulunan Moğol askerlerinin ihtiyaçlarının ve masraflarının halk eliyle karşılanması durumunu Ermeni bölgesinde de görmekteyiz.¹⁰⁴⁴ Durum bununla da kalmamıştır. Moğol elçilerinin de güvenlik, kılavuzluk, yeme içme barınma gibi ihtiyaçları da tabiiyeti kabul eden devletin sırtına yüklenmiştir. Yani tabii olmak durumu yalnızca vergi vermekle sınırlı kalmamış, söz konusu devletin sırtını yüklenebilecek her türlü mali yük yüklenmiştir. Feodal parçalanmanın Gâzân Han reformlarına rağmen vergi gelirlerindeki düşüşün sebeplerinden saymak olasıdır. Üstelik soyurgal uygulaması da vergi mükellefi olması gereken toprakların plansızca dağıtılması demektir ki bu da devletin vergi gerileyişinin amillerinden sayılabilir. Gâzân Han döneminden henüz otuz yıl sonra gelirlerin reform sonrası toplanan miktara kıyasla yarısına bile ulaşamamış olması reformların istenilen istikrara ulaşamadığını, feodal iç karışıklıkların arttığını, eski usulsüzlüklerin tekrar baş göstermesi sonucunda köylü ayaklanmaları gibi sebeplere bağlanabilir.

Para mevzuuna gelince bir devletin kurulduğunun en büyük alametlerinden sayılan para basımı İlhanlılarda da doğal olarak Hülagû döneminde karşımıza çıkmaktadır. Cengiz İmparatorluğu'nda kullanılan yastuktan ziyade coğrafyada yaygın olarak dinar kullanılmıştır. Gâzân Han dönemine kadar paranın ayarına, veznine, üstüne yazılan yazılara fazla müdahale edilmemiştir. Gâzân Han ile birlikte yapılan düzenlemelerle noksan tüm paralar toplatılarak her açıdan ortak ve sabit bir kullanım sağlanmıştır. Ayrıca sınırlar içerisinde yetiştirilen, üretilen, ülkeden çıkan yahut giren her üründen vergi alındığını da tespit ettiğimiz vergileri değerlendirerek söyleyebiliriz.

¹⁰⁴⁴ Büyük Ermenistan'da 10.000 kişilik Ahlat tümeni diye bilinen Moğol birlikleri bulunmaktaydı. Bu bölüklere belli miktarda ikta tahsis edilmişti. Kazvinî/Strange, *a.g.e.s.* 100

Tezimizin bu bölümü göstermektedir ki bir ganimet devleti olarak kurulan İlhanlı Devleti kuruluşundan çok kısa bir süre sonra vergi devletine dönüşmüştür. Ancak yağma ve talan kültürü azalsa da devam etmiştir. Altınorda ve Memlûklerle yapılan mücadelelerde yağma ve talan hareketlerinin sürdürülmesi göçebe Moğol kültürünün devam ettirildiğini de göstermektedir. Var olduğu yüzyıllık süreç içerisinde Uygurlardan beslenen Moğol kültürü ve İslamdan beslenen İran kültürünün harmanlanması sonucu oluşturdukları maliye teşkilatı gelişmeyi sürdürmüştür. Bu kültür çarpışması beraberinde bir takım aksaklıkları da getirmiş, yapılanmanın özümsemesi ve istikrar göstermesi için daha uzun bir sürece ihtiyaç duyulmuştur. Ancak diğer alanlarda olduğu gibi mali alanda da İlhanlıların kendilerinden sonraki devletlerin yapılanmasına örnek teşkil etmişlerdir. Kendilerinden sonra özellikle egemenlik sahalarında kurulmuş devletler iktisadî anlamda devletin mali yapılanmasında yer etmiş uygulamaları ve kavramları kullanmış ve geliştirmişlerdir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İLHANLI EKONOMİSİNİN TEMEL UNSURLARI

1. İlhanlı Devleti'nde Sosyal Yapı ve Nüfus

İlhanlı Devleti başta kurulduğu saha olmak üzere hâkimiyeti altına aldığı her siyasî yapı ile birlikte farklı milletlere, farklı dinlere ve dolayısıyla toplumda oluşmuş farklı sınıflara hükmetmişlerdir. Ülkenin nüfusunun oluşturduğu sosyal sınıflar, kent-kır yerleşimleri, iktisadî hayatı doğrudan etkileyen amillerdir. Yani bir devletin hâkimiyet sahası ve hükmettiği unsurların sosyal ve kültürel yapısı iktisadî hayatını ciddi anlamda da etkilemektedir.

Türkistan'nın coğrafi şartları bozkır göçebelere ve yerleşikler arasında sürekli bir ilişkiyi de beraberinde getirmiştir. Ekonomik hareketliliğe neresi müsaitse doğal olarak oranın nüfusu daha fazla olmuştur. Tebriz'in başkent olmasıyla birlikte şehrin gelişiminin hızlandığını ve dünya ticaretinin buradan idare edilmeye başlanması ile birlikte de nüfusunun bir milyona yaklaştığını kaynaklardan okumaktayız.

Devletin idaresini elinde tutan hanedan üyeleri, devletin yönetiminden sorumlu olan saray halkı, emirler, askerler, ruhbanlar, memurlar ve tüccarlar geçim sıkıntısı çekmeyen, rahat bir hayat yaşayan, yaşam kaliteleri yüksek olan bir sınıfa dâhil olmuşlar ve şehirlerde ikamet etmişlerdir. Köylü ve çiftçiler ise kırsalda yaşayan ve ayrı sosyal statüye sahip bir sınıfı temsil etmişlerdir. Kırsal kesimde yaşayan bu sınıf ciddi anlamda vergi yükünü sırtlamıştır.

1.2. Ekonomide Rol Oynayan Unsurlar

1.2.1. Şehirler ve Şehirliler

Bir devletin kültür ve medeniyet seviyesini gösteren unsurlardan biri şehirleridir. Şehirler devletlerin iktisadî durumlarını aydınlatan yerler olmuştur. Şehirlerde yaşayan topluluklarda diğer unsurlar gibi vergi mükellefiydiler. İlhanlı Devleti hâkimiyet sahasının genişliğinden dolayı pek çok şehrin yönetiminden sorumluydular. Dolayısıyla şehirleri tek tek aktarmak konudan uzaklaşmaya sebep

olabileceğinden iktisadî hayatta oldukça önemli olan şehirler üzerinden şehirlilerin yaşantısını aktarmaya çalışacağız.

Cengiz Han'ın istilasından sonra Merv, Rey gibi önemli şehirler cazibesini kaybetmişlerdir. Öyle ki Belh, Merv, Serahs, Herat, Rey, Kum, Şupurgan, Telekan, Meraga, Erdebil, Gence, Bağdat, Musul, Erbil başta olmak üzere pek çok şehrin nüfusunda ciddi bir azalma yaşanmıştır. Türkistan, İran, Azerbaycan, Irak ve Rum'da şehirler tahrip edilmiş, pek azı mamur halde kalmıştır. Hükümdarlar ise fetihlerden sonra yeniden imara girişmişler, yeni şehirler ve saraylar yaptırmış, pazarlar kurmuşlardır.¹⁰⁴⁵ Bu şekilde sebep oldukları yağma, talan ve yıkımın izlerini silerek devlet ekonomisine bu şehirleri tekrar kazandırmaya çalışmışlardır. Örneğin Kağızkonan adlı Azerbaycan şehri öncesinde yerlilerin kurduğu kağıt sanayi ile nam salmış bir yerd. İlhanlıların bölgeye gelmesiyle bir süre ekonomi burada durgunlaştıysa da yapılan çalışmalar akabinde kağıt üretiminde önemli bir merkez olarak gelişme gösterdiğini görmekteyiz. Bu duruma hayli örnek vermek mümkündür. Ancak Bağdat örneği uygulanan politikayı anlamamız açısından önemlidir. Irak-ı Arap içerisinde Bağdat'ı da barındırması sebebiyle önemli bir bölge olmuştur. Zira Bağdat'ın stratejik öneminin yanında ekonomik değeri de mevcuttu. Moğol istilası ile şehir tamamen talan edilmiştir. Nüfusu ciddi oranda eksilmiştir. Ancak Bağdat'ın istilasından sonra Hülagû Han henüz şehirden dahi ayrılmadan şehrin yönetim atamasını yapmış ve imarından sorumlu kimseleri belirlemiştir. Ve ivedilikle imarına başlanmasını istemiştir. Bağdat'ta başlayan imar faaliyetlerinin temel amacı da sosyal refahı sağlayarak vergi gelirlerini artırmaktır. Örneğin İlhanlılardan önce 5.000.000 dinar olan Bağdat'ın geliri 1278 yılında Bağdat'ın çevresi ile birlikte 50.000 dinarı ancak bulmuştur.. Ancak 1336 tarihindeki gelirine baktığımızda ise 800.000 dinara yükseldiğini görmekteyiz. Aradaki bu farkı Gâzân Han reformlarına borçlu olduğu aşikârdır. Ancak reformların öncesi ve sonrasında bölgede yapılan imar faaliyetleri, nüfusun tekrar artması ve demografik hareketliliğin düzene girmesi gibi faktörlerinde etkisi yadsınamaz.

¹⁰⁴⁵ Reşidüddin/Jahn, *a.g.e.*,s.349 vd.

Bunun yanında doğal sebeplerle şehirler zarar gördüğünde de devletin yeniden imar başlattığını görmekteyiz. Abaka Han 671/1272 yılında Nişabur'da meydana gelen deprem sebebiyle ortaya çıkan yıkımın etkilerinden kurtulması ve şehri imar etmesi için Hacı Veciheddin Zengî'ye yarlğ göndermiştir. Nişabur'da atölyeler açtırmıştır.¹⁰⁴⁶ Burada da Herat ve Kirman şehirlerinde de zanaat hayli ilerlemiştir. Yıkılan şehirlerin yakınında Şadyah isimli bir şehir de kurdu muştur.¹⁰⁴⁷

İlhanlı hakimiyet sahasındaki şehirlerin pek çoğu ticarî hayata katkı sağlayan şehirler olmuştur. Bunların başında başkent Tebriz gelmektedir. Tebriz ticarî potansiyeli oldukça yüksek şehirlerdendir. Ticaret güzergahlarının kesişim noktası olması sebebiyle yerli ve yabancı tüccarların uğrak yeridir. Bu sebeple vergi geliri de oldukça fazla olmuştur. Meraga da Tebriz'den sonra en fazla vergi veren ikinci İlhanlı şehridir.¹⁰⁴⁸ İsfahan'da pamuk ve ipek kumaşlar, Kazvin Şiraz, Fesa, Hemedan, Meraga gibi şehirlerde gül, çiçek yağları, esanslar ve ipek gibi ihracatta hacmi büyük olan ürünlerin ticareti yapılmıştır.¹⁰⁴⁹

Memlûk Devleti ile İlhanlı Devleti arasındaki ticaret şehirleri aralarındaki mücadelelerden zaman zaman nasibini almıştır. Siyasî sebeplerle zara gören ticarî hayat çatışmalar sonucunda yol güvenliği kalmamasından dolayı sekteye uğradıysa da tamamen durmamıştır. Zaman zaman asayiş sağlanmış ve Musullu tacirler ürünlerini uluslararası sahada satmak için ticarî ilişkiler kurmuşlardır. Ahmed Teküder zamanında Memlûklerle yapılan anlaşmalar neticesinde iki ülke ticareti tekrar yoğunlaşmış, Musullu tüccarlarda oluşan olumlu ortamdan memnun olmuşlardır. Ancak bu durum uzun sürmemiştir. Argun Han ile bozulan ilişkiler ticarî hayatı tekrar eski çatışmalı hale döndürmüştür. Öyle ki Memlûk baskınları Musul'daki ticarî hayatı sekteye uğratmıştır. Gâzân Han döneminde tekrar anlaşmalarla ticarî hayat güvenceye

¹⁰⁴⁶Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s. 54 vd.

¹⁰⁴⁷Kazvinî/Strange, *a.g.e.*, s. 148.

¹⁰⁴⁸Özgüdenli, *a.g.t.*, s. 162.

¹⁰⁴⁹I.P.Petrushevskiy, "The Socio-Economic Condition of Iran Under the Il-Khans", Cambridge History of Iran. The Saljuq and Mongol Pediods, Ed. by J.A. Boyle, Vol. V. Cambridge at the University Press, 1968, s.506.

alınmaya çalışılmıştır. Ancak Musullu tüccarların casusluk faaliyetlerinde buldukları zannı üzerinde infaz edilmeleri tüccarların güven içinde ticaret yapmalarını zorlaştırmıştır.¹⁰⁵⁰

1.2.2. Köylüler

İlhanlılar göçebe bir toplumdur. Hülagû Han batı seferine çıkarken yanına askerlerinden başka onların ailelerini ve hayvanlarını da almıştır. Devletini oluşturan Moğol unsur da bunlardan meydana gelmiştir. Ancak ele geçirdikleri yerlerde yerleşik köylüler ve şehirliler de bulunmaktaydı. Her ne kadar Moğol istilasından dolayı kaçan köylü ve şehirlilerden dolayı nüfus azaldıysa da yerlerini yurtlarını terk etmeyen unsurlar ve geri dönenler Moğol egemenliğinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir.

Köylü nüfus ile ilgili rakamsal bir veri tespit etmek bir hayli zordur. Bunun sebebi;

-Moğollar ile ilgili işittiklerinden dolayı henüz Moğollar gelmeden yurtlarını terk edenler,

-Moğolların yaptıkları yağma ve talan esnasında katledilenler sebebiyle nüfusun azalması,

-Moğol vergi memurlarının usulsüzlükleri sonucu vergi miktarlarını ödemeyecek olanların pasif direnç göstererek göç etmesi gibi durumlardır.

Ancak bu olumsuzlukların eski nüfusu ne denli azalttığını bize Moğol öncesi toplanan vergi miktarı ve İlhanlı Döneminde toplanan vergi miktarları vermektedir. Bu durum da köylü sınıf nüfus bazında tamamen sağlıklı bilgi vermese de değerlendirme yapabilmemizi mümkün kılmaktadır. Örneğin Şirvan da şahlar döneminde 1.000.000 dinar olarak toplanan vergi İlhanlılar döneminde 113.000 dinar olarak ancak toplanmıştır. Selçuklular zamanında 20.200.000 olan Irak-ı Acem geliri

¹⁰⁵⁰Spuler, *a.g.e.*,s. 471.

Gâzân Han reformlarına rağmen 1335 yılında 350.000 dinar ancak toplanabilmiştir.¹⁰⁵¹ Tabi ki burada İlhanlı Devleti'nin yıkılış sürecinde olmasının oldukça etkisi olmuştur ancak Gâzân Han Reformları ile birlikte devletin Horasan hariç toplam varidatının 21.000.000 dinar olmasını baz alırsak Selçuklular zamanında sadece Irak-ı Acem'den toplanan varidatla çok yakın olması üzerinden kıyasını yapmak mümkündür. Neredeyse bütün eyaletlerde, şehirlerde, köylerde nüfusun vergi üzerinden yapılacak değerlendirme sonucu benzer şekilde azaldığını söyleyebiliriz.

İlhanlıların hâkim oldukları topraklar tarım açısından verim sağlayabilecekleri topraklardı. Bu sebeple Gâzân Han köylüyü tarıma teşvik için pek çok girişimde bulunmuştur. Kısa süreli de olsa bu girişimleri sonuç vermiş, köylere dönüş yaşanmış, bunun sonucunda da tarımsal üretim artmıştır. Ancak bu reformlar Olcaytu ve Ebu Sa'îd Hanlar döneminde süreklilik sağlanamayarak terk edilmiştir. Ve eski usul mali uygulamalara yavaş yavaş geri dönmüştür. Dolayısıyla da kırsal nüfustaki artış da bu durumdan tekrar etkilenmiş olmalıdır.

1.2.3. Göçebeler

Göçebe topluluklar kendilerine yetecek kadar tarımsal faaliyetlerle ilgilenen lakin iktisadî açıdan temel geçim kaynakları hayvancılık olan dolayısıyla da hayvanlarını otlatmak amacıyla farklı yerlere gitmek durumunda kalan önemli toplumsal zümrelere aittir. Türkistan bozkır geleneğine sahip olan Moğollar göçebe bir toplumdur, bu yaşam biçiminin doğal geçim kaynağı olarak hayvancılık ile uğraşmışlardır. Ele geçirdikleri sahaların pek çok özelliğinden etkilenseler de yaylak ve kışlak şeklinde sürdürdükleri yarı göçebe yaşam biçimini terk etmemişlerdir.

Hülagû Moğolistan'dan batıya hızlı ve seri şekilde gelmemiştir. Bunun sebebi yanında bulunan koyun, keçi sürülerinin, adamlarının ve onların ailelerinin bulunmasıdır. Batı yönlü bu ilerleyiş askeri bir göç hareketidir.¹⁰⁵² Dolayısıyla sadece

¹⁰⁵¹Spuler, *a.g.e.*, s. 351.

¹⁰⁵²Hülagû Han'dan önce batıya gönderilen kuvvetlerden sorumlu Curmagun emrinde 40.000 yani 4 tümen Moğol askeri bulunmaktaydı. Bu askerlerinde yanında aileleri ve sürüleri bulunmaktaydı.

askerlerden oluşmuş bir ordu ile yola çıkmamıştır. Askerler yanlarında aileleri ve sürülerini de getirmiştir. Bir ailenin 5-6 kişiden oluştuğu varsayılırsa toplam gelen nüfusun 750.000 ile 900.000 arasında bir nüfusa denk geldiği söylenebilir. Her ailenin 150 hayvanı olduğu¹⁰⁵³ varsayılırsa ordunun ortalama 22.500.000 adet hayvanı olabilir. Zira Hülagû'nun 15 emir-i tümeni olduğu bilinmektedir. Bu göçebe ailelere yaylak ve kışlaklar verilmiştir. Bu dağıtım ordularındaki düzene uygun olarak yapılmıştır. Yani Anadolu, Azerbaycan ve Horasan kuvvetleri olmak üzere üç kısma gruplanmıştır.¹⁰⁵⁴

Muhtemelen bu dağıtım tümen komutanı tarafından yapılmış olmalıdır. Aknerli Grigor Hülagû'dan önce Curmagun, onun hastalanması üzerine de Baycu Noyan'ın kışlak olarak Mugan'ı seçmelerini "*Tatarlar, yanlarında taşıdıkları eşya ve esirler ile Ağvanlıların yanına varınca, verimli Mugan ovasında çadırlarını kurdular. Burada su, orman, meyve ağaçları, av hayvanları velhasıl yeryüzünün bütün feyz ve bereketi mevcut idi. Tatarlar burada kışlarlar. İlkbaharda da etrafa dağılarak talan ederler. Kış mevsiminde ise tekrar buraya dönerler.*" şeklinde aktarmaktadır.¹⁰⁵⁵ Hülagû'da kışlak olarak bu bölgelerde kalmayı tercih etmiştir. Kaynaklar Mugan kışlağının yıllık bir tümenin yani 10.000 askerin ailesi ile birlikte ihtiyaçlarına cevap verdiğini aktarmaktadır. Zira Mugan 8000 km²'lik otlakları ile ortalama 500 bin ton

Azerbaycan kışlaklarına ulaştıklarında "Çekirgeler gibi kaynaşan Türkmenler yurtlarını Tatarlara bırakarak" batıya doğru ilerlemişlerdir. Turan, *a.g.e.*, 2004, s.507. Bu Moğolların batıya yönelik ilk göç dalgasıdır. İkinci göç hareketi de Hülagû ve beraberinde getirdiği kalabalık göçebe Moğol ordusu ile yaptığı ilerlemedir. Hülagû beraberindekilerle Azerbaycan'ın Mugan düzlüğüne yerleşmiştir. Bu kararı da Baycu ve komuta ettiği Moğol birliklerinin de ilerleyerek Orta Anadolu'yu yurt edinmelerine sebep olmuştur. Aksarayî, *a.g.e.*, s. 31. Bu sebeple Anadolu Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykavus'tan Anadolu'da yaylak ve kışlak istedi. Ancak sultan bu talebe olumsuz cevap verince iki taraf Aksaray civarında bulunan Sultan Hanı düzlüğünde karşılaşmışlar ve Selçukluların mağlubiyeti sonucunda Moğollar Orta Anadolu'nun en verimli düzlüklerine sahip olmuşlardır. İbn Bibi, *a.g.e.*, II, s. 148.

¹⁰⁵³ Her ailenin geçimi için 100 koyuna ihtiyacı olduğu, göç için de 10 civarında ata ihtiyaç duyacakları için 150 hayvandan bahsedilmektedir. Bu rakam ortalama bir rakamdır. İç Asya'da göçebe ailelerin 100 koyundan çok daha fazla sayıda hayvanı bulunmaktadır. J. Masson Smith, "Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography: Qışlaqs and Tümens", *The Mongol Empire and Its Legacy*, (Edit. David Morgan-Reuven Amitai Preiss), Leiden 2000, s. 41.

¹⁰⁵⁴ Mustafa Uyar, İhanlı (İran Moğollarının yaylak ve Kışlakları, Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan, İstanbul 2012, s. 245.

¹⁰⁵⁵ Kiragos, *a.g.e.*, s. 36.

sayılabilecek bollukta olan bir alana sahiptir.¹⁰⁵⁶ Geyhatu 1292-1294 yılları arasında yaylak olarak Aladağ'ı, kışlak olarak Arran'ı kullanmıştır.¹⁰⁵⁷ Aynı şekilde Gâzân Han'da Arran'ı kışlak Aladağ'ı da yaylak olarak kullanmıştır. Arran kışlağının oldukça büyük göçebe nüfus barındırabileceği için tercih edilmiş olması muhtemeldir.¹⁰⁵⁸ Hülagû ile birlikte Karaunas adlı tümenine kışlak olarak Bağdat verilirken yaylak olarak ise Siyahkuh verilmiştir. 10.000 kişilik olan Ahlat tümenine de adından anlaşıldığı üzere Ahlat kışlağı verilmiştir.¹⁰⁵⁹ Kullanılan kışlakların ve tümenlerin sayısının tutarlı olması ordunun mevcudiyetini ve dolayısıyla mevcut göçebe Moğol nüfusu tahmin etmemize yardımcı olmuştur. İlhanlıların on beş kışlak kullandığı ve Bağdat seferine katılan on yedi tümenin buralara yerleştirildiği bilinmektedir. Kışlakları ve yaylakları tercih ederken ürünü bol ve çeşitli olan yerleri tercih etmişlerdir. Az yağış alan, yüksek platoları kışlak olarak seçmeye özen göstermişlerdir. Kışlak olarak Aksaray, Kırşehir, Niğde, Delice, Niksar otlakları, yaylak olarak ise Beyşehir ve Ilgın otağını tercih etmişlerdir. Azerbaycan'da ise Arran, Mugan, Sefid- Rûd/Hülen Müren, Bağdad, Diyâr-ı Bekir kışlakları, Aladağ, Kangur-Olang, Sugurluk, Siyâh-kûh otlaklarını tercih etmişlerdir. Horasan'da ise Mâzenderân, Merv, Âbiverd, Herât kışlakları ile Demâvend, Râdekân, Habûşân, Şuturkûh, Badgîs, Cüveyn otlaklarını tercih etmişlerdir.¹⁰⁶⁰ Ancak her bölgenin ayrıca kendi göçebe nüfusu da mevcuttu. Esasen bu göçebelerin Moğollar sebebiyle yer değiştirdikleri bilinmektedir. Anadolu yaylak ve kışlaklarında bu durum yaşanmıştır. Ancak genellemek mümkün değildir. Hülagû ile gelen göçebe Moğolların sayısal

¹⁰⁵⁶ Smith, a.g.m., s.47 vd.

¹⁰⁵⁷ Smith, a.g.m., s.42 vd.

¹⁰⁵⁸ Meraga, Arran, Mugan düzlüklerini Türkmenler Moğol İstilasası sebebiyle terk etmişler ve Anadolu'ya göç etmişlerdir. O. Turan, Selçukluların Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, Ötüken Yayınları, İstanbul 2003, s. 296.

¹⁰⁵⁹ Erol keleş, İlhanlıların Tesis Ettiği Van Eyaleti'nin Yönetim Sistemi ve İktisadi Durumu, Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 2018, 5(18), s. 565.

¹⁰⁶⁰ Bu konuda ayrıntılı bilgi için Mustafa Uyar, İhanlı (İran Moğolları), "Yaylak ve Kışlakları," Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan, İstanbul 2013. s.244- 257; John Mason Smith, "Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography: Qishlaqs and Tümens", The Mongol Empire and Its Legacy, Edit. David Morgan-Reuven Amitai Press, Leiden, 2000, ss. 39-56.

durumları ile ilgili bir takım tespitler yapmak mümkün olsa da yerli göçebe unsur hususunda aynı durum söz konusu değildir.

Hülagû'nun göçebe ordusu her seferden sonra tümen komutanına gösterilen yerlere çekilirdi. Bu göçebelerle ilgili Rubruck "... her komutan idaresi altındaki tümenin büyüklüğüne ya da küçüklüğüne göre otlaklarının limitini, kışın, yazın, ilkbahar ve sonbaharda nerede otlatması gerektiğini iyi bilmelidir. Onlar kışın güneye, daha sıcak bölgelere ve yazın kuzeye, daha serin bölgelere doğru hareket ederler." Demiştir.¹⁰⁶¹ Bu yaylak ve kışlaklar seçilirken Moğolların her zaman uyguladıkları yöntem tarım alanlarından uzakta, harabe şehirlerin tercihi ile yapılırdı. Ancak kitlenin hayli kalabalık olması göçebelerin ziraat yapılan yerleri de talan ettikleri kayıtlarda geçmektedir.

Göçebeler vergiye tabi sınıf içinde bulunmaktaydılar. 1/100 oranında ödedikleri kopçur vergisini yılsonu vermekteydiler. Aynı zamanda yaylak ve kışlaklar da hazineye ödedikleri vergilerle katkı sağlamaktaydılar. Ancak İlhanlı yıkılış dönemine kadar bu yerlerin toplamda ne kadar vergi ödedikleri ile ilgili herhangi bir veriye denk gelmedik. Ancak hükümdarların kullandığı Arran ve Mugan'ın İlhanlılardan önce 3.000.000 dinar vergi verdiğini İlhanlı yıkılış döneminde yani 1336 tarihli veride 303.000 dinar verdiğini söylemek mümkündür.¹⁰⁶² Ancak değerlendirme yaparken dinarın ağırlığının düştüğü 1336 yılında devletin iktisadî açıdan da çöküşe geçtiğini hatırlamakta fayda var.

1.3. Ticarî Hayat

Tarihin bilinen her döneminde olduğu gibi Ortaçağ'da da ticaret toplumların ihtiyaçlarının giderilmesi açısından oldukça büyük bir öneme sahip olmuştur. Bu alışverişte üretici ve tüketici olmak üzere iki sınıf karşımıza çıkmıştır ve doğrudan olmadığı zaman dolaylı yoldan bu iki sınıfı buluşturan aracılar var olmuştur. Tüccar denilen bu aracılar malların değiş tokuşunu para, değerli eşya takas gibi usullerle iç ve

¹⁰⁶¹ Smith, a.g.m., s.40.

¹⁰⁶² Togan, a.g.m., 1931, s.27; Kazvinî/Strange, a.g.e., s.91.

dış sahada olmak üzere gerçekleştiren kimselerdir. Devlet iç ve dış ticareti devlet hazinesindeki yerini koruyabilmek amacıyla destekleyecek her türlü adımı atmıştır. Ticaret erbabının ihtiyacı olan koşulları sağlamak amacıyla devletlerin gerekli imkânları sağlamıştır.

Bir devlet ticareti iki aşamada ele alır. İlki kendi kendine yeten, bölgenin içinde yapılan yakın mesafe ticaret iken; ikincisi kaynağını bölgeden alıp daha geniş sahalara yayan uzak mesafe ticarettir. Yani önce bölge halkı kendi ihtiyacını karşılar ve eğer ürün fazlasına sahiplerse dışarıya açılarak ellerindeki ürünü dış satım ile elden çıkarmak isterler. Bu şekilde devlet eliyle tüccarların çalışma sahaları genişler. Bu noktada da transit ticaret önem kazanır.

Cengiz İmparatorluğunun ortaya çıkması ve hızla genişlemesi ile birlikte Türkistan ve Orta Doğu ticarî hayatı Moğolların kontrolüne geçmiştir. Zira göçebe bir toplum olan Moğolların bir bozkır imparatorluğu kurmasındaki birincil katalizatör yağma ve talan ikincil katalizatör ise tüccarlardır. Ticarlar aracılığı ile maddî gücü kullanmaya başlayan Cengiz Han'ı batıya yönlendiren Otrar olayı ve akabinde elde ettikleri başarılarıdır. Ancak hadise karşısındaki Cengiz Han'ın tavrı değerlendirilmelidir. Zira sonraki süreçteki olaylar göstermektedir ki atılan adımların iktisadî boyutu da mevcuttur. Zira Cengiz Han Otrar'a gidecek kervanların oluşturulması esnasında ailesine maiyetlerinden kimseleri seçmelerini ve anlara ticaret için sermaye vermelerini tembihlemiştir.¹⁰⁶³ Bu durum Cengizlileri evrensel imparatorluk anlayışı ile karşı karşıya bırakmış olmalıdır.¹⁰⁶⁴ Harezm seferine kadar böyle bir arzusu bulunmayan Cengiz Han'a doğu bozkırları ile Kuzey Çin egemenliği yetmiştir. Ancak başarılı olan bu sefer sonucunda ortaya çıkan yeni amaç

¹⁰⁶³ Allsen, *a.g.m.*, 1989, s. 117.

¹⁰⁶⁴ Cengiz Han bu olayı kendilerini küçük görme ve aşağılama olarak algılamamış olmalıdır. Zira akabinde bir savaş açmamış yerine müzakere yoluna gitmiştir. Suçluların cezalandırılması ve tazminat ödemeleri karşılığında ilişkilerin normalleşeceğini beyan etmiştir. Bu noktada olayın mali arka planını incelemek Cengiz Han'ın ve haleflerinin zihni yapısını anlamaya yardımcı olacaktır. Kaynaklar tam bir rakam vermeseler de 500 deve yükü olan bir kervandan söz etmişlerdir. Bu kervanda altın, gümüş, ipek ve kürkler mevcuttur. Yağma ve talan ile elde edilen ganimetlerin bir kısmının burada bulunduğunu da varsaymak mümkündür. Bu noktada Cengiz Han kar zarar odaklı düşünmüş olmalıdır. Zararını bu şekilde giderebilmeyi aksi halde savaşın zaten kaçınılmaz olduğunun bilincindedir.

doğrultusunda genişleyen hakimiyet sahası sebebiyle değişen koşullar göçebe olan bu toplumu ticarî hayatta daha aktif rol almak durumunda bırakmıştır. Zira erken dönem Moğolları ve Cengiz Han ile ailesine tüccarların bakış açısı nasıldı? Bunu da düşünmek gereklidir. Zira Harezimşahlar ile yapılan her görüşmeye ticarî mevuzların da dahil edilmesi ticarî hayatta var olma girişimleri ile ilişkilendirilebilir. Bu anlamda Cengiz Han'ın kendine güvendiğini de eklemek yerinde olur.¹⁰⁶⁵ Moğol hanedanlığından olan kişilerin ticarî hususta danışmanları bulunmaktaydı. Danışman tüccarlar işletme sermayelerini bu şekilde temin etmişler, onları ticarî sahada da bu şekilde temsil etmişlerdir. Bu dönemde Moğollar ile iç Asyalı tüccarlar arasındaki ilişki hem kapsamlı hem de çok yönlü bir hale gelmiştir. Onların hâkim olduğu yerlerden geçen ticaret yollarının önemi de artmıştır. Cengiz Han ile birlikte şehirlerin bayındır hale getirilmesi, imar faaliyetlerinde bulunulması, yolların güvenliğinin sağlanması, iktisadî tedbirlerin alınması ve kuralların koyulması gibi ticarî hayatı da destekleyici faaliyetler bekalarında da süregelmiştir. Temel geçim kaynakları olan hayvancılık ve tarımın yanı sıra yaptıkları ticarî düzenlemeler ile uluslararası ticarete de söz sahibi olmayı hedeflemişlerdir. Saray destekli ticaret halefleri döneminde de devam ederek diğer Moğol bekalarına da sirayet etmiştir.

Devletler ticarî hayatta aktif olarak yer almak istiyorlarsa ticaret yaptıkları tüccarlar ve devletlere bazı teminatlar vermek durumunda kalmışlardır. Bu şekilde ticaret yollarının güvenliği sağlanmış, tüccarların güveni kazanılmıştır. Ortak oldukları tüccarlar dışında ortaklık kurulamayan tüccarlarla da ilişkilere ehemmiyet verilmiştir. Bu durum da ortaya hatırı sayılır miktarda yüksek sermayey sahip tüccarları çıkarmıştır.¹⁰⁶⁶Can güvenliği teminat altına alınan tüccarlara mallarının başına ne hal gelirse gelsin onların da devlet korumasında olduğu teminatı verilmiştir. Hatta bir

¹⁰⁶⁵ Cengiz Han bir keresinde kendisine fahiş fiyatlar ile kumaş satmaya yeltenen bir tüccar için “bu kişi kumaşın daha önce bize hiç satılmadığını mı sanıyor?” diyerek kendi yetkinliğinden ziyade bu hususta güvendiği kimselerin etrafında olduğunu vurgulamıştır. Thomas T. Allsen, *Mongolian Princes and Their Merchant Partners, 1200-1260, Asia Major, Vol.2, No.2, 1989, pp.83-126, s. 90.*

¹⁰⁶⁶ Bu şekilde büyüyerek Fârs Körfezi ticaretinde ciddi servet kazanan Tayyibî ailesi bu duruma önemli bir örnek oluşturur. Matanya Gill, “Jamaladdin al-Tibi, The Iraqi Trader Who Traversed Asia,” *Along the Silk Roads in Mongol Eurasia Generals, Merchants, and Intellectuals*, ed. Michal Biran, Jonathan Brack, Francesca Fiaschetti (Oakland, 2020), s.181.

sebeple vefat eden tüccar mallarının mirasçılarına ulaştırılacağı güvencesine sahip olmuştur. Can ve mal güvenliği dışında sorun yaratan bir diğer durum ise paranın mevzuudur. Tüccar parasının güzergâh üzerindeki ülkelerde ve ticaret yaptığı ülkelerde değer kaybetmeden kullanabilmeyi istemiştir. Bu sorun ise diplomaside konu olmuş ve devletlerarası yazışmalarla yahut anlaşmalarla karşılaşılabilecek problemler çözülmüştür. Kısa ve çalkantılı saltanatı döneminde¹⁰⁶⁷ çok fazla ticarî malumat edinemediğimiz Ahmed Teküder Han'ın Memlûk Sultanı Kalavun'a bir mektubunda tüccarları “*devletin direği*” olarak nitelemesi İlhanlı ekonomik sisteminde tüccarların etkisini ve önemini göstermektedir.¹⁰⁶⁸ Ancak iktisadî çöküşün yaşandığı Geyhatu döneminde ticarî hayatta sekteye uğramıştır. Bu dönemde iktisadî hayatı düzene sokabilmek amacı ile yürülüğe konulan çav adlı kâğıt paraya tüccarlar tarafından da itibar edilmemiştir.¹⁰⁶⁹ Ancak durum ne kadar zorlaşırsa zorlaşınsın Roux'un da dediği gibi ticaret, siyasisınırları görmezden gelme eğiliminde olan bir faaliyettir. Nitekim ağırlaşsa da işlemeye devam etmiştir.¹⁰⁷⁰ Gâzân Han'ın ticaret yollarının güvenliği ve paranın ayarı dâhil ticarî anlamda pek çok düzenlemeye gittiği söylenebilir.

XIII. yüzyılda, hemen hemen her devlet ticarî anlamda diğer devletlerle ittifak yolları aramıştır. Bu durum ticarî hayatı sürekli ve canlı kılmak için oluşmuş bir zorunluluktur. Memlûk ve Altın Orda arasında da benzer bir durum vardır. Memlûk hassa ordusunu besleyen köle ticareti sebebiyle bu iki devlet iktisadî açıdan yakınlaşmıştır. Altın Orda Devleti özellikle Kafkas kökenli Çerkes ulusuna mensup insanları Memlûk Devleti'ne ihraç etmekteydi. Venedik de bu iki devlet ile köle nakliyatını yaptığı için ticarî ittifak kurmuştur. Bu üçlü ittifak İlhanlı ve Altın Orda Devletleri arasında sıkıntılara yol açmıştır. Zira Anadolu köle ticareti güzergâhı üzerinde bulunmuştur.¹⁰⁷¹ Anadolu'ya hükmeden Türkiye Selçuklu Devleti

¹⁰⁶⁷ Hândmîr, *a.g.e.*, 1333, s.18 vd.

¹⁰⁶⁸ Spuler, *a.g.e.*, s.468 vd.

¹⁰⁶⁹ Mîrhând, *a.g.e.*, 1339, s. 368 vd.

¹⁰⁷⁰ Roux, *a.g.e.*, s. 362.

¹⁰⁷¹ Hatta Kayseri ve Sivas'ta uluslararası köle pazarları vardı. Uluslararası ölçekte kurulan bu pazarlarda her milletten tüccar, köle alır satardı. Bu pazarlardan Yabanlu pazarı en bilineniydi. Yabanlu pazarında kölelerden ziyade kürk gibi pek çok farklı emtianın ticareti de yapılmaktaydı.

İlhanlıların vassalı konumundaydı. Ticaret yollarının kontrolü de dolayısıyla İlhanlıların elindeydi. Köle ticareti Ortaçağ'a damgasını vurmuş bir insanlık ayıbıdır. Ancak dönemin şartlarında ülkelerin hepsi olmasa da pek çoğunun köle ticareti yaptığını görmekteyiz. İlhanlılar da köle ticareti yapmaktaydı ve ticaret yolları üzerinden devletlerin bu amaçla geçişine izin vermişlerdir. Bu ticareti sonlandırmaya Gâzân Han'ın dahi gücü yetmemiştir, zira köle ticareti ciddi manada kar getirisi olan bir iştir. Bölgedeki üçlü ittifak karşısında İlhanlı Devleti'nin de Ceneviz ve Doğu Roma ile ittifak kurduğu görülmektedir.¹⁰⁷²

İlhanlı Devleti Tebriz ve Trabzon'da bulunan Cenova işletmeleri arasında 1307 yılında ticarî ilişkiler sağlandıktan sonra, Cenova, Bağdat, Musul gibi güney şehirlerinden alınan ürünleri Tebriz-Trabzon hattı ile Avrupa'ya taşımıştır. İtalyan tarihçilerin söz konusu dönemi Cenova'nın altın çağı olarak nitelendirmişlerdir. XV. yüzyılda Karadeniz ile Akdeniz sahillerinin kaderi Osmanlı Devleti ile değişene kadar ticarî hayat bu devletlerin kontrolünde olmuştur. Oluşan bu bloklar Tebriz- Trabzon gibi ticaret yolu hatlarının da canlanmasını sağlamıştır. Bu ticaret yollarının İlhanlı Devleti'nin kontrolünde olması ve devletin bu yollardaki güvenliğe ve konaklamaya verdiği önem sebebiyle aktif olarak kullanılmıştır. Karadeniz, Basra Körezi gibi ticarî hatlarda aktif olmaları sayesinde Tebriz, Şiraz, Meraga gibi stratejik noktalarda bulunan şehirler ticarî anlamda itibar kazanmışlardır.¹⁰⁷³

Venedik ve Ceneviz'in bu dönemde Akdeniz ve Karadeniz'de ve dolayısıyla İlhanlı ticarî hayatında bu derece etkili olmasının sebebi bu iki devletin deniz gücü ile rekabet edebilecek düzeyde bir başka devletin olmayışındır. Bu dönemde Trabzon'a hâkim olan Rum İmparatorluğu ile de İlhanlı Devleti'nin iyi ilişkiler kurduğunu, bu sayede Karadeniz'de gemilerini yüzdürebildiklerini söylemek mümkündür. Bu ilişkiler II. Alexios Komnenos (1297- 1330) döneminde daha özenlidir. Bu hükümdar göçebe tehdidine karşı İlhanlılarla ortak hareket etmiş ve bu durum ticarî ilişkileri

¹⁰⁷²Abdulkadir Yuvalı, XIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti", İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, Samsun 1990 s. 237.

¹⁰⁷³ Petruşevsky, *a.g.e.*,1366 hş. s.38.

geliştirmiştir. Öyle ki Venedikli tüccarların Tebriz’de soyguna uğramaları ve mallarının yağmalanması sonucu Trabzon’da aracılık yapması için bir memuriyet kurulmuştur. İlhanlı Devleti nezdinde bu Rum Devleti’nin sözüne önem verildiğini göstermesi açısından önemli bir durumdur.¹⁰⁷⁴

Hindistan, Çin gibi ülkelerle de ticaret gelişmiştir. Basra Körfezi’ni mukataa olarak on yıldır elinde tutan Cemaleddin İbrahim Tayyibî, Gâzân Han’ın huzuruna çıkmış ve hana bin at, kıymetli inciler ve mücevherler, altından işlenmiş elbiseler hediye etmiştir.¹⁰⁷⁵ Bu kimsenin Çin ve Hindistan’da üretilen gümüş ve altından yapılan eşyaları da beraberinde hediye olarak getirmesi bu ülkelerle yapılan ticaret hakkında bize bilgi vermektedir. Zira Hindistan ve Uzak Doğu ile ticarî faaliyetlerde Basra körfezi kullanılmıştır. Bu durum da İlhanlıların deniz ticaretine verdikleri ehemmiyet açısından önemlidir. Yine aynı şekilde İlhanlı devleti esasen deniz ticaretine de oldukça önem vermişlerdir. Yayılmacı politikalarında bir diğer hedefleri de Akdeniz hâkimiyetidir. Bu sebeple Memlûk Devleti ile aralarında sular hiç durulmamıştır.

İlhanlı hâkimiyeti altında büyüyen bir ticaret ve sanayi kenti haline gelen bazı şehirler farklı milletlerden pek çok yabancıyı bünyesinde bulundurmuştur. Tebriz, Sultaniye gibi bu şehirlerde Akdeniz-Karadeniz ve Kafkaslar-İran arasında ticaret yapan Müslüman, Gayrimüslim, Latin, Arap, İdil Bulgarı, İtalyan ve Rus gibi farklı din ve milletten yabancıların bir kısmı sadece ticaret yapmak için gelirken bir kısmı ise yerleşerek buralarda iş kurmuşlardır.¹⁰⁷⁶

Bu bilgiler ışığında devletin ticareti en önemli gelir kaynaklarından biri olarak gördüğünü söylemek yerinde olur. Ancak zaman zaman bu tüccarların tehdit haline geldikleri de olmuştur. Zira devlet giderlerinin finansal sağlayıcısı olarak gördüğü tüccarların yersiz zenginleşmesinin görüldüğü pek çok örnek de mevcuttur. Özellikle

¹⁰⁷⁴ Mehmet Tezcan, “Türk- Moğol Hâkimiyeti Döneminde Karadeniz’de Ticaret”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.24, S. 1, 2009, ss. 151-194. s. 172.

¹⁰⁷⁵ Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s. 331.

¹⁰⁷⁶ Yuvalı, *a.g.m.*, 1994, s. 597.

bu zengin tüccarlar zaman içerisinde feodal beyler haline gelmişlerdir.¹⁰⁷⁷ Cemaleddin İbrahim Tayyibî Fars'daki feodalleşmesinin bir neticesi olarak konağında üç nevbet kaldırma iznine dahi erişmiştir.¹⁰⁷⁸

1.3.1. Ticaret Politikaları

1.3.1.1. Ortaklık Uygulaması

Ortak belli bir amaç uğruna bir araya gelerek birlikte çalışan kimseler için kullanılan bir kavramdır. Samimiyeti göstermesi açısından yakın kimseler birbirleri için de bu kavramı kullanmışlardır. Ancak bunun yanında ticarî anlamda olan kullanımı ile daha fazla karşılaşmaktayız. Konumuzu ilgilendiren ortaklık kavramı da ticarî anlamda oluşturulmuş ortaklıktır.

Cengiz İmparatorluğu'nda ve haleflerinin kurduğu devletlerde ticarî hayatın önemi üzerinde daha önce durmuştuk. Moğol ticarî hayatını dinamik tutan unsurlar biri olan ortaklık sistemi şube devletler ile ekonomik bağı ticarî faaliyetler ile kuran bir müessese olarak karşımıza çıkmıştır. Zira göçebe kültürü sürdürmeye devam etmek isteyen bu unsur aynı zamanda yerleşik hayatın imkânlarına ve lüks yaşama erişmek istiyordu. Moğol devletlerinin çok önem verdiği bu sistem kendilerini pek çok alanda etkilemiş olan Uygurlardan aynı kanun ve hükümlerin uygulanmasına devam edilecek şekilde alınmıştır. Bu müessese ticarî kredi birliğidir ve devlet sermayesine dayandırılmıştır. Moğol ulus devletleri arasında ticaret erbabının faizle borç para verdiği bir sistemdir. Borçlu tüccarlar hazineden çektiği krediyi belirlenen oranlara göre belirlenen tarihte ödemekle mükellef tutulmuşlardır. Şüphesiz bu sistemin en büyük ortağı hükümdar ve ailesidir. Hanedanlığa mensup kimselerin yahut devlet erbabının şahıslarına ait varlıkları üzerinden tüccarlarla ticaretteki kar karşılığında ortaklık kurduklarını söyleyebiliriz.¹⁰⁷⁹ Onları noyanlar ve üst düzey devlet adamları takip etmiştir. Hükümdarların bu sisteme verdikleri önemi doğrudan ticarete

¹⁰⁷⁷Petrusevsky, *a.g.e.*, 1968, s.509

¹⁰⁷⁸ Vassaf, *a.g.e.*, s. 268 vd.

¹⁰⁷⁹ Hanlar kendi adlarına ticaret yapması için bazı tüccarlar asermaye sağlamıştır. Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s.22; Dayı, *a.g.m.*, 2021b, s. 582.

katılmalarından anlayabiliriz.¹⁰⁸⁰ Burada hanedan ailesinin istediği pek çok şeye erişimi varken neden böyle bir sistemin sermayedar olarak parçası olmaya ihtiyaç duyduğunu düşünmek gereklidir. Bunun cevabı da aslında gayet basittir. Hanedan üyelerinin ve astlarının kendilerine tahsis edilmiş ödenekleri mevcuttu ve bu ödenekleri doğru yatırımlar ile çoğaltmak arzusundaydılar. Bu gerekçeyle kendilerine yetkin bir ortak bularak ödenekleri üzerinden sürekli bir akar elde etmek istemiş olmalılardır ki bu işin takibi de tüccarın yükümlülüğü olduğu için kendileri meşgul etmeyecektir. Devletin ekonomik faaliyetlerini artırmak üzere gerekli sermayenin temini ve bu faaliyetlerin sürekliliğini sağlamak amacıyla devlet ve büyük tüccarlar arasında kurulmuş olan bu sistemde ortaklar kendilerine verilen yarlıg ve payzalar sayesinde İlhanlı sınırları içerisinde rahatça ticaret yapabilmişlerdir. Devletin başından itibaren üst düzey görevlilerle birlikte ticari bir birliktelikleri olduğu için ellerinde büyük meblağlarda sikkeler bulunmaktaydı ki bu paranın bir kısmını emanete bırakarak faiz işleterek gelir almışlardır.¹⁰⁸¹ Tefecilere verilen her 10 dinar için aylık 1 dinar faizi ödenirdi. Gürcistan'da bir asker Moğollardan 500 Bizans parası almış beş yıl sonra ise bu paranın karşılığı olarak 7.000 Bizans parası ödemiştir.¹⁰⁸²

Moğollar istila ederek ele geçirdikleri bölgelerin altın ve gümüşlerini eriterek balişlere çevirmişlerdir. Daha sonra bu balişler hâkim oldukları ülkelerdeki tüccarlara ticaret yapabilmeleri için kredi olarak verilmiş, akabinde de karşılıklı anlaşılın oranda belirlenen faiz ile birlikte geri alınmıştır.¹⁰⁸³ Ancak işler her zaman ticarî alışverişlerle sınırlı kalmamış ortakların bazen siyasî iktidarın politikalarının kurbanı olmuşlardır. Daha önce üzerinde durduğumuz üzere Hülagû Han Tebriz'deki Altın Orda ortaklarını gerçekten de siyaseten oluşan öfkesine kurban etmiş, bu tavrının karşılığını da aynı şiddeti Berke Han'dan ivedilikle görmüştür. Bu durum zaten hali hazırda bekleyen savaş çanlarının çalınmasına sebep olmuştur. Zira Moğollarda mali hayatın oldukça

¹⁰⁸⁰Spuler, *a.g.e.*, s.470.

¹⁰⁸¹ Ayetî/Vassaf, *a.g.e.*, s. 28.

¹⁰⁸² Quentin, *a.g.e.*, s. 17.

¹⁰⁸³ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 486. Bu faizin %100 oranında olduğunu aktaran kaynaklar mevcuttur. Ancak güven sağlamış, ekonomiye katkısı fazla olan itibar sahibi ortaklara payza verilirdi ve onlar yüksek faizden muaf tutulurlardı.

önemli tutulduğunu, mali suçların kolay kolay affedilmediğini burada hatırlatmakta fayda var. Güney İran'da Lûr Atabeyleri 1284 yılında isyan ederek İlhanlıların önemli devlet adamları sıfatıyla bu vilayette bulunan ortaklarını öldürürken, oradaki zengin Yahudi tüccarlarını da beraber öldürmüşlerdir. Devlet de bu isyanı şiddetle bastırmıştır.¹⁰⁸⁴

Profesyonel tüccarların okuma yazma ve yabancı dil biliyor olması, hesap tutmadaki maharetleri ve mali işlerin yönetiminde yetkinlikleri, coğrafi ve ekonomik bilgiye sahip olmaları hanedan ailesinin ortak seçiminde dikkat ettiği unsurlardan olmuş olmalı.¹⁰⁸⁵ Zira saraya giren iki grup tüccar sınıfı bulunmaktaydı. İlki kendi imkânlarıdâhilinde ürün satımı gerçekleştiren tüccarlar diğeri ise hanedan üyelerinin sermayesi ve himayesine seçilmiş ortak tüccarlardı. Sermaye verilen ortaklar da kendi aralarında halef-selef ayırımına tabiydiler. Buradaki amaç yeni ortakların güvenilir olup olmadıklarına duyulan süreçten kaynaklanıyor olmalıdır. Öyleki kabilyetleri ile ön plana çıkan ortaklar meziyetlerine uygun olarak diplomatik elçi, casus, vergi tahsildarı ve sivil memur olarak da görevlendirilmişlerdir. Hatta ortakların iltizam sistemine dâhil olduklarını yani mültezimlik yaptıklarını da söylemek mümkündür. Vergi karşılığında devlete nakdî ödeme yapmışlardır. Dolayısıyla başkaların yahut darugaların da ortaklardan seçilme ihtimalleri vardır.

Devletin kuruluşundan itibaren bu sisteme önem verildiğini Hülagû tarafından Bağdat'ın ele geçirilmesinin akabinde buraya şahne yapılan Ali Bağatur'u ilerleyen zamanlarda ortakların ve uzanların¹⁰⁸⁶ darugacısı olarak görevlendirmesinden anlamaktayız.¹⁰⁸⁷ Ortak Simeon diye bilinen Süryani bir hekim 1250'lerde Hülagû han'ın himayesine girmiş, 1290 yılında yapılan siyasî tasfiyede ölene kadar saray tüccarı olarak çalışmaya devam etmiştir.¹⁰⁸⁸ Henüz devletin yeni kurulması ile bu sistemin gayet işler durumda olması da esasen sistemin büyük hanlığın tüm

¹⁰⁸⁴ Togan, *a.g.e.*, 1970, s. 122.

¹⁰⁸⁵ Thomas T. Allsen, *Princes and Their Partners, Asia Major, Vol.2, No.2, 1989, pp.83-126, s. 124.*

¹⁰⁸⁶ Türkçe'de iş bilen, iş yapan, hünerli anlamında kullanılan uz kökünden Moğolca'ya geçmiş ve anlamını koruyarak ura, urana olarak kullanılmıştır. Reşidüddin, *a.g.e.*, 2013, s.48 dipnot 31.

¹⁰⁸⁷ Reşidüddin, *a.g.e.*, 2013, s. 47 vd.

¹⁰⁸⁸ Allsen, *a.g.m.*, 1989, s. 115.

bölgelerinde çok öncesinden uygulanıyor olması ile alakalıdır. Aynı şekilde Abaka Han'ın da iktisadî güçlükleri aşmak için Moğol aristokratlarından ödünç para aldıkları bir ortaklık içine girdiği, bu uygulamanın Gâzân Han'ın ödünç para vermeyi ve almayı yasaklamasına kadar ki süreçte zaman zaman kullanıldığını görmekteyiz. Bu ticarî oluşum aracılığı ile kervan ticareti yapılmış, devletlerarası ticaret bu ortaklar aracılığı ile yürütülmüştür. Bu oluşumun vergiden muaf olmasının yanında bir takım ticarî yükümlülüklerden de muaf olduklarını ve devletin resmi posta teşkilatını da kullanabilmek gibi bazı ayrıcalıklara da sahip olduklarını söyleyebiliriz. Ayrıca Moğol yasasındaki darugalık kanununa tabi olmuşlardır. Ortakların içinden belli kimseler daruga /şahne olarak da görevlendirilmiştir. Bu kimseler diğer ortaklardan sorumlu kılınmıştır. Bu ticarî yapılanma ile denetlemede iletişim ve kolaylık sağlanması amaçlanmıştır.¹⁰⁸⁹ Dolayısıyla kendilerinin idarecisi niteliğindeki bir darugaya da tabi olduklarını görmekteyiz.¹⁰⁹⁰ Bunun yanında Dîvân-ı Mesâs adlı bir Dîvânlarının olması devlet tarafından yakından takip edildiklerinin ve sorunları ile ilgilenildiğinin göstergesidir.¹⁰⁹¹ Ortaklara ait hayvanlara reyanın bulaşmaması için Argun Han bir emir çıkarmıştır. Kaynakta böyle bir emrin geçtiğinden söz edilmesi esasen ortaklar arası ticaretin devlet için önemli olduğunu ve onların haklarının devlet tarafından korunup denetlendiğini göstermesi bakımından önemlidir.¹⁰⁹²

Ortaklar eliyle yapılan bu ekonomik faaliyetlerin sürekliliği için gerekli sermaye sözünü ettiğimiz şekilde temin edilmiştir. Bunun karşılığında da hazineye öncesinde belirlenen miktarda geri ödeme yapılmıştır. Bu geri ödemede tabi ki devletin bir kar payı bulunmaktaydı. Bu sistem ile hükümdar ve ailesi sürekli işleyen bir ticarî yapılanmanın baş hissedarları olarak kişisel kazanç sağlamışlardır. Devlet ortaklık uygulamasını yarar sağlamasından ötürü sürdürmekteydi. Bürokratlarında bu sistem ile tüccarların kazançlarına ortak oldukları görülmektedir. Reşîdüddin Fazlullah'ın güvendiği tüccarlara verdiği borçlar üzerinden tüccarların kazancıyla ortaklık

¹⁰⁸⁹ Hülagû Han Bağdat İstilasından sonra şahne olarak Ali Bahadır'ı görevlendirmiş böylece ortaklardan sorumlu kimsenin tayin işini de neticelendirmiştir.

¹⁰⁹⁰ Yuvalı, *a.g.e.*, 2002, s. 152.

¹⁰⁹¹ Dayı, *a.g.m.*, 2021b, s. 593.

¹⁰⁹² Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s. 237 vd; Dayı, *a.g.m.*, 2021b, s. 593.

kurduğu, Taceddin Alişah'ın da çeşitli ticaret şehirlerinde şirketler kurduğu kaynaklarda geçmektedir. Rab-1 Reşidi'nin 35 milyon dinarlık getirisinin 2,5 milyonu şahsi hazineye aktarılırken kalanı ticarî ortakların himayesine bırakılmıştır. Ortaklardan geri ödeme ürün üzerinden aynî olarak yapılmış, deri, ipek, ilaç gibi ürünler alınmıştır. Ancak zaman zaman bu yarara dayalı ortaklık sistemindeki tüccarların suiistimallerde bulunduğunu da görmekteyiz. Hazineden tahsis edecekleri miktar için ürün bedellerini yüksek gösteren ortaklar olduğu gibi, hazine için alınan mallar hususunda girdiyi fazla gösteren tüccarlar da vardı. Bu tutanakları onaylayan görevlilere rüşvet vererek hazineyi dolayısıyla devleti dolandırmaktaydılar. Abaka Han döneminde de bu tarz bir suiistimal yaşanmıştır. Ortaklardan bazıları satın aldıkları silah ve atları hazineye teslim etmiş ve hazineden sorumlu memurlara rüşvet vererek ürünü satın aldıkları miktardan çok daha fazlasını hazineden almışlardır. Ortaklık müessesesine tabi olan tüccarlar, elinde bulunan ve teslim edeceği malı gösterir tutanağı rüşvet karşılığı bitigçilere diledikleri şekilde onaylatmışlardır. Kayıtlara göre hazineye inlerce at ve askeri teçhizatın giriş kaydı yapılmış oluyordu. Bu durum aralarında mali bir hukuk oluşmasınayol açmıştır. Ancak rüşvet ve iltimas ile bu hukukta ihlal edilmiştir. Bu gibi durumların farkında olan devlet yöneticileri zaman zaman tedbir amaçlı girişimlerde bulunmuşlardır. Sadüddeve'nin göreve geldiğinde seslendiği gruplardan bir de bu sebeple ortakları. Onlara “...*hazretin adamlarına bağlı olan ortaklar halka ulûfeler ve ulakları bahane ederek sıkıntı yaratmasınlar ve belde emirlerinin himâyelerine saklanmasınlar...*” diye seslenerek efendinin kim olduğunu hatırlatma ihtiyacı duymuştur.¹⁰⁹³ Bu durum Gâzân Han dönemine kadar süren mali buhranın amillerinden biridir. Ortaklar ticarî faaliyetin yahut ticaretini yaptıkları ürünlerin çeşidine göre gruplara ayrılmıştı. Bu uygulama ile ticarî faaliyetlerde bulunan ortaklar için bir ortaklık belgesi de mevcuttur. Kalkaşandi bir kimsenin başka bir kimsenin şirketine 1.000 Tebriz dinarı koyarak ortaklık oluşturduğu bu paranın diğeri ile arasında pay edildiği ve kazanılan malın da eşit oranda dağıtılmasının uygun görüldüğünü aktarmıştır.¹⁰⁹⁴

¹⁰⁹³ Vassaf, a.g.e., s.237 vd.

¹⁰⁹⁴ Özgüdenli, a.g.m., 1999, s.742.

Gâzân Han yeniden yapılanma sürecinde bu konu ile ilgili düzenlemeler de yapmıştır. Tüccarlara hanedan üyeleri dışında da kredi sağlayan şirketler ve kimseler vardı. Ancak zaman zaman bu sitemde aksaklıklar oluşmaktaydı. Bu aksaklıklardan usulsüzce kredi faizlerinin yükseltilmesi ile ilgili Gâzân Han tedbir amaçlı kredi faizlerini düşürmüştür. Ardından da faizi yasaklayarak bu sorunu kökünden çözmüştür. Ayrıca tüccarların hesap defterlerinin denetim altına alınmasını da sağlamıştır.¹⁰⁹⁵ Bu çalışmalarla esasen Geyhatu Han döneminde oldukça fazla imtiyaz edinen ortakların kontrol altına alınması sağlanmaya çalışılmıştır.¹⁰⁹⁶

Ortaçağ'da ticarî hayatı dinamik tutmak ve tüccarların güvenli yollarda, güvenli şekilde, mallarının sigortalandığı, herhangi bir problem yaşadıklarında sorunlarının çözümüyle ilgilenecek farklı isimlerde ancak benzer özelliklerde yapılanmalar karşımıza çıkmaktadır. İslam coğrafyasında da Avrupa'da da esnaf örgütlenmeleri bulunduğunu çeşitli kaynaklardan tespit etmek mümkündür. Geç Ortaçağ Avrupasında karşımıza dini, siyasî, zanaat ve ticaret loncaları çıkmaktadır.¹⁰⁹⁷ İslam devletlerinde karşımıza çıkan esnaf örgütlenmesinden etkilendiğini düşündüğümüz İlhanlıların da Avrupa lonca sistemini etkilemiş olduğunu benzerliklerinden yola çıkarak düşünmekteyiz.¹⁰⁹⁸ Ayrıca meslek gruplarının bulunduğunu, bunların kendilerine mahsus çarşılara sahip olduklarını bilsek de bir zanaat birliği oluşumu var mıydı, bilmiyoruz. Ancak ortaklık uygulamasının Cengiz İmparatorluğu'ndan beri sistemli bir oluşum olduğunu, tüccarların devletlerarası ilişkilerde de bir elçi gibi kullanıldıklarını, devlet içinde etkin olduklarını gösteren örnekler bulunmaktadır.¹⁰⁹⁹ Öyle ki İlhanlılardan önce de Ögeday Kağan öldüğünde ona naiblik yapan Törgene Hatun'a Abdurrahman adlı bir tüccar danışmanlık

¹⁰⁹⁵ Spuler, *a.g.e.*, s.471.

¹⁰⁹⁶ Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s.345.

¹⁰⁹⁷ Pınar Ülgen, Geç Ortaçağ Avrupasında Lonca Teşkilatı, *History Studies*, 2013, 5.2: 472-487., s.474.

¹⁰⁹⁸ Henri Pirenne, OrtaçağAvrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi, (Çev. Uygur Kocabaşoğlu), İletişim yay. İstanbul, 2009, s. 205.

¹⁰⁹⁹ Erzurum'dan Karakurum'a mal götüren tüccar Ömer Kazvini'ye Ögeday Kağan tarafından bir yıllık verilmiş ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin Moğollara tabi olması istenmiştir. İbn Bibi, *a.g.e.*, s. 452 vd.

yapmıştır.¹¹⁰⁰ İlerleyen süreçte de hatunların ortaklar vasıtası ile pğek çok kez ticari hayata dahil oldukları bilinmektedir.

1.3.1.2. Devletlerarası Ticaret Anlaşmalarına Önem Verilmesi

Uluslararası ticaretin devlet ekonomisindeki etkisi ve hazineye katkısının farkında olan İlhanlı Hanları devletlerarası ticarî hayatı canlı tutabilmek için devletlerarası ticarî anlaşmalara önem vermişlerdir. Siyasî ve askeri çatışmalar yaşadıkları Altın Orda ve Memlûk Devletleri ile bile ticarî anlamda ortak bir zeminde buluşmaya çalışmışlardır.

1260 yılında papa IV. Alexander Hülagû Han'ın niyetinden haberdar olmak maksadıyla bir elçiyi Tebriz'e göndermiştir.¹¹⁰¹ David Ashby adlı elçi Hristiyanlık ile ilgili görüşmeler yaptıktan sonra Hülagû ile bir anlaşmaya varmıştır. Yapılan anlaşma da İlhanlı sahası içerisinde Fransız mallarının korunması ve Latin misyonerlerin vergiden muaf tutulması ile ilgili maddelere de yer verilmiştir.¹¹⁰²

Abaka Han'dan itibaren İlhanlı ticarî hayatında Cenevizli ve Venedikli İtalyan tüccarların oldukça etkili olduklarını biliyoruz. Ayrıca Ahmet Teküder döneminde Memlûklerle yakınlaşmış ve ticaret anlaşmaları yapılmıştır.¹¹⁰³ Bu anlaşmayla ticaret yolları tekrar açıldıysa da ondan sonra ilişkiler tekrar bozulmuştur. Ancak bu kargaşa Gâzân Han döneminde sakinleşmiştir. Gâzân Han'ın Memlûklerle yaptığı anlaşmaya göre iki ülke arasındaki ticaretin sürdürülebilir olması için yol güvenliğinin ciddiye alınarak arttırılmasına karar verilmiş, ancak yine de istenilen ivme kazanılamamıştır. Zira Musullu tüccarların zaman zaman casusluk ile suçlanarak idam edilmeleri ilişkileri tekrar yıpratmıştır.¹¹⁰⁴ Olcaytu Han Döneminde Altın Orda Han'ı olan Tokta Han bir elçi heyeti göndererek ilişkileri yumuşatmaya çalışmıştır. Bu görüşmelerde ticarî ilişkiler de görüşülmüştür. Tokta Han'ın halefi Özbek Han'da aynı yolu izlemiş

¹¹⁰⁰ Dayı, a.g.m., 2021b, s.582.

¹¹⁰¹ Jean Richard, "The Mongols and the Franks", JAH, Vol. III/1, Wiesbaden 1969, s. 53.

¹¹⁰² Richard, a.g.m., s. 53.

¹¹⁰³ Spuler, a.g.e., s. 470.

¹¹⁰⁴ Spuler, a.g.e., s. 471.

ve Olcaytu Han'a bir elçi heyeti göndermiş ve Mengü Timur döneminde iki devlet arasında başlamış olan barış dönemini devam ettirmek istediğini iletmiştir. Ticarî yolların açılmasını, tüccarların iki ülke arasında ticaretlerini sürdürmelerine izin verilmesini istemişlerdir.¹¹⁰⁵ Böylece iki ülke ticareti tekrar rayına oturmuştur. 1320 yılına gelindiğindeyse Ebu Sa'îd Venedikliler ile 29 maddelik bir ticaret anlaşması yapmıştır. Bu anlaşma ile kentlerin ticaret potansiyelini artırmayı amaçlamıştır. İlhanlı Devleti sınırlarında Venediklilere serbest ticaret hakkı, ölen Venediklinin mallarının iadesi¹¹⁰⁶ ile Avrupalı tüccarlara ibadet edebilme hakkı tanınmış ve Venediklilerin ticaret kolonilerinin bulunduğu kentlerin bazılarında bir kiliselerinin/manastırlarının olması imtiyazı da elde etmişlerdir.¹¹⁰⁷ 1322 tarihinde Mikle Dalfino adlı tacirin çabaları sonucu İlhanlı topraklarında Venedikli tacirlerin özgür hareket etmesini ve bazı ticarî vergilerden muaf kılınmalarını sağlamıştır. 1331-1332 yıllarında ise Venedik ile tekrar bir ticaret antlaşması yapılarak Tebrîz ve Trabzon'daki İtalyan ve İlhanlı tüccarlarınkarşılıklı ticarî ilişkilerinin şartları tespit edilmiştir.¹¹⁰⁸

1.3.1.3. Kentleşme

Ticarî hayatı besleyen en önemli yerlerden biri kentlerdir. İlhanlılar da her ne kadar göçebe kültüre tabi olsalar da ele geçirdikleri yerlerin kentlerine de sahip çıkmışlardır. Bu kentlerin tekrar imarına büyük önem vermişler özellikle bazı şehirlerin ticaretteki etkisini kavrayarak buraların bayındır hale getirilmesine öncelik vermişlerdir.

¹¹⁰⁵ Hüseyin Kayhan, İlhanlılar Döneminde Azerbaycan'ın İktisadi Durumu, Orta Doğu ve Türkistan-Kafkaslar Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 2021, s. 3.

¹¹⁰⁶ Bu maddenin zaman zaman ihlal edildiğini kaynaklarda görmekteyiz. Vefat eden Venedikli Francesco Canal adlı tüccarın malları iade edilmemiştir. Bedreddin Lulu bu tüccarın mallarına el koydurmuştur. Bu durumu çözmek için girişimde bulunan Venedik çözüm için Marco Corner adlı bir görevliyi gönderdiyse de bu zat da 1328 yılında tutuklanmıştır. Bu durum iki devletin arasının açılmasına sebep olmuş ve Venedik'te misilleme yaparak Venedik mallarına zarar verdi gerekçesi ile Tebrizli Hacı Süleyman Taibi'nin 4.000 besant ödemesini talep etmiştir.Ş. Turan, *a.g.e.*, s.194.

¹¹⁰⁷ Turan, *a.g.e.*, 2004b, s. 92;

¹¹⁰⁸ Mehmet Tezcan, "Türk-Moğol Hâkimiyeti Döneminde Karadeniz'de Ticaret", Tarih İncelemeleri Dergisi, XXIV/1 (2009), s. 174 vd.

İstila sonrası zarar gören kentler tekrar bayındır hale getirilirken yeni şehirler de kurulmuştur. Hülagû Meyyafarikin muhasarası uzadığında Mugan'a çekilmiş ve bir şehir kurulmasına karar vermiştir. Bölgede yapılan kazı çalışmaları da bunu destekler niteliktedir. Aralarında Arran'ın bulunduğu bazı bölgelerde saray kalıntıları bulunmuştur.¹¹⁰⁹ Yine kaynaklarda Hülagû'nun Garni Ovası'nda bir şehir kurulması yönünde girişimlerde bulunduğu ancak bölgenin malzeme açısından çok yetersiz olmasından dolayı bu girişim esnasında pek çok zorlukla karşılaşıldığını hatta bu şehrin inşası esnasında çok sayıda insan ve hayvan kullanıldığını bahsedilmiştir.¹¹¹⁰

Argun Han'ın Şam ve Şembe diye bilinen yerde bir şehir inşa ettirmiştir. Bu şehir onun ismiyle, Arguniyye diye bilinmektedir. Gâzân Han döneminde Şenb-i Gâzân, Rab-ı Reşidi ve Mahmudabad'ın inşasının yanı sıra Tebriz'in surları onarılmış ve genişletilmiştir. Aynı şekilde Şiraz ileri gelenlerinin Çağatay saldırılarından şikâyetleri üzerine Şiraz surları ve su kanalları da yenilenmiştir.¹¹¹¹ Olcaytu Han döneminde de Sultaniye şehri inşa edilmiş, şehrin merkezi olarak burası tercih edilmiştir.

Ancak bu kentleşme faaliyetlerinin konargöçerliği sonlandırmadığını, İlhanlı hükümdarlarının yaylak-kışlak kültürlerini terk etmediklerini de eklememiz gerekmektedir. Nasıl ki şehirleşme ticarî anlamda iktisadî hayatı canlı kılıyorsa konargöçer yaşam tarzı da alışlagelmiş hayvancılık faaliyetleri sayesinde ekonomiyi desteklemiştir.

1.3.1.6. Ticaret Yollarının Güvenliğinin Sağlanması

Moğol hanlarının ticarî hayata oldukça önem verdikleri ticarî hayatı desteklemek için başka milletlerde ticaret anlaşmaları yaptıkları ithalata da ihracat kadar önem verdikleri ortadadır. Ticarî hayatı sürekli kılmak için yolların güvenilirliğini de sağlamaları gerekmektedir. Tüccarlar her zaman güvenli olduğunu

¹¹⁰⁹ Erol Keleş, "Moğollarda Kışlak Geleneği: İlhanlıların Arran ve Mugan Kışlakları Örneği, Ortaçağ Araştırmaları Dergisi, Yıl 2020, Cilt 3, Sayı 1, s. 55.

¹¹¹⁰ Kiragos, *a.g.e.*, s. 148 vd. Keleş, *a.g.m.* s.55.

¹¹¹¹ Özgüdenli, *a.g.e.* s.304, 306.

düşündükleri güzergâhlar üzerinden ulaşım sağlamayı tercih etmişlerdir. Bu yolların hırsız, soyguncu ve haydutlara karşı gerekli tedbirler alınarak korunması ticarî hayatında canlılığını desteklemiştir. Bu yolların korunması ve güvenliğinin sağlanması amacıyla tutkavul adlı özel birlikler oluşturmuşlardır. Bu birlikler hem yolun güvenliğini sağlıyorlar hem de gümrük ve ticaret vergilerinin toplanmasıyla da ilgilenmişlerdir.

Merkezi otorite zayıfladığında pek çok alanda görülen aksaklıklar ticarî organizasyonlarda da görülmeye başlamıştır. Ticaret yolları güvenliği bozulmuş ve bu yollar haydut ve eşkıyaların kontrolüne geçmiştir. Şehir merkezlerinde ortak hareket ettiği kimseler vasıtasıyla kervanların hareket günleri ve zamanlarını öğrenerek bu gayrikanunî davranışlarını belli bir sisteme oturtmuşlardı. Bu sebeple Gâzân han ivedilikle bu sorunun üzerine gitmiştir. Esasen ticarî hayatta reformlar yapma düşüncesinde olan han bu sorunu çözmeden başka bir yenilikten verim alamayacağını da farkındaydı. Bu sebeple kanunlar çıkararak her valinin kendi bölgesindeki soygunlardan sorumlu olduğunu soyguncuların ve işbirlikçilerinin idam edileceğini bir yarlıkla bildirmiştir. Rahdârânların da bu hırsızlara aman vermemeleri, tedbirler almaları ve tespit ettikleri yerde müdahale etmeleri emredilmiştir.¹¹¹²

XX. yüzyıl batılı tarihçileri XIII. ve XIV. yüzyılların bir kısmını kapsayan aralığı *pax mongolica* diye adlandırmalarının arkasında şüphesiz ticaret yolları üzerinde güvenli seyahat edebilmelerinden kaynaklanmaktadır. Bu topraklarda rahat seyahat edebilmeleri, güvenli dinlenme merkezlerinin bulunması, malları için tedirginlik duymamaları gibi durumlar sonucunda İlhanlı toprakları ticarî açıdan hareketli bir duruma gelmiştir.

1.3.1.7. Kervansaraylar

Ticaretin bir ülkenin maliyesi için önemini fark eden her hükümdar kendilerinden önce inşa edilmiş yolları, yapıları ve yol gösterici işaretleri yenilemiş,

¹¹¹² Özgüdenli, *a.g.e.*, s.343 vd.

bununla da yetinmeyerek yenilerini yaptırmıştır. İşlek güzergahlar üzerinde belli mesafeler baz alınarak yapılan kervansaraylar da ticarî hayat için önemli olduğu düşünülen yapılardan olmuştur. Tüccarların seyahatleri esnasında konaklayıp dinlenmeleri ve diğer pek çok ihtiyaçları için yapılan kervansaraylar,¹¹¹³ devletlerarası ticarete hayatî önem taşımıştır. Bu dinlenme mekânları yolcular ve kervanlar tarafından bir miktar ücret mukabilinde kullanılırdı. Bu açıdan kervansarayların önemli devlet adamları tarafından da yaptırıldığı sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Zira bu mekânlar esasında bir ticarethanedir. Şehir dışlarına inşa edilmişlerdir. Bu yapılar ekonomik ve sosyal diye addedebileceğimiz yapılar tüccarlar arasında bir ortak dil oluşumunu da sağlamışlardır.

XIII. yüzyıla esasen Türkiye Selçuklu Devleti kervansarayları damgasını vurduysa da İlhanlı hâkimiyeti esnasında Sivas-Kayseri arasında takriben 20 kervansarayın faaliyet göstermesi devletin kervansarayların işlerliğine önem verdiğini göstermektedir.¹¹¹⁴ Erzurum-Ahlat-Tebriz ticaret güzergahını canlandırmak amacıyla İlhanlı Emiri Çoban Suldız da kervansaray ve köprü vazifesi görmesi için Çoban Dede Köprüsünü ve Köprüköy Hanı'nı inşa ettirmiştir.¹¹¹⁵ Tebriz'e 6 km mesafede olan Yam köyünde Gâzân Han döneminde kervansaray inşa edilmiştir. Bu kervansaray da İpek Yolu üzerindedir. Günümüzde hala mevcut olan kervansaray eski kervansarayın üzerine dikilmiş olan yapıdır.

Şehirlere yakın kervansaraylar bulunduğu ve bu kervansarayların çok yakınında çarşı ve pazarların da bulunduğunu aktaran kaynaklar vardır. Ayrıca kervansaraylarda alış veriş için ürünler de yer almıştır. Kadınların tercih ettikleri ve satın aldıkları süs malzemelerinin, kokuların sıklıkla bulunduğu aktarılmıştır.¹¹¹⁶

¹¹¹³ E. Kalan, Moğollar Devrinde İpek Yolu, İpek Yolu, Ed. Ahmet Taşağıl, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 2015, s.100.

¹¹¹⁴ Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 31.

¹¹¹⁵ Hamza Gündoğdu, Köprüköy Hanı, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, Erzurum 1998, (4), s. 79 vd.; Cahen, *a.g.e.*, s.313.

¹¹¹⁶ Clavijo, *a.g.e.*, s.162.

Moğolların göçebe bir toplum olmasından sebebiyetle ivedilikle kervansaraylar yaptığının söylemek mümkün değildir. Ancak henüz devletin kuruluşundan bir süre sonra Cengiz Han tarafından kurulan ve Ögeday Han tarafından tüccarların kullanımına açılan yam teşkilatı bir nevi kervansaray görevi görmüştür. Zira bir günlük yürüyüş mesafesine yerleştirilen posta istasyonları ücretsiz yiyecek, konaklama ve binek hayvan hizmeti sunmuştur. Bu açıdan bu teşkilatın göçebe toplumun kervansarayı olduğu kanaatindeyiz.

1.3.1.8. Posta Teşkilatının Geliştirilmesi ve Kullanımı

Moğol İmparatorluğu doğu-batı, kuzey-güney ekseninde hızla genişleme gösteren bir imparatorluktur. Sınırları içerisindeki durumlardan bile zamanında haberdar olunamadığının farkında olan Cengiz Han döneminde basit haliyle kurulan posta sistemi hızlı bilgi taşınmasını sağlayan bir karakol teşkilatı olarak karşımıza çıkmaktadır.¹¹¹⁷ Ögeday Kaan Karakorum'un sınırları içindeki her karış topraktan ivedilikle haber alması için daha kapsamlısı olan posta teşkilatını kurdurmuştur.¹¹¹⁸ 1221 senesinde kurulan posta teşkilatıyla imparatorluğun en ücra köşeleri arasında dahi iletişim kurulmasını sağlamasının yanında ticarî hayatı olumsuz etkileyecek durumların önüne geçerek ticarî hayatı da iyileştirmeyi amaçlamıştır.

Cüveynî yam teşkilatının ülkenin genişlemesinin sonucunda düşmanlar ve vuku bulan bir takım olaylar ile ilgili bilgi alış verişinin zorlaştığı ve doğudan batıya, batıdan doğuya taşınan malların ve tüccarların korunması amacıyla kurulduğunu eserinde aktarmaktadır. Kuruluş amacının yanı sıra posta menzillerinin işleyişi hakkında da bilgi vermektedir. Onun aktarımına göre posta menzillerinin giderleri tümenlar arasında taksim edilmiştir. Bu amaçla her iki tümene bir posta menzili bağlanmış ve insan, hayvan, gıda, su gibi ihtiyaçlardan sorumlu tutulmuşlardır.¹¹¹⁹

¹¹¹⁷ Grousset, *a.g.e.*, s.291; Tüccarları Moğol sarayına çeken önemli bir uygulama kapsamlı iletişim ve ulaşım sistemi olan yam teşkilatı olmuştur. Allsen bu teşkilatı Cengiz Han'ın askerî haberciler ile elçileri imparatorluk kampına ulaştırabilmek için bir aktarma istasyon ağı olarak kurduğunu söyler. Ögeday döneminde bu sistemin tüccarlar tarafından kullanıldığı ancak askerî ve siyasî akışı engellemeden ve mükellef tutuldukları vergiyi ödemeleri üzerine izin verildiğini de ekler. Allsen, *a.g.m.*, 1989, s. 91.

¹¹¹⁸ Roux, *a.g.e.*, s.272.

¹¹¹⁹ Cüveynî, *a.g.e.*, s.91.

Reşîdüddin ise bu teşkilat için Çin'den Karakurum'a kadar her 5 fersahta 1 tane olmak üzere yam menzillerinin sıralandığını ve toplamda 37 yam bulunduğunu aktarmaktadır. Posta menzillerinin her birinde güvenlik sağlamakla görevlendirilmiş 1000 asker görevlendirilmiştir. Ögeday Kağan her gün buralara çeşitli yerlerden 500 araba yiyecek ve içecek aktarılmasını ve malzemelerin depolanmasını sağlayacak bir sistem kurdurmuştur.

Posta teşkilatında ulaşım aracı olarak kullanılan atlar için at bakıcıları görevlendirilmiştir. Posta taşıma esnasında atlarla ilgili ortaya çıkan sorunlarda halktan at temin edilmesine izin verilmiştir.¹¹²⁰ Posta teşkilatının ihtiyaçlarının temini için vergi tahsil edilmiştir. Kopçur vergisinin bu teşkilatın ihtiyaçları için de toplandığı,¹¹²¹ yiyecek için her iki yaşlı koyundan biri alınmıştır.¹¹²² Ayrıca yamaların masrafları tümenler arasında pay edilmiştir. Ekseriyetle bir tümene bir yam düşmüştür. Bu yamın tüm yiyecek, su, hayvan ve yayvan yenmi ile personel ihtiyacı da taksim edildiği tümen aracılığı ile giderilmiştir. Söz konusu yamaların faaliyetleri de raporlanır ve her yıl belirlenmiş dönemde Dîvâna sunulur, böylece eksikler için gerekli tedbirler alınır.¹¹²³

İlhanlı Devleti'nin de bu teşkilata gereken önemi verdiğini görmekteyiz. Hülagû öncesinde de batı yönlü seferler başlayınca askeri harekâtın bir parçası olan merkezle iletişim kanalını aktif tutabilmek için kendi bölgesinde de bir zorunluluk olan posta teşkilatı kurdurmuştur. Batı seferleri esnasında Tus ve Irak-ı Acem'de ivedilikle posta ve menzil sisteminin oluşturulduğunu kaynaklardan görmekteyiz. Bundaki temel amaç iletişim olsa da ordu komutanlarının ve ulakların halk üzerinden haksız kazanç elde etmelerinin de önüne geçilmek istenmiştir.¹¹²⁴ Buna mukabil İran sahasında da İlhanlılar öncesinde mevcut ulaşım ve ticaret yollarında bir iletişim ağı kurulmuştu. Hülagû'nun batı harekâtının akabinde giriştiği imar faaliyetleri esnasında yam teşkilatı

¹¹²⁰ Barthold, *a.g.e.*, 1990, s. 495.

¹¹²¹ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 91.

¹¹²² Manghol-un NiuçaTabça'an, *a.g.e.*, s. 204.

¹¹²³ Cüveynî, *a.g.e.*, s.92; Tûsî, *a.g.m.*, 1940, s. 764 vd.; Rubruk, *a.g.e.*, 2001, s. 52 vd.

¹¹²⁴ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 415 vd.

ile ilgili de düzenlemeler yaptığı bilinmektedir. Ögeday'ın belirlediği yam yasalarına uygun imar faaliyetleri yapılmış ve buralardaki posta istasyonlarında memur kılınmak üzere bazı aileler seçilmiştir.¹¹²⁵ Bunun yanında posta menzillerinin bulunduğu yerlerdeki yerleşim birimi vergilerden muaf tutulmuştur. Dolayısıyla söz konusu yerin halkından sadece posta istasyonunun ihtiyaçlarını karşılaması talep edilmiştir.

Ortaklar Mengü Han döneminde yasaklandığı için yam teşkilatını kullanamamışlardır. Ancak Hülagû Han'ın bu uygulamayı sürdürmediği söylenebilir. Yam teşkilatı için mal-ı yam adlı verginin toplandığını vergiler başlığında ele almıştık. Bu vergi Hülagû döneminde uygulamaya Anadolu'da konulmuş bir vergidir.¹¹²⁶ Argun Han döneminde Kirman vilayetinin posta giderleri için 10.000 dinar gerekli olması bu teşkilatın giderlerinin hayli fazla olduğunu göstermektedir. Ticaret yollarının işlevsel ve güvenli olmasını da destekleyen bu teşkilatın Gâzân Han reformlarına kadar çok verimli kullanılmadığını söylemek mümkündür. Moğol istilası ile pek çok yerin tahrip olması, komşu devletlerle olan çatışmalar, vergi tahsildarlarının vergi toplayamaması neticesinde teşkilatın ihtiyaçlarının karşılanmasının güçleşmesi gibi gerekçeler bir düzenlemenin zorunlu olduğunu göstermektedir. Sadece Hülagû Han'ın vefatı sonrası yerine geçen oğlu Abaka'nın Kubilay Kağan tarafından gelmesi gereken onayının beş yıl sürmesi farklı sebeplerin yanında yolların güvensizliğinden de kaynaklanmış olmalıdır. Vergi memurları kendi ihtiyaçları için bu teşkilatı kullanmışlardır. Hatta vergi toplarken ulak masraflarını bahane ettikleri de görülmektedir. Ayrıca toplanılan vergilerin kendi masraflarının yanı sıra elçi ve ulak masraflarına da kullanıldığı bahane edilerek merkeze ödeme yapmadıkları dönemlerde olmuştur. Hanedan mensupları ve bazı imtiyazlı kimseler kendi şahsi işleri için ulakları kullanmışlardır. Bu sebeple ziyadesiyle ulak görevlendirilmek zorunda kalınmıştır.¹¹²⁷ Bu sisteme dâhil olan tüccarların

¹¹²⁵ Aknerli Grigor, *a.g.e.*, s. 59.

¹¹²⁶ Aksarayı, *a.g.e.*, s. 68; Yuvalı, *a.g.e.*, 2019, s. 356, 366; Spuler, *a.g.e.*, s. 460.

¹¹²⁷ Spuler, *a.g.e.*, s.460 vd.; Yuvalı, *a.g.e.*, 2017, s. 266.

vergilerden muaf tutuldukları ve hukuken de imtiyaz sahibi oldukları bilinmektedir.¹¹²⁸

Teşkilatta ki tüm bu işlevselliği ve bozulmaları fark ederek tedbir almak gerektiğini düşünen Gâzân Han iki menzil arası mesafeyi yarı yarıya kısaltmış, elçilerin yol giderleri için ödeme merkezden yapılmış, yol boyunca ihtiyaçları merkezden sağlanmış ve posta merkezlerinde sadece istirahat etmelerine ve binek hayvan temin etmelerine izin verilmiştir. Görevlilerin yollukları ödendiğinden halktan ihtiyaçları için erzak toplamaları yasaklanmış, ihtiyaç halinde para ile binek hayvan satın alabilmelerine müsaade edilmiştir. Elçilerin posta teşkilatlarındaki yüklerini azaltmak amacıyla elçihaneler kurulmuş ve zorunluluk halinde ulakların buraları kullanabilmelerine müsaade verilmiştir. Ulak maaşları iyileştirilerek halktan para talep etmelerinin engellenmesi amaçlanmıştır. Zira bayramlık, nevruzluk gibi bahanelerle para talep ettikleri kaynaklarda belirtilmiştir.¹¹²⁹ Kimsenin şahsi işleri için ulak kullanamayacağı eyaletlere bir yarlıg ile bildirilmiş, aksi halde hapis cezası uygulanmasına karar verilmiştir. Ayrıca yol güvenliğini sağlamak için görevlendirilen rahdaranlar aracılığıyla posta teşkilatının da yükünü hafifletmiştir.

1.3.1.9. Düşük Vergi Sistemi ve Muafiyet

Vilayetlerde bir takım vergilerin daha düşük bir takım vergilerinse daha yüksek alındığı, hatta bazı vilayetlerin vergiden muaf tutulduklarından daha önce bahsetmiştik. Bunun yanında imtiyazlı diyebileceğimiz araziye bağlı gelişim göstermiş iki sistem vardır. Bunlar tarhanlık ve soyurgallıktır. Bu iki sistemde de vergi muafiyeti olduğunu kaynaklardan görmekteyiz.

Bunun yanında vergiden muaf meslek grupları ve şahısların bulunduğunu da eklemek yerinde olur. Posta istasyonlarının bulunduğu yerlerdeki yerleşim birimlerinin, bu sisteme dahil tüccarların, itibar sahibi ortakların,¹¹³⁰ soyurgal arazi

¹¹²⁸ Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*,s.237.

¹¹²⁹ Özgüdenli, *a.g.e.*, s.339 vd.

¹¹³⁰ Yüksek kar getiren bu ortaklar yüksek faizden de muaf tutulmuşlardı.

sahiplerinin, tarhanlık payzası bulunanların ilgili vergilerden muaf tutulduklarını ilgili konularda belirtmiştik. Aynı zamanda Hülagû Han döneminde Hristiyan dünyası ile yapılan anlaşma gereği Latin misyonerlere de vergi muafiyeti hakkı verilmiştir.¹¹³¹ Kopçur vergisinden yaşlı, çocuk ve din adamlarının muaf tutulduğu da kaynaklarda karşılaştığımız muafiyetlerden biridir.¹¹³² Öyle ki 100 hayvandan az hayvana sahip kimseler de kopçur vergisi ödememişlerdir.

Ticaretle uğraşan bazı şehirler de temel vergilerden muaf tutulmuşlardır.¹¹³³ Ticaretle uğraşılan Tebriz, Semerkant, Buhara, Sultaniye gibi ticaret kentler temel vergilerden muaf tutulmuşlardır. Ayrıca Anadolu'da bulunan Ankara ve Ani kentlerinin de bazı vergilerden muaf kılındığı ile ilgili bilgilerin tespiti vassallarına ait yerlerde de bir takım muafiyetlerin uygulandığını göstermektedir.¹¹³⁴ Ancak bu kentlerin vergi muafiyeti için nasıl bir gerekçeleri bulunmaktadır bilgimiz dâhilinde değildir.

1.3.1.9.1. Soyurgical Sistemi

Cengiz İmparatorluğunda var olduğu bilinen bu sistem kurulan Moğol hanlıklarında devam ettirilmiştir. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde geçen bu kavram ihsan belgesi, hükümdarın birisine verdiği ödül anlamını karşılamaktadır.¹¹³⁵ Bu devlet eliyle takdir etme sistemidir. Başarı gösteren komutanlara, devlete bağlılık gösteren memurlara, bazı durumlarda ruhanîlere toprağa dayalı ve vergi muafiyeti bulunan ödül olarak verilen arazi türüdür. Petruşevski soyurgicalın XIV. ve XV. yüzyıllarda ikta kurumunun yerini alan bir kurum olarak değerlendirmiştir.¹¹³⁶ Ancak Hülagû döneminde bu uygulamanın var olması uygulamanın askerî ikta niteliğinde olduğunu, zaman içinde soyurgical sahibinin ikta sahiplerine göre vergi muafiyeti yanında adlî ve

¹¹³¹ Richard, a.g.m., s. 53.

¹¹³² Spuler, a.g.e., s.337.

¹¹³³ Togan, a.g.m., 1931, s. 16.

¹¹³⁴ Barthold, a.g.m., 1934,s.150 vd.

¹¹³⁵ Mehmet Ölmez, "Dil Verileri Işığında Soyurgical ve Kökeni", Trans- Turkic in Honour of Marcel Erdal, İstanbul 2010, s. 167.

¹¹³⁶ Petrushevki, a.g.m., 1949, ss.228-246, s.227.

idarî dokunulmazlık gibi daha geniş haklar elde ettiğini de eklemiştir.¹¹³⁷ Bu arazilerin gerekli hallerde dul ve yetimlere bağış olarak da verilmiş olması kapsamının zaman zaman farklılık gösterdiğine örnektir. İlhanlı Devleti'nde bu ayrıcalık han kardeşlerine ve eşlerine de verilmiştir. Ayrıca bu araziler ile ilgilenmesi için maliyenin içinde ayrı bir idare kurulmuştur.¹¹³⁸ Çince şefkat anlamına gelen -ci kökünden türediği ve eski acımak, merhamet etmek anlamlarında kullanılan Türkçe soyurga mastarından oluşmuş bir ıstılah olduğu genellikle kabul edilmiş görüştür.¹¹³⁹ Uygurca'da ise suyurgamak kelimesinden alınarak oluşturulan suyurgal kelimesi hükümdarın hibede bulunmasıdır. Hibe edilen arazi mülk olarak söz konusu şahsa geçmiştir.¹¹⁴⁰ Soyurgal sahibi kişinin artık mülkü olan topraklarda devlete ödenen bir vergi bulunuyorsa bu vergileri kendi hissesine toplama hakkına da sahip olmuştur. Soyurgal sahibi kimse arazisini kendinden sonra evlatlarına bırakabilmiştir. Bu kimselere nişan-ı soyurgal isimli bir onay belgesi verilmiştir.¹¹⁴¹

Temelde soyurgal sistemi ile ikta sisteminin çok büyük benzerlikleri bulunduğunu söylemek mümkündür. Ancak bu iki sistemin iç içe geçmesi İlhanlılar döneminde değil Celayirliler, Karakoyunlular dönemlerinde olmuş olmalıdır. Her iki sistemde de arazinin tasarruf hakkı imtiyaz verilen kimseye aittir. Ancak soyurgal vergi muafiyetine sahipken ikta sahibi vergiden mükelleftir. Ayrıca soyurgal arazi takdir amaçlı bağış olarak verilirken ikta arazi hizmet karşılığı olarak tahsis edilmiştir.

Bu araziler ekseriyetle Anadolu, Ermenistan, Şirvan, Gürcistan, el-Cezire, Kazvin, Horasan'da bulunmuştur. Spuler, bu kurumdan Anadolu, Ermenistan, Gürcistan, Horasan'da bulunan arazilerin ücret yahut ödül amacıyla devlet memurlarına ya da komutan ve askerlere verildiğini aktarmıştır.¹¹⁴² Bu arazilerle

¹¹³⁷ Petrushevsky, a.g.m., 1949, s. 232.

¹¹³⁸ Spuler, a.g.e., s. 356 vd.

¹¹³⁹ Mehmet Ölmez, Soyurgal, TDVİA, 2009, S.37, s.388.

¹¹⁴⁰ Kazım Paydaş, Moğol ve Türk İslam Devletlerinden Suyurgal Uygulaması, Bilig, Güz 2006, S. 39, ss.195-218, s. 195.

¹¹⁴¹ Spuler, a.g.e., s. 358; Paydaş, a.g.m., 2006, s. 195;

¹¹⁴² Spuler, a.g.e., s. 356.

maliyeden sorumlu vezirliğe bağlı bir kurum ilgilenmiştir.¹¹⁴³ Bazı Türkmen beyliklerinde, Babürlüler’de, Celayirlielerde, Karakoyunlu ve Akkoyunlularda da bu kurumun varlığı bilinmektedir. Osmanlı Devleti’ndeki görülen temlikname sistemi de soyurgal ile çok benzerlik göstermektedir.¹¹⁴⁴

Şam ve Halep ileri gelenleri Olcaytu Han’ın huzuruna çıktıklarında Olcaytu hepsine bir takım hediyeler vermiştir. Aydoğdı’ya hediyesi ise Esadabad’ın soyurgal olarak verilmesi olmuştur. Ebu Sa’îd Han’ın 730/1320 tarihli fermanında Şeyh Zaid ve ailesine soyurgal bağışlanmıştır. Bu şekilde toprak mülkiyeti ile zenginleşen şahısların imtiyazları vergi muafiyeti ile sınırlı kalmamış, adli ve mali imtiyazlarda elde etmeleri ile birlikte feodalleşme süreçleri de başlamıştır.

1.3.1.9.2. Tarhanlık Sistemi

Türk ve Moğol hanedanlıklarında yöneticiler tarafından bazı devlet erbabına tanına imtiyazdır. Devlete hizmet etmiş, hükümdarın takdirini kazanmış devlet adamlarına, memurlara, komutanlara, hatta tüccarlara verilen tarhanlık fermanlarla belirtilmiştir. Bu unvan şahsa imtiyazlı toprak sahipliği vermiş ve tarhan vergi muafiyetine sahip olmuştur.¹¹⁴⁵ Babadan oğula geçebilen bir uygulama olarak karşımıza çıkmıştır. Cengiz Han kendisine kurulmuş tuzağı haber veren iki çocuğa Tarhanlık verilmesini emretmiştir. Şebânkarâi tarhanlık için bütün sıkıntılardan, kopçurdan ve sultan tarafından belirlenmiş diğer vergilerden muaf olan kimse olarak açıklar ve iki-üç suç dışındaki suçlardan muaf olduklarını ekler.¹¹⁴⁶ Gâzân Han şehzadeyken Necmeddin Ferraş’a İncu arazi olan Zirabad Köyünü bağışlamış ve ona tarhanlık yarlığı vermiştir.¹¹⁴⁷ Bu imtiyaz verildiği kimseye ölüm cezası gerektiren suçlar dışında dokuz nesil boyunca diğer suçların cezasından da muaf tutmuş, törenlere hakanın sol yanında katılmaları gibi özel haklar da getirmiştir. Tarhanların dokuz nesil

¹¹⁴³ Spuler, *a.g.e.*, s. 356 vd.

¹¹⁴⁴ Halil İncalçık, “Autonomous Enclaves in Islamic States”: Temliks, Soyurghals, Yurdluk Ocaqlıks, Mâlikâne-Mukâta’as and Awqâf”, *History and Historiography of Post Mongol Central Asia and the Middle East, Studies in Honor of John E. Woods*, s.114 vd.

¹¹⁴⁵ Ali Ahmedbeyoğlu, “Tarhanlık”, *TDVİA*, C.40, s.19. 2011, Erişim tarihi 22.04.2022,

¹¹⁴⁶ Şebânkarâi, *a.g.e.*, s. 190.

¹¹⁴⁷ Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 64.

cezadan muaf olmaları imtiyazlarının ne kadar geniş olduğunu aktarması açısından önemlidir.

Togan zaman içerisinde bu kavramın karşıladığı anlamın da değiştiğini söyler. Kelime, devlete büyük hizmetleri geçmiş memurlar, arazi sahipleri ve tüccarlara, yüksek bir rütbe amacını taşıyarak verilen özel bir nişan anlamını içerir hale gelmiştir. Moğollar dönemi ziraat feodalitesinin oldukça memnun edici boyutlara ulaştığını, bu gelişmenin halka baskı ile dönmediğini zira esaret ve kölelik sistemini bilmeyen Türk-Moğol gelenekleri ile İslamiyetin karışımı sonucunda rejimin değiştiğini dile getirir. Ona göre köylü, çiftçi eskisi gibi tarhanların esiri değildir. Ancak dönemin kaynaklarında genelleme yapmasak da iktisadî baskının dönem dönem devam ettiğini söylemek de mümkündür. Bu durum da geleneksel kütürün terk edilmemesi ile ilişkilendirilebilir.¹¹⁴⁸

Ancak bu imtiyazın zaman zaman esnetildiği ile ilgili örnekler de mevcuttur. Vassaf'ın tarhanlık ile onore edilmesine rağmen ondan dahi vergi talep edilmiş olması ve Şiraz köylüleri ile aynı muameleye maruz kalması¹¹⁴⁹ canını sıkımsı olmalı ki aynı dönem vilayetin durumu hususunda aktardığı veriler bir miktar abartılmış gibidir. Vassaf Şiraz'da yetkili bir valinin ve güvenliğin bulunmadığını, zorbaların korkusuzca adam öldürüp yağma yaptığını, aktarır. Harman yerlerinde tahılların yakıldığı, su dağıtımın engellediğini söyler. Bu durumun abartılma ihtimali olsa da kısmen ülkenin genel durumunda vuku bulan benzer olaylar sebebiyle tamamen gerçek dışıdır diyemeyiz. Ancak vassaf'ın abartmak için bir gerekçesi vardır. Kendisinin Tarhanlık ile ödüllendirilmesine rağmen Şiraz köylüleri ile aynı muameleye maruz kalmıştır. Ebu Sa'îd Han da onu köylüleri bir araya getirmek, vilayeti tekrar tarım yapar hale getirmekle görevlendirmiştir. Vassaf sürekli bu işle meşgul olamayacağından ve başlangıçta görevini başarı ile ifa etmesine rağmen ona bir kazanç sağlamamış küçük bir komisyon almıştır. Üstelik sonraki olaylar göstermektedir ki bölge mukataya

¹¹⁴⁸ Togan, *a.g.e.*, 1981, s. 97.

¹¹⁴⁹ Lambton; *a.g.m.*, 1987, s. 120 vd.

verilince eski usulsüzlüklerde adı geçmeye başlamış ve kendini aklayabilmek için çok para harcamıştır.

1.3.1.10. Mevcut Yolların İyileştirilmesi ve Yeni Yolların Yapılması

Ticarî hayatta süreklilik sağlamak isteyen İlhanlı devleti tüccarların ulaşımında sıkıntı yaşamalarını engellemek için hakim oldukları sahanın içerisindeki ticaret yollarının bakımını yaptırmış ve ihtiyaç gördükleri yerlere mevcut yollardan yeni tali yollar çekmişlerdir. Hatta nehirler üzerinden ulaşımı sağlamak amacıyla da köprüler inşa ettirmişlerdir. Genel ulaşım ağı hususunda ayrıntılı tafsilata sahip olmasak da kervan yollarının güvenliğine ciddi anlamda önem verilmesi ticaret yollarının da iyileştirilmiş olma ihtimalini güçlendirmiştir.

Tebriz'in başkent olması ile ticaret yollarının güzergahları değişime uğramış, kentin ticarî hayatta önemi artmıştır. Dolayısıyla artık oldukça aktif kullanılan Tebriz'in yolları da yenilenmiştir. Olcaytu Han döneminde yeni inşa edilen Sultaniye şehrine Sultaniye'nin de Tebriz' ve ticarî öneme sahip kentlere uzanan yol bağlantısı kurulmuştur. Üstelik merkez yapılması ile de bu yollara diğer kentlerden daha fazla ihtimam gösterilmiş olması olasıdır.

Hülagû'dan itibaren yolların güvenliğinin sağlanmaya çalışıldığını daha önce belirtmiştik. Ayrıca ulaşımı kolaylaştırmak için, mevcut yollar iyileştirilmiş, yeni yollar ve köprüler yapılmıştır. Erzurum Pasinler'de bulunan Emir Sulduz ve Ziyau'l Nahçıvanî köprülerinin ¹¹⁵⁰ bu dönemde ifade ettiğimiz amaçlarla yapıldığı düşünülmektedir.

1.3.2. Ticaret Yolları

Asya'da askeri ve ticarî ulaşımı sağlayan yolların en önemlisi Ortaçağ'ın sonuna kadar şüphesiz İpek Yolu'dur. İlk Çağlardan itibaren önemi fark edilen bu yol için bu ismi Alman coğrafyacı, jeolog Ferdinand Von Richthofen 1800'lü yıllarda Çin'den batı ülkelerine bu yol ile ipek taşındığı için kullanmıştır. Yol üzerinden geçen

¹¹⁵⁰ Dayı, *a.g.m.*, 2021b, s.592.

tacirler şehirlerden geçerken yaptıkları alışverişlerle bölgenin kalkınmasına katkıda bulunmuşlardır. Çin'den Türkistan'a oradan da Avrupa'ya ulaşan bu yol her milletten tüccarın mallarını taşıdıklarını bir köprü niteliğine sahip olmuştur. Bu yolu kullanan tüccarlar hâkim devlete bac adlı vergiyi ödemekle mükellefler dolayısıyla bu coğrafyada vuku bulan mücadelelerin bir kısmı da bu yolun iktisadî getirisinin yüksek olmasından kaynaklanmıştır.

Çin'deki nadir bulunan mallar bu güzergâhlar vasıtası ile önce büyük gemilerle İran'a aktarılmıştır. Bu gemilerin kapasitesinin 375-1200 ton arası olduğunu bilmek, Çin'den gelen ticari emtianın büyüklüğünü anlamak için önemli bir bilgidir. Hatta 710/1311 yılında Bağdat'ta çıkan bir yangında 100 tümen değerinde Mısır ve Çin kumaşı ve kıymetli eşyaların yanması da ticaret hacmi hususunda değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır. Özel tüccarlar yabı ortaklar Doğu Asya'daki mallarını İran'a bu şekilde taşımışlardır. Öyle ki Muhammed et-Tîbî Basra körfezinde bulunan Kays adasında bulunan ticaret üssünden kıtalararası ticaret operasyonu yürütmüştür.¹¹⁵¹ Bu durumu Vassaf "en uzaktaki Çin'in malları diğer en uzaktaki batıda tüketiliyordu" şeklinde aktarmıştır.¹¹⁵²

Tebriz'in şüphesiz Ortaçağ için ne kadar önemli bir şehir olduğunu defalarca tekrar etmiş olmalıyız. Tebriz, Ayas ve Trabzon üzerinden Batı ticaret yolunu, Nişabur ve Ürgenç üzerinden Türkistan ile Çin ticaret yolunu, Kirman üzerinden Hint ticaret yolunu, Derbend yolu üzerinden Kuzey ticaret yollarını birleştiren önemli bir kavşaktı vazifes görmüştür. Ticaret yapılan Cenova için Ayas limanından Sivas, Erzincan, Erzurum yolunu kullanarak Tebriz'e ulaşan kervan yolu önemli olmuştur.¹¹⁵³

Ebu Sa'îd Han döneminde Tebriz-Ayas karayolunda giriş, aktarma, konaklama, yükleme depolama, koruma ücreti hayvan başına toplam 209 asper olarak tarh edilmiştir. Zira bir ticaret kervanında 60 kişi dahi olsa hepsi gerekli ödemeleri

¹¹⁵¹ Allsen, *a.g.e.*,2001, s.42 vd.

¹¹⁵² Vassaf/Âyetî, *a.g.e.*,s.303.

¹¹⁵³ Erdem, *a.g.m.*, s.61; Baykara, *a.g.e.*, s. 39.

yaptıktan sonra ihtiyaçlarını gidererek güvenli şekilde seyahat etmişlerdir.¹¹⁵⁴ Tebriz'in İlhanlı başkenti olması Bağdat, Musul, Çin, Hindistan ve Avrupa'dan gelen malların toplandığı merkezi bir ticaret noktası görevi görmüştür. Ancak Tebriz konumu itibari ile de bu önemi hak eden bir şehirdir. Limanlar üzerinden gelen mallar kervan yolları vasıtası ile Tebriz'e ulaşmış, buradan da farklı kentlere ticarî emtia dağıtılmıştır.¹¹⁵⁵ Aynı şekilde tersinin de gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Bu iki şehir devletin ithalat ve ihracatında ciddi role sahip yüksek vergi geliri getiren şehirler olmuşlardır.

Moğolların batıya genişlemesi ve 1243 Köseadağ Savaşı'nda Moğolların galibiyeti sonucu ticaret yolları üzerindeki dengeler değişmiştir. Bu durum özellikle Kızıldeniz'den başlayarak Mısır ve Suriye'ye ulaşan ticaret yolları üzerinde etkili olmuştur. 1258 yılında da Bağdat'ın alınmasıyla merkezin Tebriz'e kaymasının ticaret üzerindeki öneminden bahsettiğimiz üzere yeni başkent ticaret yollarının kesişimi haline gelmiştir. Doğu ile batının tam ortasında bulunan Tebriz büyük bir Pazar haline gelmiş ve Hindistan, Hürmüz, Musul, Bağdat ve daha pek çok yerden pek çok tüccar buradan mal alarak kar etmekteydiler.¹¹⁵⁶ Dolayısıyla her türlü malın bulunduğu bu kent her millettten insanın da bulunduğu bir yer haline gelmiştir. Öyle ki bu kentten alınan vergi Fransa'nın toplam vergi gelirinden dahi fazlaydı.¹¹⁵⁷ Bu sebeple stratejik bir noktada bulunan ve İlhanlı Devleti'nin başkenti olan Tebriz baz alınarak ticaret yolları aktarılmaya çalışılacaktır.

1.3.2.1. İpek Yolu

Orta Çağ ticaret yollarından bahsederken akla ilk gelen şüphesiz İpek Yolu olur. Zira İpek yolu yalnızca İlhanlı devleti ile önem kazanmış değil çok daha öncesinden dünya ticaretine yön veren en önemli yollardan biri haline

¹¹⁵⁴ Nicolodi Cosmo, "Mongols and Merchants on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts", *Mongols, Turks And Others*, ed. R. Amitai– M. Biran, Leiden-Boston 2005, s. 400.

¹¹⁵⁵ Marco Polo, *a.g.e.*, I, s. 87.

¹¹⁵⁶ Marco Polo, *a.g.e.*, I, s. 27 vd.

¹¹⁵⁷ Marco Polo, *a.g.e.*, I, s. 28.

gelmiştir. ¹¹⁵⁸ Çin'den başlayarak Kafkaslar'a oradan da Karadeniz'e ulaşarak Avrupa'ya uzanan kıtalar arası bir yoldur. Moğollar devrinde belki de tarihinde ilk kez sadece bir devletin sınırları içinde kalan İpek Yolu, Çin'in güneyindeki limanlardan başlayarak, batıya doğru ilerlemiştir. Batı Çin kentlerini geçtikten sonra ikiye ayrılarak Taklamakan Çölü'nü kuzey ve güneyden kuşatan dağ sırasının arasından geçmiştir. Kuzey hattı Hami, Tufan, Kuça, Aksu kentlerini ardında bırakırken güney hattı ise Dunhuana, Çyemo, Hotan gibi bazı kentleri arkasında bırakarak her iki hat Kaşgar şehrinde birleşmiştir. Bu tarihi yol buradan Semerkand, Buhara, Merv, Rey, Hemedan istikametinde devam etmiş, ardından Bağdat'a oradan da Antakya limanı ile kervan yolunun sonuna gelmiştir. Tabii bu ana yolun pek çok tali yolu olduğunu belirtmekte fayda var. Bunun sebebi de Büyük Moğol devleti sınırlarında kalan İpek Yolu'nun Moğol bekaları arasında tekrar parçalanmasıdır. Bu parçalanma ile ticaret güzergâhları yan yollara kaymıştır. Bu arada Bağdat kenti Basra limanı aracılığı ile baharat yoluna da bağlanmıştır. Bu durum Bağdat üzerinden İlhanlı Devleti'nin de bu yola bağlanmasını sağlamıştır. ¹¹⁵⁹ Çin'den Türkistan'a ulaşan yol oradan İran'a akabinde de Anadolu'ya ulaşarak Erzurum, Erzincan, Sivas, Kayseri, Konya hayyı üzerinden Antalya'ya bağlanarak kuzeyindeki ve güneyindeki ticaret şehirleri üzerinden Balkanlara ulaşmaktaydı. ¹¹⁶⁰ Bu yolun da dolayısıyla tali yolları bulunmaktadır ki yolu kullanmak isteyen tüccarlar tali yollar aracılığıyla ana yola ulaşmaktaydılar. Bu yolun önemli bir kolu Akdeniz'e uzanan Anadolu üzerinden geçen güney koluydu. Anadolu'nun İlhanlı hâkimiyetinde olduğu bu dönemde İlhanlılar da dolayısıyla bu yol üzerinden yapılan ticarete söz sahibi olmuştur. Tebriz üzerinden de bu yola ulaşan ticaret güzergâhları da mevcuttur ve aktif durumdaydılar. ¹¹⁶¹

¹¹⁵⁸ Nebi Bozkurt, "İpek Yolu", DİA, XXII, s. 396.

¹¹⁵⁹ Moğol Dönemi ticaret güzergâhları için bkz. B. Shagdar, "The Mongol Empire in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: East-West Relations", *The Silk Roads: Highways of Culture and Commerce*, edit. by Vadime Elisseff, Oxford - New York, 2000, s. 127-144.

¹¹⁶⁰ Erdem, a.g.m., 2003, s. 60 vd.

¹¹⁶¹ Roxann Prazniak, "Tabriz on the Silk Roads: Thirteenth-Century Eurasian Cultural Connections", *Asian Review of World Histories*, I, S. 2 (July 2013), s. 172.

1.3.2.1.1. İpek Yolu'nun Kuzey Kolu

Venedik ve Cenevizli tüccarların faaliyet alanı olan bu yol Kırım'ın güney kıyılarındaki Suğdak limanına uzanmıştır. Böylece bu liman Karadeniz'in güneyindeki limanlarla da birleşmiştir.¹¹⁶²

1.3.2.1.2. İpek Yolu'nun Güney Kolu

1.3.2.1.2.1. Tebriz'den Fars Körfezine Bağlanan Yollar

1.3.2.1.2.1.1. Fars Yolu

Tebriz'den Fars körfezine bağlanan Fars yolunun güzergâhı İran sahasındaki Kürdistan dağlarını aştıktan sonra önce Meraga'ya sonrasında ise Tebriz'e ulaşmaktaydı. Aynı yolun Bağdat, Basra, Tebriz güzergâhı da bulunduğu için Bağdat, Basra, Tebriz kervan yolu olarak da tanınmaktaydı. Bağdat'tan devam eden tüccarlar Dinever üzerinden Urmiye'ye oradan da Erdebil, Nahcivan, Meraga ve Tebriz'e ulaşırlardı.¹¹⁶³

Bağdat ticari anlamda ciddi öneme sahip olmasından dolayı tek bir güzergâha sahip değildi. Bağdat'tan Basra körfezine, Bağdat'tan Fars'a, Bağdat'tan Kiş'e yollar ayrılmaktaydı. Bu güzergâhlardamerkezilerin denize kıyısı olmasından dolayı deniz yolu kullanılmıştır.¹¹⁶⁴

1.3.2.1.2.1.2. Siraf Liman Yolu

Siraf limanından Tebriz'e ulaşan bu yol deniz yolu üzerinde limana gelen malları kervan yoluyla Şiraz, İsfahan, Kum, Kazvin güzergahını kullanarak Tebriz'e ulaştırılmasında kullanılmıştır. Fars körfezinden Tebriz'e bağlanan önemli kervan yollarından olan Siraf'a Çin, Hint ve körfezden getirilen ithal ürünler Fars şehirlerine dağıtılırdı. Bu ürünler Fars çarşılarında oldukça rağbet görmüşlerdir. Hatta bu ürünler

¹¹⁶² Ebû'l-Fazl Rezevî, "Râhhâ-yî Ticârî der 'Ahdi İlhanân", Pejûheşnâme-i Târih, S. 11, 1387hş, s.86.

¹¹⁶³ Muhammed Taki İmami Hoyî, "Ticaret ve Rahhayi İrtibatı Anadolu der Zaman İlhanan", Pejuhişname-i Ulum İnsani, S. 52, (Zemistan 1385), s. 83.

¹¹⁶⁴ Kazvinî/Strange, *a.g.e.*, s. 171 vd.

Farsla sınırlı kalmamış, Anadolu, Kafkaslar ve Asya'nın iç kesimlerine kadar ulaşarak buralardaki pazarlarda satılmıştır. Ancak ilk çağlardan itibaren önemli olan bu yol zaman içinde önemini yitirmiş ve İlhanlıların sondönemindeseyrek kullanılır hale gelmiştir.

Fars adaları içinde gelişmiş ve oldukça büyük olan Siraf kenti geçmişten büyük çarşı ve pazarlara da sahip olmuştur. Ticarî hayattaki önemine binaen bu liman kentinde oldukça fazla tüccar ikamet etmiştir.¹¹⁶⁵ Günümüzde İstanbul limanı ithalat ve ihracaatta ne anlama geliyorsa döneminde de Siraf aynı anlama gelmekteydi.

1.3.2.1.2.2.Hürmüz Yolu

Bu ticaret yolu Tebriz'den Kazvin'e, oradan Sultaniye'ye¹¹⁶⁶, akabinde Hemedan, Kaşan, Yezd ve Kirman'a ulaşarak buradan Hürmüz üzerinden deniz yolu ile Hindistan'a gidilmekteydi. Bu kervan yolunun Kirman üzerinden farklı yönlere doğru uzanan başka kolları da bulunmaktaydı. Horasan- Kuhistan ticaret güzergahını¹¹⁶⁷ kullanan tüccarlar da Kuhistan'dan Kirman'a geçerek Hürmüz'e ulaşabiliyorlardı.¹¹⁶⁸ Siraf limanının eskisi kadar önem verilmemesi Hürmüz limanının İran körfezinin en işlek limanı haline gelmesine sebep olmuştur. İthal mallar Hürmüz üzerinden çeşitli güzergâhlar kullanılarak İran'a ulaştırılmaktaydı. Bu güzergâhların en önemlisi de Kirman koluydu. Kirman üzerinden de kervan ticaret yolları ile farklı noktalar nakledilirdi. Bu nokta da da kiş yolu güzergahı kullanılırdı ki Hürmüz limanına indirilen mallar İran ve Azerbaycan'a nakledilirken ekseriyetle bu yol

¹¹⁶⁵ Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s. 100.

¹¹⁶⁶ Devletin kara ticaret ağı çok gelişmiş ve fazladır. Bunu Kazvinî'da şehirler bazında ayrıntılı olarak aktarmıştır. Örneğin Sultaniye şehri'nin doğusunda Horasan-Taberistan yolu vardır. Sultaniye şehriden yola çıkan kervanlar Horasan üzerinden Ceyhun nehrine kadar gidebilmekteydi. Kazvinî/Strange, *a.g.e.*, s. 178 vd. Herat, Nişabur, Merv, Sistan gibi pek çok yer ile ilgili benzer örnekler vermek mümkündür.

¹¹⁶⁷ Kazvinî Horasan bölgesini birbirine bağlayan yollardan da bahsetmektedir. Bu yollar aynı zamanda ticaret yolu olarak da kullanılmıştır. Kazvinî/Strange, *a.g.e.*, s. 173 vd.; Zira at ticaretinde oldukça faal olan Merv-Harezm yolu da Abaka- Barak mücadelesinde ön plana çıkmıştır. Çünkü bu mücadele esnasında 450 bin civarında atın telef olduğu kaynaklarca aktarılmaktadır. Ali Bahrani Pour, "The Trade in Horses Between Khorasan and India in the 13th -17th Centuries", *The Silk Road*, vol. 11, 2013, s. 128.

¹¹⁶⁸ Kazvinî/Strange, *a.g.e.*, s. 178 vd.

kullanılmıştır.¹¹⁶⁹ Bu liman Çin ve Hindistan'dan gelen mallar için önemli bir antrepodur.¹¹⁷⁰

1.3.2.1.2.3. Tebriz- Avrupa Ticaret Güzergahı

XIII. yüzyıl sonuna kadar işler halde olsa da yeteri kadar önem verilmemiş bu transit ticaret hatları Hristiyanların Akka'yı kaybetmesi sonucu dönemin ana ticaret hatlarından olan Mısır deniz yolu önemini kaybetmiş, Doğu Anadolu üzerinden devam eden kara kervan yolları önem kazanmıştır.¹¹⁷¹

1.3.2.1.2.3.1. Tebriz- Trabzon Kervan Yolu

Tebriz'den başlayarak Trabzon'a ulaşan kara ticaret yolu iki ayrı kervan yolu ile sağlanmıştır. İlki Trabzon'dan İran'a uzanan Erzurum, Pasin, Kağızman, Kars, Ani, Tebriz hattıdır.¹¹⁷² Trabzon'a kadar ise deniz yolu ile sağlanan ulaşım güzergahı Güney Fransa limanları ile başlayarak Galata ve Trabzona'a ulaşmaktaydı. İkincisi ise Tebriz'den başlayarak, Hoy, Sökmenabad, Nevşehir, Bend-i Mahi, Erciş, Malazgirt, Hıns, Avnik, Pasin, Erzurum, Trabzon'dur. Bu kervan yolu Erzincan ve akabinde Sivas üzerinden Doğu Akdeniz ve Batı Anadolu ticareti için kullanılan kervan yoluyla birleşmekteydi.¹¹⁷³ Doğu Akdeniz ticareti için kullanılarak Karadeniz üzerinden ticaret yapan Venedikli yahut Cenevizli tüccarların deniz yolu ile Trabzon'a ulaştıkları ve Erzurum üzerinde Tebriz'e ulaşmak için kullandıkları yoldur.

Eski Çağlar'dan itibaren Trabzon limanının doğu ticaret mallarını batıya sevk için kullanıldığını söylemek mümkündür.¹¹⁷⁴ Suriye, El-Cezire ve Gürcistan'dan gelen mallar Sivas, Erzurum, Erzincan'da toplanmaktaydı. Bu mallarda Trabzon üzerinden

¹¹⁶⁹ G. Le Strange, Doğu Hilafetinin Memleketleri, Çev. Adnan Eskikurt, Cengiz Tomar; Editör: Nihal Metin, İlk Baskı Yılı: 2015, s.363; Limbert, *a.g.e.*, s. 68.

¹¹⁷⁰ Allsen, *a.g.e.* 2001, s.42; Marco Polo, *a.g.e.*, s. 351, 417.

¹¹⁷¹ W. Heyd, Yakınoğu Ticaret Tarihi, (Çev. E. Ziya Karal), TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 542;

¹¹⁷² İbn Havkal, Süret el-Arz (Yerin Haritası), (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014, s.267 vd; V. Minorsky, Studies in Caucasian History (The Shaddadis of Ani), Cambridge press, London 1953, s.105; Keleş, *a.g.m.*, 2022, s.146.

¹¹⁷³ Keleş, *a.g.m.*, 2022, s. 146.

¹¹⁷⁴ Jakob P. Fallmerayer, Trabzon İmparatorluğu Tarihi, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 293.

Güney Rusya'ya aktarılmaktaydı.¹¹⁷⁵ Tebriz'den Trabzon'a ulaşan ticaret yolu Tebriz'den sonra Merend, Nahçıvan, Tiflis, Ahlat, Erzurum güzergahını kullanarak Trabzon'a ulaşmaktaydı. Karadeniz üzerinden ticareti kolaylaştıran bu yol Trabzon üzerinden Erzurum'a bağlanarak Tebriz'e ulaşmaktaydı. Yeri gelmişken belirtmek gerekir ki Erzurum bu anlamda bir kavşak görevi üstlenmiştir. Bu ticaret yolu kervanlarla takriben 30-32 gün, binek hayvanlarla ise 12-13 gün sürmekteydi.¹¹⁷⁶

Bu yolun önem kazanması ise 1291 yılında Akka'nın Müslümanların eline geçmesi sonucu olmuştur. Zira bu değişim Avrupalı Devletlere Suriye ve Mısır üzerinden yapılan ticareti sekteye uğratmıştır. Çünkü Memlûkler Akka'da Hristiyan izi bırakmamış böylece Hristiyan dünyasını karşılıklarına almıştır. Papalık da bu duruma tepkisini Mısır'dan baharat alınmasını yasaklayan bir ambargo ile göstermiştir. Böylece güneyde İran körfezi ile Suriye arasındaki, kuzeyde ise Tebriz Trabzon kervan yollarının kullanımı teşvik edilmiş dolayısıyla Tebriz- Trabzon kervan yolu oldukça önem kazanmıştır.¹¹⁷⁷ Ancak bu yolun sadece bu sebeple önem kazandığını söylemek doğru olmaz, öncesinde uzun süredir Irak ve Suriye çevresinde vuku bulan İlhanlı Memlûk mücadelesi de güney ticaret yolları transit ticaretini zaman zaman baltalamış ve tüccarları tedirgin etmiştir.

1.3.2.1.2.3.2. Tebriz- İskenderun Körfezi Kervan Yolu

İskenderun limanının üzerinde bulunan Kilikya Bölgesindeki Ayas limanından başlayan bu yol Kayseri, Sivas, Erzincan, Erzurum üzerinden Malazgirt, Erciş, Hoy, Merend'e oradan da Tebriz'e varmaktaydı. Buradan isteyen tüccarlar Sultaniye, Rey, Nişabur, Herat gibi İlhanlı şehirlerinden geçerek Doğu istikametinde devam edebilirlerdi.¹¹⁷⁸ Cenevizlilerin sıklıkla tercih ettiği bu yol oldukça önem

¹¹⁷⁵ Togan, a.g.m., s.16; Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, YKY, İstanbul 1974, s.35.

¹¹⁷⁶ Ebu'l-Fida, Takvimü'l-Büldan, (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s.311, Keleş, a.g.m., 2022, s. 146.

¹¹⁷⁷ Heyd, a.g.e., s. 430 vd.; Ahmet Tabakoğlu, Türkiye İktisat Tarihi, Dergâh Yayınları, İstanbul 2008 s. 134 vd.; Claude Cahen, Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı, (Çev. Mustafa Daş), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016, s.306.

¹¹⁷⁸ Kazvini/Strange, a.g.e., s. 179.

kazanmıştır.¹¹⁷⁹ Zira hem Trabzon hem de İskenderun liman yollarının birleşim yolu olmuştur.¹¹⁸⁰ Şahrah-ı Garbî diye bilinen Erzurum-Tebriz yolu ile her iki liman da Tebriz' mallarını ulaştırmışlardır. Şahrah-ı Şarkî diye bilinen Tebriz-Semerkant güzergahı ile de büyük ipek yolu devam etmiştir.

Ticaret yollarının değişmesiyle önem kazandığını gördüğümüz Ayas limanı Akdeniz ve İç Asya arasında bir nevi köprü görevi görürken Doğu mallarının taşınmasını kolaylaştırmıştır. Çin Hint mallarının batıya ulaştırılmasını sağlayan İskenderun körfezidir.

Sadece Tebriz ile Erzurum arasındaki kervan ticaret yolu üzerinde tamga vergisi alınan on dört gümrük noktasının var olduğu bilinmektedir. Ticarî emtia taşıyan hayvan başına 153 dirhem vergi alınırken 50 dirhem de koruma ücreti alınmıştır.¹¹⁸¹ Bu örnek İpek Yolu'nun iktisadî getirisi hususunda bir fikir edinerek önemini kavramak açısından oldukça önemlidir.

1.3.2. Ticaret Merkezleri

1.3.2.2. Pazarlar, Çarşılar ve Ticaret Fuarları

Arapça'da 'suk' Farsça'da 'bazaar' denilen çarşılar Ortaçağ ticaret kentlerinin ayrılmaz bir parçasıdır. Çarşılar genellikle kentlerin merkezinde bulunmaktadır. Onların etrafında ise dükkânlar mevcuttur. Şehir kapılarında ise daha ziyade sanayi tesisleri bulunmaktadır. Şehrin çıkış kısımlarında ise karşımıza pazarlar çıkmaktadır. Hayvan pazarı, odun pazarı, sebze meyve pazarları gibi. Çarşılarsa belli konuda uzmanlaşmış meslek gruplarının bir arada olduğu kümeler halinde kurulmuşlardır. Farklı meslek gruplarından oluşmalarından dolayı farklı dinamiklere de sahip olmuşlardır. Güzel kokuların etrafı sardığı sabuncular çarşısı ya da bakır tınlarının yükseldiği bakırcılar çarşısı gibi.

¹¹⁷⁹ İsmail Aka, "İpek Yolu Üzerinde İran", UNESCO İpek Yolları Deniz Araştırma Gezisi Konferansları (E. Ü. Edebiyat Fakültesi 30 Ekim 1990), s. 444.

¹¹⁸⁰ Togan, *a.g.m.*, 1931, s.16 vd.

¹¹⁸¹ Enver Konukçu, "Şahrah-i Garbi", XII. TTK, 1994, Kongreye Sunulan Bildiriler, I-II, Ankara 1999, s.651; Togan, *a.g.m.*, 1931, s.16 vd.

İlhanlı devletinde sadece merkezi yerlerde değil hemen hemen her yerleşim biriminde pazarlar kurulmaktaydı. Pazarlarda satılacak ürünler için ayrı bölümler oluşturulmuştu ve bu bölümlerde tezgâhlar bulunmaktaydı. Pazarlar ekseriyetle doğrudan satış alanlarıydılar. Üretici tüketiciye bu mekânlarda doğrudan ulaşabilmekteydi. Ayrıca merkezlerde de her zanaat grubuna ait çarşılar da mevcuttu. Kervansaraylardan çıkınca pek çok emtianın satıldığı büyük büyük pazarlar ve çarşılarından bahseden kaynaklar mevcuttur. Bu pazarlarda dokumalar, pamuklular, çeşitli mücevherler ve süs eşyaları bulunmaktaydı. Arayan istediği her türlü malı buralarda bulabilirdi.¹¹⁸² Bunların yanında köle pazarlarının olduğu da bilinmektedir. Köle ticaretinin yapıldığından daha önce bahsettiğimiz üzre daha Moğol istilası esnasında Derbend'de bir köle pazarının bulunduğu kaynaklar bahsetmektedir.¹¹⁸³ Ayrıca borçlarını ödemeyen köylülerin aile üyelerinden bazılarının bu köle pazarlarında satılıyor olması da köle ticareti ve pazarların varlığını desteklemektedir.

XIII. yüzyılda Fars Atabeyi olan Sa'd, Şiraz şehrinde Bazar-ı Bozorg (büyük çarşı) yaptırmıştır.¹¹⁸⁴ Başkent Tebriz'de bulunan Kazan Çarşısı ve İtir Pazarından bahsederken İbn Battuta Kazan Çarşısının gördüğü en güzel çarşı olduğunu, İtir Pazarında ise misk, amber gibi kokuların bulunduğunu söylemektedir. Yine Gâzân Han'ın yaptırdığı Suk-ı Gâzân'ı (Gâzân Pazarı) İbn Battuta gördüğü en büyük ve en güzel pazar olarak aktarmıştır. Her esnafın ve meslek grubunun bu pazarda kendilerine tahsis edilmiş alanlarının bulunduğunu, kuyumcular çarşısında bulunan mücevherlerin bolluğunu da eklemiştir. Olcaytu Han'ın inşa ettirdiği Sultaniye şehri başkent yapılıncaya Tebriz'den daha fazla önem verilir hale gelmiştir. Ancak çarşı ve pazarları Tebriz'inki kadar kalabalık değildir ve Tebriz pazarları da tamamen önemini kaybetmemiştir. Sultaniye'nin inşasıyla pek çok yerden ticaret emtiası büyük deve kervanları ve deniz yolu ile Tebriz ve Sultaniye'de toplanmış, dünya pazarlarına sevki

¹¹⁸² Tuysuz. *a.g.m.*, s. 292.

¹¹⁸³ I.P. Petrushevsky, XIII.-XIV. yüzyıllarda Azerbaycan Halkının Kahramanca Mücadelesi, SSCB Bilimler Akademisi, Azerbaycan Şubesi, Bakü 1941, s.27.

¹¹⁸⁴ Merçil, *a.g.e.*, 1991, s.133.

bu noktalardan yapılmıştır. Özellikle yaz ayları dış ticaret hacmi büyüme göstermiş ve hazineye ciddi para akışı sağlanmıştır. Bu aylarda Hindistan'dan büyük bir tüccar grubu da gelerek, Suriye pazarlarında satılan ceviz kabuğu, Hind cevizi, karanfil gibi emtiaların yanında ilaçlar ve baharatlar getirmişlerdir.¹¹⁸⁵ Tebriz ve Sultaniye pazarları ihracat için bir toplanma yeri gibiydi. Büyük nakliyatlar bu pazarlardan yapılmıştır. Dönemin mali hayatına ışık tutan maliye defterlerinde de pazarlar hususunda bilgilere rastlamaktayız. Örneğin dikiş pazarı, esir pazarı, yük hayvanı pazarı, at pazarı, eşek pazarı gibi.

İlhanlı Devleti gerek kendisi uluslararası fuarlar düzenlemiş gerekse düzenlenen fuarlara katılarak ürettiği malların tanıtımını ve satışını gerçekleştirirken ihtiyaç duyduğu ürünlere de bu sayede ulaşabilmiştir. Bu ticarî organizasyonlar devletlerarası ticareti ciddi anlamda destekleyen bir oluşumdur. Bu fuar ya da panayırlar mal ve eşyaların satıldığı yerlerdir. Çarşı ve pazarlardan farkı uzak mesafe ticaretini mevsimlik ya da yıllık olarak desteklemesidir. Aklımıza ilk Türkiye Selçuklu Devleti'ni ve Sivas şehrini getiren Yabanlu Panayırı İlhanlılar döneminde de önemini korumuştur. Yılgun Panayırı, Ziyaret Panayırı, Boyabad Panayırı bu dönemde işleyişini sürdürmüş Anadolu ticaret merkezleridir.

Zaman zaman ticaret ile ilgili ciddi tedbirler alındığını da görmekteyiz. Bahaeddin Muhammed Cüveynî İsfahan'da pazar ve çarşılarda çok ciddi tedbirler almış, esnaf dükkânlarını açık bırakacak kadar kendini emniyette hissetmiştir. Zira hırsız ve yankesiciler için ağır cezalar uygulanmıştır.¹¹⁸⁶

1.3.2.3. Transit Ticaret

Moğollar batı yönlü genişlemeden önce batı doğu ticaretine papalık tarafından ambargo konulmuştur. IV. Innocent idaresinde I. Lyon Konsili toplanmış ve Müslüman doğuya karşı önceden uygulanmakta olan ambargoların devam ettirilmesine karar verilmiştir. Bu görüşmeler sonucu savaş aleti, köle satışı ve gemi malzemelerinin ihracatı yasaklanmıştır. Bu durum Moğolların batı yönlü genişlemesi

¹¹⁸⁵ Tuysuz. a.g.m., s. 292.

¹¹⁸⁶ Vassaf/Ayetî, a.g.e., s. 42 vd.

ile değişmiştir. Siyasî konjüktürün değişim göstermeye başlaması Hıristiyan dünyası için batı doğu yönlü uluslararası ticaretinde yumuşamasını sağlamıştır.

İlhanlı Devleti'nin de uluslararası ticarete oldukça önem verdikleri bu sebeple girişimlerde bulduklarını daha önce belirtmiştik. Ticaret yolları üzerinde hâkimiyet kurmaları da ihracat ve ithalatta söz sahibi olmalarını sağlamıştır. Hâkim oldukları eyaletlerle birlikte kuruldukları saha pek çok yönden verimlidir. Bu durum da doğrudan iç ve dış ticaret hacmini olumlu etkilemiştir.

Tebriz ve akabinde Sultaniye İlhanlı transit ticaretinin toplama ve nakil merkezleri olmuştur. Buralarda toplanan malların satıldığı büyük pazarlar ve çarşılar olmasının yanında tüccarların konaklama ihtiyaçlarının sağlanması için de misafirhaneler yaptırılmıştır.¹¹⁸⁷ Yerli ürünler dışında burlara uzak doğu ve Çin ithal ürünleri getirildikten sonra kara kervan yolu ile Trazon limanına aktarılan ürünler deniz yolu ile İstanbul üzerinden Avrupa'ya taşınmıştır.¹¹⁸⁸

Bu transit ticaretin gerçekleşmesinde kara kervan yolu üzerinde bulunan Ermeniyeye, Trabzon limanına ulaşmada ve kuzey Azerbaycan şehri olan Berda ise Hazar Denizi'ne ulaşmada oldukça önem sahibi yerler olarak ön plana çıkmıştır.

Transit Ticaret	Zirai Ürünler	Endüstri Ürünleri	Ham /Yarı Ham Ürünler
İthal Edilen	Baharatlar, pamuk,	Cam, Tekstil ürünleri, Hint Kumaşları, Keten ve kadife kumaşlar,	Canlı hayvan (deve, at, koyun), Köle, İnci, Sedef,

¹¹⁸⁷ Clavijo, *a.g.e.*, 167 vd.

¹¹⁸⁸ Manandian, *a.g.m.*, 1965, s.52, 74 vd., Vasıliev, *a.g.m.*, 1943, s.206.

		Boyalar, Cam ve Metal eşyalar, Çin seramiği,	Değerli taşlar, İpek, Kartal Ağacı (odun ihtiyacı için), Kehribar, Bambu (Hint Kamışı)
İhraç Edilen	Buğday, Şeker, Meyve – sebze, Baharatlar, Hububat, Mesgali Üzümü,	Dokuma, İpekli Kumaş, İbrişim, çeşitli kokular, değerli taşlarla işlenmiş mücevherler, Buharin ve Bukasi kumaşları, Kitap Ciltleri, İlaçlar, Sirke, Pekmez, Şarap,	Şap, Pamuk, Yün, Canlı hayvan, Kürk, Balık, Köle, Altın, Gümüş, Bakır, İnciler, Madenler, Hayvansal Gıdalar, Sandal ağacı, Silah

1.3.2.3.1. İlhanlı Devleti'nin İhraç ve İthal Ettiği Ürünler

1.3.2.3.1.1.İhraç Edilen Ürünler

İlhanlı Devleti tarım ürünleri, madenler, canlı hayvan, hayvansal gıda ve endüstri ürünlerinin ticaretinde dış ticaret hacmi geniş bir devlettir. Tarım üretiminde ihtiyaç fazlası ürünler ya doğrudan ihraç ediliyor ya da sanayiye giderek endüstri ürünlerine dönüştükten sonra ihraç ediliyordu. İhraç edilen emtiayı incelediğimizde birbirinden farklı pek çok zirai, sınai, ham ve yarı ham ürünün ihraç edildiğini görmektetiz.

Dokuma ve tekstil sanayisi oldukça gelişmiş şehirlere sahip olan İlhanlı Devleti bu ürünlerin ihracatını yapmıştır. Dokuma ürünlerde söz sahibi yerler Musul,¹¹⁸⁹ Şam, Mısır, Bağdat, Anadolu, Tebriz'di. Antalya kemhaları, Mardin pamukluları, Şirvan ipeklileri,¹¹⁹⁰ Erzincan buharinleri,¹¹⁹¹ Karaman'ın hamamlıkları sadece doğu pazarlarında değil batı pazarlarında da oldukça tercih edilen ürünler olmuştur.¹¹⁹² Halıları ile de meşhur olan Anadolu'nun Aksaray, Erzurum, Konya, Kayseri, Sivas kentlerinde dokunan bu meşhur halılar Avrupa ve Orta Doğu'ya ihraç edilmiştir. Türklerin bu geleneği Türkistan'dan getirdikleri hakikatine bakarsak İlhanlı Devleti de hakim olduğu coğrafya dolayısıyla bu zanaat kolunu sürdürmüş olmalıdır. Dokuma sektörünü besleyen pamuk üretimi de hat ulaştırılmıştır. Şiraz, Lar, Darebcird, Abargu, Kâzerûn ve Sivas pamuk yetiştirilen kentlerin başında gelmiştir. Pamuk tarımının yanında keçi kılı, yün dokumacılığı¹¹⁹³ da yapılmıştır.

- Fars şehirlerinde nergis, zambak, safran, yasemin, menekşe gibi çiçek yetiştirilmiş, bunlardan esanslar ve parfümler yapılmıştır. Bu ürünlerin ihracatı

¹¹⁸⁹ Marco Polo *a.g.e.*, s. 87.

¹¹⁹⁰ İhracatında ulaşım amacıyla Kür nehri kiralananmıştır. Bu sayede devlete 60.000 dinar gelir sağlamıştır. Keleş, *a.g.m.*, 2020, s. 54; Musul'da müslin ve ipekli kumaşların da ihracatı yapıldı. Bu kumaşları genellikle üst düzey göreceliler tercih etmişlerdir. Abdulhalik Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi, *Bellekten*, LXIV/ 241, Ankara 1998, s. 764.

¹¹⁹¹ Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi Harikalar Kitabı*, s. 69; Polat, *a.g.t.*, s. 167-179; Polat, *a.g.m.*, s. 26.

¹¹⁹² Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 120; Cahen, *a.g.e.*, s. 165.

¹¹⁹³ Sivas yünü oldukça ünlüydü. Kazvini/Strange, *a.g.e.*, s. 95.

yapılarak Hindistan'a, Çin'e, Fransa'ya, Roma'ya ve daha başka yerlere de gönderilmiştir.¹¹⁹⁴ Transit ticarete geçiş noktası olmasından dolayı önemli bir şehir olan Şiraz'da¹¹⁹⁵ da ticarî değeri olan ürünler bulunmuştur. Şiraz, Fesa, Cur gibi şehirler gül yetiştiriciliğinde önemli boyutlara ulaşılmıştı ve yetiştirilen güllerden elde edilen gül yağları ihraç edilmiştir. Pek çok palmiye ağacına sahip olan bu şehirde palmiye suyu da, üzüm bahçelerinde şarap, ketenden elde edilen keten tohumu şehrin hep ihracatı yapılan önemli ürünlerinden olmuştur.¹¹⁹⁶ Ayrıca yine Musul'dan inciler baharat ve ilaçlar ihraç edilmiştir.¹¹⁹⁷ Gilan'da ibrişimleriyle¹¹⁹⁸ nam salmış, şehirden her çeşit ibrişim Sultaniye'ye aktarıldıktan sonra buradaki pazarlarda pazarlanmıştır. Şam'a, Anadolu'ya ve pek çok yere götürülerek ihracatı yapılmıştır.

- Kâzerûn o dönem keten üretiminde dünya da bir numara haline gelmiştir.¹¹⁹⁹ İran dokuma ve tekstil sanayisinin bu sebeple merkezi konumundadır. Burada bulunan devlete ait dokuma atölyeleri çok ciddi bir iş kolu olarak çalışmaktaydı. Dokumacıların sayıları yüz binlere ulaşmıştır.¹²⁰⁰ Bütün bu ürünler Şiraz'dan sonra ikinci büyük şehir olan Siraf'ta bulunan limana taşınmış, buradan ise dünyanın dört bir yanına ihraç edilmiştir.

- Erzurum'da gelişen hayvancılık sonucu yetiştirilen hayvanlar ve onlardan elde edilen ürünler¹²⁰¹ ihraç edilmiştir. Van Gölünden çıkarılan "tırırh" adlı balık da ihraç edilen ürünlerden olmuştur.

- Basra hurmasının Çin ile Hindistan'a ihracatı yapılmıştır. Yine İsfahan meyveleri Hindistan ve Anadolu'ya ihraç edilmiştir.

¹¹⁹⁴ Strange, *a.g.e.*, 2015, 364; Limbert, *a.g.e.*, s. 68.

¹¹⁹⁵ Strange, *a.g.e.*, 2015, s.366 vd.

¹¹⁹⁶ O.G. Özgüdenli, "Şirâz", *TDVİA*, C.39, İstanbul 2010, s.182.

¹¹⁹⁷ Bakır, *a.g.m.*, s.764.

¹¹⁹⁸ Hammaddesi ipektir. İpeğin kalınca bükülmesi ile elde edilen ipliklidir.

¹¹⁹⁹ Limbert, *a.g.e.*, s.68; Bakır, *a.g.m.*, s.749.

¹²⁰⁰ Bakır, *a.g.m.*, s.749.

¹²⁰¹ Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 137.

- Avrupa'nın kullandığı şapın neredeyse tamamı Anadolu'da bulunan şap ocaklarından ihraç edilmiştir.

- Her yerde bulunmayan altın madeni Horasan, Kumi Azerbaycan, Kirman'da çıkarılmış, Trabzon limanı üzerinden Avrupa'ya ihraç edilmiştir. Aynı liman üzerinden buharin kumaşlar, kitap ciltleri de ihraç edilmiştir.¹²⁰²

- Urmiye Gölü Azerbaycan'ın tuz ihtiyacını karşılayan tuz üretim alanıydı. Bu tuzun ihraç ürünlerden olduğunu ve gölün çevresinden çıkarılan çinko oksitle beraber ihraç edilmiştir.

- Üzüm ticaret hacmi geniş olan ürünlerdendir. İlhanlı devlet adamlarının dahi dikkatini çeken bir tarım ürünü olmuştur. Vergi miktarı fazla olmasına karşın yöneticilerin de bağcılık ile ilgilenmesi bize dış ticaretteki hacmi hususunda bir değerlendirme yapmamız için fırsat vermiştir.

İlhanlı hakimiyet sahasında pek çok eyalet gibi Anadolu da tarım ve hayvancılığın merkezlerinden biriydi. Türklerin Anadolu'yu yurt edinme tercihlerinden biri zengin otlakları ve iklim şartlarıydı. Anadolu'nun bu denli zengin olması ithalattan daha ziyade ihracatın gelişmesini sağlamıştır. İhracat hacminin büyük olmasını sağlayan ürünlerin başında hayvancılık ve hayvansal gıdalar yer almıştır. Bunun dışında Anadolu bağları, bostanları, meyve ağaçları açısından da verimli bir bölge olmuştur. Bunca zenginliğin yanında Avrupa'ya hububat da Anadolu'dan ihraç edilmiştir.¹²⁰³

İhracattaki ürün bolluğu ve hacmine bakıldığında ticarî yıkım ve yağmaların izlerinin silinerek, ticarete ciddi bir ivme kazanıldığını söyleyebiliriz. Özellikle 1220 katliamı sonrası neredeyse yok olmanın eşiğine gelmiş pek çok şehir yeniden var edilmiş ve aynı hacme ulaşamadıysa da ciddi anlamda gelişme kaydetmişlerdir.

¹²⁰² İbn Battûta, *a.g.e.*, s. 287; Turan, *a.g.e.*, 2004b, s. 88; Tamara Talbot Rice, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, çev. Tuna Kaan Taştan, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2015, s. 108; Polat, *a.g.t.*, 1992, s. 19 vd.; Bedirhan, *a.g.m.*, s. 38; Dayı, *a.g.m.*, 2021b, s. 582.

¹²⁰³ Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 100.

Örneğin Rey'den ekmek ve gıda ürünleri ihracatının yeniden yapıyor olması özellikle Gazan Han reformları ile burada yaşanan ticarî canlanmayı göstermektedir. Benzer hikaye Kuhistan için de geçerli olmuş, yıkımın izleri silinmiş ve şaraplık meyveleri ve ipekleri ile ihracatta ön plana dahi çıkması sağlanmıştır. Burada ve pek çok yerde Gazan Han dönemi reformlarının vurgunu yapmamızın sebebi dönemin pek çok kaynağında benzer hikayelere tanık olmamızdan ve müelliflerin döneme övgülerinden kaynaklanmaktadır.

Sanayi açısından gelişmiş İlhanlı şehirleri de mevcuttu. Tebriz ve Sultaniye pazarlarına getirilen ham ürünler işlenerek çeşitli pazarlara aktarılmıştır. İnci, sedef gibi kıymetli taşların buralara getirilmesinden sonra küpe, yüzük, kolye gibi mücevherlere dönüştürülerek dünya pazarlarına dağıtıldığı bilinmektedir.

1.3.2.3.1.2. İthal Edilen Ürünler

İthal edilen cam ve avizeler Irak'tan getirilerek kandil yapıldıktan sonra iç ve dış ticaret ürünü olarak pazarlanmıştır. Çıkarımı yapılan bakır madeni ile de vazo ve lamba yapılmış aynı şekilde ticarî ürün olarak kullanılmıştır.¹²⁰⁴

Çin Seramiğinin İran'a büyük miktarda taşındığını aktaran kaynaklar vardır.¹²⁰⁵ Ayrıca yine çok talep gören Çin ipeği rahat bir şekilde Tebriz'e ulaşıp satılmaktaydı.¹²⁰⁶ Altın Orda Devleti'nden deve sürüleri ithal edilerek İran'a getirilmiştir.¹²⁰⁷ Derşt-i Kıpçak'tan da İran'a at ve koyun ithalatı yapılmıştır.¹²⁰⁸ Tek seferde 4000 at ithal ediliyor olması bu ticaretin boyutunu anlayabilmek için önemli bir veridir.¹²⁰⁹ Bunun dışında Altın Orda Devleti köle ticareti ile nam salmıştı ve

¹²⁰⁴ Turan, *a.g.e.* 2004b, s. 87 vd.; Togan, *a.g.m.*, 1953, s. 42; Yuvalı, *a.g.m.*, 1994, s. 597; Bedirhan, *a.g.m.*, s. 38.

¹²⁰⁵ Allsen, *a.g.e.*, 2001, s. 43.

¹²⁰⁶ Beyanî, *a.g.e.*, s. 173 vd.

¹²⁰⁷ Nadir Devlet, "Altın Ordu", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C. 9, Çağ yay., İstanbul 1989, s.171.

¹²⁰⁸ Deşt-i Kıpçakta bir dinara dahi alınacak kadar bol at vardır. İlişkilerin düzeldiği dönemlerle ilgili bilgi veren Vassaf, bunu şu sözlerle dile getirmektedir: "Öyle ki Arran arabalar, köleler, atlar ve koyunlardan geçilmiyordu." Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*, s. 37.

¹²⁰⁹ Yakubovsky, s.134.

İlhanlıların Altın Orda'dan köle satın aldığını Vassaf ayrıntılı olmasa da aktarmaktadır.¹²¹⁰ İlhanlı ordusunda kölelerden yararlanıldığı ile ilgili bir bilgiye sahip olmadığımız için bu köleleri hizmet amaçlı edinildiklerini bu sebeple sürekli ve sayıca fazla olmadıklarını varsayabiliriz.

Kehribar, kafur, kıymetli taşlar, kartal ağacı, inci, altın, bambu adlı Hint kamışları, ilaçlar, baharatlar, inci, mücevher, bakır madeni¹²¹¹ ithal edilmiştir. Değerli eşyalar, tekstil ürünleri, ince dokunmuş kumaşlar, keten, kadife kumaşlar, cam ve metalden yapılmış eşyalar, boyalar ve baharatlar; Trabzon üzerinden Tebrîz'e, Tebrîz'den de Kazvîn, Nîşâbûr gibi şehirlere aktarılmıştır.

1.4. Tarım Hayvancılık

1.4.2. Hayvancılık

Cengiz İmparatorluğu göçebe kültüre tabi olması sebebiyle öncelikli temel geçim kaynakları hayvancılık, avcılık ve bunun üzerinden yapılan ticaret olmuştur. İktisadî hayatlarının en önemli kısmını hayvancılık kaplamıştır. Moğolların buldukları coğrafyadan kaynaklı olarak yarı göçebe hayat sürmeleri ekonomik etkinlik olarak onları hayvancılığa yönlendirmiştir. Yaylak kışlak göçleri ve göç ettikleri meralar hayvanlarının cinsine göre değiştirilmiştir. Yaz mevsimindeki bir göç esnasında arkadaşı Camuga'nın Cengiz Han'a *“Eğer biz şimdi bir dağ yamacına konarsak at sürüleri besleyenler yurt kazanır; eğer akarsu yanına konarsak koyun ve kuzu çobanları boğazlarına yiyecek bulurlar”* sözleri temel geçim kaynakları ve bunun hayatlarına etkisi hususunda bizi yönlendirmektedir. Moğol göçebelerinin at, koyun, keçi, sığır baktıklarını söylemek mümkündür. Sınırları genişledikçe hükmettikleri coğrafyanın ekonomik uğraşlarında değişim ve dönüşüme sebep olmasının yanı sıra hayvancılıktan hiç vazgeçmemişlerdir. Zira ekonomilerinin temelini hayvancılık oluşturmuştur. Özellikle Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Zağras dağlarının etrafında buluna yaylaklar göçebelerin hayvancılık faaliyetlerinde

¹²¹⁰ Vassaf/Ayetî, *a.g.e.*,s.37.

¹²¹¹ Marco Polo, *a.g.e.*, s.415.

buldukları önemli yerleşkelerdi. Sınırlar genişledikçe topraklar geleneğe göre taksim edilmiş, her komutan sorumlu olduğu sahanın sınırlarını, kendine bağlı halkı ve hayvanlarının hangi mevsim nerede otlayacağını öğrenmişti.¹²¹² Göç edilecek yerlerin geniş otlaklara sahip olması ve suyunun temiz olmasına da ayrıca dikkat edilmiştir. Zira askerî faaliyetler öncesinde göçebe unsurdan destek alınmıştır. Bu durum şüphesiz tarım aşanlarının tahribata uğramasına sebep olmuştur. Bunun sebebi binlerce göçebenin hareketi değil onlarla birlikte hareket eden sürülerinden kaynaklı olmalıdır.¹²¹³ Hülagû'nun kışlak olarak Mugan'ı tercih etmesinin sebebi de geniş ve zengin otlaklara sahip olması olmuştur. Hayvancılıktan kaynağını alan ekonomileri yayılabilecekleri geniş alanlara mevsime göre göç etmelerini gerektirmiştir. Ancak bu meraların mülkiyet hakkına sahip olmadıkları için yağma, talan ve istila hareketlerine girişmişlerdir. Hayvancılıkta at önemli bir yer teşkil etmiştir. Hem ulaşım aracı olarak kullanılan atın etinden, sütünden, derisinden faydalanılmıştır. “*Bütün dünyada bu kadar çok yük hayvanı bulunmadığını sanıyorum, belki de hayvan bakımından Moğollar dünyanın en zengin insanlarıdır*” diyen seyyah Carpini¹²¹⁴ bu kadar çok hayvanın dünyada kimsede olmadığını dile getirirken İbn Battuta ise hayvanın çokluğunu, kimsenin hayvan için özel bir yem ve ot üretmemesini doğada yayılarak beslemelerine bağlamıştır.

İlk dönemlerde hayvancılık tarıma kıyasla daha ön plandaki bir uğraş olmuştur. Konargöçerlerin sayesinde sürekli gelişen ve ciddi anlamda devletin ekonomisini destekleyen bir geçim kaynağı haline gelmiştir. İran coğrafyası hayvancılığa elverişli bir coğrafyaydı. Bu sebeple hanların İran başta olmak üzere hayvancılığı destekledikleri görülür. Büyük sürüler halinde geniş bozkırlarda hayvancılık yapılmıştır. Ancak göçebe unsurun sayıca fazla olması hayvancılık faaliyetlerinin özellikle büyükbaş hayvancılığın sürdürülmesinin en önemli etkenidir. Petruşevski Marco Polo'dan aktarımına göre Kirman ve Hürmüz arasındaki verimli ovalarda eskiden köy yerleşimleri olduğunu ancak artık büyükbaş hayvancılık yapan

¹²¹² Rubruck, *a.g.e.*, s.87.

¹²¹³ Petruşevsky, *a.g.e.*, 1344, I, s. 128 vd.

¹²¹⁴ B.Y.Vladimirtstov, *Moğolların İktimai Teşkilatı*, çev. A. İnan, TTK yay., Ankara 1995, s.61.

göçebelerin bulunduğunu ve bu verimli ovalarda hayvanlarını otlattıklarını aktarır.¹²¹⁵ Bu durum yerleşim yerlerinin boşalarak tarım hayatının sekteye uğradığını göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca büyükbaş hayvancılığın da pek çok verimli ovada bu şekilde sürdürüldüğünü de göstermektedir. Yerleşim birimlerinin terk edilmesinde istilanın getirdiği yıkım ve pek çok yerde devam eden çatışmaların yanı sıra göçebelerin saldırgan tutumları, köylünün tahıl ve atlarına el koymaları, büyük sürülerle hareket eden göçebelerin tarım alanlarına zarar vermesi¹²¹⁶ gibi sebepler de sayılabilir. Öyle ki köylünün göçebelerin ürünlere zarar verdiğini, onları beslemeye yetecek tahıllarının kalmadığını ileterek vergi indirimi talep ettikleri dilekçeleri de mevcuttur.¹²¹⁷

İsfahan'da her sabah iki bin civarında küçükbaş hayvan kesilirken yüz civarı da büyük baş hayvan kesilmesi tüketimin büyüklüğü üzerinden hayvancılığın önemini de göstermektedir. Böylece şehrin et ihtiyacı karşılanmıştır. Bu verilen rakamlar İran'ın tamamını kapsamamaktadır. İran'ın tamamını düşündüğümüzde hayvancılığın oldukça önemli olduğunu görebiliriz. Küçükbaş ve büyükbaş hayvanlar temel ihtiyaçlardır. Bayram zamanlarında bu miktar dolayısıyla değişmektedir. Yüz bin küçükbaş hayvan kesilirken bin civarı da büyük baş hayvan kesilmektedir. Verilen rakam İran'ın bir kısmı için ihtiyacı karşılamaktadır. Bu miktarı tüm İlhanlı topraklarını düşünerek hesaplırsak hayvancılığa duyulan ihtiyacın boyutları da gözler önüne serilecektir.¹²¹⁸

İran şehirlerinden Şiraz'da deniz bulunmamasına rağmen avlanmadan ziyade satım ve dağıtım açısından balıkçılık bir ticaret unsuru olarak yapılmıştır. Büyük miktarı Fars denizinden ve Deşt-i Erzen diye bilinen bir gölden gelen balıklar halkın

¹²¹⁵Petrusevsky, *a.g.e.*, 1960., s.76.

¹²¹⁶ Esasen bu durumun en başından beri İlhanlı hanları da farkındadır. Dönem dönem bu tahribatı engellemek için tedbirler alınsada kontrolü güç olmuştur. Önüne geçilememiş olsa gerektir ki göçebe unsurun tarım alanlarını tahrip etme hadisesi sonraları da devam etmiştir. Benâketi, *a.g.e.*, 1348, s. 433; Ayetî/Vassaf, *a.g.e.*, s. 44;

¹²¹⁷ Petrusevsky, *a.g.e.*, 1960, s. 76.

¹²¹⁸ Bakır, *a.g.m.*, s.152 vd.

ihtiyacı karşılandıktan sonra diğer şehirlere dağıtılmıştır.¹²¹⁹ Bunlar dışında Cenkan/ Cemkan, Bahtigan, Kazerun adlı göllerde de balık avlanmış ve Şiraz'a aktarımı yapılmıştır.¹²²⁰

1.4.3. Tarım

Ortaçağ'ın en önemli yatırım araçlarından biri de topraktır. Bozkır kültürünün doğal bir sonucu olan göçebe hayvancılık imparatorluğun sınırları genişleyip yerleşik toplumlara da içine almaya başlayınca tarımı da bünyesine dahil etmiştir. Göçebe kültürün bir getirisi olan hayvancılığın yanı sıra Büyük Hanların Moğolistan'da özellikle merkeze ve çevresindeki yerlere yeni tarım ürünleri getirtirerek yeni çeşmeler açıp ziraatı geliştirmeye çalıştıklarını söyleyebiliriz. Öyle ki kendilerine bağlı devletlerinde tarım yapmasını teşvik etmişlerdir.¹²²¹ Tüccarlarda yatırımlarını bu doğrultuda yapmışlar ve toprak mahsüllerinin ticareti ile de zenginleşmişlerdir. Ancak Otrar faciası sonrasında İran ve çevresinin ele geçirilmesi için komutanlar görevlendirilmiş ve bu bölgelerde çok ciddi yıkımlara sebep olmuşlardır. Örneğin 621/1224 tarihinde Cebe ve Subutay adlı emirler tarafından Irak-ı Acem alınmış, Kum, Rey, Hemedan gibi büyük yerleşim birimleri ciddi anlamda tahrip edilmiştir. Hâkimiyet altına alınan diğer yerlerde de durum farklı olmamıştır.¹²²² Moğol akınları sonucu pek çok tarım alanı tahrip edilmiş dolayısıyla da tarım hayatı durma noktasına gelmiştir. Bölge bu sebeple gerek demografik olarak gerekse iktisadî olarak büyük bir yıkıma uğramış, bölgenin geçmişte tarımsal faaliyetler için oluşturulmuş olan tarımsal yapılanmada zarar görmüştür.¹²²³ Sözü edilen sistemli tarım akarsuların tarım için yeterli miktarda bulunmayışı neticesinde kerhiz adı verilen bir sulama sistemini sayesinde yapılmıştır. Kullanılan bu yöntemin tarihi de üç bin yıl gibi oldukça geçmişe dayanmaktadır. Bu kanalların bakımında sorunlu özel uzmanlar

¹²¹⁹ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, 2015, s.122; Strange, *a.g.e.*,2015, s.318 vd.

¹²²⁰ İstahrî, *a.g.e.*,s.153; Strange, *a.g.e.*,2015, s.365.

¹²²¹ Spuler, *a.g.e.*, s.345.

¹²²² Petrushevsky, *a.g.e.*, I,1344, s. 91.

¹²²³ *a.g.e.*, I, 1344, s. 214 vd.

görevlendirilmiştir.¹²²⁴ Akarsuların dönem dönem taşıdığı fazla suyun ve yer altı sularının birikerek depolanmasının sağlandığı bu sistem Kerhîzgon¹²²⁵ adlı meslek grubunun desteği ve çalışmaları sonucu neredeyse tüm İran’da bulunan tarım arazileri ile yerleşim birimlerine ulaştırılmıştır.¹²²⁶

Moğollar istila hareketine başladıkları zaman ele geçirdikleri yerlerde ziraat başlangıçta aksamıştır, baskın ve yağmalar fethedilen bölgelerdeki tarımsal üretimi aksatmıştır,¹²²⁷ zira nüfus ya katledilmiş ya da Moğollar gelmeden yurtlarını terk etmişlerdir. Bu sebeple tarım alanları ıssızlaşmış, su kanalları ve suyolları bakımsız kalmış topraklar kuraklaşmıştır. Üstelik terk edilen tarım alanlarının göçebe Moğolalrca otlak olarak kullanılması ziraî hayata daha da büyük bir darbe vurmuştur. İstilanın izleri silinmeye çalışılmış ancak bazı bölgelerde karışıklılar devam etmiş, bu sebeple tarımsal üretim sürekli sekteye uğramıştır Örneğin Şiraz’da Büveyhi Adudüddeve döneminde Mervdeşt Ovasında 700.000 hervar¹²²⁸ tahıl üretilirken 1260’lı yıllarda Salguriler döneminde 300.000 hervar tahıl üretilebilmiş ve Gâzân Han döneminin öncesinde bu rakam 175.000 hervar civarındadır. Gâzân Han’ın ıslahatlarına rağmen ulaşılan bu rakam Moğolların istila hareketinde bölgesinin hızlıca olumsuz etkilendiğini ve tarımsal üretimde sürekli bir düşüşün olduğunu bize göstermektedir. Lamton’ın da dikkat çektiği üzere İlhanlı dönemi genelinde tarımsal bir durgunluğun olduğu aşîkârdır.¹²²⁹ Bu durumun en temel sebebi için sadece Zengezur bölgesinde önceden bulunan bin dört yüz köyün zaman içinde köylünün toprağını terk

¹²²⁴ *a.g.e.*, I, 1344, s. 45, 200.

¹²²⁵ *a.g.e.*, I, 1344, s. 214 vd.

¹²²⁶ *a.g.e.*, I, 1344, s. 45. Gilan ve Mazenderen bölgeleri yıl içinde fazla yağış aldığı için bu bölgelerde taşıma su tarımı yapılmamıştır. *a.g.e.*, s. 199.

¹²²⁷ Moğol istila hareketinin tarımsal açıdan planlı ve sistemli bir harekât olmadığını söylemek mümkündür. Bu sebeple Moğol komutanların yer yer ele geçirdikleri bölgeler için hayvanlarını otlatmak için geniş otlaklar oluşturmak ve tarım alanlarını korumak ile ilgili aralarında istişare ettikleri görülmektedir. Cormagun Noyan Ermeni memleketini ele geçirdikten sonra Mugan’da yapılan kurultayda bazı komutanların tüm kalelerin ve şehirlerin tahrip edilmesine yönelik önerilerine “Memlekette yapılan katliamlar ve tahribatlar yeterlidir. Bu memleket kaldığı takdirde halk toprağı işleyebilir. Bağ ve tarlalarının hasılatının yarısını bize verebilir ve yarısı ile kendileri geçinebilirler” diye cevap vermiştir. Aknerli Grigor, *a.g.e.*, s. 10 vd.

¹²²⁸ Bir eşek yükü olarak bilinmektedir. Ortaçağ da 100 menn karşılığı olarak tespit edilmiştir.

¹²²⁹ Ann K. S. Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia Aspects of Administrative, Economic and Social History*, 11th-14th Century, I.B. TAURIS, London 1988, s.159.

etmesi sonucu XIII. Yüzyıl sonunda ancak altı yüz seksen köye kadar düşmüş olması tarım hayatının öncesi ve sonrası hususunda fikir yürütmemizi oldukça kolaylaştırmaktadır.¹²³⁰ Horasan bölgesine Çağataylıların seferleri, Neküderilerin tahribatları, Herat ve civarının 1270'lerden 1320'lere kadar¹²³¹ yağma ve talana maruz kalması, Anadolu'da Moğol zulmünü durdurmaya çalışan Türkmen ayaklanmaları tarım alanlarının boşalmasına tarımsal üretimin düşmesine sebep olmuştur. Ancak XIV. yüzyıl başında tarımın yükselişe geçtiğini burada söylememek yanlış olur.¹²³² Yalnız bu yükselişten kasıt İlhanı öncesine kıyasla değildir. Bu durumun altında pek çok sebep olabilir. Herat'a köylülerin geri dönerek tarımsal üretime geçmeleri için teşviklerde bulunulmuştur. Benzer durum Anadolu'da da yaşanmıştır. Ancak bu karışıklık olan yerlerde siyasî istikrarın sağlanamaması tarımsal istikrarı da olumsuz etkilemiştir. Ve sıklıkla eski düzene tekrar dönülmüştür. Ekili dikili alanlar taht mücadelelerinde de, farklı devletlerle girilen mücadelelerde de, emir isyanlarında da, askerinin tarım alanlarından geçerken yaptığı tahribatlar gibi sebeplerle tekrar tekrar zarar görmeye devam etmiştir. Hatta mahsul üzerinden vergi vermekle mükellef halkın böyle zamanlarda şikâyetleri dinlenmiş ve söz konusu vergiden muaf tutuldukları görülmüştür. Tarımsal üretimin artışının bu şekilde sağlanması ile büyük pazarlara ürün sağlanabilmiş ve iç ticaretten ziyade transit ticaretin ile bu ilerleme tetiklenmiş olmalıdır.

Pek çok Moğol egemenliğine giren yerlerde olduğu gibi Anadolu'nun doğusunda da Moğolların kış mahsüllerini götürdüğü yaz mahsüllerini de inek ve koyunlarına yedirdikleri, tokumlar ve yük hayvanlarının ise yok edildiği, bu sebeplerle köylünün topraklarını terk ettiği bilgileri kaynaklarda mevcuttur.¹²³³

¹²³⁰ Petruşevsky, *a.g.e.*, I, 1344, s.133, 135 vd.; Petruşevsky, *a.g.e.*, 1960, s. 74..

¹²³¹ Handmîr, *a.g.e.*, III 1333 hş.; s.140; Söz konusu yıllar 1270, 1288, 1289, 1308 ve 1319'dır. Buradaki istikrarsızlık tarımsal faaliyetlerin göçler, tahribatlar gibi etkenler sebebiyle gerilemesi ve hatta durma noktasına gelmesine sebep olmuştur. Petruşevsky, 1344; *a.g.e. I*, s.125 vd..

¹²³² Petruşevsky, *a.g.e.*, 1960, s. 101.

¹²³³ Petruşevsky, *a.g.e.*, 1960, s.79.

Esasen hanların tarımın devlet ekonomisindeki önemini kavradıkları yaptıkları düzenlemelerden anlaşılmaktadır. Hülagû'nun Horasan'a girdikten sonra burada tahrip edilmiş olan suyollarının tamirinin yapılmasını emretmiştir.¹²³⁴ Aynı tutum Bağdat istilası akabinde de görülmüştür. İlhanlı devlet görevlileri de tarımsal faaliyetlere önem vermişlerdir. Örneğin Şemseddin Cüveynî ve kardeşi Ata Melik sulama ile ilgili girişimlerde bulunmuşlardır. Hemedan bölgesindeki Elvend dağından doğan Kâvmâsârûd suyu üzerine bir sed yaptırmışlardır. Bu sed vasıtası ile de sular Âve ve Sâve denilen yerlerde ziraî faaliyetler için kullanılmıştır.¹²³⁵ Halkın büyük çoğunluğunu köylü olduğu yerleşim birimlerinde en azından sistemli beslenmenin sağlanabilmesi için tarım ve hayvancılık sürdürülmeliydi. Ermenistan'da hâkimiyetin sağlanmasının ardından bölgede yağma ve yıkımın diğer pek çok yere göre az olmasına rağmen köylülerin evlerinin onarılması ve evlerine dndürülmesi için girişimlerde bulunulması Hülagû Han'ın Horasan'da tahrip edilmiş olan suyollarının yeniden imar edilmesinive kanalların onarılmasını, Mazenderan'da tahrip edilen alanların restorasyonuna başlanmasını emretmesi ve devlet adamlarını bu doğrultuda yönlendirmesi bu açıdan önemlidir. Cüveynî ailesinin tarımsal üretimi artırmak için yaptıkları bir takım girişimlerde bu talepten kaynaklanmaktadır. Örneğin Ucan dağından kaynağını alan su yolu üzerinde otuz iki adet çeşme, Fırat nehrinden kaynağını alacak şekilde Necef ve Kufe'ye içilebilir suyolları yaptırmıştır. Hatta Irak-ı Arab'da tarımsal üretimin güzel sonuçlar verdiğini, buraya daha fazla önem verilmesi gerektiğini Şemseddin Cüveynî dile getirmiştir.¹²³⁶ Reşîdüddin ise Diyar-ı bekr civarında su kanalları inşa ettirmesini sağlamış ve etrafına köyler kurdurmuştur. Hatta Dicle üzerinden açtırdığı kanalın etrafına da yeni köyler kurdurmuştur.

Yerleşik bölgelerde tarım artık önemli bir geçim kaynağı haline gelmiştir. Göçebelirse kışlakların civarında tarım yapmışlardır. Göç edecekleri zamanlarda da göçe imkânı olmayanlara vakti gelince mahsullerinin büyük kısmını almak kaydıyla

¹²³⁴Reşîdüddin Fazlullah, *a.g.e.*,2013, s. 21; Aksarayî,*a.g.e.*, s. 37; Mîrhând, *a.g.e.*, V, 1339, s. 268 vd.; Handmîr, *a.g.e.*,III, 1333, s. 102 vd.; Petruşevsky, *a.g.e.*,I, 1344, s. 123.

¹²³⁵Petrusevsky, *a.g.e.* I, 1344, s. 209.

¹²³⁶Uyar, *a.g.t.*, s. 78.

birakmışlardır. İlhanlı egemenlik sahası oldukça geniştir ve tüm bu yerlerde hangi tarım ürünleri yetişmektedir, sulama nasıl yapılmaktadır gibi sorularımızın cevabı dönemin kaynaklarından bazılarında kısıtlı da olsa mevcuttur. Ancak özellikle *Nuzhetu'l Kulub* ve *Âsâr ve İhyâ* şehir şehir yetiştirilen tarım ürünleri ile ilgili bilgi vermektedir. Özellikle tüm eyaletlerde sulu ve kuru tarım usulü ile tahıl¹²³⁷, meyve sebze tarımı yapıldığını, çiftçiye gereken tohumun devlet eliyle verildiği, hatta sulu ve kuru tarım alanlarının görevli kimseler gözetiminde yapıldığı,¹²³⁸ ancak bazı bölgelerin bazı ürünlerle ön plana çıktığını kaynakların verdiği bilgilerden hareketle söyleyebiliriz. Ayrıca *Âsâr ve Ahyâ*'da ziraî hayat hususunda oldukça kapsamlı bilgiler yer almaktadır. Bir üründen hareket ederek oldukça ayrıntılı bilgi veren kaynak örneğin kavun yetiştiriciliğinden özenle ve ciddiyetle bahsetmiştir. Kavun örneğinden hareketle durumu örneklendirmek gerekirse İlhanlı ülkesinde 50 kavun çeşidinin tarımı yapılmaktaydı. Bu farklılığın sebebi toprak yapısı ve farklı tohumlardan kaynaklanmaktaydı. Ürünlerin bazen geç olgunlaşması bazense erken olgunlaşmasının sebebi sıcak soğuk ilişkisi ile açıklanmıştır.¹²³⁹ Gündüzleri doğru ısıda olgunlaşan kavun gecenin ayazı ve çiğ oluşması durumunda güçlenirdi. Sulamanın nasıl yapılacağını da ayrıntılı şekilde veren kaynak hangi bitkinin hangi toprağı, hangi iklimi seveceğinden de vahsetmiştir. Belirtilen şartlarda ekimi yapılan ürünlerin ortalama hasat dönemini de yine aynı kaynak aktarmıştır. Örneğin salatalık sıcak iklimlerde nehre yakın ama nehir suyuna uzak bir alanda ekimi yapılmalıdır. Mazenderan ve Gilan'da ekimi yapılan salatalık bu sebeple daha lezzetlidir. Diğer bölgelerdekinden farklıdır zira yapısal olarak biraz balkabağını andırırdı.¹²⁴⁰ Bağdat, İsfahan, Şiraz'da

¹²³⁷ Özellikle buğday hemen hemen her yerde yetiştirilmiştir. Ancak farklı cinsleri bulunmaktadır. Horasan buğdayı daha büyük ve uzundur ve her bir başak altı yedi tanelidir. Sulu ve kuru tarım usulü ile yetiştirilen buğdayın kuru tarım ile özellikle Fars ve Azerbaycan'da daha fazla verim verdiğini Fazlullah aktarmıştır. Fazlullah, *a.g.e.*, 1368, s. 134 vd.

¹²³⁸ Nahçivânî, *a.g.e.*, 1976, s.379 vd.

¹²³⁹ Fazlullah, *a.g.e.*, 1368, s.169; Petrushevsky, a.g.m., 1968, s.502; Kavun yetiştirilen yerlerle ilgili *Nuzhetu'l Kulub*'da da ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Kazvîni/Strange, *a.g.e.*, s. 157 vd.

¹²⁴⁰ Fazlullah, *a.g.e.*, 1368, s.179.

ise salatalıklar küçüktür. Yine küçük olduğu belirtilen Bağdat, Diyarbekir, Suriye salatalığının ise sindirimi daha yavaştır.¹²⁴¹

Eserde asil bir ağaç olduğunun aktarıldığı zeytin ağacının aynı zamanda bir gıda ürünü olduğu, bunun yanında ilaç, yağ ve sabun yapımı için istifa edildiğine, bu kıymetli ağacında farklı cinsleri bulunduğu değinilmiştir.¹²⁴²

Tarım ürünlerinden o derece ayrıntılı bahsedilmiştir ki salatalık tarımı sonucu enfeksiyona iyi gelen turşu üretiminin nasıl yapıldığına değin mevzu ayrıntılandırılmıştır. Yine meyve ağaçlarında yapılacak aşılama yöntemi ile daha güçlü ve daha ekonomik üretime geçiş için bilgiler verilmiştir. Başka yerlerden ithal edilen ürünlerin de zaman içerisinde İlhanlı ülkesinde yetiştirilmesinin sağlandığını da yine bu eserden anlamaktayız. Mısır'da olan zambak çiçeği Şam, Mardin ve Tebriz'e kadar yayılım göstermiştir. ki bu örnek tarım ürünlerinde etkileşimin olduğunu ve öncesinde nadir olan bu ürünlerin bu şekilde yaygınlaştırıldığını göstermektedir.¹²⁴³

Bu kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre;

- Fars'ın şehirlerinde hububat, tahıllar, pamuk, pirinç, meyve, hurma, ceviz, turuncgil tarımı yapılmıştır.¹²⁴⁴ Yetiştirilen tahıllardan buğday beyaz ve kırmızı olarak iki ayrı şekilde ekilmiştir ayrıca yetiştirilme yeri verilmeyen bir de siyah buğdayın sözü kaynakta geçmektedir.¹²⁴⁵ Fars eyaleti olan Mazenderan şehirlerinde de tahıl ve pamuk tarımı yanı sıra hurma, meyve sebze, fıstık, ceviz, erik, hurma, nar yetiştiriciliği de yapılmıştır.¹²⁴⁶

¹²⁴¹ *a.g.e.*,1368, s.180.

¹²⁴² *a.g.e.*,1368, s.68, 69.

¹²⁴³ *a.g.e.*,1368, s.68.

¹²⁴⁴ Şiraz civarındaki Saadet, Haber, Hatizir, Hanşfkan, Dazin, Devan, Remzevan, Seraf, Samkan, Hirek, Keran, Kuvar, Beşaver kentlerinde birbirinden bağımsız olmak üzere yukarıda sözü edilen tarım ürünleri yetiştirilmiştir. Kazvini/Strange, *a.g.e.*, s.115 vd.

¹²⁴⁵ Fazlullah, *a.g.e.*, 1368, s.136 vd.

¹²⁴⁶ *a.g.e.*,1368, s.19.

- Irak-ı Arab şehirlerinde¹²⁴⁷ özellikle hurma yetiştirilmiştir. Burada yetiştirilen hurmanın ihracatı da yapılmıştır. Ayrıca karpuz, pamuk, tahıl tarımı yapılmıştır. Bağdat'ta reyhan tarımı yapıldığı ve oldukça meşhur olduğu, bunun yanında marul, salatalık, patlıcan, kabak yetiştirilmiştir Safran yetiştiriciliğinde ise Kum, Nihavend, Hemedan ön plana çıkmıştır.¹²⁴⁸

- Irak-ı Acem şehirlerinde¹²⁴⁹ pamuk, pirinç, kavun, üzüm, fıstık, karpuz, erik, badem, baklagiller, turunçgiller, meyveler yetiştirilmiştir. Bu şehirlerden Rûdrâver'de safran tarımı yapılırken; Nihavend ve Yezd'de tahıl tarımı yapılmıştır.¹²⁵⁰ Ayrıca buralarda yine meyve ve sebze de yetiştirilmiştir.

- Anadolu şehirlerinde tahıl tarımı ve bağlardan söz edilmektedir. Ayrıca üzüm, kayısı, elma, ayva, pamuk,¹²⁵¹ kiraz, vişne ve dut da yetiştirilmiştir. Özellikle Malatya'da bol miktarda vişne¹²⁵², tahıl, pamuk, kayısı, ayva, Kemah'ta da dut¹²⁵³, Erciş'te tahıl, pamuk ve üzüm¹²⁵⁴ yetiştirilmiştir. Neredeyse her köyde ceviz ve fıstık da yetiştirilmiştir. Hatta fıstık daha fazla kıymet görmüştür.¹²⁵⁵ Ayrıca keten yetiştirmekte de Anadolu ön plana çıkmıştır. Ekseriyetle Konya, Alaiye ve Antakya'nın geniş tarım bölgelerinde ekimi yapılan keten kıymetli bir tarım ürünü olarak muamele görmüştür.¹²⁵⁶

¹²⁴⁷ Kufe, Basra, Hille, Tikrit gibi şehirlerde yetiştirilmiştir. Tikrit şehri Dicleye komşudur ve burada yetiştirilen karpuz Dicle vasıtası ile sultanmıştır. Oldukça verim alına larpuzun yılda üç kez hasadı yapılmıştır. Kazvinî/Strange, *a.g.e.*, s. 30-42.

¹²⁴⁸ Fazlullah, *a.g.e.*,1368, s.161 vd.

¹²⁴⁹ Söz konusu şehirler Tahran, Rey, Kazvin, Rudbar, Zencan, Kum, Sus, Hemedan'dır. Kazvinî/Strange, *a.g.e.*, ss. 61-79. Ancak Horasan Kuhistan'ında, Yezd, Erdekan'da; Erbil, Musul köylerinde pamuk tarımının yapıldığı Asar-ı ve Ahya'da geçmektedir. Fazlullah, *a.g.e.*,1368, s.163.

¹²⁵⁰ Fazlullah, 1368, s.4.

¹²⁵¹ Müellif Elbistan, Erzincan, Sivas, Aksaray, Konya, Samsun, Bolu, Amasya, Bayburt, Malatya, Niğde, Niksar, Ahlat, Erciş gibi şehirlerde yapılan zirai faaliyetlerden söz etmiştir. Kazvinî/Strange, *a.g.e.*,ss. 94-105.

¹²⁵² Fazlullah, *a.g.e.*,1368, s.20.

¹²⁵³ *a.g.e.*,1368, s.30 vd.

¹²⁵⁴ *a.g.e.*,1368, s.14 vd.

¹²⁵⁵ *a.g.e.*,1368, s.21.

¹²⁵⁶ *a.g.e.*,1368, s.158

- Azerbaycan'da özellikle Tebriz'de bağların fazlalığında bahsetmektedir. Bu bağlara o kadar önem verilmiştir ki sulama sorunu çözülsün diye yaklaşık dokuz yüz adet su kuyusu vurdurulmuştur. Ayrıca diğer şehirlerinde¹²⁵⁷ tahıl tarımı yapılmıştır.

- Diyar-ı Bekr'de vilayetinde ise tahıl ve pamuk tarımı¹²⁵⁸ yanı sıra fındık yetiştiriciliği¹²⁵⁹, üzüm, karpuz ve meyve tarımı, sumak ve bakla¹²⁶⁰ tarımı yapılmıştır.

- Narenciye tarımı ile Rüstendar, Şuşter, Kufe ve Şebânkâre'de ön plana çıkmıştır.¹²⁶¹

Bu verilerden hareketle tahıl tarımının pek çok yerde yapıldığını söylemek mümkündür.¹²⁶² Bunun yanında şehirlerin etrafında sıklıkla bağ bahçelerin, bağ ve bostanların olduğuna, bu bağ ve bahçelerle sadece köylü kesim değil şehirli de ilgilenmiştir. Ayrıca yine pek çok şehirde meyve yetiştirilmiştir. Bazı şehirler yetiştirdikleri ürünlerle nam salmıştı. Mesela Meraga kavunlarıyla, Şiraz mesqali (miskali) adlı üzümü ile¹²⁶³ Basra hurması ile Malatya kayısı ile nam salmıştı.

Tarım alanlarının baz alınarak belirlenen vergiler aynî olarak ödenmekteydi. Özellikle tahıllar noktasında. Buna örnek olması açısından Reşîdüddin oğlu Şihâbüddîn'e Hûzistân vergilerinden temel vergi olarak sayılan arazi vergisinin ödenirken tahıl bazında ve aynî olarak ödenmesini istemiştir.

İlhanlıların şehirleşmeye çok önem verdiğini tahrip edilen şehirlerin imarına ivedilikle başlanmasını sağlamaları ve yeni şehirler inşa edilmesini sağlamalarından anlamaktayız. Şehirleşmenin bir sonucu da tarım ürünlerine duyulan ihtiyaç da artırmıştır. Gerek hayvancılığa olan ihtiyaç gerekse tarıma ürünlerine olan ihtiyaç bu

¹²⁵⁷ Hoy, Selmas, Ucan, Erdebil, Merend gibi. Kazvinî/Strange, *a.g.e.*, s.80 vd.

¹²⁵⁸ Bahsi geçen şehirler Erbil, Sincar, Meyyafarikin, Resulayn, Mardin'dir. Kazvinî/Strange, *a.g.e.*, s.103 vd..

¹²⁵⁹ Fazlullah, *a.g.e.*,1368, s.28 vd.

¹²⁶⁰ Baklanın her vilayette yetiştirildiği bilgisi de Âsâr ve İhyâ'da geçmektedir. *a.g.e.*,1368,s.145, 146, 157.

¹²⁶¹ Fazlullah, *a.g.e.*,1368, s.50, 52, 54.

¹²⁶² Minovî, *a.g.e.*, s.352, 354, 376, 381, 383.

¹²⁶³ Limbert, *a.g.e.*, s.67.

iki iktisadî faaliyetin birlikte sürdürülmesini sağlamıştır. Ürünlerini de şehirlerdeki pazarlarda satmışlardır.

694-5/1295 yılına gelindiğinde İran'ın çoğu bölgesinde ve komşu topraklarının ortalama 1/10'i ekilirken 9/10'u metruk haldeydi. Tarımın canlanması ve verimin artırılması için alınması gereken tedbirleri Gâzân Han devlet erkanı ile görüşürken; *“bu harap olmuş bölgeler ve terk edilmiş köyler bizim, atalarımızdan mülkümüzdür. Dîvân veya incû dairesine aittirler, kısmen de özel mülkiyettir. Hülagû'dan beri buralardan gelir elde edilmemiştir. Sulama şebekesinin azlığı, olanların bakımsızlığı, tohum ve hayvana sahip olmayışları sebebiyle toprağı işleyememeleri mutasarrıflar tarafından iletilmiştir”* diyerek devletin 1295'lere kadar olan tarım hayatı hususundaki durumunun resmini çizmiştir. Hatta Fars'ta X. yüzyılın ortalarında bir bölgenin yıllık hasadı 700.000 harvar tahıl iken, XIII. yüzyılın ortalarında aynı yerin hasatı yarıdan da düşerek 300.000 harvara düşmüş olması örneği incelendiğinde buranın verimli bir bölge olması, Kur nehri sularından iki kanal ile sulamasının yapıyor olması köylünün toprağı terk ettiğine işaret etmektedir.¹²⁶⁴ Reformlar hususunda devlet erkanı ile yaptığı toplantı da; *“Kısa sürede harap olunan toprakların çoğu ekiliğ dikilecek ve tarımsal hata kazandırılacak, bu süreçte herkes gücü, imkanı dâhilinde destek verecek. Başka şekilde toprak reformunun gerçekleştirilmesi imkânsızdır. Bu metruk araziler işlenir hale geldiğinde ekmek ucuzlayacak, acil durumlarda sınır bölgelerindeki askeriler sefer öncesi kolaylıkla ekmek elde edebilecek, hazine vergi gelirleri de artacak, halk güçlenecek ve hayatın nimetlerinde faydalanır hale gelecek, bizlerde ebedi ve kalıcı izzet ile mükâfatını fazlası ile alacağız.”* Sözleri ile durumun öneminden bahsetmiştir. Reformların uygulayıcısı olacak Reşidü'd-dîn de *“atalarınızın yok ettiğini siz yaratıyorsunuz, bundan daha faydalı bir düşünce olmaz, her iki durumun arasındaki fark açık ve inkâr edilemez.* Sözleri ile hanı ve karaklarını yüceltmiştir.¹²⁶⁵

Gâzân Han döneminde yapılan toprak reformu düzenlemesiyle ziraatı geliştirip üretimi artırmak için terk edilmiş, boş arazileri tahiri yapılmış verimlilik durumuna

¹²⁶⁴Petrusevsky, a.g.e.,1960, s. 80.

¹²⁶⁵Petrusevsky, a.g.e. ,1960, s. 89.

göre tasnifi yapıp defterlere zabıt tutulmuştur. Çünkü işlenmemiş miri ve metruk arazilerin Moğollardan önceki dönemin 1/10 'ine inmişti. Kaybın ne denli büyük olduğunun farkında olan Gâzân Han bu arazileri kullanacak kişiler için de bazı belirlemeler yapılmıştır. Kişiden bu arazileri mamur hale getirmesi beklenmiş ve iki yılda bir denetlenmesi kuralı konulmuştur. Arazilerin tahsis edildiği kimselerden alınacak vergiler ve bu vergilerin ödenme esasları da belirlenmiş, tüm bu kuralları ve vergileri takip için de Dîvân-ı Hâlisât alı bir Dîvân kurulmuştur. Belirlenen vergiler şöyledir: toprak verimlilik durumuna göre üç gruba ayrılmıştır. En verimli olan birinci dereceden sulu araziden bir yıl vergi alınmayacak ancak ikinci yıl ürünün 1/3 'i devlete vergi olarak verilirken 2/3'si ise sorumluya bırakılmıştır. Bir sonraki yıl bu dağılım yer değiştirerek bu kez 2/3'si devlete verilirken 1/3'i sorumluya bırakılmıştır. Verimin daha az beklendiği, az suyu bulunan topraklar ise ilk iki yıl birinci dereceden sulu arazilerdeki gibi muamele görecektir ancak üçüncü yıl yarı yarıya pay edilecek. Susuz kalmış topraklar da su göletleri oluşturulduktan sonra şayet mamur hale getirilirse bu üçüncü derece toprak sorumlusu da aynı vergi sistemine tabi olacak sadece Dîvânî vergilerin yarısını ödeyecekti.¹²⁶⁶

Gâzân Han'ın reformlarıyla yeni köyler inşa edilmiştir. Bu yeni köylere Fırat ve Dicle'nin suları kanallar vasıtasıyla taşınmış ve tarım teşvik edilmiştir. Bunun sebebi bu nehir sularının ulaştığı noktalardaki köylerin zaman içerisinde terk edilmiş ve harabeye dönüşmüş olması olmalıdır. Buralarda imar için çalışacak işçilerin dahi memnuniyetinin önemsendiği belirtilmiştir. Yapılan sulama çalışmaları ve tarım teşvikleri toprak sahiplerinin çıkarları doğrultusunda yapılmıştır. Bu yeni köylere büyük ve küçük Ermenistan'dan muhacirler getirilmiş, tohumluk ve çift hayvanları dağıtılmıştır. Ayrıca zirai aletlerin verildiği de bilinmektedir. Ayrıca Diyar-ı Bekr den 2000 işçi istenmiştir. Reşîdüddin bu işçilerin ücretlerini bizzat kendisinin vereceğini belirtmiştir.¹²⁶⁷ Bunun yanında bozkır meralarının da sulanması sağlanmıştır. Bu önemli bir adımdır zira önceki hanlar böyle bir tedbir almamışlardır. Bozkır meralarının sulanması demek göçebelerin tarım alanlarını otlatma amacı ile

¹²⁶⁶ Spuler, *a.g.e.*, s.348 vd.; Özgüdenli, *a.g.e.*, s.301 vd.

¹²⁶⁷ Togan, *a.g.m.*, 1931,s. 37 vd.; Özgüdenli, *a.g.e.*, s.300.

kullanmaması anlamına gelmektedir. Böylece tarım alanları hususunda yıllardır süre gelen köylü göçebe çatışmasının da önüne geçilmek istenmiş olmalıdır. Tüm bu çalışmalarla aslında feodal beylerin metruk arazilerin canlandırma, iskan etme ve işleme hakkına da sahip olması anlamına geliyordu. Büyük emek gerektiren bu arazilerin vergi düzenlemesi de ayrıntılı olarak yapılmıştı. Tüm bu züreçten sorumlu olan Reşidü'd-dîn tüm bu çalışmaların yapılması köylünün gücünü aşacağı için feodal beylerle Dîvân-ı hasilat aracılığı ile sözleşmeler yapmıştır. Bu çalışmalar ile ilgili Vassaf fazla övgü ile bahsetmese de Reşidü'd-dîn atıl toprakların tamamen tarıma kazandırıldığını bu topraklarda ciddi tarımsal canlanmanın gerçekleştiğini dile getirmektedir. Kazvinî'de sadece kırsal bölgelerle sınırlandırmayarak hakimiyet sahasında sulama tedbirleri neticesinde ciddi bir bolluk yaşandığı, yüksek miktarda tahıl, üzüm, meyve bolluğu yaşandığını aktarmaktadır.¹²⁶⁸ Kategorilere ayrılan bu topraklardan birinci kategoride bulunan arazilerden üç yılın sonunda 1/3 oranında aynî vergi alınmasına başlanacak olması feodallerin bu anlamda yakın zamanda ciddi kazanç sağlayacağını göstermektedir.¹²⁶⁹

Farklı bölgelerde farklı tarım ürünlerinin yetiştirilmesi de Gazan Han döneminde denenmiştir. Örneğin Mazenderan ve Gilan çevresinde pirinç tarımına başlanmıştır. Özellikle Vasit ve Mugan'a bol miktarda pirinç ekimi yapılmıştır. Gilan'dan verim alınmış olacak ki her mevsim ekimine başlanmıştır.¹²⁷⁰

Farklı memleketlerden toplanan meyve ve hububat tohumları Fars'ta da dağıtılmıştır. Çin ve Hindistan gibi ülkelerde de oraya özgü ürünlerin tohumları getirtilerek yetiştirilmeye başlaması sağlandı. Bunun yanında zirai alet alımına gücü yetmeyen çiftçilere tarım aleti desteği de verildi. Bütün bu reformlar Şiraz ve Bağdat gelirlerinde 500.000 dinarlık bir artış sağlamıştır.¹²⁷¹

¹²⁶⁸ Bu dönem ile ilgili Kazvinî'nin Nüzhetü'l Kulub, Vassaf'ın Tarih'i Vassaf, Reşidü'd-dîn'in mektupları tafsilatlı bilgiler içermektedir.

¹²⁶⁹ Petrusovsky, *a.g.e.*, 1960, s. 87 vd.

¹²⁷⁰ Fazlullah, *a.g.e.*, 1368 hş, 147 vd.

¹²⁷¹ Özgüdenli, *a.g.e.*, s.298 vd.

İstila esnasında tahrip edilen her şehir gibi Musul'da yağma ve talan esnasında zarar görmüştür. İnsan nüfusunda da azalma olması kuvvetle muhtemeldir. Şehir için ortaya çıkan bu yeni durum ekonomisini başlangıçta olumsuz etkilemiş olmalıdır. Tarım alanları pek çok yer gibi boş kalmış ve aksaklıklar meydana gelmiştir. Ancak 1330'larda İbn Battuta'nın kaydına göre istilanın izleri silinmiştir. Tekrar imar edilen şehirde ekonomi düzelmiş olmalıdır ki Kazvinî köylülerin Dicle'den açılmış kanallar aracılığı ile tarım yaptıklarını ve nehir üzerinde kurdukları bir sistemle değirmenlerin farklı yerlere taşındığını belirtmektedir. Musul üzüm ziraatı ile tanınmaktadır. Van Gölü'nün kuzeyindeki Erciş'in İlhanlıların tahıl ihtiyacının neredeyse hepsini karşılayacak kapasitede olduğu kaynaklarda geçmektedir. Erciş'te Mısır ve Pamuk üretimi ön planda olmuştur.¹²⁷² Ahlat İlhanlı sarayının ve civarının elma ihtiyacını karşılayacak oranda üretim yapabilmekteydi. Erzurum'da tarım ve hayvancılık açısından önemli bölgelerdendi. Bölgenin sulak olması ve geniş otlaklara sahip olması özellikle hayvancılık faaliyetlerini canlı tutmuştur.

İlhanların tüm bölgelerde tarım hayatını tekrar hareketlendirmek için çalışmalar yaptığı aşikârdır. Tus şehrinin¹²⁷³, Horasan'ın, Bağdat'ın, Tebriz'in ve daha pek çok yerin, sulama kanalları tamir edilmiş ve temizlenmiş,¹²⁷⁴ sulu ve kuru tarım için tohum desteği verilmiş, zarara uğrayan çiftçiler vergiden muaf tutulmuştur, tarımla uğraşan köylü ile iletişimde kullanılacak dil ile ilgili dahi yazışmalar yapılmıştır. Köylünün de ciddi anlamda toprağını bırakmamak için mücadele ettiğini görmekteyiz. Ordunun tarım arazilerine verdiği zararlar için vergiden muaf tutulma talebinde bulunmalarının yanı sıra vergi memurlarının usulsüzlükleri ve zulümleri için şikâyetlerde bulunmaktan geri durmamışlardır.¹²⁷⁵

¹²⁷² Togan, *a.g.m.*, 1931, s. 25.

¹²⁷³ Körgüz'ün Tus kentinde devlet hazinesinin burada toplanmış olmasında dolayı olduğunu düşündüğümüz üzere buraya oldukça önem verdiği, kentin büyümesini ve gelişmesini sağladığı, burada su kanallarının bakımının yaptırdığı bilinmektedir. Petruşevsky, *a.g.e.*, I, 1344 hş, s.122.

¹²⁷⁴ Handmîr, *a.g.e.*, III, 1333 hş, s.51.

¹²⁷⁵ Nahçivânî, *a.g.e.*, 1976, s.274 vd.

1.4.4. Avcılık

Türkistan toplumları iktisadî hayatlarını avcılık ile desteklemişlerdir. Göçebe kültürün bir eklentisi olan avcılık ayrı bir meslek gibi düşünülmemiştir. İktisadî hayatı ciddi anlamda desteklemeyen bu uğraş daha çok et sıkıntısını gidermek amacıyla yapılmıştır.

Tüm Moğol bekalarında Cengiz İmparatorluğu'nda olduğu gibi avcılık önemli bir yer tutmuştur. Avcılık geçim için yapılan bir faaliyet değildir. Ancak elde edilen kürklerin ticarî hayatta yeri vardır. Bu faaliyet ile savaş talimi de yaptıkları için toplu av merasimleri düzenlenmiştir. Sürek avı ve ferdi avcılık olarak iki kısma ayrılan avcılık faaliyeti gerekli ciddiyet verilmiş ve talimatnameler hazırlanmıştır. Avlanma zamanları, avlanma şekli gibi hususlar bu talimatnamelerle belirtilmiştir. Han av için gerekli hazırlıkların yapılmasını orduya haber verir, ava katılacak asker sayılarını belirtirdi.

Seyyah Rubruck da büyük Moğol İmparatorluğu'na yaptığı gezi esnasında gördüklerini aktarmış ve halkın erzaklarının büyük bir kısmının avcılıkla kazanıldığını söylemiştir. *“Onlar avlanmak istediklerinde kalabalık gruplar oluştururlar, avlanmaya uygun olduğunu tespit ettikleri yeri kuşatarak daire biçiminde avlanacak hayvanlara doğru daralırlardı. Bu şekilde hayvanları oklarla öldürürlerdi”* diye aktarmaktadır.¹²⁷⁶ Tüm bu kuşatma hanın kontrolü ile olurdu. Çok sayıda hayvanın avlanması mümkün olana kadar halka daraltılırdı. Avlanmaya önce han başlar, akabinde emirler ve rütbe sırasına uyarak askerler devam ederdi. Bu sürek avını sadece iktisadî anlamda değil askeri tatbikat olarak da görmüşlerdir. Aynı zamanda bu uygulama savaşlar ve seferler döneminde yemek ihtiyacını karşılamak için de yapılırdı. Kürk ve deri ticareti açısından getirisi bulunan bu iş kolu önemli bir gelir kaynağıdır.

Hayvanlarını yaylaya salan göçebelerin avcılıkla uğraştığı bilinmektedir. Genellikle tilki, samur gibi hayvanlar derisi için avlanırken ceylan, keçi, geyik, at,

¹²⁷⁶ Rubruck, *a.g.e.*, s.76.

koyun gibi hayvanlar ise eti için avlanmıştır. Yine balık avcılığı da yapılmaktaydı. Hatta Kür nehrinden avlanılan balıklar kuzeye ihraç edilmekteydi.

Moğolların da bozkır kültürünün bir getirisi olarak diğer unsurlar gibi hayvancılığın yanı sıra avcılık yaptığı bilinmektedir. Gıda ihtiyaçlarını karşılamak için avlandıklarına ek olarak kürk ve deri ticareti de yaparak ekonomilerini desteklemekteydiler. Hatta bu alandaki ticarete söz sahibi olduklarını söylemek de mümkündür.¹²⁷⁷ Ayrıca kraliyet cömertliğini göstermek için de av merasimleri düzenlenmiştir. Toplanan avlarda dolayısıyla prensler, emirler, komutanlar, birlikler arasında pay edilmiş, pay almadan kimsenin ayrılmasına müsaade edilmemiştir.¹²⁷⁸ Daha Cengiz Han döneminde kıymet verilen avcılık sadece ekonomik bir faaliyet olarak değil askerlere talim yaptırılmak sureti ile de kullanılmıştır. Cengiz Han'ın da sık sık av merasimleri düzenlediği bu merasimler aracılığıyla gerek yiyecek sağladığı, gerek ticaret için ürün elde ettiği gerekse Moğollar için doğal bir talim alanı oluşturduğunu söyleyebiliriz. Hatta avlanma ile ilgili bir talimatname dahi çıkarttığı tüm Moğol uluslarını bu kurallara bağladığı bilinmektedir.¹²⁷⁹

Hanlar av hayvanlarının geçiş güzergâhlarını ve zamanlarını da takip etmişlerdir. Gâzân Han Arran ve Aladağ arasında bulunan güzergâhın av hayvanlarının geçiş güzergâhı olduğunu biliyor burada zaman zaman avlanıyordu. Bu bireysel avcılıktan ziyade bir süre avıydı. Bu şekilde ordusunun da her zaman dinç ve hazır olmasını sağlıyordu.¹²⁸⁰

1.4.5. Madencilik

Moğollarda Türkçe yastuk Farça baliş ıstılahı ile bilinen altın ve gümüş külçeler kullanılmıştır.¹²⁸¹ Sadece bu açıdan değerlendirildiğinde bile madenler devlet için oldukça önem teşkil etmiştir diyebiliriz. Madencilik hususunda bilgi sahibi olan

¹²⁷⁷ Ahmet Gökbel, *Kıpçak Türkleri (Siyasi ve Dini Tarihi)*, Ötüken yay., İstanbul 2000, s.201.

¹²⁷⁸ Allsen, *a.g.e.*, 2001, s. 45.

¹²⁷⁹ Spuler, *a.g.e.*, s.456 vd.

¹²⁸⁰ Reşidüddin Fazlullah, *a.g.e.*, 2013, s.286 vd.

¹²⁸¹ Abdulhalik Bakır, Ortaçağ İslam Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi, *Belleten*, Cilt LXI, Sayı 232, Aralık 1997, s.557.

İlhanlı Devleti maden açısından zengin bir coğrafyaya hükmetmiştir. Bu sebeple madencilik faaliyetine önemli vermişlerdir. Para basım faaliyetleri için Ortaçağ'da bakır, gümüş ve altın madenlerine bağımlı kalınmıştır. Ayrıca sadece para basımı için değil ziynet eşyaları için de altın ve gümüş madenine ihtiyaç olmuştur. Serendib Dağı'ndan elmaslar, Nişabur'dan Firuze taşı, Damagan ve Sistan'da altın çıkarılmıştır.¹²⁸²Bakır açısından zengin olan İslam coğrafyası demir madeni açısından yoksul olduğu için demir madenini ithal etmek durumunda kalmıştır.¹²⁸³Ancak gümüş madeni pek çok yerden çıkarılmıştır. Fars ve Cevaşir, Lulu ve Sim Dağı madenleri gümüş çıkarılan madenlerin başında gelmiştir.¹²⁸⁴ Maden çıkarma ve maden işletmelerine sahip olan devlet ürün fazlasını ihraç etmiştir. Erzurum'da gümüş madeninin çıkarıldığı, Bayburt'ta da gümüş rezervlerinin bulunduğunu Marco Polo tarafından aktarılmıştır.¹²⁸⁵ Anadolu şap madeni açısından da verimli bir bölgeydi. Yılda 46.000 kantar şap üretilmiştir. Bunun 14.000 kantarı/790.000 kg. Erzincan'dan çıkarılmıştır.¹²⁸⁶ Şiraz altın, gümüş, demir ve bakır gibi yer altı kaynakları açısından zengin bir şehirdi. Bu madenlerin bir kısmı çıkarılmış ve ihraç edilmiştir.

Günümüze ulaşan bakır, gümüş ve altın madenleri devletin maden sanayisine sahip olduğunu göstermektedir. Rezerv açısından bu madenlerin durumu nedir net bir bilgiye sahip olmasak da başlangıçtan itibaren altın para basılmış olması ve zaman zaman paradaki altın ve gümüş oranlarının düşmesi devlet ekonomisi yanında altın ve gümüş rezervlerinin azaldığı hususunda da yorumumuzu desteklemektedir.

Kazvinî Fars Bölgesi'ndeki Katre ve Kure madenleri, Kazvin'deki Tarimin madeni, Lur'daki Hovin madeni, Azerbaycân'daki Gence madenlerini vererek kalayın da İlhanlılarda bir hayli çıkarıldığını dile getirmiştir. Anadolu'da bulunan şap madeni,

¹²⁸² Kazvinî/Strange, a.g.e., s. 201 vd.

¹²⁸³ Bakır, a.g.m., s. 553.

¹²⁸⁴ Kazvinî/Strange, a.g.e., s. 202.

¹²⁸⁵ Marco Polo, a.g.e., s. 77 vd.

¹²⁸⁶ Mehmet Ersan, "XIII-XIV. Yüzyıllarda Şap Ticareti ve Şebinkarahisar", Şebinkarahisar I. Tarih ve Kültür Sempozyumu, İstanbul 2000, s. 55 vd.; Yuvalı, a.g.m., 1994, s. 597.

Musul ve Beyat yakınlarından çıkarılan petrol, İran'ın pek çok yerinde çıkarılan çakmaktaşı madenciliğin oldukça yaygın olduğunu gösteren örneklerdendir.¹²⁸⁷

1.4.6. Sanayi

İran topraklarında üretimi yapılan ürünler incelendiğinde coğrafyanın karakteristik özelliklerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan ürünler olduğu anlaşılmaktadır. Yakın dönemde Otrar'da yapılan arkeolojik kazılar neticesinde XIII. yüzyılın ortalarından sonra bölgede çömlek atölyelerinin bulunduğu tespit edilmiştir. Hatta tuğla üretiminin yapıldığı ile ilgili veriler de tespit edilmiştir. Bu da bir yandan yıkımcı faaliyetlerle istila sürdürülürken diğer yandan imar faaliyetlerinin de oldukça önemle sürdürüldüğünü destekler niteliktedir.¹²⁸⁸ Sanayinin de bölgenin yapısı başta olmak üzere tarım, hayvancılık ve madencilikten beslendiğini söylemek de yerinde olacaktır. İran'ın pek çok yerinde küçük ya da büyük bakımsızın pek çok farklı alanda üretim yapan zanaatkâr bulunmaktaydı. Hayvancılığın bir sonucu olarak deri sanayi ve dokumacılığın gelişmesi bir örnektir. Özellikle ipek kumaşlarla üretilen elbiseler iç pazarda değil dış pazarda da ciddi anlamda talep görmüştür.¹²⁸⁹ Bu sebeple bazı sanayi kolları gelişirken bazıları gelişmemiş, yaygınlaşmamıştır. Bu durumun bir diğer sebebi ise bazı el sanatlarının ve sanayi kollarının belirli kimselerin ve bölgelerin tekkeline olmasından kaynaklanmaktadır.

Şiraz'da yetiştirilen meyve ve çiçeklerden kokular, yağlar gibi bir takım sanayi ürünleri üretilmiştir. Bu ürünler iç pazarda satılırken ihracatı da yapılan ürünlerden olmuştur. Fars bölgesinde üretimi yapılan çiçek esansları Mısır'a, Avrupa'ya, Hindistan'a, Çin'e kadar pek çok yere ihracatı yapılmıştır.¹²⁹⁰ Yine ihracatı yapılan ürünlerden biri de şaraptır. Fars'ta yetiştirilen üzümlerin bir kısmı şarap üretiminde

¹²⁸⁷ Kazvinî/Strange, *a.g.e.*, s. 202, 205, 208.

¹²⁸⁸ Kushenova, G., *Ögedey Kaan Devrinde Türkistan ve Maveraiünnehir*, IQ yay., İstanbul 2013, s.90.

¹²⁸⁹ Marco Polo, *a.g.e.*, I, s. 31 vd.

¹²⁹⁰ Strange, *a.g.e.*, 2015, s.364.

kullanılmıştır. Azerbaycan'ın Meraga şehrinin kasabası olan Musula'da demir işletme tesisi bulunmaktaydı.¹²⁹¹

XIII. yüzyıl sonlarında dokuma sanayinin gelişiminde bir hızlanma olduğu bilinmektedir. Bu dönemde dokuma atölyelerinde çalıştırılmak üzere pek çok sayıda ipek dokuma ustaları getirilmesi bu gelişime işaret etmektedir. Pek çok kentte ipek ve halı dokuma atölyelerinin bulunması da bu iş koluna verilen ihtimamı göstermektedir. Tebriz'de pek çok dokuma atölyesi bulunduğu, hatta Berke Han'ın Abaka Han ile anlaşarak burada kumaş dokuma atölyesi yaptırdığı bilinmektedir.¹²⁹² Yine aynı kentte dokunan ipek kumaşlar dillere destandı. Zira ışığın değişmesiyle rengi de değişiyordu. Bu ipek kumaşların üstüne çeşitli hayvan resimleri de yapılıyordu.¹²⁹³ Dokuma ve tekstilde Kazerun şehri bir numaraydı. Bu şehirde yüz binlere ulaşan miktarda dokumacı istihdam edilmiştir.¹²⁹⁴ Üretilen tafta ve bürümcük kumaşlar da Avrupa'nın hemen hemen her şehrine ihraç edilmiştir. Sikke basımı ve mücevher ihracatı üzerinden oldukça gelişmiş olduğunu düşündüğümüz maden sanayisinin yanında ihraç edilen dokuma kumaşlar, kitap ciltleme, ilaç, şarap gibi ürünlerin üretimi için ihtiyaç duyulan sanayi kollarının İlhanlı yurdunda bulunduğunu düşünmekteyiz. Özellikle İlhanlı Devleti gelişen dokuma sanayisi ile nam salmıştır. Nişabur, Tus gibi yerlerde askeri kıyafetlerin dikimi için imalat atölyeri bulunmaktaydı. Sanayisi ile ön plana çıkan yerlere baktığımızda Şam'da Musul'da, Bağdat'da, Tebriz'de ve Anadolu'da bulunan tekstil sanayisinin Moğollarca kurulmuş olmasından ziyade mevcut sanayileri sistemini sürdürmüş olmalılardır.

Anadolu'da keten yetiştirildiğini ve buna oldukça önem verildiğini belirtmiştir. Bu durumun sebebi ketenin dokuma sanayide kullanılmasıdır. Ayrıca ketenin henüz tohum halinden yağ çıkarılmış, bu yağ da aydınlanma amacı ile

¹²⁹¹ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, Haz. T. Temelkuran, N. Aktaş, İstanbul, tarihsiz, IV, s.672.

¹²⁹² Ömeri, a.g.e., s. 125 vd.; Onullahi S. M. *XIII. XVII. Asırlarda Tebriz Şehrinin Tarihi*, Bakü 1982, s. 46.

¹²⁹³ Alizade, A.A., Muhammed İbn Hinduşah Nahçıvani'nin *Düstûrü'l Kâtib fi Ta'yîn el-Merâtib* Eseri Yakın ve Ortadoğu Memleketlerinin Sosyal ve Ekonomik Tarihinin Bir Kaynağı Gibi. VI. Türk Tarih Kongresi 'ne Sunulan Bildiriler. Ankara 1967, s. 253 vd.

¹²⁹⁴ Limbert, a.g.e., s.68.

kullanılmıştır. Yine aynı şekilde Bağdat, Hille, Vasıt gibi şehirlerde de tarımı yapılan ketenin aynı amaçlarla kullanılıyor olması mümkündür.¹²⁹⁵

Bir diğer iş kolu olan silah yapımı da Tebriz’de bulunan çok sayıdaki silah atölyesinden anlaşılmaktadır. Ögeday zamanında Tebriz’de üretilen silahların ithal edilmesi buradaki silah atölyelerinin köklü olduğu ve üretime devam ettiğini göstermektedir.¹²⁹⁶Ok yay, kılıç, mızrak gibi pek çok silah Kirman şehrinde ilhanlılar döneminde üretilmekteydi.¹²⁹⁷Abaka Han döneminde de silah tedariki hususunda bir takım sorunlar yaşanmış olmalı ki Firuzbadcivarında bir silah fabrikası kurulmuştur.¹²⁹⁸

1.5.İlhanlı İktisadî Hayatını Besleyen Unsurların Değerlendirilmesi

Merkezî otoritenin çok uzağında kalan bölgelerde, idari ve ekonomik düzeni sağlamak oldukça zor olmuş, büyük devletler otokontrolü tesis etmek için ağır harcamalar yapmak ve kalabalık ordular beslemek mecburiyetinde kalmışlardır. Bu da hazineye ağır yük getirmiş, bölgeden elde edilen vergi gelirleri, harcamalara yetmediği için devletler baka bölgelerin gelirlerini harcamak zorunda olmuşlardır. Roma İmparatorluğu, Abbasiler, Büyük Selçuklular, Moğol İmparatorluğu ve Osmanlı Devleti gibi büyük devletler, merkezî otorite olmanın bedelini ağır mali harcamalarla ödeyecek, ekonomilerinin bunu kaldırmadığı dönemlerde ise büyük toprakları kaybedecek ya da devletleri yıkılacaktır.

İlhanlı Devleti’ni homojen bir yapıya sahip değildir. Özelde göçebe Moğol unsur eliyle kurulduysa da egemenlik sahasında yaşayan farklı etnik kimlik, farklı din ve inanç, farklı sosyal tabakaya mensup insanların yönetiminden sorumlu olmuşlardır. Göçebe –yerleşik, çiftçi-tüccar, hristiyan-müslüman, köylü şehirli gibi pek çok farklı şekilde gruplayabileceğimiz tebanın temel geçim kaynakları devletin geçim kaynaklarını da oluşturmaktaydı. Dolayısıyla göçebe unsurun hayvancılık ve ticaret,

¹²⁹⁵ Fazlullah, *a.g.e.*,1368 hş, s.158.

¹²⁹⁶ Hândmir, *a.g.e.*,1333, s.165

¹²⁹⁷ Marco Polo, *a.g.e.*, I, s. 32.

¹²⁹⁸ Hândmir, *a.g.e.*, III, s. 62.

yerleşik unsurun ise tarım, hayvancılık, ticaret, zanaat ile meşgul olduklarını söyleyebiliriz. Bu temel de İlhanlılar sadece tüketim toplumu değil aynı zamanda üretim toplumu da olmuşlardır. Üretim becerilerini geliştirdikçe ve gerekli önemi verdikçe de ticarî hayatta ciddi anlamda söz sahibi olmuşlardır. Devletleştikleri andan itibaren nüfusun tüketim ihtiyacını giderebilmek için gerekli olan üretimi sağlayabilmek amacıyla adımlar atılmıştır. Göçebe–yerleşik, köylü şehirli topluluklar desteklenmiş, tahribatın izleri silinmeye çalışılmıştır. Yeni köyler inşa edilmiş, köprüler yapılmış, sulama kanalları açılmış, ticaret yollarının güvenliği sağlanmış, yeni kentler imar edilmiştir.

Dönemin müelliflerinin gözüyle İlhanlı Devleti XII. yüzyılın sonuna kadar geçen sürede elde ettiği topraklarda yaşayan nüfus oldukça azalmıştır. Bu durum da ekonomik gerilemeyi beraberinde getirmiştir. Kiragos, Cüveynî, Reşidü'd-dîn istila hareketinin nüfusu ciddi anlamda erittiğini şehirlerde her on evden dokuzunun boş olduğunu, Şirvan topraklarının 9/10'unun terk edilmiş, işlenmemiş, atıl vaziyette olduğunu aktarırlar. Şüphesiz bu durumda istila esnasındaki kıyım ve yıkım etkilidir ancak ilerleyen süreçte imar faaliyetleri ve iktisadî politikalar bölgeleri yeniden canlandırmıştır. Ancak neden sürdürülememiştir buradaki en önemli soru olmalıdır. Sebebi de pek çok yerde sözünü ettiğimiz usulsüz ve denetimsiz toplanan ağır vergilerdir. Vassaf ilk altı hanlar döneminde bazı yıllar toplam tahıl hasadının %60'ı oranında haraç alındığını söyler. Vergi sistemi öyle bir sömürü sistemine evrilmiştir ki belirlenen vergi miktarı ekim öncesi öngörülen hasat üzerinden alınmıştır. Gerçek değeri veren hasat dikkate alınmamıştır. Bazı durumlarda gelecek yılların ödemesi önden dahi alınmaya çalışılmıştır. Hatta görevliler bu vergileri hazine talep edene kadar kendilerine saklamış, hazinenin talebi karşısında köylüden yeniden talepte bulunmuşlar, artık elinde avucunda bir şey kalmayan köylü borçlu duruma düşmüş, hatta köle pazarlarında aile üyeleri satılmıştır.¹²⁹⁹

İktisadî durumun köyden köye kentten kente farklılıklar gösterdiğini söylemek mümkündür. Özellikle ticaret yolları üzerindeki şehirler ekonomik olarak güçlü

¹²⁹⁹Petrusevsky, *a.g.m.*, 1941,s. 46 vd.

şehirler haline gelmiş ve iktisadî hayatı canlı tutmuşlardır. Tebriz, Sultaniye, İsfahan, Bağdat, Trabzon, Sivas, Antalya gibi şehirler ekonomiyi sürekli beslemişlerdir. Tabi bu şehirlerin ekonomiyi desteklemesi için pek çok çalışmalar yapılmıştır. Kuruluştan itibaren hanların ticarî hayata önem verdikleri ortadadır. Bu sebeple ticaretin gelişmesi için ve tüccarların güvenli dolaşımı için bir takım tedbirler almışlardır. Yolların güvenliği sağlanmış, vergilerde indirimle gidilmiş, tüccarların malları sigortalanmış, devletleri İlhanlı ile ticaret yapmaları için teşvik edecek politikalar güdülerek ticaret anlaşmaları yapılmıştır. Batı ile doğuyu bağlayan ticaret yolları üzerinde sağlanan güvenli seyahat sayesinde sonradan Avrupalı tarihçiler tarafından pax mongolica diye adlandırılacak Moğol barış çağı yaşanmıştır. Tabi bu barış çağının Avrupa'yı beslemiş olması, Avrupa'nın çıkarları ve ihtiyaçlarına hizmet etmiş olması bu isimlendirme için uygun bir zemin oluşturmuştur. İlhanlı şehirlerinin pek çoğu ticaret şehri haline gelmiştir. İthalat ve ihracatın durak noktası olan bu şehirler birer transit ticaret merkezi olmuştur. Avrupa ve Asya arasındaki dış ticaretten bölgedeki diğer devletlere nazaran daha fazla kar elde edilmiştir. İpek yolu kontrolünün sağlanması ve bu yolun tekrar canlanması bu görüşümüzü desteklemektedir. Doğu ile batı arasında ticarî anlamda bir köprü olan İlhanlı Devleti ticaret üzerinden ciddi kazanç elde etmiştir. Gümrük vergilerinde yaptığı indirimler, yabancı devletlere verilen ticarî imtiyazlar elde ettiği bu ticarî üstünlüğü kaybetmemek içindir. Bu amaçla komşu devletlerle stratejik yakınlık kurmaya çalışmışlardır. Bunun en güzel örneği Altın Orda Memlûk yakınlaşmasına karşı Doğu Roma ile kurulan ittifak ve Avrupa ile yapılan yakınlaşma girişimleridir.

Defaatle bahsettiğimiz Moğol istilasının getirdiği yıkımın sonucunda tahribatın izlerini silmek kolay olmamıştır. Zira Fars platosu Moğollardan önce sistemli ve işlevsel bir tarım sistemine sahipti. Nehirlerin yetersizliğinden dolayı kanat sistemi adı verilen dağ sularını yer altı kanalları ile tarım alanlarına ulaştıran yapay sulama sistemi ile bölgenin ihtiyacı karşılanıyordu.¹³⁰⁰ Tüm bu sistem yağma ve talanlar sebebiyle köylülerin topraklarını terk etmesi ile işlevselliğini kaybetti. Tarım arazilerin pek çoğu

¹³⁰⁰ Petruşevsky, *a.g.e.*, I, 1344, s.65.

da göçebe Moğollar için otlaklara dönüştü. Moğolların geçtiği hemen hemen her yer Anadolu, Fars, Gürcistan gibi yağma ve talan sonucu yıkılmış, harap olmuştur. Eskiden şehir olan pek çok yer köye dönüşmüştür. Pek çok yerde olduğu gibi köylü toprağını terk edince ekili dikili alan azalmış ve kıtlık baş göstermiştir. Ancak eski düzeyine gelmese de zaman içerisinde buralarda tarımsal üretim tekrar başlayabilmiş ve ciddi bir ivme de kazanmıştır. Özellikle Gâzân Han'ın tarım hususundaki düzenlemeleri sonucu baş gösteren tarımsal yükseliş dönemin birden fazla kaynağında geçmektedir. Örneğin 1220 katliamı sonrası Rey harap ve ıssız bir hale gelmiştir. Ancak Gâzân Han reformu sonrası kaynaklar burayı refah içerisinde olan, ekmek ve goda ürünlerini başka vilayetlere ihraç eden, tahıl ve pamuk hasatında ön planda olan bir bölge olarak aktarmışlardır. Benzer durum Huzistan, Horasan, Herat, Kuhistan gibi ilhanlı yurdunun pek çok yerinde de görülmüştür. Kaynaklarda buralar için Bolluk ve refah içerisinde, gıda ürünlerinin fiyatları ucuz, ihracat potansiyeli yüksek gibi benzer ifadelerle karşılanmış olmamız Gâzân Han reformlarının amacına ulaşmış olduğunu kanıtlar niteliktedir. Ancak diğer reformlarda olduğu gibi tarımsal alandaki reformlarda sürekli hale getirilememiş, baş gösteren diğer problemler tarım düzenlemelerini de baltalamıştır.

Tüccarların çiftçilere borç verdiği ve bu bircun ana parasını ödememeleri için çabalamış olmaları dahi devletin göz yumduğu yanlış uygulamalardan biridir. Bu şekilde uzun yıllar verilen borç üzerinden fazi alarak aynı zaman da çiftçilerin borcu da sürekli artacak şekilde kurdukları sistem sonucu çiftçi yetersizleşmiş ve neticede tüccar tahsilat için çiftçinin mülküne el koymuştur. Bir diğer örnek ise yalan yere soyulduklarını iddia ederek yerel halktan tazminat talep eden tüccarların varlığıdır. Bu durumda sermaye sahibi saray olduğu için akibetini düşünen halk tazminatı ödemeyi tercih etmek zorunda kalmıştır. Yani gasp, tefecilik, vergi kaçakçılığı yetkin kimselerin bulunmamasından dolayı artmış ve memleketin her köşesine yayılmıştır.

SONUÇ

İlhanlı Devleti'nin iktisadî durumuna etki eden siyasî hayatı iki dönem olarak ele aldık. Birinci dönem Hülagû Han ile başlayıp Gâzân Han dönemine kadar geçen süreçtir. İkinci dönem ise Gâzân Han ile değişen ve dönüşen iktisadî sistemin Ebu Sa'îd dönemi sonuna kadar uygulanma çabalarını merkez alarak yazılmıştır. Bu iki dönemde oluşan, gelişen ve dönüşen iktisadî sistem ve iktisadî hayatı ise ayrı iki bölüm olarak ele aldık. Birinde devletin iktisadî yapılanması diğesinde ise bu yapılanmayı destekleyici unsurları tespit ederek anlattık.

İlhanlı Devleti'nin kurulması ile birlikte hâkimiyetleri altındaki bölgelerin yönetimi ile ilgili sorunlarla karşılaşmıştır. Bu bölgeleri incelediğimizde farklı etnik grupların bulunmasının yanında dinsel ve mezhepsel farklılıklarında bulunduğunu görebiliriz. Yaşantının doğal bir sonucu olarak bu bölgelerde her milletin kendine has kültürü oluşmuştur. İlhanlılar egemenlik sahalarındaki bu milletlerin medeniyet unsurlarından beslenerek büyümüşlerdir. Devletin merkezi olan İran topraklarının tek başına dahi geçmişten getirdiği güçlü ve köklü bir yapıya sahip olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Büyük Moğol İmparatorluğunda karşılaşılan Uygur destekli bürokratik yapı, İlhanlılarda İran aristokratlarının dâhil edildiği bir yönetim mekanizması ile harmanlanmış bir şekilde karşımıza çıkmıştır. Moğol askerî göçebe hâkimiyeti sonucu devletin ilk dönemlerinde hayvancılık ön plana çıkmış, tarım alanları dahi otlak olarak kullanılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla bölgenin hayvancılık ekonomisi güçlenirken tarım ekonomisi zayıflamıştır. Bu durum feodal sömürüyü de beraberinde getirmiştir.

Moğol istilası sonucu tahrip edilen şehirlerde kalkınma amaçlı yapılan hamleler yeterli oranda değildi. Ayrıca devlet adamları arasındaki çatışmalar, Moğol otoritesinin bazen istikrarını kaybetmesi, İran'ın yerli ustalarının doğuya gönderilmesi ile ortaya çıkan boşluğun doldurulamaması ve yaosal sıkıntılar bölgedeki iktisadi durumun Moğol öncesi döneme ulaşmasını engelleyen faktörler olarak sıralanabilir.

Hülagû Han'ın yağma ve talan kültürü ile ele geçirdiği topraklardan elde edilen ganimet yeni kurulan devletin hazinesinin ilk kaynağı olmuştur. Ancak devletleşme ile birlikte farklı sorunlarda baş göstermiş ve toprakların aynı hızda genişlemesi

sürdürülememiştir. Halefi Abaka Han'ın döneminde kurumsallaşma sürdürülürken hazine hala doludur ve vergi gelirleri ile de desteklenmeye başlanmıştır. Ancak bu dönemde adem-i merkeziyet süreci başlamıştır ve taht kavgalarında kendini gösterecektir. Onun ölümü ile başlayan taht mücadeleleri Gâzân Han'ın tahtı elde edişine kadar sürmüştür. Ahmed Teküder ve Argun hanlar döneminde adem-i merkeziyetçiliğin tehlikeli boyutlara ulaşmamasının sebebi Cüveynî ve Sa'düddeve'nin idari ve mali alanlardaki yetkinlikleri ile nüfuz sağlamaya yönelik çalışmalarıdır. Bu anlamda her iki veririn de feodalleşmenin merkezi yapıya vereceği zararların farkında olduğunu, bu doğrultuda yakın politikalar uyguladıklarını söylemek mümkündür.

Argun Han döneminde merkezileşmenin hız kazandığını taşraya gönderilen teftiş memurlarından görmekteyiz. Böylece gelir ve harcamalar merkezin denetiminde ve kontrolünde yapılmaya çalışılmıştır. Ancak yerel unsurların gücünü kaybetme kaygısı merkezileşmeden rahatsız olmalarına çatışmaları da beraberinde getirmiştir. Dönemin kaynaklarında müelliflerin sıklıkla Moğol idarecilerin zulmünden bahsettiklerini bu sebeple görmekteyiz. Zira yerel aristokratlar ile Moğol yöneticiler arasındaki çekişme halka zalimane bir tavır geliştirmelerini ve vergi gelirlerini zulüm ile tahsis etme gayretine girmelerine sebep olmuştur. Diğer yandan taht kavgaları sebebiyle oluşan istikrarsız dönem devletin mali birikimini sömürmeye başlamıştır. Geyhatu Han döneminde kontrolsüz harcamalar sebebiyle hazine boşalmıştır. Gelir gider dengesi bozulmuş, gelirler giderleri karşılayamaz hale gelmiştir. Bu dönemde çözüm olarak sunulan Çav adlı kâğıt paraya geçilmesi kötüye gidişatı daha da tetiklemiştir. Oluşan güvensiz ortam iktisadî her alanda kendini göstererek gelir-gider arasında bir uçurumun oluşmasına sebep olmuştur. Durum öyle bir hal almıştır ki taht mücadelesi esnasında hazine boş olduğu için Baydu Han borç almak zorunda kalmıştır. Mücadeleden kazançlı çıkan şehzade Gâzân ise elindekileri bu esnada tüketmiş olacak ki tahta çıktıktan sonra Tebrizli zenginlerden borç almak zorunda kalmıştır.

Bu şartlar altında tahta çıkan şehzade Gâzân pek çok alanda reform yaparak kurumların her köşesini saran hastalıktan devletini kurtarmaya çalışmıştır. Gâzân Han'ın yaptığı reformların temeline bakınca merkezileşmenin hız kazandığını ve

iktisadî hayatı iyileştirme amacı doğrultusunda çeşitli alanlarda girişimlerde bulunulduğunu görebiliriz. İktisadî anlamda aldığı tedbirleri de hazine gelirlerinin kontrolünü merkezileştirerek görevlilerin suiistimallerini engellemenin yanı sıra emirlerin toprak ve mülkler üzerindeki iddialarını da ortadan kaldırmaya yönelik yapılmıştır. Gazan Han ve reformlarının uygulayıcısı olan Reşîdüddin Fazlullah'ın aldıkları kararlar neticesinde göçebe moğol unsur ve yerli halk arasında denge kurulmuştur. Askeri ikta tahsisatı ve emirlerin gücünün kırılması neticesinde halkın üzerindeki yük de bir nebze hafiflemiş, merkezi otorite daha güçlü hale gelmiştir.

Dönemin kaynakları ve yapılan çalışmalar bize göstermektedir ki dönemin istilacı kavimlerinden Moğollar medeniyeti yıpratırsa da geriye götürmemiş, sadece beklenen gelişme ve ilerlemeyi sağlayamamıştır. Yağma ve yıkımların insanlık tarihi açısından üzücü sonuçları olduğu mutlak gerçektir, ancak batı ve doğu arasındaki devletlerarası ticarî ilişkilerin bu Moğol genişlemesi döneminde arttığı inkâr edilemez bir gerçektir. Bu yaklaşma batıyı karanlık dönemden çıkararak gelişmelere de pencere açmıştır. Çav'ın çeke dönüşme serüveni buna örnek olabilir. Buna mukabil İran mali sistemi Moğol-Türk geleneği ve İslam geleneği ile harmanlanmıştır. Uygurlarda kobçır, inçu, bitig; Samanilerde ruznamç, evariç, müstevfi Dîvânı gibi kavramların İlhanlılarda da karşımıza çıkması bu etkileşimin en görülür örneğidir. Birleşen bu iki kültürün bir takım aksaklıkları da beraberinde getirmesi olağandır. Her ne kadar İlhanlı Devleti'nin mali teşkilatının Ebu Sa'îd Han dönemi dâhil beklenen ivmeyi yakalayamadığını düşünsek de temelleri atılan bu sistem ile Çobanoğulları, Celayirliler, Timurlular, Safaviler ve en nihayetinde Osmanlılar mali teşkilatlarında faydalanmışlardır. Hatta dolaylı yoldan günümüz mali teşkilatına kadar ulaşan kavramları sistemin hala canlı olduğunu kanıtlar niteliktedir. Hülagû Han'ın Bağdat'ı ele geçirmesi ile Abbasi Devleti'nin bürokratları İlhanlı idari sistemi içerisinde yer alarak Fars kültürü ile harmanladıkları Arap İslam kültürünü mali sisteme de aktarmışlardır. Bozkır kültürünün yanı sıra, Uygur, Arap, Fars kültürünün harmanlanması ile oluşan Moğol İktisadî sistemi Anadolu'yu da bir süre sonra etkileyerek günümüze kadar ulaşması açısından değerlendirilmelidir.

Başlangıçta ucu bucağı olmayacak bir ganimet arzı ile kurulan İlhanlı Devleti genişleme politikasına devam edilmemesi yahut edilememesi sebebiyle gerileme sürecine hızlı bir giriş yapmıştır. İstila politikaları ile genişleme kültürüne sahip olan Moğolların Hülagû Han'dan sonra ciddi bir genişleme yaşamamış olması aslında gerileme ve ekonomik zayıflamanın göstergelerinden biri değil midir? Zira hazinelerinin temel kaynağı ganimetken, Hülagû ile dolan hazinenin kaynağı olan ganimet anlayışı, duran genişleme siyaseti sonucu ortadan kalkmış ve onun yerini vergiler almıştır. Aynı refahı sağlaması için de vergi miktarları ve çeşitleri sürekli artmıştır. Üzerinde çalışılmış ciddi bir vergi politikası göremediğimiz İlhanlı Devleti vergi hususunda istikararı sağlayamamıştır. Toprakların geniş olması eyaletlerin denetlenmesini güçleştirmiştir. Talan ve yağma kültürünün bir getirisi olarak vergi tahsilatında aşırılıklara kaçılmış, keyfi uygulamalarda bulunulmuş, baskı ve şiddetten imtina edilmemiştir. Oluşan bu durumun devlet ekonomisine verdiği zarar ciddi boyutlarda olmuştur. Hem ganimet gelirinin azalması hem de vergilerden beklenen miktarın gelmemesi İlhanlı hazinesinin günden güne erimesine sebep olmuştur. Moğol istilası öncesi İlhanlı Devleti'nin sınırlarına kattığı bölgelerden toplanan vergi geliri 100.580.000 dinarken, devletin iflas ettiği ve yıkılışın eşiğindeki 1335-1340 yıllarında sadece 19.203.800 dinar olması iktisadî anlamda oldukça güçlü olan bu toprakların ekonomisinin doğru yönetilemediğinin en büyük göstergesidir.

Moğolların başladığı genişleme hareketine istila dememizin sebebi şüphesiz ki yapılan yağma, talan, yıkım ve katliamların yanı sıra bu tavrın kültüre dönümeş olmasıdır. Dolayısıyla bu Moğol genişleme siyaseti yıkım getirmiş ve dönemin devletleri için felaket olarak pek çok kaynakta yer almıştır. Esasen Moğolların ilerleyişleri esnasında istila edilecek bölgelere bir tercih sunulmuş ve tavırları bölge idarecilerinin tercihlerine göre şekillenmiştir. Direnmeyi tercih eden yerler ağır yıkımlara uğramıştır. Genellikle direnç gösteren sahalar iktisadî yükümlülükler altına girmek yahut mevcut refah seviyesini kaybetmek istemeyerek askeri gücüne güvenen bölgeler olmuştur. Yani ekseriyetle Moğollara karşı direnen toplumların bu tavırlarının altında iktisadî gerekçelerinin de olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Moğol istilasının meydana getirdiği iktisadî durum ile ilgili tarihçilerin farklı yaklaşımları vardır. Moğolların genişleme hareketini sonrası iktisadî hayatın gelişme gösterdiğini söyleyenlerin yanında iktisadî gerilemenin ciddi boyutlarda olduğunu dile getiren araştırmacılar vardır. Her iki şekilde de değerlendirme yaparken tek bir alanda tek bir eyalete tek bir şehire odaklanmak doğru olmaz. Zira iktisadî hayatın gelişme gösterdiğini iddia eden araştırmacılar ekseriyetle ticarî hayatta meydana gelen büyümeyi örnek vermektedirler. Ancak devletin hazinesinin durumu ve hazine gelirlerinin istikrarı göz önünde bulundurulduğunda ve hatta iktisadî yapılanma değerlendirildiğinde bir gelişme gösterdiklerini dile getirmek hayli zor olmaktadır. Eğer genişleme hareketinde planlanmış bir devlet politikası güdülseydi, Nizari İsmailî toprakları, Bağdat, Suriye ve hatta Anadolu bu denli tahrip edilmezdi. Çünkü ele geçirilen yerlerdeki tahribat asıl Moğolların gelecekteki iktisadî kaynaklarını sabote etmeleri anlamına gelmekteydi. Ayrıca ortaya çıkan nüfus kaybıda modern anlamda sanayileşme olmadığı için iş gücünün eksilmesi demekti, dolayısıyla bu durum üretimin de olumsuz etkilenmesi anlamına gelmekteydi. Sadece Selçuklu Anadolusunun vergi toplamının 15.000.000 dinar olması ve Moğollar döneminde bu rakamın 3.300.000 dinara; Musul'un Atabeylikler döneminde vergi geliri 10.000.000 dinarken İlhanlı Devleti döneminde 1.920.000 dinara gerilemesi iktisadî hayatta genişlemeyi değil daralmadaki hacmi göstermesi açısından önemlidir.

Ekonomik faaliyetlerin sağlayıcısı olan halk göçebe-yarı göçebe, köylü-şehirli, çiftçi-esnaf gibi kimliklerle karşımıza çıkmıştır. Tarım ve hayvancılık üzerinde temellenen bir iktisadî hayat mevcuttur. Bu hayatın bir uzantısı da şehirleşme ve ticarettir. Bu sebeple bozkır kültürünün etrafında şekillenen iktisadî hayat ve kentler etrafında şekillenen yerleşik iktisadî hayat olarak iki farklı anlayış oluşmuştur. Her iki anlayışı da İlhanlıların zaten köklü bir iktisadî yapısı olan bölgeleri ele geçirmiş olmaları etkilemiştir.

Fars bölgesinde yerleşik kültüre maruz kaldıktan sonra Moğol aristokratları arasında iki politik görüşün hakim olduğunu görmekteyiz. Bunlardan ilki Moğol geleneksel hayatını sürdürecekleri göçebe hayat tarzından beslenen kılıç ehlinin desteklediği kabile aristokrasisiyken diğeri yerleşik hayat ve tarımsal hayatı dikte

eden, Farsî kalem ehlinin destek verdiği, hanın şahsında oluşturulacak güçlü bir merkezi yapılanmayı destekleyen ulema aristokrasisiydi. Birinci görüşü askeriler desteklemekteydi. Feodal yapılanmanın temeli olan emirler bu sistemin bir parçasıydı. Diğer görüşü ise Müslüman din adamları ile tüccar sınıf desteklemekteydi. Bunlar daha ziyade şehir kültürünü desteklemekteydiler. Devlet genişleme siyasetini durdurduğu vakit ilk görüşün mali kaynakları zayıflamıştır. Zira ganimetten elde edilen gelir de durmuştur. Ancak ikinci grup mevcut vergilerin yanında pek çok farklı verginin de alınacağını mali yükün bu vergilerle hafifleyeceği görüşünde birleşmişlerdir. Bu sebeple 1295 yılına kadar kalem ve kılıç ehli diye nitelendirilen bu iki grubun mücadeleleri devam etmiştir. Gâzân Han'ın tahta çıkışına kadar hakim olunan bölgelerdeki istila hareketlerinin yıkıcı etkileri ve merkezi otoritenin denetlemesinin zayıf olduğu yerlerdeki iktisadî uygulamalar sebebiyle ekonomide istenilen ivme yakalanamamıştır. Genişleme siyaseti esnasında meydana gelen yağmalar ve yıkımlar sadece tahrip olunan bölgelerde değil İlhanlı egemenliğini kabul eden yerlerde de etkisini göstermiştir.

Tespit ettiğimiz tüm bu bilgiler ışığında İlhanlı mali yapısı hususunda;

- Emirlerin ve yerel yöneticilerin güçlenmesini engelleyici erken ve ciddi tedbirlerin alınmadığı,
- Bozkır hayatından kopamayarak, koşullar değişmesine rağmen bozkır zihniyetini değiştirememiş olmalarını,
- Yerleşik hayatın getirdiği durum ve koşullara uyum sağlayamamışlar,
- Yeni yönetim koşullarına uyum sağlayamamışlar bu durum da yolsuzluk ve entrikalarla kendini göstermiştir.
- Halkın bilgi eksikliği ve iletişim yoksunluğu sebebiyle hızlı reaksiyon gösteremeyerek ses çıkaramadığı,
- Bir sonraki kuşağın oluşan yeni koşullara uygun şekilde eğitilmesi ve gerekli niteliklere sahip bir sınıfın oluşturulamaması liyakat sorununun ortadan kaldırılmasını engellemiştir.
- Devlet hazinesinin yağma, talan odaklı genişleme siyaseti ile doldurularak oluşturulduğunu,

- Hazinesinin en önemli kaynağının kuruluş döneminde ganimet iken çok kısa bir süre sonra yerini fetihlerin durması sebebiyle vergilerin aldığı,
- Para ve nitelikli insan gücü sıkıntısı yaşandığı,
- Vergiler peşin talep edildiği;
- Memurlar nakliye ücretleri için ek meblağlar talep ettiği,
- Nakdi ödenen vergilere rağmen tahıla el koyarak aynî ödemelerin de alındığı,
- Yerel yöneticiler ve mülki amirlerin görmezden gelindiği,
- İdari ve mali sistemi devralmışlar ve ancak kendilerine has niteliklerle bağımsızlaştıramamış, aksine mevcut hali üzerinden iyileştirme çalışmaları yapmışlardır.
- Mevcut vergiler üzerine yeni vergiler eklenmiş, yeni taleplerde bulunulmuş, bu da sistemi çekilmez ve sürdürülemez hale getirmiştir.
- Sistemin geleneksel Türk-Moğol kültürü ve İslam kültürünün kaynaşması sonucu oluştuğunu,
- Gazan Han dönemine kadar genişleme esnasında uygulanan yağma ve talanın vergi politikalarında da sürdürüldüğünü,
- Ticarî hayatın ön plana çıkarıldığını ve bu anlamda ciddi politiklar uygulandığını,
- Nüfusu besleyecek olan tarım ve hayvancılığın sürdürülmesinin sağlandığını,
- Gazan Han dönemine kadar bir takım çalışmalar yapılsa da ilk ciddi mali düzenlemelerin Gazan Han reformları kapsamında yapıldığını ancak modernleşilmeye çalışılan bu dönemin sürdürülemediğini,
- Geniş topraklara sahip olmanın idari ve mali yönetsel sorunları beraberinde getirdiğini,
- bürokratların ve mali görevlilerin aralarında akrabalık yahud sıkı bir çıkar ilişkisi olduğunu,
- hakim olunan bölgenin mali kaynaklarının ayrıntılı şekilde tespit edilmeksizin, bilinen kadarı üzerinden uygulamalara gidildiğini söyleyebiliriz.

Buna binaen köylülerin topraklarını terk etmesi, tarım alanlarının otlak olarak kullanılması, ganimet gelirlerinin azalması, köylüden ağır vergiler talep edilmesi, yağma talan ve haksızlık karşısında yerli halkın evlerini terk etmesi, liyakatsiz yapılan atamalar, yanlış uygulanan iktisadî politikalar, para ile ilgili geçerli bir sistemin bulunmaması, taht kavgaları, emirlerin, noyanların isyanları, Memlûk ve Altın Orda Devletleri ile ilişkilerin olumsuz seyri devletin ömrünü tamamlamasına neden olmuştur. Devletin kısa ömürlü oluşu ise maliyenin kendi döneminde sistemli ve sürdürülebilir bir hal almasını güçleştirmiş, ancak kendinden sonrakilere örnek olabilecek bir yapılanma ile sınırlı kalmıştır.

KAYNAKÇA

BİRİNCİ EL KAYNAKLAR

AKNERLİ GRİGOR, Moğol Tarihi, çev. Hrant Dink Andreasyan, İstanbul 1954.

AKSARAYÎ, Kerimüddin Mahmut, **Selçukî Devletleri Tarihi**, çev.: M. Nuri Gençosman, Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara 1943.

-----, **Musameretu'l Ahbar ve Musayeretu'l Ahyar**, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2000.

ANONİM SELÇUKNÂME (Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III), (Trc. F.N. Uzluk), Ankara 1952.

ANONİM SELÇUKNÂME, Tercüme; Halil İbrahim Gök, Fahrettin Çoşguner, Atıf Yayınları, Ankara 2014.

BAYBARS, el- Mansuri el-Devadar, **Kitab el-Tuhfet el- Mülukiyye fi Devlet el-Türkiye**, yay. Abdülhamid Salih Hamdan, Kahira 1987.

BENÂKETÎ, Tarih-i Benâketi, **Ravzat'ı Ula el Bab fi Marifet'ut Tevarih vel Ensab**. (Tashih: Dr. Cafer Şuar). Encümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi, Tahran 1378.

CÜVEYNÎ, Alâeddin Ata Melik, **Tarih-i Cihangüşa**, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1999.

CÜZCÂNÎ, Minhâc-ı Sirâc el-Tabakât-ı Nâsirî (**Moğol İstilasına Dair Kayıtlar**), Çev: Mustafa Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

EBÛ'L-FEREC, Gregory, (Bar Hebraeus), **Ebû'l-Ferec Tarihi**, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yayınları, C.I-II, Ankara 1999.

EBU'L FEREC, Gregory, (Bar Hebraeus), **Târîhu'l Muhtasari'd-Düvel**, Çev. Ş.Yaltkaya, TTK Yayınları, Ankara 2011.

EFLAKÎ, **Ariflerin Menkıbeleri**, çev. Tahsin Yazıcı, İstanbul 1973.

EVLİYA ÇELEBİ, **Seyahatnâme**, IV, Haz. T. Temelkuran, N. Aktaş, İstanbul tarihsiz.

GENCELİ KİRAGOS, **Ermeni Müellifi Kiragos'un Vakayinamesi**. (Edt. Hasan Oktay). Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar, Selenge Yay. İstanbul 2007.

GENCELİ KİRAGOS, **Ermeni Müverrihlere Göre Moğollar**, terc. Güray Solmaz, Elips Kitap, Ankara 2009.

GENCELİ KİRAGOS, **Moğol İstilasası (1220-1265)**, terc. Mahmud Kemal Bey, Post yay., İstanbul 2018.

HÂNDMÎR, Gıyâseddîn b. Humâmeddîn el-Hüseyinî, **Habîbu's-Siyer, I-III**, Kitâb furûş-i Hayyâm, Tahrân, 1333 hş.

-----, **Dustûru'l-Vuzerâ**, (Tsh. Saîd Nefisî), Çâphâneyi İkbâl, Tahrân ty.

İBN BATTÛTA, **İbn Battûta Seyahatnâmesi**, C.I, Yapı Kredi Yay., çev.: A. Sait Aykut, İstanbul 2000.

İBN BİBÎ, Hüseyin b. Muhammed Ali el-Caferi, **el- Evamirü'l – Ala'ie fi Umuri'l – Ala'ie (Selçukname)** c. I-II., Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1996.

İBNÜ'L ESİR, **el- Kamil Fi't Tarih, C. XI**, Çev. A. Özaydın- A. Ağırakça, Bahar yay., İstanbul 1987.

İBNÜ'L KESİR, **El-Bidâye ve'n-Nihâye, Büyük İslâm Tarihi**, (Çev. Mehmet Keskin), XIII, Çağrı Yay., 1995.

İBN ŞEDDÂD, **Baybars Tarihi**, Çev.,Şerefüddin Yaltkaya, C.II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

KALKAŞENDÎ, Eş- Şeyh Ebî- il'Abbâs Ahmed, **Subhu'l- A'sa fi Sinâ'ati'l- İnşâ IV, VIII**, Dâr'ul Mısriyye, Kahire, 1340/1922.

KAŞANÎ, Ebû'l-Kâsım b. Abdullâh Muhammed b. Ebî Tâhir 'Abdullâh, **Târîh-i Olcaytu Sultân**, (nşr. Mehîn Hamblî), Tahran 1348/1930.

KAŞANÎ, Ebul'l Kasım b. Ali b. Muhammed, **Tarih-i Olcaytu**,(Çev. Derya Örs)Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara 1992.

KAZVİNÎ,Hamdullah, **Nüzhetü'l Kulub**, Neşr.: Muhammed Debir-i Siyaki, Tahran 1336.

MARCO POLO, Seyahatnamesi, Haz. Filiz Dokuman, İstanbul 1990.

MAZENDERANÎ, Risale-i Felekiyye(Kitab-us Siyakat), çev. İsmail Otar, İSMMMO, 2013.

MESUDÎ, Müruc ez- Zeheb (Altın Bozkırlar), çev: Ahsen Batur, İstanbul 2004.

MEVLANA Celaleddin Rumi, **Fihî Ma Fih**, trc. Meliha Ülker Ambarcıoğlu, İstanbul 1990.

MÎRHÂND, Mîr Seyyid Hamîdeddîn Muhammed b. Seyyid Burhâneddîn Hâvendşâh b. Kemâleddîn Mahmûd el-Belhî, **Târîh-i Ravzatu's-Safâ, I-XI**, Pîrûz, Tahrân, 1339 hş.

MÛNECCİMBAŞI, Ahmed b. Lütfullah, **Camî' el- Düvel**, Selçuklular Tarihi, I-II, yay. Ali Öngül, İzmir 2001.

NAHCİVANÎ, Muhammed b.Hindûşah, **Düstûrû'l-Kâtib fi Ta'yîni'l-Merâtib**, tsh. Mahmûd Tavûsî, Neşr-Âsâr-ı Honerî, (metin), yay., Tahran 1390/2011.

-----, **Dustûru'l-Kâtib fi Ta'yîni'l-Merâtib, I-II**, Moskova 1976.

NUVEYRÎ, Şihâbüddîn Ahmed b. 'Abdulvahhâb, **Nihâyetü'l Ereb fi Funûni'l-Edeb, Cilt XXXIV**, (Thk. el-Üstâz İbrâhîm Şemsüddîn), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 2004.

ÖMERÎ,Mesâliku'l-ebşâr: **Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım**, Türkçe terc. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014

RAVENDÎ, **Rahat üs-Sudûr ve Âyet üs-Surûr**, (Çev. Ahmet Ateş), TTK, Ankara 1999.

REŞİDÜDDİN Fazlullah,**Câmiu't-Tevârih** (İlhanlılar Kısmı), (çev. İsmail Aka-Mehmet Ersan-Ahmad Hesamipour Khelejeni), TTK, Ankara 2013.

-----,**Târîh-i Mubârek-i Gâzânî**, Tashih Karl Jahn, Çaphaneyi Mehriban, İsfahan, 1368.

-----, **Âsâr-ı ve Ahyâ**,yay. haz. Manuçeher Satudeh, İraç Afşar, Mc. Gill Üniversitesi İslam Araştırmaları Enstitüsü, Tahran 1368.

RUBRUCK, Wilhelm Von, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, Çev., Ergin Ayan, Kronik yay., İstanbul 2019.

RUYBROECKLİ Willem, **Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk (1253-1255)**, ed.P. Jackson – D. Morgan, çev. Zülal Kılıç, 2010.

SİMON de Saint Quentin, **Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248**, Çev., Erendiz Özbayoğlu, Haz.: Tufan Karasu, Daktav Yay., Alanya 2006.

SUYÛTÎ, Celâleddîn, **Tarihü'l Hulefâ**, Çev. Onur Özatağ, Ötüken, İstanbul, 2015.

ŞEBÂNKARÂÎ, Muhammed b. Ali b. Muhammed-i, **Mecma'u'l- Ensâb, Hanedanlar Tarihi**, çev. Fahri Unan, TTK, Ankara 2021.

TÛSÎ, Nasîru'd-dîn, **Risale Der Resm Vo Ayin-e İlkhânî-Devlet Finansı Üzerine Düşünceler**, Çev. Mehmet Bayraktar, Ankara 1988.

-----, **“Zeyl-i Vâka-yi Bağdad”**, **Tarih-i Cihângüşâ**, Çeviren Mürsel Öztürk, TTK, İstanbul, 2013, s. 592-602.

-----, Tarassul, (Nşr. M.Minovi-V.Minorsky), “Naşîr al-Dîn Tûsî on Finance”, **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, X, S. 3, London 1940, s.755-789.

VASSAF, Şihâbüddîn Abdullah b. Fazlullâh Şîrâzî, **Tahrîr-i Târîh-i Vassâf**, Be kalem Abdu'l-Muhammed Âyetî, Enteserat-i Pejueşgah-i Ulum-i İnsani ve Mutalaat-i Ferengi, Tahran, 1338.

Kataloglar

ALBUM, Stephen,

https://db.stevealbum.com/php/chap_auc.php?site=2&lang=1&sale=16&chapter=13&page=3

ALBUM, Stephen, **A Checklist of Islamic Coins**, Santa Rosa 1988.

ARTUK, İbrahim-Cevriye Artuk, **İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu**, C.II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1974.

AYKUT, Tuncay, Şennur Aydın, **Ak akçe: Moğol ve İlhanlı Sikkeleri**, çev. V. T. Saçlıoğlu, Yapı Kredi yay., İstanbul 1992.

BADARCH, Nyamaa, **The Coins of Mongol Empire and Clan Tamgha of Khans (XIII-XIV)**, Ulaanbaatar, 2006.

COIN ARCHİVES:

<https://www.coinarchives.com/w/results.php?results=100&search=ILKHANID>

DİLER, Ömer, **Islamic Mints, I/ İslâm Darı Yerleri, I**, Mas Matbaacılık, İstanbul 2009.

-----, **İlhanlar**, yay. Haz. Emine Nur Diler, Garo Kürkman, J.C. Hinrichs, Turkuaz kitapçılık yayıncılık, İstanbul 2006.

MÜBAREK Mehmed, **Müze-i Hümayun Meskûkât-ı Kadime-i İslâmîyye Kataloğu**, 3. Kısım, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1318.

STANLEY, Lane -Poole, **The Coins of the Mongols in the British Museum, calsses XVIII-XXII**, (Catalogue of OrientalCoins in the British Museum, VI), London 1881.

RASMUSSEN, Christian Koleksiyonu : <https://tokakte.dk/ilkhanids.html>

TABÂTABÂ'Î, Cemâl Turâbî, **Resmu'l hatt-i Uygûrî ve Seyrî dersikkeşinâsî**, Tebrîz 1351/1972.

TELİF ESERLER

AHMEDBEYOĞLU Ali, Tarhanlık, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.40, 2011, ss.19-20. Erişim tarihi 22.04.2022.

AKÇA, F. Nilgün Balkaya, Kamu Maliyesi Kavramı ve Gelişimi, **Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi**, S.8, 2000, ss. 179-186.

AKDAĞ, Mustafa, **Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi**, YKY, İstanbul 1974.

-----, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyet," **Belleten**, S.55 (1949), ss. 629-684.

AKKUŞ, Mustafa, **İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti**, SÜ., SBE, Tarih (Ortaçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Konya 2011.

-----“Moğol İstilası Döneminde Anadolu Şehirlerinin Korunmasında Ahiler: Konya ve Ahi Ahmed Şah”, **İpekyolu**, (Ed. Ahmet Özdemir), Konya 2013,ss.31-45.

----- “İlhanlıların Çukurova Politikaları ve Moğol Valilerinin Adana Bölgesinde Uygulamaları”, **1.Uluslararası Tarihte Adana ve Çukurova Sempozyumu, C.I.**, Adana- 2015, ss.561-580.

-----,“Karamanoğullarının Moğol Tahakkümüne Karşı Mücadeleleri”, **Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu-II, C.I**, Konya 2016, ss.320-339.

-----“Moğol Tahakkümü Döneminde Malatya”, **Uluslararası Geçmişten Günümüze Malatya / Kent-Kültür-Kimlik Sempozyumu**, Malatya 2016, C.II, ss.905-924.

----- “Moğol İstilası ve İlhanlılar Döneminde Maraş Bölgesi”, **Uluslararası Selçuklu Döneminde Maraş Sempozyumu, C.I**, Kahramanmaraş 17-19 Kasım 2016, ss.201-219.

----- “Sahip Ata ve Oğullarının Moğollarla İlişkisi”, **Uluslararası Orta Anadolu Beylikleri Sempozyumu**, Sahip Ataoğulları ve Turgutoğulları Bildiriler, Konya 2018, ss.181-198.

-----, Büşra Bağcı, “Hülagû Han Döneminde Anadolu’ya Gönderilen Moğol Komutanları”, **USAD**, 2018, (9), ss.150-171.

ALAN Hayrunnisa, “**İlhanlılar**”, **Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları**, Ötüken Yay., İstanbul 2016, ss.150-179.

ALGÜL Hüseyin, Türkiye Selçukluları Devrinde Akdeniz Siyasetine Genel Bir Bakış, **Türkler**, C. VI, 2002, ss.645-650.

ALİZADE, A. Ali, **Soşialno-ekonomiçeskaya i politiçeskaya İstoria Azerbaydjana XIII- XIV vv. (XIII—XIV. Yüzyıllarda Azerbaycan’ın Sosyal-Ekonomik ve Siyasî Tarihi)**,Baku 1956.

-----, “Muhammed ibn Hinduşâh Nahçivânî’nin Düstûr el Kâtib fi Tayîn el-Merâtib Eseri Yakın ve Ortadoğu Memleketlerinin Sosyal ve Ekonomik Tarihinin Bir Kaynağı Gibi”, VI. **Türk Tarih Kongresi’ne Sunulan Bildiriler**, Ankara 1967, s. 253– 265.

ALLSEN, T. T., The Yüan Dynasty and the Uighurs of Turfan in the 13th Century. (M. Rossabi, Ed.), **China among Equals: The Middle Kingdom and its Neighbours, 10th-14th Century**,1983.

-----, **Mongol Imperialism**, University of California Press 1987.

-----, Mongolian Princes and Their Merchant Partners, 1200-1260, **Asia Major**, Vol.2, No.2, 1989, pp.83-126.

-----, Commodity and Exchange in the Mongol empire Acultural history of Islamic textiles, **Cambridge University Press**, United Kingdom 1997.

-----, Culture and Conquest in Mongol Eurasia, **Cambridge University Press**, Cambridge, 2001.

ALPTEKİN, Coşkun, “Selçuklu Paraları”, **Selçuklu araştırmaları Dergisi**, S.3, 1971, ss.435-591.

ARTUK, Cevriye, “III. Keyhusrev ve Sahte Selçuklu Sultanı Cimri Adına Kesilen Sikkeler”, Malazgirt Armağanı, **TTK. Yay.**, Ankara 1993, s. 287-296.

ARTUK, İbrahim, “Sikke”, **TDVİA**, C.10, İstanbul 1988, s. 621-640.

AYAN, Ergin, “Moğolların Ortadoğu’daki ilk NoyanıCormagun,”**Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, (Kış 2018) 13/2, s.179-196.

AYKUT Tuncay, “Moğol ve İlhanlı Para Tarihi”, **Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri**, Yay. Haz. Tuncay Aykut, Şennur Aydın, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1992.

BAKIR, Abdulhalik, “Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi, **Bellekten**, LXIV/ 241, Ankara 1998, ss. 749-826.

BAL, M. Suat, Türkiye Selçukluları’nda Ticarî Hayat, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü **Master Tezi**, Ankara 1988.

-----, Moğol İstilasından Sonra Türkiye Selçuklu Devleti İçinde Çıkan Türkmen (Oğuz) İsyanları (1243-1262)”, **KSÜ.**, II/II, s.295-310.

-----, “Türkiye Selçuklu Devrinde Hükümdarlık yapan Vezir Şemseddin İsfahani”, **TÜAD.**, XIX, Konya 2006, s. 265-294.

BARTHOLD, W.İlhanlılar Devrinde MaliVaziyet, **THİTM**, İstanbul 1931, c.1, s.135-159.

-----, “Geyhatu”, **Meb İslam Ansiklopedisi**, C.IV, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1978.

-----, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Kervan Yay., Ankara 1981.

-----, “Hülagû”, **Meb İslam Ansiklopedisi**, Milli Eğitim Basımevi, C.5. 1. Kısım, İstanbul 1987.

-----, **Türkistan Halklarının Tarihi**, (Çev. G. Aynakulova), Ankara/Astana 2018.

BAYKARA, Tuncer, “Türkiye Selçuklularında Bazı Vergilere Dair”, **IX. Türk Tarih Kongresi Bildiriler**, TTK, Ankara 1988, ss.687-695.

-----, **Anadolu Selçukluları Devrinde Sosyal ve İktisadî Tarih Üzerinde Araştırmalar**, İzmir 1992.

BAYRAM, M.,**Ahi Evran ve Ahi Teşkilatının Kuruluşu**, Konya, 1991.

BEDİRHAN, Yaşar, “Türkiye Selçukluları Devrinde Anadolu’nun Ticaret Şehirleri”, **Tarih Okulu Dergisi**, S. 24, Aralık 2015, ss.25-50.

-----“Selçuklu Türkiye’sinde Moğol İsyanlarının Sebep ve Sonuçları”, **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl: 5, Sayı: 50, Temmuz 2017, ss. 126-144.

BEDROSİAN, Robert, **The History of the Tartars (The Flower of Histories of the East)** compiled by Het’um the Armenian of the Praemonstra Tensian Order, Ph. D. Dissertation Columbia University, Columbia 1979.

BEYANÎ, Şirin, **Dîn ve Devlet der Îrân ahd-i Mogol. C.I-III**, Merkez-i Neşr-i Daneshgahi, Tahran, 1381.

-----, **Moğolan ve Hukümet-e İlkhani der İran**, Tahran 1391.

BİLGİN, Orhan, Cüveynî, Atâ Melik, **TDVİA**, C.8, İstanbul 1993, ss. 140-141.

BİRAN Michal, “Music in the Mongol Conquest of Baghdad: Şafî al-Dîn Urmawî and the Ilkhanid Circle of Musicians”, **Brill**, 2016, pp., 133-154.

-----, "The Battle of Herât (1270): A Case of Inner-Mongol Warfare" **Warfare in Inner Asian History** (500-1800), ed. Nicola Di Cosmo, Leiden 2002, s. 175-219.

BLAIR Sheila, "A Medieval Persian Builder", **The Journal of the Society of Architectural Historians**, Vol. 45, 1986, pp. 389-395.

BOYLE, John A., **The Mongols of Afghanistan**, Moutan/Co, 1962.

-----, **Dynastic And Political History of The Ilk-Hans**, **Cambridge History of Iran**, Cambridge, 1968, ss. 303-421.

BROWNE, Edward G., **A Literary History of Persia the Tartar Dominion (1265-1502)**, Vol. III, **Cambridge at the University Press**, London 1928.

BUELL, Paul, **Historical Dictionary of The Mongol World Empire**, Published by Rowman and Littlefield, London 2018.

BUHARALI, Eşref, "Irak Müzesinde Bulunan İlhanlı Çağına Ait İslami Sikkeler", **Tarih Araştırmaları Dergisi** 17 / 28 (Mayıs 1995): 267-293.

-----, "İlhanlılar Zamanına Ait İslami Sikkelerin Tahlili İncelenmesi (Abaka Han Devri)", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, S.28 Ankara 1996.

CAFEROĞLU, Ahmet "Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları", **İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası**, C: 4, İstanbul 1934.

CAN, Ahmet Vecdi, "Luca Pacioli Muhasebenin Babası Mıdır?", İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi- **Türk Dünyası Kırgız-Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü**, **Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi**, Sayı: 12- Mayıs 2007, Celalabad Kırgızistan.

CARPİNİ, Cohan De Plano, **Moğol Tarihi ve Seyahatname**, Çev. Ergin Ayan, Derya Kitabevi, Trabzon.

CAHEN, Claude, **Osmanlı'dan Önce Anadolu**, Çev. Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı yurt yay., İstanbul 2014.

CHAFFEE, John W., "The Mongols and Merchant Power", In **The Muslim Merchants of Premodern China: The History of a Maritime Asian Trade Diaspora 750–1400**, Cambridge: **Cambridge University Press**, New Approaches to Asian History Chapter, 2018.

CLAVİJO, Ros Gonzales de, **Anadolu Türkistan ve Timur**, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ses yay., İstanbul 1993.

COSMO, Nicolodi, “Mongols and Merchants on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts”, **Mongols, Turks And Others**, ed. R. Amitai– M. Biran, Leiden-Boston 2005.

ÇAĞATAY, Neşet, “Anadolu’da Ahilik ve Bunun Kurucusu Ahi Evren”, **Bellekten**,c. XLVI, S. 1821982, , ss. 423 – 436.

ÇAYIRDAĞ, Mehmet, “Anadolu Selçuklu Şehirlerinde Basılan İlk İlhanlı Sikkeleri”, **TDAD**, 48, (1987), ss.185-190.

-----, “Anadolu Türklerinin Ekonomik Yaşamları Üzerine Gözlemler” (Bu alandan Ahiliğin Etkileri), **Bellekten**, C.LII, S.203, 1988, ss.485-500.

-----, Ahiliğin Etkileri, **Bellekten**, C.52, sa.203, Ankara 1988.

ÇELİK, Burak, İran Moğollarının Atası Hülegü Han, Çizgi Kitabevi, İstanbul 2021.

ÇEVİK, Murtaza, Hülagû’nun Batıya Gönderilme Meselesi ve Batı Seferinin Anadolu’ya Etkileri, **Cappadocia: Journal of History And Social Sciences**, 2015.

DİLER, Ömer, **İran Moğolları ve Altın Paraları**, (yay. İ Tözen), Yapı Kredi Bankası A. Ş., Nümizmatik yay., no: 4, İstanbul 1973.

-----, Gâzân Mahmut’a Ait Larende Baskılı Bir Sikke, **TND,Bülten 21**, 1987.

-----, **İlhanlar- İran Moğollarının Sikkeleri**, haz. Emine Nur-Garo Kürkman, J.C. Hinrichs, Turkuaz Yay., İstanbul 2006.

-----, **İlkhans: Coinage of the Persian Mongols**, İstanbul, 2006.

-----, **Islamic Mints, I/ İslâm Darp Yerleri, I**, Mas Matbaacılık, İstanbul 2009.

DAEİ, Masoumeh, “Moğol İstilası Dönemi’nde İran’ın Sosyal Yapısı ve Mali Durumu”, İbrahim Ethem Atnur (Ed.), **Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı**, (ss.210-230), Berikan Yay., Ankara 2012.

DAFTARY, Farhad, **Muhafif İslam’ın 1400 Yılı İsmâîlîler: Tarih ve Kuram**, (Çev. Ercüment Özkaya), Ankara, 2001.

DANUU, Ankhbayar, **İlhanlı Devleti’nde Vezaret**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016.

-----,“Büyük Han Mengü’nün Devlet Anlayışı ve İlhanlı Devleti Kuruluşunda Etkisi”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 6(2), 2015.

DASHDONDOG, Bayarsaikhan, **The Mongols and the Armenians** (1220-1335), Editors Michael R. Drompp Devin De Weese, LEIDEN -BOSTON: BRIL 2011.

DAYI, Özkan, İrân Moğollarında İdarî Bürokrasi (1230-1295), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum 2017.

....., **Moğolların Teşkilat ve İdare Tarihi, (İran Moğolları)**, Altınordu yay., Ankara 2020.

....., “İlhanlı İdari Teşkilatı I: Dîvânlar”, **TAD**, C:40/S.69, 2021a, ss.72-94.

-----, “Moğol İrani’nda Ticaret”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 25 (2), 2021b, ss.579- 597.

DEMİR, H. İbrahim,“Türk Vergi Kültürüne Etkisi Açısından Türk Vergi Uygulamaları Tarihine Kısa Bir Bakış”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, 2018, 5(18), ss.64-92.

DEVLET, Nadir, “Altın Ordu”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, C. 9, Çağ yay., İstanbul 1989, ss. 103-179.

D’OHSSON M.B., **Moğol Tarihi**, çev. E.Kalan, Q.Şükürov, İstanbul 2006.

DIRAMAN Harun, “İlhanlı Devleti Veziri Reşîdüddin Fazlullah Hamedani (148/1318)’nin Tarım Bilimleri Tarihi Açısından Önemi”, **Sosyoloji Dergisi**, S.15, 2007,ss. 101-116.

DURAK, Neslihan, “Çingizli Hatunları I: Sorgaktani Beki”, **Turkish Studies**, vol:3/1 2008, ss.251–258.

DURMUŞ, Efe, Siyâsî, İktisâdî ve Kültürel Açından İlhanlı-Memlûk Münasebetleri, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yüksek Lisans Tezi**, 2005

DURMUŞOĞLU, K., Abaka Han Dönemi (1265-1282) İlhanlılarda Dış Siyaset (Altın Orta, Çağatay ve Memlûk Örneği) **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 0 (65), ss.221-244.

----- “Abaka Han Dönemi (1265-1282) İlhanlılarda Dış Siyaset”, **TAED**, 65, 2019, 221-244.

EAGLETON, Catherine –**WILLIAMS, Jonathan**, **Paranın Tarihi**, T. terc. Fadime Kâhya, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

EBERHARD, W., **Çin Tarihi**, TTK, Ankara 1995.

ELİTAŞ, C. – Güvemli, O. - O. Aydemir-M. Erkan-U. Özcan-M. Oğuz, **Osmanlı İmparatorluğu’nda 500 Yıl Boyunca Kullanılan Muhasebe Yöntemi: Merdiven Yöntemi**, Ümit Matbaacılık, Ankara 2008.

ELİTAŞ, Cemal, Elitaş, Bilge Leyli, Ortadoğu’da Yazılı ilk muhasebe Öğreti eseri: Saadetname, **MFTAD**, C. 2, 2012, ss.105- 118.

ENDER, Celil, “Dört Nadir İlhanlı Sikkesi”, **Türk Nümizmatik Derneğinin 20. Kuruluş Yılında İbrahim Artuk’a Armağan**, İstanbul 1988, ss.157-161.

ENKHBOLD, Enerelt, “The Role of theOrtoq in the Mongol Empire in Forming Business Partnerships”, **Central AsianSurvey**, V. 38, 2019.

ERDEM, İlhan, Türkiye Selçukluları- İlhanlı İlişkileri, (1258-1308), (Basılmamış Doktora Tezi), **AÜDTCF**, Ankara 1995.

-----, "XIII. Asrın İlk Yarısında Anadolu'nun Doğusunda Yaşanan Hâkimiyet Mücadeleleri", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.19, S. 30, Ankara 1997a, ss.54-70.

-----, "Olcaytu Han Devrinde Horasan'da İlhanlı-ÇağataylıMücadeleleri", **Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, S. 3, 1997b, ss.106-112.

-----, "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılarda Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın Doğu'ya Etkileri", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, c. 20, S.31, 2001, ss. 54-70.

-----, "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadî, Ticarî İlişkileri ve Sonuçları",**Tarih Araştırmaları Dergisi** 22, 2003a, ss.49-67.

-----, "İlhanlılarda Ahmed Teküder Dönemi ve Selçuklular", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, S.35, Ankara 2004, ss.103-111.

-----, "İlk Dönem Türkiye Selçuklu-Moğol İlişkilerinin İktisadî Boyutu (1243-1258)", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, c. 24, S. 38, Ankara 2005.

-----, "Sahib-i dîvân Şemseddin Cûveynî'nin Anadolu'ya Gelişi, Yeni Moğol Rejiminin Kurulması ve Sonuçları", **60. Yılında İlim ve Fikir Adamı Prof.Dr. Kâzım Yaşar Koprıman'a Armağan**.

ERSAN, Mehmet, **Türkiye Selçuklu Devleti'nin Dağılışı**, Birleşik Yay., Ankara 2010.

-----, "XIII-XIV. Yüzyıllarda Şap Ticareti ve Şebinkarahisar", **Şebinkarahisar I. Tarih ve Kültür Sempozyumu**, İstanbul 2000.

Əliyarlı, S.,**Azərbaycan TarihiÜzrə Qaynaqlar**, Bakı, 2007.

FALLMERAYER, Jacop P.,**Trabzon İmparatorluğu Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara 2011.

GARTHVAİTE, Gene R.,**İran Tarihi**, (Çev.: Fethi Aytuna), İnkılap Yay., İstanbul 2011.

GILL, Matanya,"Jamaladdin al-Tibi, The Iraqi Trader Who Traversed Asia," **Along the Silk Roads in Mongol Eurasia Generals, Merchants, and Intellectuals**, ed. Michal Biran, Jonathan Brack, Francesca Fiaschetti, Oakland, 2020.

GOLDEN, P.B.,**Türk Halkları Tarihine Giriş**, (O. Karatay, Çev.). Ötüken Yay., İstanbul 2017.

GORDLEVSKİ, V.,**Anadolu Selçuklu Devleti**, trc. A. Yaran, Ankara 1988.

GÖKBEL, Ahmet, **Kıpçak Türkleri**(Siyasî ve Dini Tarihi),Ötüken yay., İstanbul 2000.

GÖRDEĞİR, Ercan, Olcaytu Han ve Zamanı (1304-1316), Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Bilim Dalı **Doktora Tezi**, Ankara 2019.

GÖYÜNÇ, Nejat, “İmad es- Sarâvî ve Eseri”, **Tarih Dergisi**, S.20, İstanbul 1965, ss.73-86.

GROUSSET, Rene, **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.

GÜL; Muammer, **Ortaçağlarda Doğu Güneydoğu Anadolu**, Bilge Kültür Sanat Yay., 2010.

GÜNDOĞDU, Hamza, Köprüköy Hanı, **Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, (4), Erzurum 1998.

GÜNEŞ, İbrahim, İlhanlı Hükümdarlarından Abaka Han'a Ait Üç Yarlık, **Ortaçağ Araştırmaları Dergisi**, 2021, S1., ss.114-125.

-----, “Hamdullah Müstevfi'ye Göre 14. Asırda İlhanlı Varidatı,”**Artuklu Kaime Uluslararası İktisadî ve İdari Araştırmalar Dergisi**, C:4, S.1, 2021, ss. 88-109.

-----, “İlhanlılarda Eyalet Teşkilatı,”**TAD**, ss. 162-185

HACIGÖKMEN, M. A.,**Türkiye Selçuklu Devlet Adamları**, Çizgi Yayınevi, Konya 2018.

HAMİD, Hâmid, “Sadüddeve-i Vezîr: Emîr-i Kebir-i Yahûdî Devran-i Argûn-i Mogûl”,**İrânŞenâsî**, 2006, hş. 1, ss.101-117.

HAYKIRAN, Kemal Ramazan, **İlhanlılar Zamanında Kültür ve Eğitim**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi,2015, Ankara.

-----, **Moğollar Zamanında Yakın Doğu**, Ötüken Yay., İstanbul 2016.

HEATON, Herbert, **Avrupa İktisat Tarihi**, C. 1, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay ve Osman Aydoğuş), Teori Yayınları, Ankara 1985.

HEİDAMANN, S., “Moğol İmparatorluğu’nun Politik, Ekonomik ve Kültürel Belgeleri olarak Sikkeler”, **Cengiz Han ve Mirasçıları**,2006.

HEYD, Werner Paul, **Yakın Doğu Ticaret Tarihi**, Çev: Enver Ziya Karal, TTK, Ankara 2000.

HINZ, Walter, “Ortaçağ Yakın Şarkına Ait Vergi Kitabeleri”, Çev: Fikret İşıltan, **Belleten**, C.XIII, S.52, Ekim 1949.

-----, “İslam’da Ölçü Sistemleri”, Çev. Acar Sevim, MÜ, **Türklük Araştırmaları Dergisi**, S.5, İstanbul 1989.

HINRİCHS, Johann- Christoph, " Hısnı Keyfa Eyyubilerinden El Muvahhid Abdullah'ın İlhan Hülagü ve Abaka ile Müşterek Darp olunmuş İki Sikkesi" , **Türk Nüvizmatik Derneği Yayınları**, 39-40 nolu bülten.

HOFFMANN, Birgitt, “Raşidad in Fadlallah as The Perfect Organizer: The Case of the Endowment Slaves and Gardens of the Rab-ı Reşîdi”, **Proceedings of the Second European Conference of Iranian Studies**, Istituto Italianoper il Medioed Estremo Oriente, Roma 1995, ss. 288- 289.

-----“İlhanlılar: Moğolların Fethinden İlhanlılar Döneminin Sonuna Kadar İran Tarihi ve Kültürü (1220-1335)”, **Cengiz Han ve Mirasçıları, Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Müzesi**,(ss. 43-48), İstanbul 7 Aralık 2006-8 Nisan 2007.

HOJANIYAZOV, T. “Denejnoe Obrasçenie v Gosudardarstve Velikih Sel’djukov (Büyük Selçuklu Devleti’nde Para Tedavülü)”, **İlim**, Aşkabat 1977.

HOWORTH, Henry Hoyle, **History of the Mongols From the 9th to the 19th Century: Part II**, Adamant Media Co., 2001

ICKERING, J. “The History of Paper Money in China”, **JAOS**, İng.terc. M. Klaproth Vol. 1, No. 2, Amerika 1844.

İŞİK, Abdülcelil, **Hâfız-ı Ebrû’nun Zeyl-i Câmiu’t-Tevârîh-i Reşîdî’sinde Sultan Olcâytû ve Ebu Sa’id Dönemlerine Dair Kayıtlar**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi),Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2012.

İNALCIK, Halil; Türkiye’nin İktisadî Vaziyeti, **Belleten**, 1951, XV/57-60, ss.629-690.

İŞBİLİR, Ö.,”Nüzül”, **TDVİA**, C. 33, Ankara 2007.

İran Moğolları ve Altın Paraları, (yay. İ Tözen), YK Bankası A.Ş., Nümizmatik Yay., no:4, İstanbul 1973.

JAHN, Karl, “İran’da Kağıt Para”, çev.: M. A. Köymen, **Belleten**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C.VI, S.23–24, Ankara 1995, ss.269–309.

JANSKY, Herbert, “Selçuklu Sultanlarından Birinci Alaeddin Keykubad’ın Emniyet Politikası”, **Zeki Velidi Togan’a Armağan**, TTK. Yay. Ankara 2010, s. 117-126.

JOİNVİLLE, Jean de, **Bir Haçlının Hatıraları**, Çev. Cüneyt Kanat, Vadi Yay., Ankara 2002

KAFALI, Mustafa, Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları**, İstanbul 1976.

-----, **Çağatay Hanlığı** (1227-1345), Berikan Yayınevi, 2005.

KAFESOĞLU, İbrahim, Hârezmşâhlar Devleti Tarihi, TTK, Ankara 2000.

KANARRUDÎ, Gurbanali, Nizâm-ı Malîyât-ı Ogulan ve Te’sir an Der İnhitat ve Zeval Şehr-i Hoy-ı İran, **Pejuheşnâme-i Târîh**, Vol.4, s.85-128.

KALAN, E., Moğollar Devrinde İpek Yolu, **İpek Yolu**, Ed. Ahmet Taşağıl, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 2015.

-----, “Cengiz Han ve Bütüncül Dünya Tasavvuru”, **Cengiz Han ve Mirası**, ed. Cem Korkut-Mürsel Doğrul, Ankara 2021, s. 46-59.

KALLEK, C. “Harac” Maddesi, **TDVİA**, C.16, İstanbul 1997, ss.88-90.

KALLEK, Cengiz, “Houtsma, Martinus Theodorus”, **TDVİA**, C.18, s. 257-258.

KAMALOV, İlyas, “Moğol İstilasası ve Anadolu Kültürüne Tesirleri”, **TAD**, S. 140 (2002), s. 167-180.

KAYHAN, Hüseyin, “İlhanlılar Döneminde Azerbaycan’ın İktisadî Durumu,” **Orta Doğu ve Türkistan-Kafkaslar Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, 2021, 1-15.

KAYMAZ, Nejat, Anadolu Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev, Yayınlanmış **Doktora Tezi**, AÜDTCF, Ankara 1958.

....., “Anadolu Selçuklu Devleti İnhitatında İdari Mekanizmanın Rolü I”, **TAD**, Ankara, 1964, C.I, S. 2-3, s. 91-155.

-----, **Pervane Mu'inu'd-din Süleyman**, Ankara 1970.

KELEŞ Bahattin, “Anadolu’da Gelişen Bazı Önemli Ticaret Merkezleri,”**Anadolu’da Tarihi Yollar ve Şehirler Semineri**, İstanbul 2002.

KELEŞ, Erol, “İlhanlıların Tesis Ettiği Van Eyaleti’nin Yönetim Sistemi ve İktisadi Durumu”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, 2018, 5(18), ss. 558-585.

-----, “İlhanlıların Anadolu’da Kurduğu Vergi Nizamı ve Neticeleri Hakkında Bir Değerlendirme”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, C. 124, S. 244, Ocak-Şubat 2020.

-----, “Moğollarda Kışlak Geleneği: İlhanlıların Arran ve Mugan Kışlakları Örneği”, **Ortaçağ Araştırmaları Dergisi (OAD)**, The Journal of Medieval Studies, C.3, S. 1, Haziran 2020, s.48 – 62.

KENANOĞLU, M. M., “Vergi”, **TDVİA**, C.43, İstanbul 2013.

KOCA, Salim, “Türk Selçuklularında Ekonomik Politika”, **Erdem Dergisi**, Hoşgörü Özel Sayısı II, 8/23 1996, s.465-484.

-----, **Sultan I. İzzeddin Keykavus**, TTK yayınları, Ankara 1997.

-----, “Türkiye Selçuklu Sultanlarının İzledikleri Ekonomik Politikalar’’,**TürklerVII.**, 2002.

-----, “Moğol İstilasına Karşı I. Alaeddin Keykubad’ın Güvenlik Politikası,”**Gazi Türkiyat**, S. 5, 2009, s.187-216.

----- “Türkiye Selçuklu Tarihi’nin Akışını Değiştiren ve Anadolu’nun Kaderini Belirleyen Savaş; Köseadağ Bozgunu”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.37, Konya 2015, ss. 35-84.

KOLBAS, Judith, **The Mongols in Iran, Chingiz Khan to Uljaytu 1220 – 1309**, London 2006.

KONAKÇI, Sabahattin, “Dört Nadir İlhanlı Sikkesi”, **Türk Nüvizmatik Derneğinin 20. Kuruluş Yılında İbrahim Artuk’a Armağan**, İstanbul 1988, ss. 157-161.

KONUĞÇU, Enver, “Şahrah-i Garbi”, XII. TTK, 1994, **Kongreye Sunulan Bildiriler**, I-II, Ankara 1999, ss.651-659.

KÖYMEN, M. Altay, “Selçukluların Kendilerine Mahsus İktisadî Siyasetleri Var mıydı?” **Milli Kültür Dergisi**, 1979, c.LII, s.202-205.

-----, “Türkiye Selçukluları Devleti’nin Ekonomik Politikası”, **Belleten**, C. L, S. 198, Aralık 1986, s. 614-617.

-----, “Türkiye Selçuklu Devletinde Ekonomik Hayat”, **Türk Dünyası Dergisi**, 65, 1992, s.16-27.

KURTULUŞ, Rıza, “Şems-i Münşî”, **TDVİA**, C.38,İstanbul 2010, s.509.

KUSHENOVA, G.Ögedey Kaan Devrinde Türkistan ve Maverâünnahir. IQ yay.,İstanbul 2013.

KUŞÇU, Ayse D. Erdem, “İlhanlı Devleti’nin Kuruluşu ve Memlûklerle İlk Teması”, **Türkler**, C. 8, Ankara 2002.

-----, “Moğol İşgaline Karşı İstiklal Hareketlerinin Sembolik sultanı II. İzzeddin Keykâvus”, **Cappadocia Journal of history and Social Sciences**, Vol,9- Oct. 2017, ss.90-102.

KÜÇÜK, İsmail, “Türk Devletlerinde Mali Yönetim VIII. – XIII. Yüzyıllar Arası,”**Mutav**, Ocak 2013.

LAMBTON, A.K.S. “Mongol Fiscal Admistration in Persia”, **Studia İslamica**, No. 64, 1987, Published BRİLL, s. 97-128.

-----, “Continuity and Change in Medieval Persia Aspects of Administrative, Economic and Social History, 11th-14th Century,” I.B. **TAURIS**, London 1988.

LEWİS, Bernard, The Monghols, The Turks and the Muslim Polity, **Transctions of the Royal Historical Society**, Vol.18, 1968, ss.49-68.

-----, **Haşîşiler**, İstanbul 2005.

-----, **Alamut Kalesi ve Hasan El Sabbah**, Nokta Kitap, İstanbul 2012.

LOPEZ, Robert, The Commercial Revolution of the Middle Ages 950-1350, **Cambridge University Press**, Newyork 2005.

Manghol-un NiuçaTabça'an, **Moğolların Gizli Tarihi**, Çev: A. Temir, 1948.

MAYADAĞ, Mustafa, **Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi**, C1, İstanbul 1959.

MAZAHERÎ, Ali, **Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları**, çev. Bahriye Üçok, Varlık Yay., İstanbul 1972.

MELVILLE, Charles, "Padshah-ı İslam: The Conversion of Sultan Mahmud Ghazan Khan, **Pmbroke Papers** 1, 1990, ss.159-177.

-----, "Moğol Yönetimi Altında Anadolu", **Türkiye Tarihi Bizans'tan Türkiye'ye 1071-1453**, C.I, Ed. Kate Fleet, çev.: Ali Özdamar, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012, s.79-138.

-----, "The End of the Ilkhanate and After: Observations on the Collapse of the Mongol World Empire", **The Mongols' Middle East Continuity and Transformation in Ilkhanid Iran-Islamic History and Civilization**, Vol. 127, 2016, ss. 309-335.

MERÇİL, Erdoğan, **Fars Atabeyleri Salgurlular**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

-----, Na'l-Baha ve Kullanılışına Dair Örnekler, **Bellekten**, Vol. 60, 1996, ss.21-32.

-----,"Hazinedar", **TDVİA**, C. 17, Ankara 1998.

MEYVAERT, Paul, "An Unknown Letter of Hulagu, II-Khan of Persia, to King Louis of France", **Viator II**, 1980, pp.245-259.

-----, **Selçuklularda Vergiler**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2021.

MİNOVİ, M., **MİNORSKY**, V., Nasir al- Din Tûsî on Finance, **BSOAS**, X., 1939-1942, ss.755-789.

MİNOVÎ, Müctebâ, Vakıfnâme-i Rab'-ı Reşîdî,(Mukaddime), **Müessese-i İntişarat-ı Encümen-i âsâr-ı Millî**, Tahran 1350.

MORGAN, David, **TheMongols**, BlackwellPub., Oxford 2007.

-----,**Medieval Persia 1040-1797**, Longman Inc.,London-New York 1988.

-----, “The Decline and Fall of the Mongol Empire”, **Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain&Ireland**, Vol. 19, Issue 4, 2009, ss.427-437.

MORTON, Alexander H, “The Letters of Rashid al-Din: İlkhanid Fact of Timurid Fictional”, **The Mongol Empire and Its Legacy**, ed. Reuven Amitai-Press ve David Morgan, Brill, Leiden 1998.

MOZAFFARİ Farough Amin, “Reviving the Institution of ‘Science’ in Islamic Civilization after Mongol Invasion: The Case of Tabriz RabeRashidi University”, **Tehran University of Medical Sciences**, pp. 1-22.

MÜRSELOV, Mehmet, Ermeni Kaynakları Moğollar Hakkında(XIII-XIV. Yüzyıl Yazmalarından Parçalar), Editör Hasan Oktay, Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar, İstanbul 2007,Selenge Yayınları, ss.191-323.

NAM, Jong Kuk, Rethinking Trade Between Europe and the Mongol Realm During the Pax Mongolica.서양중세사연구, (43), 2019, pp.103-152.

OCAK, Ahmet Yaşar, **Babailer İsyanı**, Dergâh Yay. İstanbul 1996.

ONULLAHİ, Seyid, **XII- XVII. yüzyıllarda Tebriz Şehri (Sosyo-economik Tarih)**, Elm neşriyatı, Baku 1982.

ORHONLU, Cengiz/ GÖYÜNÇ, Nejat, "HAS", **TDVİA**, C.16, (18.02.2023).

OSTROGOROKSY, Georg, **Doğu Roma Devleti Tarihi**, Çev: Fikret Işıltan, TTK Yayınları, Ankara,2015.

OTAR, İsmail, **Risale-i Felekiyye Kitabı’s Siyakât Hakkında**, İstanbul.

-----, XIV. Yüzyılda Ortadoğu’da Yazılmış Muhasebe Kitabı Risale-i Felekiyye’nin İlk Bölümleri, **Muhasebe Ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi**, S. 2, 2012, ss. 198-220.

ÖGEL, Bahaeddin, **Türk Mitolojisi**, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 1993.

ÖLMEZ, Mehmet, “Dil Verileri Işığında Soyurgal ve Kökeni”, **Trans-Turkic in Honour of Marcel Erdal**, İstanbul 2010, ss. 167-175.

-----, Soyurgal, **TDVİA**, C.37, İstanbul 2009, ss.388-389. Erişim Tarihi 26. 04, 2022.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “İbn Bîbî”, **TDVİA**, C.19, s. 379-380.

----- “İbnü’l İbri”, **TDVİA**, C.21, İstanbul 2000.

ÖZDAL A., **Türklerin Savaş Sanatı: Aldatıcı Taktikler, Farklılaşan Stratejiler**, İstanbul 2008.

ÖZDEMİR, Ahmet, “Tâhirü’l- Mevlevî ve Cengiz ve Hülâgû Mezâlîmi Adlı Eseri”, **SAUİFD**, 2005, ss. 135—166.

-----, **Moğol İstilas ve Abbasi Devleti'nin Yıkılışı: Cengiz ve Hülâgû Dönemleri (612-656/ 1216-1258)**, İz Yayıncılık, İstanbul 2005.

ÖZGÜDENLİ, Osman G., “İlhanlı Devri Ait Anonim Bir Müşe’atMecmu’ası: Risala Al-Sahibiyya,” **Bellekten** LXIII, S.238, 1999, ss.724-745.

-----, “İncü”, **TDVİA**, C. 22, İstanbul, 2000.

-----, “XIV. Yüzyılda Tebriz’de Bir Hayır Kurumu: Şenb-i Gâzân (Gâzâniyye)”, **Tarih Dergisi** 0(37), 2002, ss.253-289.

-----, “Merâga”, **TDVİA**, C.29, İstanbul, 2004, ss.162-163.

-----, “İlhânlı Hükümdarı Ebû Sa’îd Hân'a Ait Dört Yarlğ”. **Bellekten**, 69, 2005, ss.65-116.

-----, “Olçaytu Han”, **TDVİA**, C. 33, 2007, ss. 345-347.

-----, **Gâzân Han ve Reformları 1295- 1304**, Kaknüs Yayınları, 2009.

-----, Vassaf, **TDVİA**, C.42, İstanbul, 2012, s.558.

ÖZYETGİN, Ayşe Melek, Eski Türk Vergi Terimleri, **Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi: 4**, KÖKSAV Yayınları, Ankara 2004.

PACHYMERES, Georges, **Doğu Romalı Gözüyle Türkler**, Çev., İlcan Bihter Barlas, İKS. Yay., İstanbul 2009.

PARLAR, Gündegül Açıköney, İlhanlılarda Sikke Formları, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, VIII, 8, ss.919-917.

PAYDAŞ, Kazım, “Moğol ve Türk İslam Devletlerinde Suyurgal Uygulaması,” **Bilig**, Güz 2006, ss. 195-218.

PETRUŞEVSKİ, I. P., **Keşâverzî ve Münâsebet-i Erzî der Îrân ‘Ahd-i Mogûl, I-II**, Tahrân 1344 hş.

-----, XIII.-XIV. yüzyıllarda Azerbaycan Halkının Kahramanca Mücadelesi, **SSCB Bilimler Akademisi**, Azerbaycan Şubesi, Bakü 1941, s.1-64.

-----, **Târîh-i İctimâ’î- İktisâdîyi Îrân der Devre-i Mogûl**, (Trc; Ya,,kûb Âjend), intişârât-i Itlâ’ât, Tahrân 1366 hş.

-----, “*Cobetckoe Vostokobedehue*” (Soyurgal Enstitüsünün Tarihi Üzerine), **Советское востоковедение, VI.**, Академия наук Союза Советских Социалистических Республик, Москва 1949.

-----, **Zemledeliye i Agrarniye Otnoşeniya v Îrane XIII-XIV v.**, Akademi NAUK SSR, M.-L., Moskova 1960.

-----, “The Socio-Economic Condition of İran Under The İlkhans”, **The Cambridge History of İran**, vol. 5, (Cambridge University Press, 1968).

PFEIFFER, Judith, “Reflections on a “Double Rapprochement”: Conversion to Islam among the Mongol Elite During the Early İlkhante, **Beyond The Legacy Of Genghis Khan**, Edited By Linda Komaroff, Boston 2006, ss.369–389.

PRAZNIÁK; Roxann, “Tabriz on the Silk Roads: Thirteenth-Century Eurasian Cultural Connections”, **Asian Review of World Histories**, I, S. 2 (July 2013), s. 169-188.

PREİSS, Reuven Amitai, “Hülegü and the Ayyübid Lord of Transjordan”, **Archivum Eurasiae Medii Aevi**, ed. T. T. Allsen-P. B. Golden vd., IX (1997).

PRIENNE, Henri, **Ortaçağ Avrupa’sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, (Çev. Uygur Kocabaşoğlu), İletişim Yayınları. İstanbul 2009.

-----, **Ortaçağ Kentleri**, (Çev. Şadan Karadeniz), İletişim Yayınları, İstanbul 2014.

POLAT, M. Sa'îd, Anadolu Selçuklularında Ticarî Hayat, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış **Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul 1992.

-----, Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçuklularında İctimai ve İktisadî Hayatı, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul 1997.

-----, "Selçuklular ve Beylikler Dönemi Türkiyesi'nde Ticaret, Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı I" (**Sosyal ve Siyasal Tarih**), ed. Ahmet Yaşar Ocak), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 2006, s. 369-377.

POUR, Ali Bahrani, "The Trade in Horses Between Khorasan and India in the 13th -17th Centuries", **The Silk Road**, vol. 11, 2013, s. 123-138.

PRIYEV, Vaqif, **Azerbaycan XIII ve XIV. Yüzyıllarda**, Nurlan yay., Baku 2003.

REMLER, P. "New Light on Economic History From İlkhanid Accounting Manuals", **Studia Iranica**, 14(1985), ss.157-177.

REZEVÎ, Ebû'l-Fazl, "Râhhâ-yî Ticarî der 'Ahdî İlhanân", **Pejûheşnâme-i Târih**, S. 11, 1387hş.,ss. 71-90.

RİCE, Tamara Talbot, **Anadolu Selçuklu Tarihi**, çev. Tuna Kaan Taştan, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2015.

RİCHARD, Jean, "The Mongols and the Franks", **JAH**, Vol. III/1, Wiesbaden 1969, ss.45-57.

ROUX, Jean Paul, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, Çev. Aykut Kazancıgil–Ayşe Bereket, Kabalcı yay. İstanbul 2001.

SAMİ, Şemseddin, **Kamus-ı Türk'î**, C.II, Dersaadet 1318.

SAMUR, Sebahattin, "İslam Coğrafacılarına Göre Horasan, Yeri ve X. Yüzyıldaki Durumu", **Bilimname**, X, 2005/3, ss.89-104

SAUDAVAR, Abolala, "In Defense of Rashîd ed-Din and his Letters", **Studia Iranica**, 32\1, 2003, ss.77-120.

SCHURMANN, H. F. "Mongolian Tributary Practices of The Thirteenth Century", **Harvard Journal of Asiatic Studies**, V. 19, No. 3/4, Harvard-Yenching Institute, Dec., 1956, pp. 283–297.

SHAGTAR,B., “The Mongol Empire in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: East-West Relations”, **The Silk Roads: Highways of Culture and Commerce**, edit. by **Vadime Elisseff**, Oxford - New York, 2000, ss.127-144.

SMİTH, John Mosson and Francis Plunkett, Gold “Money in Monghol Iran”, **The Journal of the Economic and Social History of the Orient** XII (1969), ss.16-41.

SMİTH, John Mosson, “Mongol and Nomatic Taxation” **Harvard Journal of Asiatic Studies**, Vol. 30, 1970.

-----,“Mongol Man Powerand Persian Population”, **JESHO**, 18/3, 1975.

-----,“Mongol Nomadisim and Middle Eastern Geography: Qishlaqs and Tümens”, **The Mongol Empire and Its Legacy**, Edit. David Morgan-ReuvenAmitai Press, Leiden, 2000, ss. 39-56.

SUBAŞI,Ömer, **Gürcü-Moğol İlişkisi- Güney Kafkasya** (1220-1346), Kitabevi Yay., İstanbul 2015.

SÜMER, Faruk, “Anadolu’da Moğollar”, **SAD I**, Ankara 1970, s. 1-147.

-----, Yabanlu Pazarı Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar”, **TDA**, S. 37 (1985), s. 1-99.

-----,“İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celayir”, **Belleten**, C. LIII, Sayı 206, 1989.

SPULER, Bertold, **İran Moğolları**, Çev. Cemal Köprülü, Ankara 1987.

-----, “Trade in the Estern İslamic Countries”, **İslam And The Trade of Asia**, yay. A.S. Richards, Oxford, 1970.

STRANGE, G. Le, **The Geographical Part of The Nuzhat al-Qulüb** Composed by Hamd- Allāh Mustawfī of Qazvīn in **740** (1340), London, 1919.

-----, **The Lands of The Eastern Caliphate**, Cambridge, 1930.

ŞAHİN, Tahir Erdoğan, **Erzincan Tarihi**, Erdav Kitabevi, Erzincan 1985.

ŞEŞEN, Ramazan, **Müslümanlar’da Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İSAR yay., İstanbul, 1998.

TABAKOĞLU, Ahmet, **Türk İktisat Tarihi**, Dergâh Yay. İstanbul 1986.

TANERİ, Aydın, **Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı**, Bilge yay. Konya, 1977.

TEMİR, Ahmet, “Kırşehir’de Bulunan 1272 Tarihli Moğolca Vakfiye”,**IV. Türk Tarih Kongresi: 10-14 Kasım 1948-** Ankara, (ss.78-90), TTK Yay. Ankara 1952.

-----, **Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur el-din’in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi**, TTK Yay., Ankara 1989.

----- “Anadolu’da Moğollar”, **Türk Kültürü**, 38(445), 2000,ss. 276-281.

-----, “Mongolian (or Turko- Mongolian) Khanate”, **The Mongols History and Culture**, (ed. Bülent Arı- Selim Aslantaş), Kültür ve Turizm Bakanlığı yay. Ankara, 2006.

-----, “Anadolu’da İlhanlı Valilerinden Samagar-Noyan”, **60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı**, (ss.202-219), TTK Yay., Ankara 2010.

TEZCAN, Mehmet, "Türk-Moğol Hâkimiyeti Döneminde Karadeniz'de Ticaret", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, c. 24, Sayı. 1.

TOGAN, A. Zeki Velidi, Moğollar Devrinde Anadolu’da İktisadî Vaziyet, **THİTM**,C.1., İstanbul 1931, s.1-42.

-----, **Moğollar, Çingiz ve Türkler**, Arkadaş Basımevi, İstanbul 1941.

-----, **Umumi Türk Tarihine Giriş I**, İstanbul 1970.

-----, **Reşideddin’in Mektuplarında Anadolu’nun İktisadî ve Medeni Hayatına Dair Kayıtlar**, İstanbul Üniversitesi İktisad Fakültesi Mecmuası, 15- 1\14, 1953.

-----, **Reşid’ud-din Tabib Rasid al-din Tabib (1248-1318) Fazlallah b. İmad al-davla abu’l-hayr b. ’ali**, İslam Ansiklopedisi Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1988.

TUĞ, S., İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı; AÜİF yay., No. 50, Ankara 1963.

TUĞRUL, Mehmet -Cem Korkut, **Cengiz Han'ın İktisat Düşüncesi ve Mirası**, **Cengiz Han ve Mirası**, ed. Cem Korkut-Mürsel Doğrul, Ankara 2021.

TURAN, Osman, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri II, Mübarizeddin Ertokuş ve Vakfiyesi", **Bellekten**, 12/45 (1947), ss. 415-429.

-----, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III. Celalettin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", **Bellekten**, 12/ 45 (1948), ss.17-170.

-----, "II. İzzeddin Keykavus'a aid bir Temlikname", **60. Doğum Yılı Münasebeti İle Zeki Velidi Togan'a Armağan**, İstanbul 1950-55, ss. 157-176.

-----, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, Turan Neşriyat, İstanbul 1969.

-----, **Selçuklular Hakkında Resmi Vesikalar**, TTK yay., II. Baskı, Ankara 1988.

-----, Selçuklu Türkiyesi ve Dünya Ticareti, **Türk Yurdu**, 50/10, s.4-6.

-----, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2003.

-----, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2004a.

-----, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, Ötüken Neşriyat, 2004b.

TURAN, Şerafettin, **Türkiye-İtalya İlişkileri I Selçuklular'dan Doğu Roma'nın Sona Erişine**, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000.

TUTAL, Murat, Hülâgû Han'ın Bağdat'ı İstilası (1258) ve Tahribe Teşvik Meselesi, **Tarih Okulu Dergisi**, Yıl 10, S. XXX, Haziran 2017, ss.21-50.

TUYSUZ, Şaban Cem, İpek Yolunda Bir Kavşak Tebriz, (1236-1380), **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, ss.9,28.

TÜRE, Altan, **Dünya Kuyumculuk Tarihi 1, Eski Çağlardan Orta Çağa**, Goldaş Kültür yay., 2000.

-----, **Anadolu Antik Takıları**, İstanbul: Goldaş Kültür yay., 2002.

UYAR, Mustafa, “İlhanlı Devletinden Yahudi Bir vezir: Sa’düdevle”, **TAD**, 2003, XXI/33, ss.125-142.

-----, "İlhanlı (İran Moğolları) Ordusunda Hiyerarşi: Askerî Yetkililer ve Nitelikleri", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 49, 1, 2009.

-----, “İlhanlı (İran Moğolları) Devleti’nin Önemli Yaylak ve Kışlakları”, **Prof. Dr. Erdoğan Merçil’e Armağan**, İstanbul 2013, s.244-257.

-----, “Mongol Patronage of Trade Between China and The Middle East During The Middle Ages”, **The Journal of Middle East and Central Asian Studies**, 2017.

-----, **İlhanlı (İran Moğolları) Devleti’nin Askeri Teşkilatı (Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm)**, TTK, Ankara 2020.

-----, **Moğollar ve Türkler, Tarihsel Bağlar**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.

UYUMAZ, Emine, **Sultan I. Alaeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220 -1237)**, TTK yay., Ankara 2003.

UZUNÇARŞILI, İ., Hakkı, Emir Çoban Soldoz ve Demirtaş, **Belleten**31/124, 1967, ss.601-646.

-----, **Osmanlı Devlet Teşkilatında Medhâl**, TTK, Ankara 1988.

ÜÇOK, Bahriye, **İslam Devletlerinde Türk Nâibeler ve Kadın Hükümdarlar**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011.

ÜLGEN, Pınar, “Geç Ortaçağ Avrupasında Lonca Teşkilatı”, **History Studies A Tribute to Prof. Dr. Halil INALCIK**, 2013, S. 5/2, s. 471-487.

VASARY, I. “TheOrigin of the Institution of Basqaqs”, *Acta Oriental ia Academia Scientiarum Hung*, **Tomus XXXII/2** (1978), s. 201-206.

VARDAN Vardapet, “Türk Fütuhâtı Tarihi (889 – 1269),” trc. Hrant D. Andreasyan, **İÜFTSD**, 2 (1937), s. 154- 258.

VERNADSKY, G., **The Mongols and Russia**, Yale UP., 1959.

VİLADİMİRTSOV, Boris Y., **Moğolların İçtimâi Teskilâtı**, (çev. Abdülkadir İnan) Ankara 1995.

YALTKAYA, Ş., “İlhanlı Devri İdari Teşkilatına Dair Nasır al-Tûsî'nin Bir Eseri” **THİTM**, II., İstanbul: Evkaf Matbaası Yayınları, 1939, ss. 7-16.

YENİÇERİ, C., “BAC” **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.14, İstanbul 1991, ss.411-413.

YİNANÇ, Refet, Sivas Abideleri ve Vakıfları, **Vakıflar Dergisi**, 22 (1991), ss. 15-44.

YİNANÇ, Mükrimin Halil, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri II**, TTK Yayınları, Ankara 2014.

YUVALI, Abdülkadir, “Yakındoğu Tarihi Üzerindeki Moğol Tesirleri (XIII. yy.)”, **19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, C. 3, Samsun 1988, s. 63-74.

-----, “Moğolların Yakın Doğu Politikası ve İsmaililer'in Akıbeti Üzerine Bazı Bilgiler”, **TDA**, S. 58, 1989, ss. 89-102.

-----, XIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti”, **İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri**, Samsun 1990.

-----, “İlhanlıların Anadolu Politikası ve Doğu Anadolu Şehirlerinin Vergi Potansiyeli”, **XI. Türk Tarih Kongresi**, C. II, TTK Basımevi, Ankara 1994, ss. 581-600.

-----, **İlhanlılar Tarihi I -Kuruluş Devri**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1997.

-----, “İlhanlılar”, **Türkler**, C. 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

-----, “Hülagû”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 18, İstanbul 1998, ss. 473 -475.

-----, "Daruga", **TDVİA**, C.8, İstanbul 1993, ss. 505-506.

-----, “Turkification of Anatolia and the Mongols” **The Mongols History and Culture**, (ed. Bülent Arı – Selim Aslantaş), Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., Ankara 2006, ss. 186-197.

-----, **İlhanlı Tarihi**, BilgeKültür Sanat yay. 2019.

YÜREKLİ, Tülay “İlhanlılar Döneminde Musul’da Siyasî ve Ekonomik Durum”, **TAED**, 50, 2013, s.224-233.

WASIUCIONEK, Michał, “Entangled Histories, Entangled Chancelleries? Moldavia and the Crimean Khanate between Pax Mongolica and Pax Ottomanica”, **From Pax Mongolica to Pax Ottomanica**, Koninklijke Brill NV, Leiden, 2020, pp.249–269.

WILBER, Donald, **The Architecture of Islamic Iran: The Ilkhanid Period**, 1970 New York.

WU, Pai-na Rashid, **The Fall Of Baghdad** (The Fall of Baghdad and Mongol Rule in Al-Iraq, 1958-1335), University of Microfilms, 1974.

EKLER

Ek1: Hülagu'dan Ebu Said'e Sikke Ağrılıklarındaki Modifikasyon

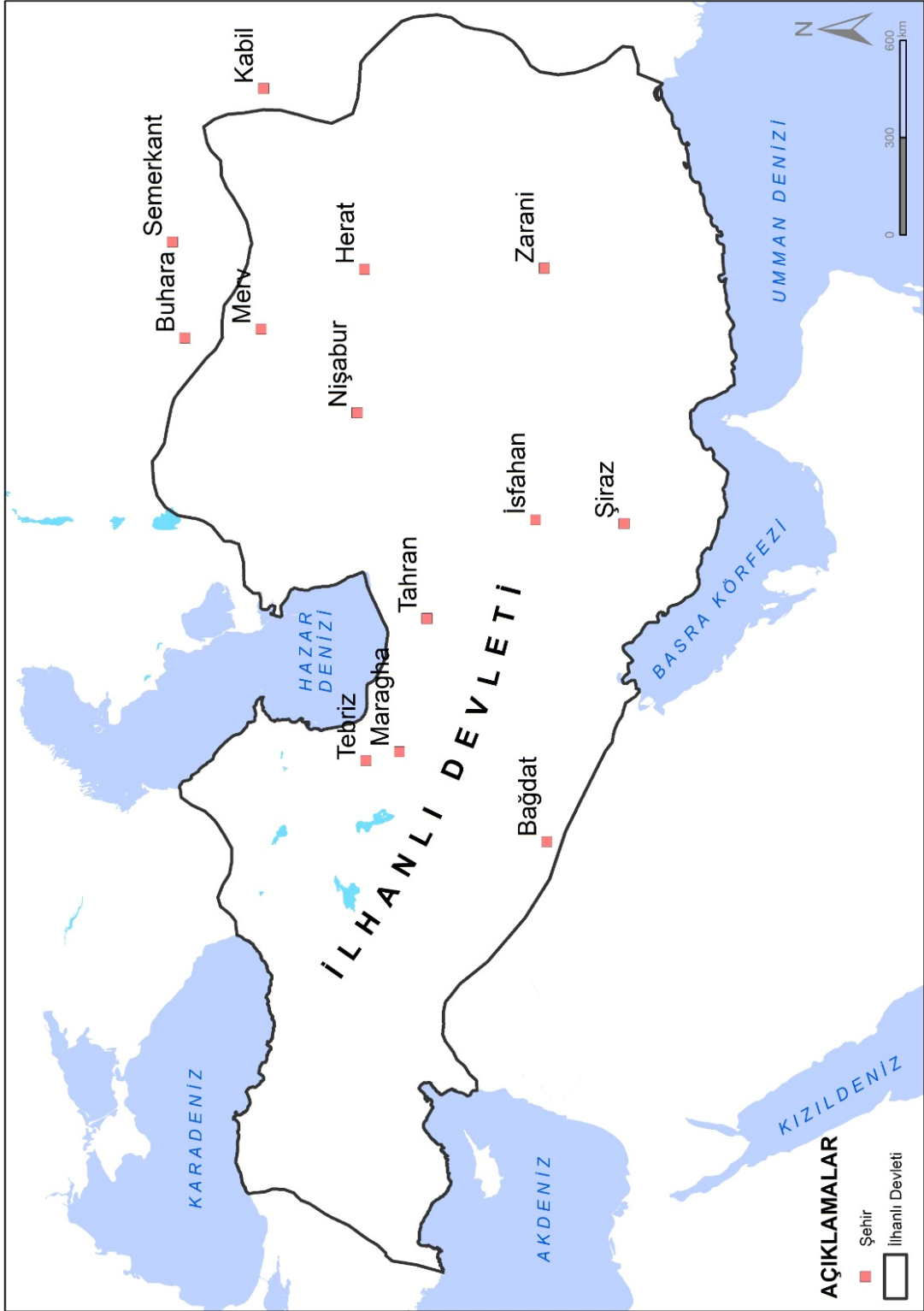
	Dirhem in Ağırlığı	Gram	Sistem Modifikasyonu
Hülagû	2.70 gr. 2.86 gr. 2.60 gr.	-	½ dirhem 1.35 gr. 2 dirhem 5.40 gr. 6 dirhem: 16,2 gr.
Abaka	2.60 gr.	-0,10 gr.	½ 1.30 gr 2 dirhem 5.20 gr. 6 dirhem: 15,6 gr.
Ahmed Teküder	2,50 gr.	-0,15 / gr.	½ 1.25 gr. 2 dirhem 5.00 gr. 6 dirhem: 15 gr.
Argun	2,50 gr.	-	½ 1.25 gr. 2 dirhem 5.00 gr. 6 dirhem: 15 gr.
Geyhatu	2,50 gr.	-	½ 1.25 gr. 2 dirhem 5.00 gr. 6 dirhem: 15 gr.
Gazan (1300)	2.19	-0, 31 gr	½ 1.09 gr. 2 dirhem 6 dirhem: 13,14 gr.
Gazan – Olcaytu (1312-1313)	2.16 gr.	-0,03 gr	½ dirhem: 1,08 gr. 1 dinar: 12.96 gr. 6 dirhem: 1 dinar
Olcaytu	1.98 gr.	-0.17	½ dirhem: 0,99 gr. 2 dirhem 3,96 gr. 6 dirhem 11,88 gr.

Ebu Said	1.85 gr.	-0.14	½ dirhem: 0,92 gr. 2 dirhem: 3,7 gr. 1 dinar: 12.96 gr 6 dirhem: 11,1 gr.
Ebu Said II	1.62 gr.	-0.23	2 dirhem: 3,24 gr. 6 dirhem: 9,72 gr. 8 Dirhem: 12, 96 gr.: 1 dinar
Ebu Said III	1.44 gr.	-0.18	1 dinar: 9 dirhem

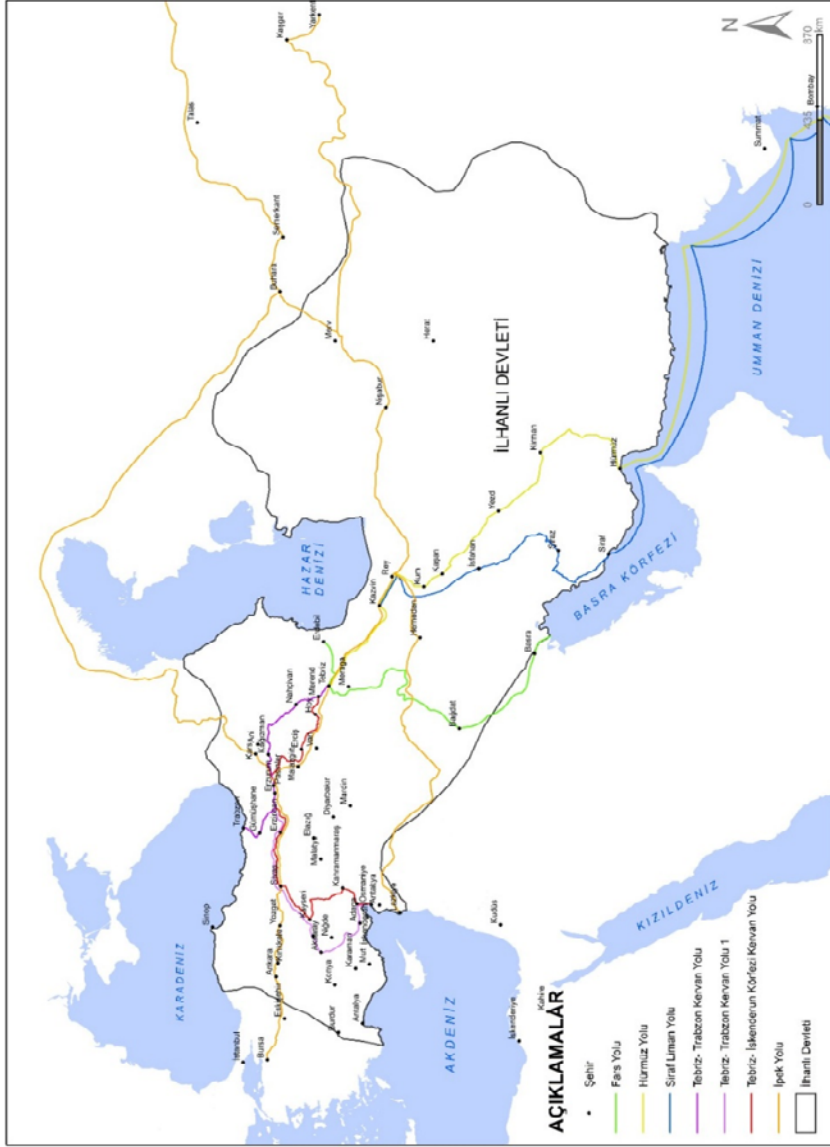
Gazan Han reformu ile 1 gümüş dinar 3 miskale veya 6 dirheme eşdeğer¹³⁰¹ kabul edilmiştir. Tablo bu reform merkeze konularak oluşturulmuştur.

¹³⁰¹ Smith, *a.g.m.*,2012, s. 349.

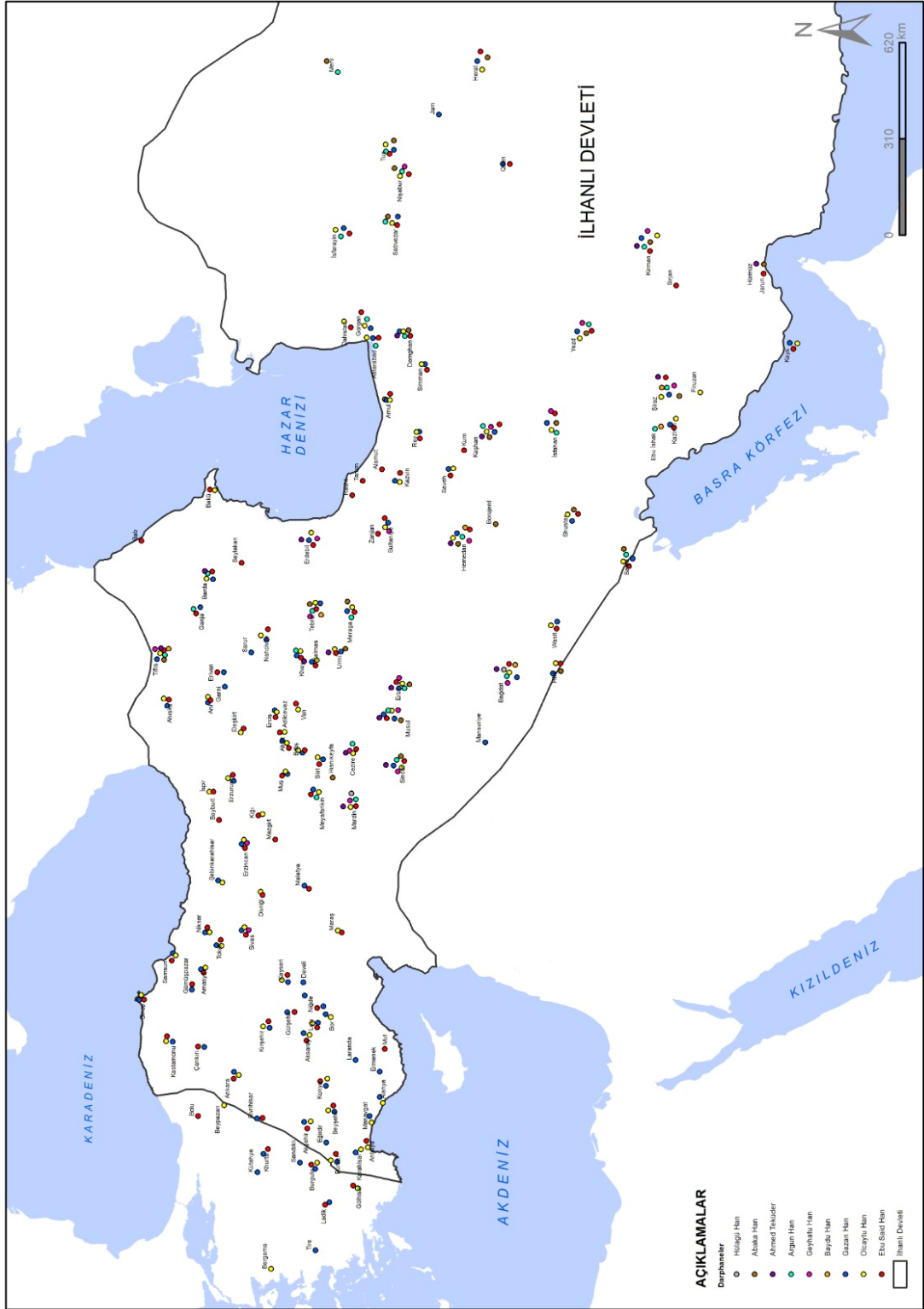
EK 2: Haritalar

Ek 2.1: İlhanlı Devleti'nin sınırlarını gösterir harita.

Ek 2.2.: Ana kervan yollarını gösterir harita.

Ek 1.3. İlhanlı hükümdarları dönemi aktif darphaneleri gösterir harita.

Ek 4:İlhanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü, Tartı ve İktisadî Kavramlar

Batman: Eski bir ağırlık ölçüsü olan Batman daha çok Türkler tarafından kullanılmıştır. Değeri 2-8 okka arasında değişiklik göstermektedir. Et, pamuk, ipek, buğday, un, soğan, şap gibi ürünlerin ölçüsünü ifade ederken kullanıldığı kayıtlara rastlanılmıştır.¹³⁰²

Dinar: Grek-Latin menşeli denarius teriminden Arapça'ya geçerek İslam dünyasında altın parayı ifade etmek için kullanılmıştır. İlhanlı Devleti'nin de kullandığı sikke cinsinin her zaman aynı ağırlıkta olmadığını söylemek gereklidir. Farklı darphanelerde farklı ağırlıkta darbedilmiştir. Zaman zaman altın paradan ziyade 6 dirhem ağırlığındaki sikke için de kullanılmıştır. 1 dinar = 1 miskal / 1 miskal = 4.81 gram / 1 dinar = 4.81 gram¹³⁰³.

Dirhem: Okkanın dört yüzde biri değerinde olan ölçü birimidir. Ortaçağ'daki karşılığı olarak bir okkanın ortalama 600 dirhem olduğunu söyleyebiliriz.

Gez: İran'da arşın için kullanılan tabir¹³⁰⁴.

Hervar: Bir eşek yükü olarak bilinmektedir. Ortaçağ da 100 menn karşılığı olarak tespit edilmiştir.

Litr: Ölçü birimi olarak karçımıza çıkan litr 326 grama tekabül etmektedir.

Menn: VIII/XIV. Yüzyıl başlarında İran'da 5/6 kilograma tekabül eden ağırlık ölçüsü¹³⁰⁵.

Miskal: Ağır olmak anlamına gelen sikal kökünden türeyen miskalin sözlükteki karşılığı ağırlıktır. Terim olaraksa altın, gümüş yahut ilaç gibi değerli şeyleri tartarken kullanılmış ağırlık ölçü birimidir. Halife Abdülmelik döneminde olduğu gibi Gâzân Han döneminde yapılan sikke ıslahatı reformuyla piyasaya sürülmüş dinarlara da miskal denilmiştir¹³⁰⁶.

Mudd: Kuru besinlerin ölçüm işleminde kullanılan ölçüye verilen isimdir.

Rıtl: Arap dünyasında kullanılmış en yaygın olan ağırlık birimidir. Tartılan ürünün cinsine göre farklılık gösterse de kantarın %1'ine denk olduğu söylenebilir.

Yafte: Makbuz Senedi

Zari`: Yaklaşık 104 cm.'lik ölçü birimi.

¹³⁰² Cengiz Kallek, "Batman", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.5, Ankara 1999, 199-200.

¹³⁰³ Hinz, *a.g.m.*, 1989, s.6.

¹³⁰⁴ Hinz, *a.g.m.*, 1989, s. 76.

¹³⁰⁵ Hinz, *a.g.m.*, 1989, s. 23

¹³⁰⁶ Cengiz Kallek, "MİSKAL", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.30, Ankara 2020, s. 182-183. (14.03.2023).